ANNA REID

LENINGRAD

Tragedia unui oraş sub asediu, 1941-1944

CORINT

ANNA REID

LENINGRAD

Tragedia unui oraș sub asediu, 1941-1944

ANNA REID

LENINGRAD

Tragedia unui oraş sub asediu, 1941-1944

Traducere de Lia Decei
Cuvânt-înainte de Laurenţiu Constantiniu

CORINT

ANNA REID a studiat dreptul la Oxford și istoria Rusiei la Școala de Studii Slavone și Est-Europene de la University College din Londra. Și-a început cariera în consultanță și jurnalism de business; între 1993 și 1995 a locuit la Kiev, unde a fost corespondent în Ucraina pentru *The Economist* și *The Daily Telegraph*, și din 2003 în 2007 a participat la un program pentru politică externă în cadrul instituției de drept privat (*think tank* sau laborator de idei) Policy Exchange. Este autoarea cărților *The Shaman's Coat: A Native History of Siberia* și *Borderland: A Journey Through the History of the Ukraine*. Locuiește în vestul Londrei cu soțul și băieții ei.

Redactare: Geanina Radu, Camelia Bădașcu
Tehnoredactare computerizată: Mihaela Ciufu
Coperta: Andreea Apostol
Lectură de specialitate: lector univ. dr. Laurențiu Constantiniu

Anna Reid, *Leningrad: The Epic Siege of World War II, 1941–1944*
Copyright: © 2011 by Anna Reid
Maps by ML Design
All rights reserved.

Toate drepturile asupra ediției în limba română aparțin
Editurii CORINT, imprint al GRUPULUI EDITORIAL CORINT.

ISBN 978-973-135-770-6

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
REID, ANNA
Leningrad : tragedia unui oraș sub asediu : 1941-1944 / Anna Reid ; trad.: Lia Decei ; pref.: Laurențiu Constantiniu. - București : Corint, 2013
Bibliogr.
Index
ISBN 978-973-135-770-6

I. Decei, Lia (trad.)
II. Constantiniu, Laurențiu (pref.)

94(100)"1941/1944"

Cuprins

Cuvânt-înainte 7
Mulţumiri 19
Introducere 23

PARTEA ÎNTÂI
Invazia: iunie-septembrie 1941

1. 22 iunie 1941 35
2. Barbarossa 48
3. „Câştigăm, dar germanii înaintează" 76
4. „Poporul înrolat" 99
5. „Prinşi ca într-o cursă de şoareci" 117

PARTEA A DOUA
Începutul asediului: septembrie-decembrie 1941

6. „Fără sentimentalisme" 141
7. „Până la ultima suflare" 169
8. 125 de grame 191
9. Coborârea în infern 209

PARTEA A TREIA
Moartea în masă: iarna 1941-1942

10. Drumul pe Gheaţă 231

11. Sănii şi coconi 245
12. „Eram ca de piatră" 271
13. *Sviazi* 294
14. „Robinson Crusoe a fost un om norocos" 311
15. Canibalismul 324
16. Anton Ivanovici este furios 338
17. Casa Mare 348

PARTEA A PATRA
În aşteptarea eliberării: ianuarie 1942-ianuarie 1944

18. „Valea Morţii" sau „Pădurea de cadavre" 357
19. Bucuria de a trăi şi a respira 377
20. Simfonia Leningradului 404
21. Ultimul an 420

PARTEA A CINCEA
Urmările

22. Întoarcerea acasă 441
23. Pivniţa memoriei 460

Anexa I Cât de mulţi au fost? 473
Anexa II 475
Note 477
Bibliografie 525
Index 543

CUVÂNT-ÎNAINTE

Propunându-şi să identifice elementele care au caracter de permanenţă din istoria relaţiilor internaţionale, Raymond Aron a observat că acestea se află sub influenţa a două serii ternare: o primă serie, abstractă (securitate-putere-glorie), şi o a doua, concretă (spaţiu-oameni-suflete). Pornind de la constatările filosofului francez, putem spune că a doua serie oferă ample posibilităţi de înţelegere a istoriei Rusiei.

Fără ca, în paginile de faţă, să ne propunem o analiză a politicii externe a statului rus, ne vom mărgini la a rezuma semnificaţia, pentru istoria Rusiei, a elementelor acestei triade.

Este îndeobşte cunoscută importanţa spaţiului în istoria statului rus. Specialiştii – filosofi, antropologi, istorici – au arătat, în lucrările lor, modul în care această permanenţă istorică – în accepţia lui Iorga – a influenţat evoluţia societăţii ruse. Vom oferi ca argument pentru afirmaţia noastră constatările eminentei specialiste franceze Hélène Carrère d'Encausse: „Ruşii sunt mult mai sensibili la spaţiu decât la timp; ceea ce este imediat sau etern îi interesează mai puţin; în schimb, sunt cu picioarele puternic înfipte în sol. Un spaţiu nemărginit (lipsa de măsură, un alt termen care se aplică bine Rusiei). Spaţiul este, desigur, elementul central al identităţii ruse, înaintea limbii sau a culturii. Această apartenenţă comună a generat un sentiment de solidaritate şi ideea cetăţii asediate" (*Une vision mistique de la patrie*, „L'Histoire", nr. 344, iulie-august 2009, p. 74.).

Oamenii, cel de-al doilea element al triadei propuse de către Raymond Aron, constituie potențialul demografic, a cărui importanță poate fi sesizabilă în două, poate, dintre cele mai tragice momente ale istoriei Rusiei: Războiul pentru Apărarea Patriei (războiul dintre Franța și Rusia din 1812) și Marele Război pentru Apărarea Patriei (războiul dintre Germania și URSS din 1941-1945). Efectivele și mai ales capacitatea de a îndura suferințe inimaginabile și determinarea cu care soldatul rus/sovietic a luptat pentru apărarea pământului natal au salvat Rusia, în două rânduri, de la catastrofă.

Sufletele – ultimul element al triadei – are o accepție figurată, fiind vorba despre efortul ideologic depus de conducători – fie că aceștia s-au numit țari, împărați sau secretari generali – de a câștiga „sufletul" supușilor, întru atașamentul față de Patrie (*Rodina*, *Otcestvo*), Mama Rusie (*Mati Rossii*).

Acestea au fost primele gânduri apărute pe parcursul lecturii lucrării Annei Reid, *Leningrad. Tragedia unui oraș sub asediu, 1941-1944*.

Absolventă de științe juridice a Universității Oxford și de istorie (cu specializare în istoria Rusiei) a Școlii de Studii Slavone și Est-Europene de la University College din Londra, Anna Reid, prin lucrările deja publicate până în prezent, completează pleiada de specialiști britanici în studii ruse.

Cei interesați de subiectul prezentei cărți – indiferent dacă sunt specialiști în istoria Rusiei sau simpli pasionați de lectură –, odată cu citirea a încă unei pagini, vor mai coborî încă o treaptă spre Infernul trăit de populația Leningradului (astăzi Sankt Petersburg), în perioada 1941-1944. Curiozitatea autoarei – care, pe lângă izvoarele provenite din arhivele rusești, a utilizat, pe larg, un număr considerabil de pasaje din jurnalele ținute de așa-numiții *blokadniki* (asediații) din Leningradul acelei perioade – și verva sa narativă conferă un realism aparte

cărții: cititorul devine părtaș la suferințele unui oraș și la transformarea acestuia într-un loc al agoniei și, până la urmă, într-un uriaș cimitir, pentru un mare număr dintre leningrădeni (statisticile vorbesc de peste 700 000 de victime, în perioada asediului de 900 de zile).

Revenind la cel de-al treilea element al schemei propuse de către Raymond Aron – sufletele (oamenii) –, cititorul român va înțelege chinurile prin care au trecut aceștia și, într-un final, au reușit să rămână în viață, grație unor adevărate strategii de supraviețuire. Anna Reid reușește să surprindă și să redea crescendo suferința colectivă a Leningradului: de la entuziasmul inițial al populației din perioada declanșării războiului – când majoritatea leningrădenilor nu numai că nu se gândeau că vor sfârși asediați, ci erau convinși că Patria Sovietică îl va învinge rapid pe inamic – la confruntarea cu realitatea unui război pentru care autoritățile nu erau pregătite și, în final, la disperarea care avea să cuprindă întregul oraș.

Ceea ce poate frapa pe cititor este incompetența autorităților sovietice, care, pe măsură ce observă că Leningradul începe să se confrunte cu probleme, se pierd în tot felul de soluții de salvare a locuitorilor orașului, care mai de care mai fanteziste. Incapacitatea de la nivel local a lui Jdanov (secretarul de partid al organizației de la Leningrad) sau a lui Voroșilov (comisar al poporului pentru apărare) în găsirea unor soluții pentru rezolvarea situației provoacă mânia lui Stalin, aflat la peste 800 de kilometri distanță de locul tragediei. Aici, Anna Reid a izbutit să surprindă conflictele personale din interiorul partidului și, mai ales, teama așa-numiților *aparatcici* față de puternicul *hozian* (stăpân) de la Kremlin. De aici, voluntarismul lor; din dorința de a-i face pe plac stăpânului și de a-și salva pielea, aceștia supralicitează în adoptarea de măsuri care, până la urmă, aveau să se întoarcă împotriva leningrădenilor.

La rândul lor, locuitorii au început treptat să realizeze că oraşul nu va putea fi apărat şi că vor deveni prizonieri în interiorul acestuia. Cazurile de revoltă împotriva puterii erau rare, fiecare încercând să îşi rezolve situaţia pe cont propriu. De aici, declanşarea unei lupte pentru supravieţuire care, pentru unii, s-a dovedit a fi tragică, pentru alţii – oamenii sistemului –, o modalitate de a se îmbogăţi pe seama celor aflaţi în suferinţă. Mărturiile din jurnale şi informaţiile provenite din rapoartele NKVD arată nu numai racilele sistemului, ci şi inechitatea care domnea într-un regim ce se dorea echitabil.

Treptat, oamenii se transformă, înfometarea scoţând la iveală tot ceea ce era mai rău în străfundurile fiinţei umane. Firimiturile de pâine sunt adunate dintre crăpăturile mesei, farfuriile sunt linse, în speranţa obţinerii a încă unui dumicat, iar înlocuitorii alimentari – care mai de care mai diverşi, mai neobişnuiţi şi mai... toxici – devin o realitate obişnuită în meniul leningrădenilor. Iar când situaţia avea să se deterioreze şi mai mult, tot ceea ce putea fi mâncat a început să fie transformat într-un fel de mâncare: pielea încălţărilor, iarba, frunzele copacilor, coaja măcinată a copacilor, câinii sau pisicile şi, într-un final, cadavrele umane.

În pofida acestor cumplite suferinţe, au existat oameni – iar numărul acestora a fost însemnat – care au refuzat să părăsească oraşul asediat şi care au participat la apărarea lui, fără să-şi pună problema identificării vinovaţilor. Pentru ei – ca de altfel pentru majoritatea locuitorilor Uniunii Sovietice – dragostea faţă Maica Rusie s-a dovedit a fi mai puternică decât dorinţa de a stabili vinovăţii. Este ceea ce răzbate din relatările multora dintre personajele cărţii Annei Reid. Mulţi dintre ei fiind oameni credincioşi, au văzut în blocada instituită de către germani o pedeapsă pentru culpele reale sau imaginare

înfăptuite. De aici, poate, şi absenţa unei revolte organizate a populaţiei împotriva unor autorităţi vinovate pentru drama sa.

În tot acest infern, ici şi colo, apare câte o geană de lumină, care le conferă locuitorilor Leningradului convingerea că nu totul este pierdut şi că, în pofida situaţiei dezastruoase, ei rămân, înainte de toate, oameni: lingvistul Aleksandr Boldîrev – specialist în persană – continuă să-şi ţină cursurile la Muzeul Ermitaj, patologul Vladimir Garşin susţine examenele cu studenţii săi, îngrijitorii de la Grădină Zoologică fac eforturi disperate ca să asigurare un confort minim pentru animalele sălbatice, toate culminând cu premiera Simfoniei a şaptea (Simfonia Leningradului), a lui Dmitri Şostakovici, la 9 august 1942, în interpretarea Orchestrei Simfonice Radio din Leningrad. Momente de umanitate într-un oraş aproape dezumanizat de suferinţă. Însă chinurile aveau să se mai estompeze pe măsură ce, pe front, Armata Roşie repurta victorie după victorie în faţa Wehrmachtului. Iar la originea acestor victorii s-a aflat, înainte de toate – în opinia noastră –, pe lângă priceperea înalţilor comandanţi militari sovietici, poporul rus. Poate că nu a fost întâmplător faptul că Stalin, la banchetul oferit în cinstea marilor comandanţi militari sovietici, a simţit nevoia să toasteze „(...) în sănătatea poporului nostru sovietic şi a poporului rus. Beau, înainte de toate, în sănătatea poporului rus, pentru că el este cea mai importantă naţiune dintre toate cele care intră în componenţa poporului sovietic. Toastez în sănătatea poporului rus, pentru că, în acest război, a dobândit recunoaşterea de forţă conducătoare a Uniunii Sovietice, în raport cu toate celelalte popoare ale ţării noastre. Toastez în sănătatea poporului rus nu doar pentru că el este poporul conducător, ci pentru că este un popor cu minte clară, caracter puternic şi capacitate de suferinţă" (I. Stalin, *O Velikoi Otecestevennoi Voine*

Sovetskogo Soiuza, Moscova, Gosudarstvennogo Izdatelistvo Politiceskoi Literaturî, 1946, p. 110). Într-adevăr, datorită acelui element din triada propusă de către Raymond Aron – şi avem în vedere sufletul –, Uniunea Sovietică a reuşit să depăşească unul dintre momentele tragice din istoria sa.

Graţie efortului de investigaţie şi analiză depus de către Anna Reid, publicul român are acum ocazia să citească o tulburătoare poveste despre viaţă şi moarte.

Lector univ. dr. LAURENŢIU CONSTANTINIU

Pentru Edward și Bertie

Frontul de Est
Granița sovieto-germană înainte de Barbarossa
Linia frontului la sfârșitul lui septembrie 1941
Linia frontului în noiembrie 1942
OCEANUL ARCTIC
Murmansk
Marea Albă
Arhanghelsk
Lacul Ladoga
Lacul Onega
Viipuri (Viborg)
Helsinki
Narva
Leningrad (Sankt Petersburg)
Cerepovet
Vologda
Tallin
Lacul Peipus
Novgorod
Pskov
Iaroslavl
Libau (Liepaja)
Riga
Dvina
Volga
Moscova
Marea Baltică
Smolensk
Königsberg (Kaliningrad)
Vilnius
Minsk
Kuibișev (Samara)
Orel
Berlin
Varșovia
Kursk
Kiev
Harkov
Don
Lvov
Nipru
Stalingrad (Volgograd)
Rostov pe Don
Odessa
Astrahan
Kerchi
Crimeea
Sevastopol
Marea Neagră
Marea Caspică
Munții Caucaz
Baku
Marea Mediterană
Tigru
Eufrat
Nil
0 200 400 600 800 kilometri

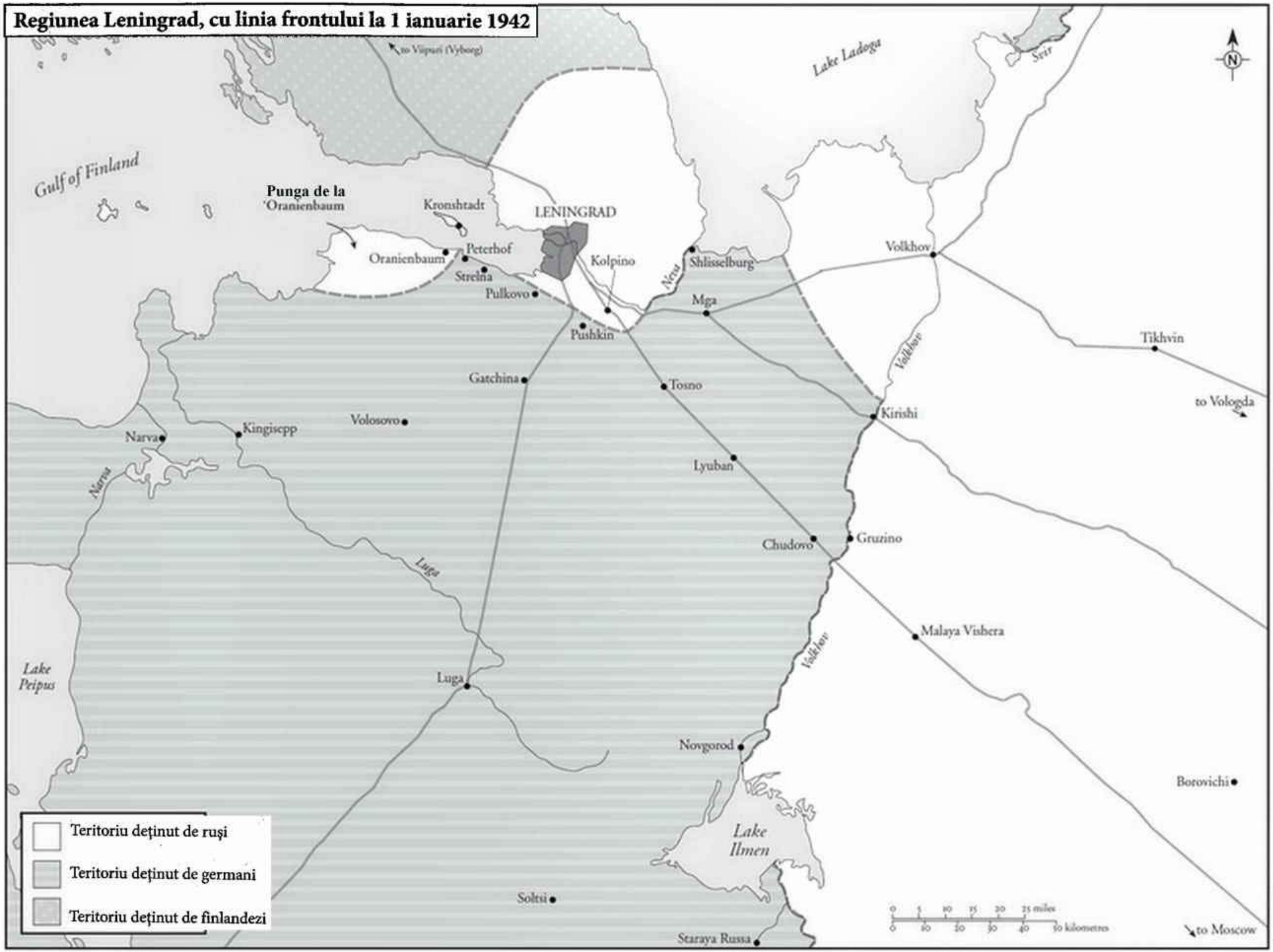
Regiunea Leningrad, cu linia frontului la 1 ianuarie 1942
to Viipuri (Vyborg)
Lake Ladoga
Svir
Gulf of Finland
Punga de la Oranienbaum
Kronshtadt
LENINGRAD
Peterhof
Oranienbaum
Strelna
Kolpino
Nevа
Shlisselburg
Volkhov
Pulkovo
Mga
Pushkin
Tikhvin
Volkhov
Gatchina
Tosno
to Vologda
Kirishi
Volosovo
Kingiscpp
Narva
Lyuban
Narva
Chudovo
Gruzino
Luga
Malaya Vishera
Volkhov
Lake Peipus
Luga
Novgorod
Borovichi
Lake Ilmen
Soltsi
Staraya Russa
to Moscow
Teritoriu deţinut de ruşi
Teritoriu deţinut de germani
Teritoriu deţinut de finlandezi
0 5 10 15 20 25 miles
0 10 20 30 40 50 kilometres
N

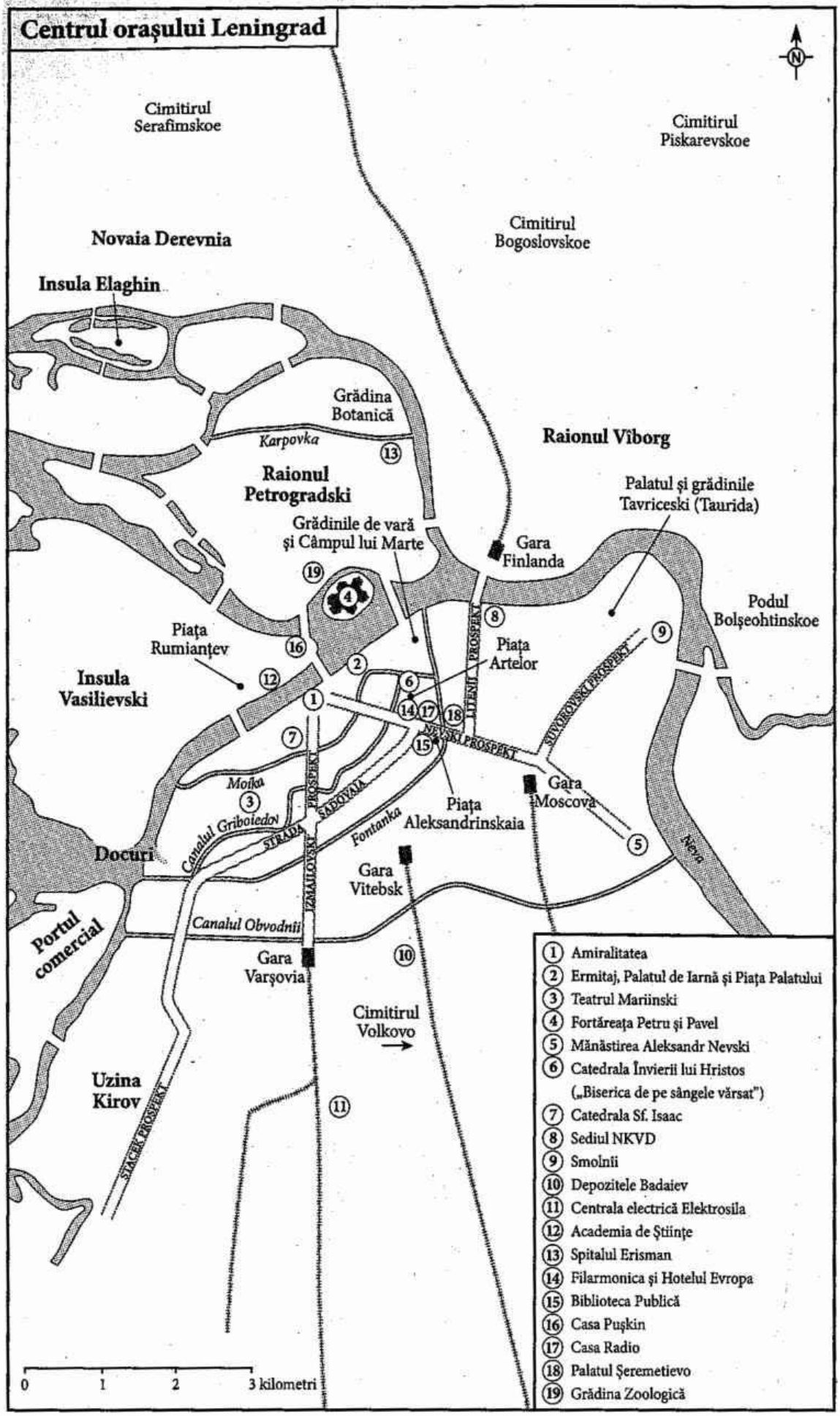
Centrul oraşului Leningrad
Cimitirul Serafimskoe
Cimitirul Piskarevskoe
Cimitirul Bogoslovskoe
Novaia Derevnia
Insula Elaghin
Grădina Botanică
Karpovka
Raionul Petrogradski
Raionul Viborg
Palatul şi grădinile Tavriceski (Taurida)
Grădinile de vară şi Câmpul lui Marte
Gara Finlanda
Podul Bolşeohtinskoe
Piaţa Rumianţev
Piaţa Artelor
Insula Vasilievski
LITENII PROSPEKT
SUVOROVSKI PROSPEKT
NEVSKI PROSPEKT
Moika
Canalul Griboiedov
SADOVAIA PROSPEKT
STRADA
Fontanka
Piaţa Aleksandrinskaia
Gara Moscova
Nev
Docuri
Gara Vitebsk
IZMAILOVSKI
Canalul Obvodnii
Portul comercial
Gara Varşovia
Cimitirul Volkovo
Uzina Kirov
STACEK PROSPEKT
0
1
2
3 kilometri
1 Amiralitatea
2 Ermitaj, Palatul de Iarnă şi Piaţa Palatului
3 Teatrul Mariinski
4 Fortăreaţa Petru şi Pavel
5 Mănăstirea Aleksandr Nevski
6 Catedrala Învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat")
7 Catedrala Sf. Isaac
8 Sediul NKVD
9 Smolnii
10 Depozitele Badaiev
11 Centrala electrică Elektrosila
12 Academia de Ştiinţe
13 Spitalul Erisman
14 Filarmonica şi Hotelul Evropa
15 Biblioteca Publică
16 Casa Puşkin
17 Casa Radio
18 Palatul Şeremetievo
19 Grădina Zoologică

MULȚUMIRI

Această carte a fost realizată cu ajutorul multor oameni. În primul rând, trebuie să le adresez mulțumiri agentului meu Peter Robinson, care a adunat fondurile necesare, și editorilor mei Bill Swainson, George Gibson și Ludger Ikas, care au oferit aceste fonduri, permițându-mi să lucrez la cartea de față mai bine de cele 872 de zile cât a durat asediul Leningradului. Evenimente de asemenea avengură nu pot fi tratate niciodată la adevărata dimensiune, dar eu am avut mare noroc: mi s-au acordat timpul și resursele de a face o încercare în acest sens.

În al doilea rând, le mulțumesc celor cinci oameni de știință – dr. Tatiana Voronina, de la Universitatea Europeană din Sankt Petersburg, Maria Svicenskaia, de la Biblioteca Națională a Rusiei, dr. Liuba Vinogradova, Pavel Rakitin, de la Universitatea Rusă de Stat, Secția Științe Umaniste, și Michelle Miles, de la Albert-Ludwigs Universität din Freiburg – care a lăsat deoparte propriile proiecte pentru a participa la cercetările mele. În arhivele din Rusia și Germania am întâlnit persoane care m-au sfătuit și m-au ajutat să-mi formulez ideile. În aceeași măsură răbdătoare și înțelegătoare au fost Maşa Bozunova, Maşa Eremenko, Maşa Kaminskaia, dr. Elena Khlinovskaya-Rockhill și Sofia Savage, care m-au ajutat să traduc zeci de pagini de istorie orală și jurnale de asediu voluminoase. Dacă această carte are vreun merit, acest lucru li se datorează în mare parte tuturor celor de mai sus.

De asemenea, am avut mult noroc să fiu încurajată de colegi istorici, printre care se numără dr. Serghei Iarov și Aleksandr Cistikov, de la Filiala din Sankt Petersburg a Academiei de Științe a Rusiei. Amândoi au fost extraordinar de generoși cu timpul și cunoștințele lor, răspunzând la o mulțime de întrebări și îndreptându-mă spre ultimele dezbateri și publicații. La Freiburg, profesorul Ulrich Herbert și dr. Cornelia Brink mi-au explicat în mod fascinant perspectiva germană asupra asediului. La Londra, profesorii Orlando Figes și David Kirby, Simon Sebag Montefiore și în particular Antony Beevor – *velikii vojdi* pentru toți cei interesați de Frontul de Est – mi-au împărtășit din înțelepciunea și contactele lor și, în general, au animat procesul lung și solitar al scrisului. La fel ca Judith Flanders, care a găsit timp pentru a da o formă manuscrisului final. Ultima variantă a fost citită cu ochi de vultur de Richard Collins, Anna Simpson de la Bloomsbury și Bernd Rullkotter, traducător al ediției în limba germană.

Alte persoane ocupate care au dat interviuri, au scris introduceri sau au răspuns în detaliu la e-mailurile trimise de pe toate meridianele globului au fost Galina Afanasieva, de la Grădina Zoologică din Sankt Petersburg, Marion Beaton, de la Biblioteca Mitchell din Glasgow, Meriel Buxton, Felicity Cave, dr. Robert Dale, de la Universitatea Newcastle, dr. Alan Dangour, George Edgar, Olga Filocika, de la Muzeul de Istorie a Orașului Sankt Petersburg, Irina Flige, de la Filiala din Sankt Petersburg a Asociației Memorial, Aleksandr Frenkel, de la Centrul Comunității Evreiești din oraș, Deborah Hodgkinson, Virta Kaija, de la *Helsingin Sanomat*, Olga Kalașnikova, de la Radio Baltika, dr. Nikita Lomaghin și dr. Ekaterina Melnikova, de la Universitatea Europeană din Sankt Petersburg, dr. Chiara Mayer-Rieckh, Giles Milton, dr. Iuri Nagovițîn, de la Observatorul Astronomic Pulkovo, Catriona Oliphant, dr. Vladimir Osinski, de la

Universitatea de Stat din Sankt Petersburg, dr. Siobhan Peeling, de la Universitatea din Nottingham, Galina Retrovskaia de la Filarmonica din Sankt Petersburg, Natalia Rogova de la Biblioteca Națională a Rusiei, Olga Smirnova și Renata Tairbekova, de la BBC World Service, dr. Alexandra Smith, de la Universitatea din Edinburgh, Tim Tzouliadis, Ludmila Voronikina de la Ermitaj, Nicolas Werth, de la Institut d'Histoire du Temps Présent din Paris, Stephanie Williams, dr. Emma Wilson și Dmitri Juravlev, de la Muzeul de Medicină Militară din Sankt Petersburg.

Vladimir Nikitin, de la Facultatea de Jurnalism a Universității de Stat, m-a ajutat foarte mult în alegerea fotografiilor ce ilustrează această carte, dintre care multe au apărut pentru prima oară în colecția lui revoluționară *Blocada necunoscută*. Galina Stoliarova, de la *St. Petersburg Times*, m-a ajutat în timpul primelor mele vizite în frumosul ei oraș și mi-a oferit o mulțime de bilete (obținute de ea ca jurnalist) la minunatul Teatru Mariinski. Serghei Zagatski mi-a arătat originalul jurnalului ținut în timpul asediului de bunica lui, Klara Rahman, și mi-a oferit varianta dactilografiată de el. Sașa Orlov, de la organizația „Poisk", m-a dus cu mașina pe câmpul de bătălie Miasnoi Bor, iar Aleksandr Osipov m-a condus la Nevski Piataciok. (Muzeul comemorativ, creat în întregime de el, se află deasupra unui magazin din Nevskaia Dubrovka.) Acasă, comandantul Geoffrey Palmer își amintește cu umor de anii războiului, când făcea parte din Misiunea Militară a Marii Britanii la Moscova; mulțumirile mele văduvei sale Angelina Palmer. Liubov Dvoretskaia m-a ajutat să-mi perfecționez cunoștințele de limba rusă, iar Robert Chandler m-a prezentat membrilor forumului online SEELANGS, care au contribuit cu numeroase și utile idei și sugestii. La solicitarea Societății „Memorial" (care are printre obiective cunoașterea istoriei totalitarismului și apărarea

drepturilor omului), deputata Gisela Stuart a adresat o interpelare prim-ministrului în Camera Comunelor. Personalul de la Biblioteca din Londra și de la biblioteca Școlii de Studii Slavone și Est-Europene m-a ajutat foarte mult, ca de obicei, ca și unica librărie a lui John Sandoe.

Cu adevărat memorabile au fost interviurile pe care le-am luat supraviețuitorilor asediului. Daniil Alșiț, Irina Ivanova (născută Bogdanova), Igor Krugliakov, Angelina Kupaigorodskaia și Galina Semenova au consimțit să își amintească în detaliu o perioadă îngrozitoare din viața lor; le asigur de cea mai respectuoasă gratitudine și admirație. Le sunt, de asemenea, îndatorată familiilor Bogdanov-Berezovski, Hockenjos și Starodubțev pentru că mi-au permis să citez din jurnalele lor nepublicate. Ultimilor, dar nu celor din urmă, le mulțumesc soțului meu Charles Lucas și iubiților noștri fii Edward și Bertie, cărora le este dedicată această carte. Fără ei aș fi citit mai mult, dar aș fi înțeles mai puțin.

INTRODUCERE

Aceasta este povestea asediului Leningradului, cea mai ucigătoare blocadă a unui oraş din istoria omenirii. Leningradul este situat în colţul de nord-est al Mării Baltice, la capătul golfului lung şi îngust care împarte ţărmurile sudice ale Finlandei de cele nordice ale Rusiei. Înainte de Revoluţia Rusă, era capitala Imperiului Rus şi se numea Sankt Petersburg, după fondatorul lui, ţarul Petru cel Mare. După căderea comunismului acum 20 de ani, şi-a recăpătat vechiul nume, dar pentru locuitorii mai bătrâni este încă Leningrad, nu atât în memoria lui Lenin, ci în cinstea celor aproximativ trei sferturi de milion de civili care au murit de foame în timpul celor aproape 900 de zile – din septembrie 1941 până în ianuarie 1944 – în care oraşul a fost asediat de armata Germaniei naziste. Alte asedii din epoca contemporană – al Madridului şi al oraşului Sarajevo – au durat mai mult, dar în timpul acestora nu au murit nici măcar a zecea parte dintre locuitorii lor. La Leningrad au murit aproximativ de 35 de ori mai mulţi civili decât în asediul Londrei şi de patru ori mai mulţi decât în bombardamentele de la Nagasaki şi Hiroshima.

La 22 iunie 1941, în dimineaţa în care Germania a atacat Uniunea Sovietică, Leningradul arăta cam la fel ca în epoca de dinainte de revoluţie. Un pescăruş care zbura în cercuri pe deasupra fleşei aurite a turnului Amiralităţii putea vedea aceleaşi

lucruri ca în urmă cu 40 de ani: jos, apele agitate şi cenuşii ale fluviului Neva, mărginite de parcuri şi palate; la vest, unde Neva se varsă în mare, macaralele din docuri, la nord, bastionul Fortăreţei Petru şi Pavel şi străzile drepte de pe Insula Vasilievski, la sud, patru râuri concentrice – frumosul Moika, clasicul Griboiedov, largul Fontanka şi banalul Obvodnîi – şi două mari bulevarde, Izmailovski şi Nevski, radiind în simetrie perfectă dincolo de gările Varşovia şi Moscova, spre coşurile fabricilor din zona industrială din spatele lor.

Aparenţele erau însă înşelătoare. Din exterior, Leningradul nu părea prea mult schimbat; în interior, era cu totul altul şi traumatizat. În mod convenţional, povestea blocadei este prezentată în secvenţe de film de genul fericit-trist-fericit: pacea unei dimineţi de vară spulberată de veştile invaziei, chemarea la arme, duşmanul oprit la porţile oraşului, frigul şi foametea, renaşterea din primăvară, artificiile victoriei. În realitate, nu a fost aşa. Toţi leningrădenii care aveau 30 de ani sau peste la începutul asediului trecuseră deja prin trei războaie (Primul Război Mondial, Războiul Civil dintre bolşevici şi albgardişti care a urmat revoluţiei şi Războiul de iarnă cu Finlanda din 1939-1940), două perioade de foamete (prima în timpul Războiului Civil, a doua din timpul colectivizării din 1932-1933, provocată de preluarea violentă a pământului ţăranilor de către Stalin) şi două valuri uriaşe de teroare politică. Greu putea fi găsită o familie, mai ales din rândul minorităţilor etnice din oraş şi al fostei clase mijlocii, care să nu fi fost atinsă de moarte, închisoare sau exil, ca şi de sărăcie. Pentru unii, precum poeta Olga Berggolţ, fiica unui medic evreu, nu era excesiv de melodramatic să declare că „măsuram timpul prin intervalul dintre o sinucidere şi alta"[1]. Asediul, deşi unic prin numărul de morţi, a fost mai puţin un interludiu tragic decât un pasaj întunecat între multe altele.

Tragedia s-a petrecut din cauza combinației între orgoliile nemăsurate ale lui Hitler și Stalin. În august 1939, ei au uimit întreaga lume renunțând la ideologie pentru a încheia un pact de neagresiune, prin care și-au împărțit Polonia. Când Hitler s-a îndreptat spre Franța în primăvara următoare, Stalin a stat deoparte, continuând să își aprovizioneze aliatul cu grâne, metale, cauciuc și alte produse de bază. Deși este clar din ceea ce știm astăzi despre conversațiile lui Stalin cu membrii Politbiuro (Biroul Politic), și anume că se aștepta să fie obligat, mai devreme sau mai târziu, să intre în război cu Germania, momentul atacului nazist – operația cu numele de cod Barbarossa sau „Barbă Roșie", după numele împăratului Sfântului Imperiu Romano-German care a participat la cruciada a doua – a venit ca un șoc. Noua graniță, prost apărată, cu Polonia a fost trecută aproape imediat și, în câteva săptămâni, Armata Roșie, cuprinsă de panică, s-a trezit apărând cele mai mari orașe ale Rusiei.

Principala victimă a faptului că Uniunea Sovietică era nepregătită a fost Leningradul. Chiar înainte de război, orașul avea o populație de peste trei milioane de locuitori. În cele 12 săptămâni care au trecut până în septembrie 1941, când armatele germană și finlandeză îl despărțiseră deja de restul Uniunii Sovietice, aproximativ o jumătate de milion de leningrădeni erau înrolați sau evacuați, lăsând peste 2,5 milioane de civili, cel puțin 400 000 dintre ei copii, prinși în capcană în oraș. Foametea s-a instalat aproape imediat, iar în octombrie miliția a început să raporteze apariția pe străzi a cadavrelor emaciate. Numărul morților a crescut de patru ori în decembrie, ajungând în ianuarie și februarie la 100 000 pe lună. Până la sfârșitul acelei ierni cumplite chiar și după standardele rusești – în unele zile, temperatura a scăzut la –30°C sau chiar mai puțin – frigul și foametea răpuseseră în jur de jumătate de milion de vieți omenești. Asupra acestor luni de moarte în masă – pe care

istoricii ruşi le numesc „perioada eroică" a asediului – se concentrează cartea de faţă. În următoarele două ierni de asediu au murit mai puţini oameni, pentru că rămăseseră mai puţine guri de hrănit şi pentru că au fost livrate alimente pe Lacul Ladoga, marea interioară din estul Leningradului, ale cărei ţărmuri de sud-est erau controlate de Armata Roşie. În ianuarie 1943, în urma luptelor a fost eliberat un fragil coridor pe uscat, unde sovieticii au reuşit să construiască o cale ferată. Cu toate acestea, mortalitatea a rămas ridicată, iar numărul total al morţilor se situează între 700 000 şi 800 000 – unul din patru locuitori din perioada imediat premergătoare asediului – până în ianuarie 1944, când Wehrmachtul a început, în fine, lunga retragere spre Berlin.

În mod excepţional, asediului Leningradului nu i s-a acordat prea multă atenţie în Occident. Cea mai cunoscută istorie narativă, scrisă de Harrison Salisbury, corespondent la Moscova al ziarului *New York Times*, a fost publicată în 1969. Istoricii militari s-au concentrat pe bătăliile de la Stalingrad şi Moscova, în ciuda faptului că Leningradul a fost primul oraş din Europa pe care Hitler nu a reuşit să-l cucerească, deşi căderea lui i-ar fi oferit cele mai mari fabrici de armament, cele mai mari şantiere navale şi oţelării din Uniunea Sovietică, ar fi legat armatele sale cu cele ale Finlandei şi i-ar fi permis să întrerupă liniile ferate pe care erau transportate ajutoarele trimise de Aliaţi din porturile arctice Arhanghelsk şi Murmansk. În plus, asediul rămâne pierdut în imensitatea Frontului de Est – o câmpie întinsă, acoperită de zăpadă, în imaginaţia publicului, peste care valuri de soldaţi ai Armatei Roşii se îndreptau cu piepturile goale spre mitralierele germane. Destul de îngrijorător, în timp ce scriam această carte, s-a dovedit că mulţi dintre prietenii mei credeau că Leningrad (aflat pe ţărmul Mării Baltice, numit acum Sankt Petersburg) şi

Stalingrad (situat în apropierea graniței actuale cu Kazahstanul, numit acum Volgograd) sunt de fapt același oraș.

O formă ușor diferită de imprecizie îi privește pe germani, pentru care Frontul de Est a fost considerat, până recent, ca scena unor suferințe în plan militar mai degrabă decât a unor atrocități. Milioane de germani sunt nevoiți să accepte faptul că un părinte sau un bunic a fost membru al Partidului Nazist; și mai multe milioane au un părinte sau un bunic care a luptat în Rusia. Este mai ușor să îți amintești că au înghețat și au fost înspăimântați, că au suferit de foame ori că au fost condamnați la muncă forțată în lagărele de prizonieri de război (aproape patru din zece din cei 3,2 de milioane de soldați ai Axei luați prizonieri de către sovietici au murit în captivitate[2]), decât că au incendiat sate, le-au luat hainele groase și mâncarea țăranilor și că au ajutat la prinderea și împușcarea evreilor. În mare, Leningradul nu se compară cu Holocaustul. „Ca să fiu cinic", spunea un istoric german, „există atât de multe aspecte problematice în istoria noastră, încât nu aveți decât să alegeți[3]." Cel care se plimbă prin minunata cetate medievală Freiburg, unde se află arhivele militare ale Germaniei, întâlnește plăcuțe gravate cu nume și date încastrate în caldarâm. Acestea marchează casele din care au fost deportate familii de evrei în lagărele de concentrare. Femeile și copiii din Leningrad, uciși de același regim cu egală deliberare, au suferit neștiuți de nimeni, uitați până în zilele noastre.

Celălalt motiv pentru care s-a scris atât de puțin despre asediu este, desigur, acela că Sovietele au făcut practic imposibil acest lucru. În timpul războiului, cenzura era peste tot. Rușii din afara inelului blocadei, fără a mai vorbi despre occidentali, au avut doar o vagă idee despre condițiile din oraș. Posturile de știri sovietice admiteau „condițiile grele" și „lipsurile", dar niciodată foametea, iar moscoviții erau uimiți și îngroziți la auzul

relatărilor private ale prietenilor care reuşiseră să traverseze Lacul Ladoga. Mass-media engleză şi americană imitau posturile de ştiri sovietice. Pe măsură ce bătălia de la Leningrad a intrat în impas, relatările BBC s-au rărit şi, un an mai târziu, ziarul londonez *Times* relata despre stabilirea unui coridor pe uscat prin care se putea ieşi din oraş, cu o mare şi inconştientă rezervă. Leningrădenii, li s-a spus cititorilor, suferiseră „privaţiuni îngrozitoare" în timpul primei ierni de asediu, dar odată cu venirea primăverii, condiţiile „se îmbunătăţiseră imediat"[4]. Autorităţile aliate se aflau de asemenea în întuneric. Un membru al Misiunii Militare Britanice la Moscova din timpul războiului, tânăr locotenent în acea vreme, îşi aminteşte că singura sa sursă de informaţii era o prietenă, actriţă, care dusese alimente părinţilor ei din oraşul asediat cerşind un loc în avionul unui general[5].

După război, guvernul sovietic a admis foamea în masă, prezentând un număr precis, dar fals, de 632 253 de morţi la procesul de la Nürnberg. Nu a fost făcută o descriere publică onestă a ororilor, nicio dezbatere în legătură cu mai multe întrebări: de ce li s-a permis armatelor germane să ajungă atât de departe, de ce oraşul nu a fost aprovizionat cu alimente sau de ce nu au fost evacuaţi mai mulţi civili înainte să se închidă cercul asediului? Adevărul a devenit şi mai greu de aflat după căderea Cortinei de Fier şi după ce Stalin a efectuat, în 1949, două noi epurări. Prima, în secret, i-a „măturat" pe conducătorii Leningradului din timpul războiului şi organizaţia de partid a oraşului, a doua, împotriva „cosmopolitismului" – nume de cod pentru evrei sau orice alt fel de tendinţă percepută ca occidentală –, sute de universitari şi specialişti. În acelaşi an, unul dintre prietenii lui Stalin, Gheorghi Malenkov, a vizitat Muzeul Apărării din Leningrad, în care se aflau lămpi confecţionate manual şi o machetă a unui post de distribuire a raţiilor din timpul

războiului (completată cu două felii subțiri de pâine), ca și mai multe trofee militare. Furios, mergând cu pași mari pe holurile muzeului, se spune că a aruncat un ghid și a strigat: „Aici se pretinde că Leningradul a avut de suferit o «blocadă» specială! Asta minimalizează rolul marelui Stalin!", înainte de a ordona închiderea muzeului. Directorul acestuia a fost acuzat de „strângere de muniție pentru pregătirea unor acte de terorism" și condamnat la 25 de ani de detenție în Gulag[6].

După moartea lui Stalin, în 1953, și venirea la putere a lui Nikita Hrușciov, specialiștii au putut să se concentreze asupra unor aspecte din timpul războiului și în alt fel decât o sugera marele geniu militar și conducător. Ca și „discursul secret" al lui Hrușciov, care denunța epurările din timpul lui Stalin, și publicarea cărții lui Soljenițîn *O zi din viața lui Ivan Denisovici*, „dezghețul" a asistat la deschiderea, în 1960, a primului complex memorial dedicat civililor morți la Leningrad în timpul războiului. Locul ales a fost cimitirul Piskarevskoe din suburbia de nord-est a orașului, unde se află cele mai mari gropi comune din timpul războiului. Leonid Brejnev, succesorul lui Hrușciov, a mers și mai departe, făcând din asediu una din piesele centrale ale unui nou cult al Marelui Război pentru Apărarea Patriei, desemnat să distragă atenția de la scăderea nivelului de trai și situația politică în stagnare. Leningrădenii, în această versiune, s-au transformat din victime ale dezastrului din timpul războiului în actorii unei epopei naționale eroice. Ei muriseră de foame, era adevărat, dar o făcuseră în liniște, în ordine, cu sacrificii pentru a apăra leagănul revoluției. Nimeni nu a protestat, nu s-a sustras de la muncă, toți au respectat sistemul rațiilor, nu au luat mită și nici nu au suferit de dizenterie. Și cu siguranță nimeni, cu excepția câtorva spioni fasciști, nu a crezut că germanii vor învinge.

Prăbuşirea comunismului în urmă cu mai bine de 20 de ani a făcut posibil, cum spunea un istoric rus, să „dăm la o parte siropul". Arhivele s-au deschis, permiţând accesul la note interne de partid, la rapoartele serviciilor de securitate despre diverse crime, opinia publică şi operaţiile diverselor instituţii guvernamentale, la dosarele arestaţilor politici, la depeşele trimise de pe front de ofiţerii politici şi la transcrierea convorbirilor telefonice între conducerea Leningradului şi Kremlin. Revistele literare au început să publice memorii şi jurnale necenzurate despre perioada asediului, iar în paginile ziarelor au apărut interviuri cu veterani de război din Armata Roşie şi cu supravieţuitori ai asediului. Nu în cele din urmă, au fost publicate pentru prima oară foarte multe fotografii – nu ale unor comsomolişti zâmbitori, cu lopeţi pe umeri, ci ale unor copii scheletici, cu picioare rahitice şi pântece umflate sau ale unor grămezi de cadavre pe jumătate dezbrăcate.

Deşi încă mai există goluri – unele materiale sunt încă clasificate; unele au fost distruse în timpul epurărilor de după război – noile materiale au demontat povestea sentimentală a lui Brejnev. Da, leningrădenii au rezistat, au demonstrat că nu sunt egoişti şi au dat dovadă de curaj. Dar în acelaşi timp au furat, au ucis, şi-au abandonat rudele şi chiar au existat cazuri de canibalism – aşa cum se întâmplă în toate societăţile în timp de foamete. Da, regimul a apărat cu succes oraşul, a reuşit să îl aprovizioneze în mod ingenios şi să stabilească rute de aprovizionare şi evacuare peste Lacul Ladoga. Dar regimul şi-a ucis deliberat soldaţii trimiţându-i la luptă neinstruiţi şi prost înarmaţi, şi-a hrănit activiştii de partid în timp ce oamenii din jur sufereau de foame şi a recurs la mii de execuţii şi arestări fără sens. Lagărele din Gulagul sovietic, remarcă istoricul Anne Applebaum, erau un microcosmos, o formă aparte a vieţii din marea Uniune Sovietică. Aici existau „aceleaşi practici murdare

în muncă, aceeaşi birocraţie criminală şi stupidă, aceeaşi corupţie şi acelaşi dispreţ ameninţător faţă de viaţa umană"[7]. Acelaşi lucru se aplică la oraşul Leningrad în timpul asediului: departe de a se deosebi de experienţa sovietică obişnuită, o reproduce într-o miniatură concentrată. Această carte nu va dezbate dacă oamenii au suferit de foame din vina lui Stalin sau a lui Hitler. În schimb, va ajunge la concluzia că sub o altfel de guvernare numărul de morţi din rândul civililor (şi al militarilor) ar fi fost mult mai mic.

Pentru mulţi ruşi, acest lucru este greu de înţeles. Nu prea sunt multe de celebrat în istoria Rusiei secolului al XX-lea, iar victoria împotriva Germaniei naziste este o sursă justificată de mândrie şi patriotism. Când Vladimir Putin, ca şi Brejnev înaintea lui, se întrece în laude când vorbeşte la aniversările diverselor evenimente din timpul războiului, are un public receptiv. Intervine şi un element de autocenzurare plină de tact, deoarece, la fel ca laudele la adresa regimului, versiunea eroică a lui Brejnev despre asediu a provocat traume supravieţuitorilor[8]. Este greu – chiar plin de cruzime – să pui la îndoială vorbele bătrânei curajoase care a avut amabilitatea să-ţi acorde un interviu când îţi descrie vecinii care se ajutau între ei, mamele sacrificându-se pentru copiii lor sau grija de care se bucurau bolnavii într-un spital evacuat. Nu face propagandă şi nici nu construieşte mituri, ci redă o versiune a trecutului cu care se poate trăi. În mod paradoxal, discuţia publică în legătură cu blocada seamănă cu a deveni mai franc după ce ultimul *blokadnik* a decedat.

Totuşi, scopul final al repovestirii istoriei asediului Leningradului nu este să încerce să prezinte atrocităţile ignorate, să dea la o parte propaganda sovietică sau să ajusteze „tabela de marcaj" a marilor dictatori. Este, ca toate paginile de istorie a umanităţii în condiţii grele, o carte care ne aminteşte ce

înseamnă să fii om, ne vorbește despre comportamentul uman, cu toate lucrurile josnice și mărețe ale sale. Victimele cele mai elocvente ale asediului – cei care au scris jurnale și care alcătuiesc miezul acestei cărți – sunt ușor de înțeles. Nu sunt țărani săraci, ci oameni educați, cetățeni ai Europei – scriitori, artiști, profesori universitari, bibliotecari, curatori de muzeu, directori de fabrică, librari, pensionari, gospodine, studenți și elevi; proprietari de haine elegante, gramofoane, romane favorite, animale de companie –, pe scurt, oameni ca noi. Unii s-au dovedit a fi eroi, alții egoiști și cei mai mulți un amestec din toate. Un memorialist a spus următoarele despre reprezentanții partidului în spitalul militar în care lucra în timpul războiului: „Erau oamenii buni, oameni răi și oameni obișnuiți". Aceste cuvinte sunt cele mai potrivite pentru un epitaf dedicat lor.

Brockagh, aprilie 2010

PARTEA ÎNTÂI

Invazia: iunie-septembrie 1941

„Vom apăra orașul lui Lenin" (Vladimir Serov, 1941)

S-ar putea spune că Leningradul este în mod particular potrivit pentru catastrofe... Acel fluviu cu ape reci, acele apusuri de soare amenințătoare, acea lună de operă, terifiantă.

Anna Ahmatova

1

22 iunie 1941

Dacă mergi cu maşina la 60 de kilometri sud-vest de ceea ce era altădată Leningradul, ajungi la ceea ce ruşii numesc un sat de *dacea* (case mici de ţară): un peisaj verde fără nume, cu mici lacuri, drumuri pline de praf, pini înalţi, cu scoarţa ruginie, şi case de vară din lemn, cu acoperişul în pantă şi cu verande închise cu geamuri. În dimineaţa zilei de duminică 22 iunie 1941, Dmitri Lihaciov, specialist în literatura rusă medievală în vârstă de 35 de ani, făcea plajă alături de soţia şi fiicele sale pe malul nisipos al râului Oredej:

> Malul era abrupt şi o cărare şerpuia de-a lungul lui. Într-o zi, cum stăteam pe plajă, am auzit frânturi ale unei conversaţii înspăimântătoare. Nişte vilegiaturişti mergeau pe cărare şi vorbeau despre bombardarea Kronstadtului, despre avioane şi altele. La început, ne-am gândit că îşi aminteau de campania din 1939, dar vocile lor pline de pasiune ne-au îngrijorat. Când ne-am întors la *dacea*, am aflat că începuse războiul.

La prânz, familia Lihaciov s-a adunat împreună cu alţi vilegiaturişti în jurul unui difuzor pentru a asculta anunţul oficial referitor la izbucnirea războiului. Nu era Stalin; vorbea comisarul poporului pentru afaceri străine, Viaceslav Molotov. „Bărbaţi şi femei, cetăţeni ai Uniunii Sovietice", a început el. „În această dimineaţă, la ora patru, fără o declaraţie de război şi fără a fi formulate pretenţii la adresa Uniunii Sovietice, armata

germană ne-a atacat țara." Textul avea o notă de perplexitate – „Acest atac s-a produs în pofida existenței unui pact de neagresiune între Uniunea Sovietică și Germania, un pact ai cărui termeni au fost respectați de Uniunea Sovietică" – înainte de a se încheia ceva mai înflăcărat: „Cauza noastră este una dreaptă. Dușmanul trebuie zdrobit. Victoria va fi a noastră". Transmisiunea a luat sfârșit; „toată lumea era tristă și tăcută... După *Blitzkrieg*-ul lui Hitler în Europa, nimeni nu se aștepta la nimic bun"[1].

Peste tot în Leningrad, acel sfârșit de săptămână liniștit de vară a fost tulburat în același mod. În apartamentul ei din centrul orașului, lângă Palatul Tavriceski (Taurida) al lui Potemkin, Elena Skriabina se trezise devreme pentru a termina ceva de bătut la mașină ca să poată să meargă mai târziu la țară. Răsăritul de soare, aerul rece al dimineții care intra pe fereastră, vocea dădacei care vorbea în camera de alături cu Iura, fiul ei de cinci ani, toate acestea îi dădeau „un minunat sentiment de mulțumire și bucurie". Fiul ei mai mare, Dima, plecase deja cu un prieten să vadă fântânile de la marele palat baroc Peterhof, pe țărmul Golfului Finic. La ora nouă, soțul ei i-a telefonat de la fabrică, spunându-i, destul de secretos și agitat, să rămână acasă și să dea drumul la radio. La prânz, ea și mama ei au ascultat la radio mesajul lui Molotov: „Prin urmare, asta este – război! Germania bombarda deja orașele sovietice. Molotov se oprise, ca și cum i se tăiase răsuflarea. Apelurile lui mobilizatoare păreau nepotrivite. Și, dintr-odată, mi-am dat seama că peste noi se năpustise ceva amenințător și apăsător." Când s-a terminat, a ieșit afară, unde a văzut o mulțime de oameni revărsându-se pe străzi, înghiontindu-se pentru a intra în magazine și „cumpărând tot ce le cădea în mână":

> Mulți s-au grăbit spre bănci pentru a-și retrage economiile. Am fost cuprinsă de aceeași panică și m-am grăbit să retrag rublele pe care le aveam depuse la bancă. Dar am ajuns prea

târziu. Banca rămăsese fără bani. Plățile fuseseră oprite. Oamenii strigau, cereau. Ziua de iunie era foarte călduroasă. Cineva a leşinat. Altcineva înjura cu vehemenţă. Abia seara totul a devenit oarecum straniu de liniştit[2].

La ora 11 în aceeaşi dimineaţă, Iuri Riabinkin, un băiat de 15 ani, slab, cu o şuviţă de păr deasupra ochilor mari şi negri, se îndrepta pe strada Sadovaia pentru a participa la un concurs de şah pentru copii care avea loc în grădinile Palatului Pionierilor (fostul Palat Anicikov), lângă Podul Anicikov. Miliţienii, a observat el, duceau măşti de gaze şi purtau brasarde roşii – probabil, a presupus el, participau la unul din obişnuitele exerciţii de apărare civilă. În timp ce îşi aranja piesele de şah, a observat cum o mulţime de oameni se aduna în jurul unui băiat care stătea alături de el. „Am ascultat şi am îngheţat de spaimă. «Azi dimineaţă, la ora patru», spunea băiatul, «bombardierele germane au efectuat raiduri asupra oraşelor Kiev, Jitomir, Sevastopol şi a altora! Molotov a vorbit la radio. Suntem în război cu Germania!»... Capul parcă îmi explodase. Nu puteam să gândesc limpede. Dar am jucat trei partide şi, în mod curios, le-am câştigat pe toate. Apoi am alergat spre casă." După masă, a rătăcit pe străzile pline de lume şi a stat la coadă timp de două ore şi jumătate pentru a cumpăra un ziar – „convorbiri interesante" şi „remarci sceptice" se auzeau la coadă – până când s-a anunţat că nu mai erau ziare, ci „un fel de buletin oficial în schimb". „Ceasul", scria Riabinkin cu solemnitate adolescentină în jurnalul lui mai târziu în seara aceea, „arăta unsprezece şi jumătate. Începe o bătălie serioasă, o încleştare între două forţe antagonice – socialismul şi fascismul! Soarta omenirii depinde de rezultatul acestei lupte istorice[3]."

Leningrădenii ar fi trebuit să fie mai bine pregătiţi pentru al Doilea Război Mondial – Marele Război pentru Apărarea Patriei, cum îl numesc ei – decât alţi cetăţeni sovietici, deoarece

avuseseră locuri în primul rând în „teatrul" evenimentelor care îl precedaseră. În urma pactului germano-sovietic din august 1939, Uniunea Sovietică ocupase nu numai estul Poloniei, ci și, în iunie 1940, statele baltice de la vest de Leningrad și teritoriul din sudul Finlandei, pe țărmul lacului, chiar la nord de oraș.

Mai ales Războiul de iarnă cu Finlanda a oferit o avanpremieră a ceea ce va urma. Războiul a început la 30 noiembrie 1939, la trei luni după invadarea Poloniei, iar sovieticii se așteptau ca acesta să fie foarte scurt. „(Am crezut că) tot ce aveam de făcut era să ridicăm vocea un pic mai tare", își amintea Hrușciov, „iar finlandezii se vor supune. Dacă nu mergea, urma să tragem câteva focuri de armă și ei vor ridica mâinile și se vor preda[4]." De fapt, războiul s-a dovedit a fi o umilință. În pofida numărului mic – o populație de 3,7 milioane de oameni în comparație cu cea a Uniunii Sovietice de aproape 200 de milioane –, finlandezii s-au apărat cu îndârjire, silindu-i pe ruși să trimită un număr mare de soldați. Când Uniunea Sovietică a obligat, în cele din urmă, Finlanda să se predea, la 12 martie 1941, anexând al doilea oraș ca mărime, Viipuri (astăzi orașul rus Vîborg) și toate istmurile dintre Golful Finic și Lacul Ladoga, a făcut-o cu prețul a 127 000 de morți și răniți din rândul Armatei Roșii. Prin intermediul scurgerii de informații din spitalele militare, leningrădenii au aflat pentru prima oară despre slăbiciunile armatei în ceea ce privește comanda, echipamentul și instrucția. Soldații nu aveau arme, muniție, haine de iarnă și de camuflaj. („Nu ni s-ar fi putut oferi o țintă mai bună", își amintește un pilot finlandez despre o coloană de soldați care traversau un lac înghețat. „Rușii nici măcar nu purtau canadiene albe.") În plus, nu aveau ofițeri buni, mulțumită paranoiei lui Stalin, care decimase armata în timpul Terorii. În perioada 1937–1939, 40 000 de ofițeri au fost arestați, iar din aceștia 15 000 au fost împușcați. Printre ei se aflau trei din cei cinci mareșali ai Uniunii Sovietice, 15 din cei 16 comandanți de armată, 60 din cei 67 de comandanți de

corp de armată, 136 din cei 169 de comandanți de divizie și 15 din cei 25 de amirali. Supraviețuitorii (44% dintre ei nu aveau studii secundare) erau în principal veterani înguști la minte ai Războiului Civil sau tineri abia promovați, prea speriați de tribunal și de plutonul de execuție pentru a lua vreo inițiativă sau a-și adapta ordinele la împrejurări în schimbare[5]. Erorile din Războiul de iarnă s-au repetat cu atâta exactitate în primele luni ale invaziei germane încât, privind retrospectiv, par a fi o „încălzire" pentru evenimentul principal. Cu siguranță așa li s-a părut finlandezilor, care încă mai numesc al Doilea Război Mondial – în timpul căruia au ajutat la asediul Leningradului, dar au refuzat să îl atace în mod direct – „Războiul care a continuat".

Cu toate acestea, în practică, pentru leningrădeni, ca și pentru majoritatea rușilor, în primele 22 de luni, cel de-al Doilea Război Mondial părea a fi tare departe. „Undeva în Europa avea loc un război", își amintea un lenigrădean, „de câțiva ani – și ce dacă?... Nu era considerat potrivit să îți faci griji pentru evenimentele internaționale, să manifești, cum obișnuiau să spună, «o stare de spirit nesănătoasă»[6]." Deși finlandezii se luptaseră cu înverșunare, campaniile din Polonia și țările baltice fuseseră rapide și ușoare. Marșul lui Hitler în Franța și Țările de Jos din primăvara lui 1940 impresionaseră intelectualii care erau la curent cu evenimentele din Occident, precum poeta Anna Ahmatova, care a scris versuri nepublicate deplângând căderea Parisului și bombardarea Londrei. Însă cei mai mulți credeau în ceea ce li se spunea la difuzoarele de la colț de stradă, „gazetele de perete" și pe agitatorii de la mitingurile organizate la locul de muncă, unde li se spunea cum capitaliștii se sfâșiau între ei, iar Uniunea Sovietică îi putea lichida pe cei rămași în viață. Deși tratatul cu Hitler era numai temporar, un război cu acesta nu va avea loc pe teritoriul german și se va termina aproape înainte de a începe, oprit de o revoluție populară care va avea loc chiar în

Germania. Auzind de atacul nazist, muncitorii de la Uzina Metalurgică din Leningrad au exclamat: „Armata noastră îi va strivi; totul se va sfârşi într-o săptămână. Nu, nu într-o săptămână – va trebui să mergem până la Berlin. Asta ne va lua trei sau patru săptămâni"[7]. Până şi observatorii mai avizaţi, care puteau interpreta corect invadarea din aprilie a Iugoslaviei de către Hitler (sfidând tratatul de prietenie sovieto-iugoslav) şi discursurile de avertizare ale lui Churchill, au fost şocaţi când au aflat că se petreceau lucrurile de care se temeau. Pentru Olga Fridenberg, clasicist şi verişoară primară a lui Boris Pasternak, „Nu invazia era incredibilă, căci cine nu se aşteptase la asta?... Era bulversarea vieţii noastre, împărţirea ei bruscă în trecut şi viitor în acea paşnică duminică de vară, cu toate ferestrele larg deschise[8]".

După cum se ştie, toată conducerea sovietică a fost luată prin surprindere. „Stalin şi oamenii lui rămân complet inactivi", scria Goebbels în jurnalul lui cu o lună înainte de invazie, „ca un iepure în prezenţa unui şarpe"[9]. Deşi istoricii încă mai dezbat raţiunile aflate în spatele politicii externe de dinainte de război a lui Stalin, este clar că el se aştepta la un război cu Germania şi s-a convins că prin politica de împăciuire acesta va putea fi amânat cel puţin până în anul următor. Rapoartele ambasadorului sovietic la Berlin erau ignorate, ca şi cele ale spionilor din trupele concentrate la vest de noua graniţă germano-sovietică. Avertizările britanicilor erau considerate dezinformări, având scopul de a transforma soldaţii din Armata Roşie în „soldaţi ai Angliei". Comisariatul pentru comerţ, era ceva notoriu, continua să trimită grâne, petrol, cauciuc şi cupru în Germania, până în noaptea care a precedat invazia.

Reprezentantul cu puteri depline al lui Stalin la Leningrad la izbucnirea războiului era Andrei Jdanov, un om durduliu, cu faţa palidă, care fuma ţigară de la ţigară, fiul unui învăţător care ajunsese secretar al organizaţiei de partid a oraşului Gorki (fost

și din nou Nijni Novgorod), apoi în Comitetul Central și, după asasinarea, în 1934 (probabil din ordinul lui Stalin), a lui Serghei Kirov, secretar al organizației de partid Leningrad, la conducerea organizației de partid din Leningrad și membru al Politburo. Loial și devotat, un autodidact ca și Stalin, a fost unul dintre puținii oameni cărora Stalin li se adresa cu familiarul *tî* – echivalent franțuzescului *tu* – mai degrabă decât cu formalul *vî*. Astăzi, este cunoscut pentru că a condus apărarea Leningradului și pentru perioada tragi-comică de după război în care a ocupat funcția de comisar pentru cultură, în timpul căreia a denunțat-o pe Ahmatova ca „jumătate călugăriță, jumătate târfă" și zdrăngănea la pian arii *politically correct* în prezența lui Șostakovici. De fapt, a fost un asasin în masă: a condus epurările din Leningrad în anii 1937-1939 și, ca alți membri ai Politburo, în provincii – în cazul lui, în Urali și pe Volga mijlocie. Semnătura lui, împreună cu a lui Stalin și Molotov, poate fi găsită pe zeci de liste cu oameni destinați morții.

Ca și Stalin, Jdanov era atât de convins că discuția despre un iminent atac german era prematură, încât la 19 iunie a părăsit Moscova și s-a dus să petreacă un concediu de șase săptămâni în stațiunea Soci, de pe litoralul Mării Negre. „Germanii au pierdut deja momentul cel mai potrivit", l-a asigurat Stalin. „Se pare că vor ataca în 1942. Du-te în vacanță. „În după-amiaza zilei de sâmbătă 21 iunie, în timp ce Jdanov stătea pe țărmul mării, rapoartele de obicei anoste ale grănicerilor s-au transformat într-un torent: deja mai multe incursiuni în spațiul aerian sovietic, mișcări camuflate de tancuri și artilerie, multe poduri de vase construite și garduri de sârmă ghimpată distruse. Puțin după ora nouă seara, trei dezertori – un lituanian și doi comuniști germani – au trecut râul Bug în liniile sovietice și le-au spus celor care i-au interogat despre ordinele care tocmai fuseseră date în unitățile lor. „Atacul va începe la 4 a.m.", a spus lituanianul, și „plănuiesc să vă termine destul de rapid"[10].

La Kremlin, neliniștea încă era însoțită de negare. Ministrul de externe german, a raportat ambasadorul sovietic de la Berlin, refuzase să-i vorbească, deși fusese sunat din jumătate în jumătate de oră. În cursul serii, comisarul pentru apărare, generalul Semen Timoșenko, l-a sunat pe Stalin și i-a comunicat ce aflase de la dezertorii germani; Stalin i-a ordonat să convoace de urgență o ședință a membrilor Politburo și a generalilor.

La sosirea acestora, a oftat și a întrebat: „Ce facem acum?"

Timoșenko și șeful Statului-Major, generalul Gheorghi Jukov, au insistat ca toate trupele de la frontieră să fie pregătite de luptă și puse în alertă de gradul zero. Stalin nu a fost de acord: „Este prematur să dăm acum acest ordin. Poate este încă posibil să rezolvăm situația prin mijloace pașnice... Unitățile de la frontieră nu trebuie să se lase provocate în niciun caz; nu într-un fel care ar crea dificultăți". La douăsprezece și jumătate noaptea, el a permis, în cele din urmă, transmiterea ordinului – prefațat de avertizarea că atacurile ar putea fi doar provocări cerând o reacție „deghizată".

Ședința s-a terminat la 3 a.m. O oră mai târziu, Stalin tocmai se urcase în pat când a primit un telefon de la Jukov. Principalele orașe din vestul Uniunii Sovietice – Kiev, Minsk, Vilnius, Sevastopol – fuseseră bombardate. „Ați înțeles ce am spus, tovarășe Stalin?", a întrebat Jukov. A fost nevoit să repete înainte de a primi un răspuns. Războiul, până și Stalin a fost obligat să înțeleagă, începuse[11].

Prima regulă a politicii externe, susține un truism colportat la dineuri, este să nu invadezi Rusia. De ce oare Hitler, cât se poate de conștient de dezastrul trăit de Napoleon acolo, a decis să atace Uniunea Sovietică?

Scopurile lui, de la începutul campaniei din 1940, nu erau acelea ale geopoliticii convenționale. El nu voia pur și simplu să anexeze teritorii utile și să creeze un nou echilibru de putere, ci să șteargă de pe fața pământului o cultură și o ideologie și, dacă

era necesar, o rasă. Viziunea lui pentru teritoriile nou cucerite, așa cum a expus-o în timpul meselor în diferitele lui cartiere generale din timpul războiului, era cea a unui Reich lat de o mie de kilometri, întinzându-se de la Berlin la Arhanghelsk, pe țărmul Mării Albe, și Astrahan, pe cel al Mării Caspice. „Întreaga regiune", i-a explicat el arhitectului Albert Speer,

> trebuie să înceteze a mai fi o stepă asiatică, trebuie să fie europenizată! Țăranii din Reich vor locui în ferme frumoase, spațioase; autoritățile germane în clădiri minunate, guvernatorii în palate. În jurul fiecărui oraș va exista o centură, lată de 30-40 de kilometri, de sate încântătoare, legate de cele mai bune drumuri. Dincolo de acestea urma să fie o altă lume, în care intenționăm să-i lăsăm pe ruși să trăiască așa cum vor[12].

Orașele existente urmau să fie golite de lucrurile de valoare și distruse (în locul Moscovei urma să fie un lac artificial), iar minunatele sate noi, populate cu locuitori arieni aduși din Scandinavia și America. În 20 de ani, visa Hitler, numărul lor va ajunge la 22 de milioane. Rușii – aflați pe treapta cea mai de jos între slavi – vor fi deportați în Siberia, reduși la sclavie ori pur și simplu exterminați, precum triburile de amerindieni din America. Înfrângerea oricărei rezistențe ruseşti va fi considerată doar un exercițiu sportiv. „La câțiva ani odată", își amintea Speer, „Hitler plănuia să conducă o scurtă campanie dincolo de Urali, pentru a demonstra autoritatea Reichului și a păstra la cel mai înalt nivel pregătirea militară a armatei germane." Într-un document SS ulterior se specifica: marșurile spre est ale Reichului, ca în cazul stăpânirii britanice de la frontiera de nord-vest a Indiei, vor „menține Germania mereu tânără".

Atât de suprarealistă era această viziune, atât de caraghioasă în varianta banală a unei conversații de bar, încât erai tentat să nu o iei în serios. Ce sens avea să ocupi o țară pentru ca apoi s-o

distrugi? De unde avea să ia banii pentru noile drumuri şi oraşe? Dar milioanele de coloni doritori să le populeze? Armata care să menţină o jumătate de continent în sclavie permanentă? Cu toate acestea, pentru conducerea nazistă, nu era vorba despre un vis cu ochii deschişi. În iulie 1940, la mai multe săptămâni de la căderea Franţei, Hitler a ordonat comandantului-şef al armatei, feldmareşalul Walther von Brauchitsch, şi şefului Statului său Major, generalul Franz Halder, să pună la punct planul de cucerire a Uniunii Sovietice. Marea Britanie, a spus Hitler, nu poate fi cucerită deocamdată şi singurul mod în care poate fi convinsă să încheie pace era eliminarea ultimei puteri de pe continent inerent ostilă Reichului. Brauchitsch şi Halder nu au fost convinşi (deşi mai puţin decât a pretins Halder după război), preferând să vadă mai întâi Marea Britanie pusă la pământ de război. („Barbarossa", scria Halder în jurnalul lui la 28 ianuarie 1941. „Scop neclar. Nu îi lovim pe britanici în felul ăsta... Riscul în vest nu trebuie subestimat. Este posibil ca Italia să se prăbuşească în urma pierderii coloniilor ei şi să avem un front sudic în Spania, Italia şi Grecia. Dacă atunci vom fi legaţi de mâini şi de picioare în Rusia, o situaţie rea va deveni şi mai rea[13]".) Aceleaşi dubii avea şi ministrul de externe Joachim von Ribbentrop, care considera pactul cu Molotov drept cea mai mare realizare a sa şi care a subliniat că URSS încă îşi onora promisiunea că va furniza grâne şi alte produse. Hermann Göring, conducătorul planului economic şi al doilea om din Reich, era îngrijorat de lipsa de alimente şi de mână de lucru. Dar Hitler se afla în culmea popularităţii şi prestigiului şi obişnuia să-şi intimideze subordonaţii: nemulţumiţii au renunţat la dubii şi au acceptat inevitabilul. Singurul membru al conducerii care a acţionat decisiv în această problemă a fost instabilul Rudolf Hess, care a plecat, în mod bizar, cu avionul în Scoţia cu şase săptămâni înainte de invazie, aparent cu speranţa de a preveni

un război pe două fronturi şi a negociat pacea cu Marea Britanie. Planul Barbarossa a fost finalizat în decembrie 1940, data de punere în aplicare fiind stabilită la 15 mai 1941. Atât data, cât şi planul au fost schimbate curând (cererile Italiei de ajutor în Grecia şi Libia au obligat la o amânare şi un atac în două direcţii s-a transformat într-unul în trei direcţii), însă de la conceperea ei, campania urma să fie condusă cu o cruzime fără precedent, o politică faţă de care armata a avut, din păcate, puţine obiecţii. „Acest război", a scris Halder după ce a asistat la o cuvântare de o oră şi jumătate a Führerului adresată generalilor la 30 martie, „va fi foarte diferit de războiul din Vest... Comandanţii trebuie să facă sacrificiul de a-şi depăşi scrupulele personale". În iunie, Înaltul Comandament a iniţiat cunoscutul „Ordinul referitor la comisar" (*Kommissarbefehl*), care prevedea ca ofiţerii politici capturaţi să fie împuşcaţi pe loc. Alte ordine au autorizat „măsuri colective" împotriva civililor „care participă sau doresc să participe la acte ostile" şi a retras tribunalelor militare dreptul de a judeca delictele – inclusiv viol şi omor – comise de soldaţii germani împotriva civililor sovietici. Individual, ofiţerilor li s-a permis efectiv să îi trateze pe ruşii cu care aveau de-a face după bunul plac. De asemenea, de la început au fost luate în calcul rechiziţiile de alimente. Trupele de ocupaţie trebuiau să trăiască din ceea ce puteau găsi pe plan local, chiar dacă asta însemna ca toţi civilii să moară de foame. „Ruşii trebuie să îndure sărăcia vreme de secole!", glumea Herbert Backe, secretar de stat la Ministerul Alimentaţiei şi Agriculturii. „Stomacul lor este flexibil, prin urmare nicio falsă milă!" Goebbels a declarat că ruşii vor trebui să-şi „mănânce şeile de cazaci"; Göring a prezis „cele mai multe uciderii în masă din Europa de la Războiul de 30 de Ani încoace"[14].

Cel mai important, bolşevicii trebuiau să fie învinşi rapid. Acesta urma să fie un *Blitzkrieg*, „război-fulger", o mişcare

rapidă de înaintare condusă de tancuri şi infanterie motorizată. Armata nu trebuie să aştepte să cucerească fiecare centru de rezistenţă în cursa ei spre est şi, mai presus de toate, nu trebuie să se piardă în acel gen de luptă statică, de uzură, care dusese la pierderea războiului din 1914-1918. Una peste alta, campania nu trebuia să dureze mai mult de trei luni; primele câteva săptămâni în bătălii majore care să distrugă Armata Roşie, restul în operaţii de curăţare. După ce va fi cucerit, întreg teritoriul Rusiei europene va fi rapid încredinţat unei conduceri civile: patru noi *Reichskommissariat*, permiţând majorităţii soldaţilor să se întoarcă acasă.

Lucrurile nu s-au petrecut aşa nu numai pentru că Hitler avea o imaginaţie bogată, ci pentru că nu a înţeles deloc societatea sovietică. El a supraestimat forţa antisemitismului din Rusia şi a subestimat patriotismul şi sentimentul naţional. Hitler nu a reuşit – având în comun opinia predominantă în rândul britanicilor şi americanilor din acea vreme – să prevadă că majoritatea ruşilor, în ciuda faptului că au fost terorizaţi şi săraciţi în timpul celor două decenii precedente de propria conducere, vor rezista cu tenacitate la invazia străină. „Loveşte în uşă!", a declarat el, „şi toată structura putredă se va prăbuşi!"

Calomniile crase – „slavii sunt o masă de sclavi înnăscuţi"; „prostia lor fără margini"; „acele mase stupide din Est" –, repetate la nesfârşit în diatribele ţinute în timpul meselor, erau măsura nu numai a rasismului, ci a lenei intelectuale, a suficienţei în faţa unei ţări vaste, în rapidă schimbare şi închise, despre care el şi sfătuitorii lui ştiau foarte puţin. Ideile lui false, în mod ironic, le oglindeau pe cele sovietice despre Germania: „Speranţe prea mari", şi-a amintit mai târziu unul dintre generalii lui Hitler, „au fost construite pe credinţa că Stalin va fi alungat de la putere de propriul popor, dacă va suferi înfrângeri politice. Această credinţă a fost susţinută de consilierii politici ai Führerului, iar

noi, ca soldaţi, nu ştiam suficient de multe lucruri despre latura politică a disputei"[15].

Pe măsură ce războiul înainta, s-a manifestat o rivalitate din ce în ce mai mare nu numai între multele instituţii, care se suprapuneau, responsabile de Uniunea Sovietică ocupată, ci şi între ideologi, vrăjiţi de viziunea îndrăzneaţă despre exterminare a Führerului lor, şi pragmatici (mulţi dintre ei germani baltici prin trecut), care l-au sfătuit să facă lucruri apropiate de politica tradiţională colonială de cooptare a minorităţilor etnice – în particular pe ucraineni – şi să anuleze măsurile comuniste nepopulare, precum închiderea bisericilor şi colectivizarea agriculturii. Dar chiar dacă Hitler ar fi înţeles mai bine Uniunea Sovietică, după toate probabilităţile ar fi ignorat sfatul pragmaticilor. Atacul împotriva Uniunii Sovietice avea justificări raţionale: trebuia să aducă Germaniei teren agricol şi puţuri de petrol şi să elimine un regim ostil. Dar era vorba şi despre rasă: un *Vernichtungskrieg*, un război de exterminare. Bolşevici, evrei, slavi – erau paraziţi, brute, cancer, otravă; chiar existenţa lor reprezenta un blestem pentru visul naţional-socialist. Lichidarea ori transformarea lor în sclavi reprezenta nu numai un mijloc de dominare teritorială, ci o parte a scopului acesteia.

2

Barbarossa

În noaptea de duminică, 22 iunie, ca în fiecare noapte de vară, întunericul nu cuprinsese încă Leningradul. Soarele coborâse în spatele apelor de un albastru ca de oțel ale Golfului Finic la vest, dar cerul de deasupra acoperișurilor rămăsese de un violet-rozaliu strălucitor, într-o animație suspendată până la orele mici ale dimineții, când soarele se înălța din nou și scălda orașul în lumina confuză a dimineții. La ora două dimineața, Elena Skriabina a fost trezită de bubuitul asurzitor al tunurilor antiaeriene. Crezând (în mod eronat – era doar un exercițiu) că avea loc un raid aerian, ea și familia ei s-au alăturat vecinilor în casa scării din blocul în care locuiau:

> Liubov Nikolaevna Kurakina încerca să acopere vacarmul. Soțul ei, fost membru de partid, fusese închis doi ani, fiind acuzat de vederi contrarevoluționare. Simpatiile ei comuniste fuseseră zdruncinate de arestarea soțului, dar în noaptea care trecuse, în zgomotul tunurilor antiaeriene, uitase de toate resentimentele. Cu multă convingere, a lăudat invincibilitatea Rusiei sovietice...
>
> Anastasia Vladimirovna, fosta noastră proprietăreasă, stătea pe o ladă mare, zâmbind sarcastic. Nici măcar nu încerca să-și ascundă ura față de guvernul sovietic și faptul că vedea în acest război și în victoria finală a germanilor singura noastră posibilă salvare. În mare, îi împărtășeam părerile, însă zâmbetul ei mă irita. Mă încercau două sentimente contradictorii: dorința de a crede că Rusia nu va fi

distrusă şi realizarea faptului că numai războiul ne oferă posibilitatea de a fi eliberaţi de teroarea regimului[1].

Skriabina nu era singurul locuitor al Leningradului care avea sentimente amestecate în legătură cu atacul german. Peste tot, mânia faţă de agresiunea nazistă se combina cu mânia faţă de evidenta situaţie a guvernului nepregătit de război şi, în rândul altora, precum vecina imprudentă a Skriabinei, cu sentimentul că ocupaţia germană ar putea fi un preţ care să merite a fi plătit pentru a scăpa de bolşevism.

Luni, când s-a întors în oraş, Lihaciov l-a găsit sumbru şi calm. În Secţia de literatură rusă a Universităţii – care se afla în fosta clădire a vămii, în partea de est a Insulei Vasilievski, numită acum „Casa Puşkin" – oamenii erau neobişnuit de vorbăreţi, deşi „se uitau în jurul lor", ca de obicei, înainte de a vorbi: „Toată lumea era surprinsă că numai cu câteva zile mai înainte fusese trimisă în Finlanda o foarte mare cantitate de grâu – scrisese în ziare... A.I. Gruşkin vorbea cel mai mult, făcând sugestii fantastice, dar toate «patriotice»". La Uzina Kirov, informatorii au înregistrat reacţiile muncitorilor obişnuiţi. În timpul unui miting, vorbitorii erau, predictibil, hotărâţi: „Nu am cuvinte pentru a descrie trădarea inimaginabilă a câinilor fascişti", declara unul dintre aceştia. „Este de datoria noastră să ne unim în jurul guvernului şi al tovarăşului Stalin, să uităm de noi şi să muncim cu toată forţa pentru front." În particular însă, oamenii erau mânioşi şi speriaţi:

> Tovarăşul Martinov a fost auzit întâmplător spunând într-o conversaţie particulară: „Vezi, l-am hrănit pe Hitler cu pâine şi acum s-a întors împotriva noastră!". E.P. Batmanova a declarat că auzise că Hanko [o bază navală sovietică situată la vest de Helsinki] fusese cucerită de germani.
>
> Membrii de partid prezenţi au dojenit-o aspru şi le-au explicat celorlalţi tovarăşi că o asemenea conversaţie este dăunătoare şi în interesul elementelor duşmănoase.

În ziua următoare, „directorul cantinei, tovarășul Soloviov, a amânat masa de prânz... din cauza unor probleme cu transportul. Printre cei care așteptau a fost auzită următoarea conversație: «Este abia a doua zi de război și deja nu mai este pâine. Dacă războiul va dura un an, vom muri cu toții de foame»"[2].

Cu toate acestea, starea de spirit a majorității populației în primele zile ale războiului a fost una de adevărat patriotism. Chiar înainte de ordinele pentru mobilizarea generală, declarată la 27 iunie, s-au format cozi de voluntari în fața sediilor de partid locale, a centrelor de recrutare militare și a fabricilor. Aproximativ 100 000 de leningrădeni s-au oferit voluntari în primele 24 de ore ale războiului, cu mult înainte ca oficialitățile să-i cheme sub arme[3]. Până joi 26 iunie, Uzina Kirov putea să raporteze că primise peste 900 de cereri de înrolare în rândul gărzilor patriotice din uzină și 110 noi cereri de primire în rândul membrilor de partid. Biroul de recrutare al raionului primise peste 1 000 de cereri, de la femei, ca și de la bărbați, de trimitere pe front[4]. În ziua declarării războiului, Igor Krugliakov, în vârstă de 18 ani, s-a dus împreună cu tatăl și unchii săi la studioul foto Karl Bulla, de pe Nevski Prospekt, să pozeze pentru un portret de familie. În ziua următoare, își amintește el, „m-am dus cu tata în raionul Petrogradski, la comisia militară. Îmi amintesc că la *voenkomat* curtea era înconjurată de clădiri. Exista un mic punct de control și a fost rapid înregistrat într-un fel sau altul. A plecat în aceeași seară"[5].

În următoarele săptămâni, activiștii de partid au organizat colecte bine orchestrate și totuși semivoluntare pentru strângerea de fonduri destinate apărării. La Uzina Kirov, „muncitori veterani", mai în vârstă, au făcut apel la colegii lor să doneze bijuterii, aur, bani, acțiuni și alte lucruri de valoare, ca și salariul pe una sau mai multe zile". Au fost donate atât de multe lucruri, încât „trezorierii" fabricii au cerut curând ca acestea să fie livrate direct băncilor. Putea să te coste scump dacă refuzai, la

o adunare populară, să accepți invitația din partea unui membru de partid de a ceda salariul. Dar, așa cum subliniază istoricul Andrei Dzeniskevich – unul dintre primii care au cercetat arhivele din Leningrad din timpul războiului în anii 1990, primii ani de libertate –, numai o preocupare adevărată i-ar fi putut face pe oameni să „renunțe la cerceii de aur sau la singura lor lingură de argint, de existența căreia nu știa nimeni"[6].

Acest val de voluntarism patriotic a cuprins inteligheția orașului, grupul social care fusese, alături de ofițerii din armată și de membrii mai vechi ai partidului, cel mai greu lovit de represiunea din ultimii cinci ani și avea deci cel mai bun motiv să urască guvernul. În pofida marii diferențe de context, dorința de a acționa, printre tineri cel puțin, nu s-a deosebit de aceea care i-a împins în tranșee pe băieții din Anglia eduardiană, îndoctrinați cum erau. Iată ce îi scria un tânăr de 18 ani prietenei sale în acea lună iunie:

> Salut Irina, voi fi martorul unor lucruri extraordinare și semnificative – sunt pe front! Înțelegi ce înseamnă asta? Nu cred. Ești pus la încercare – opiniile, gustul, caracterul. Și nu este un paradox. Poate că într-o bună zi, după ce am să mă întorc din război, voi fi în stare să înțeleg mai bine muzica lui Beethoven și geniul lui Lermontov și Pușkin... Ei bine, acum nu este timp pentru scris. Acum am un avantaj față de tine. Eu voi plonja în vârtejul vieții, în timp ce destinul tău este să continui să tocești, înconjurată de cărți. Exagerez cu cărțile? Foarte bine; poate că ne vom mai întâlni într-o bună zi. Îți sărut mâinile, cu drag, Oleg[7].

Rușii mai în vârstă, pentru care Uniunea Sovietică era o țară străină și ostilă, simțeau că se identifică acum cu patria lor. „În consternarea din primele câteva zile", cum a spus mai târziu criticul literar Lidia Ghinzburg, pe atunci în vârstă de nouă ani,

leningrădenii educaţi voiau să scape de singurătate, un sentiment egoist care intensifica teama. A fost o mişcare instinctivă... eternul vis de a fugi de sine; de responsabilitate, de ceva mai presus de tine. Acesta şi-a găsit o exprimare absurdă într-un sentiment ciudat al coincidenţei. Intelectualul voia acum pentru sine lucrul pe care comunitatea îl voia pentru el.

La început, oamenii obişnuiţi de nevoie să se prefacă şi să fie ipocriţi, să nu vorbească niciodată ce gândesc decât cu prietenii apropiaţi, s-au trezit brusc sincer la unison cu starea de spirit populară, aprobată de stat. „Cei care nu puteau fi chemaţi sub arme", îşi aminteşte Ghinzburg, „au simţit nevoia să acţioneze – să meargă la spital, să-şi ofere serviciile ca interpret, să scrie un articol la ziar, aparent fără să ceară bani." Oficialităţile nu ştiau întotdeauna ce să facă. Ei „au intrat într-o maşinărie total neadaptată pentru un asemenea material psihologic. Cu insolenţa şi neîncrederea obişnuită... i-au luat din anumite secţii şi i-au târât în altele împotriva voinţei lor"[8].

Una dintre multele persoane care s-au identificat cu multă pasiune cu ţara lor, deşi detestau guvernul acesteia, era Anna Ahmatova. Se născuse în 1889 şi crescuse la Ţarskoe Selo, oraş situat la sud de Petersburg, şi devenise cunoscută înainte de revoluţie. Scria versuri, de dragoste, dulci-amărui, călătorise peste tot în Europa şi fusese pictată – înaltă, subţire şi cu nas acvilin – de Modigliani. Umbrele au început să apară la sfârşitul anilor 1920, când fostul ei soţ, poetul Nikolai Gumilev, a fost arestat şi executat, fiind unul dintre primii artişti cunoscuţi care au căzut victime bolşevicilor. În anii 1930, în timp ce toţi prietenii din jur dispăreau în lagăre, ea a început să ţină conferinţe şi să facă traduceri, în timp ce continua în secret să compună poezii din ce în ce mai profunde şi devastatoare; fiecare nouă operă era memorată, apoi manuscrisul era ars. În 1938, fiul ei de 26 de ani a fost arestat pentru a treia oară în

cinci ani şi trimis în Gulag, unde a rămas până la începutul războiului. În pofida tuturor acestor nenorociri, Ahmatova a acceptat cu entuziasm invitaţia de a citi la radio un apel mobilizator către „femeile din Leningrad" şi a făcut de gardă la Palatul Şeremetiev, pe râul Fontanka, unde locuia într-o anexă: un apartament înghesuit şi un *ménage à trois* haotic cu fostul soţ, istoricul de artă Nikolai Punin, soţia şi fiica acestuia.

O altă scriitoare care s-a luptat să facă deosebirea între ţară şi regim a fost poeta Olga Berggolţ, în vârstă de 31 de ani. Astăzi, Berggolţ nu mai este la modă, dar a devenit faimoasă cu *Jurnalul din februarie*, ciclu de poeme vii şi foarte sincere, după standardele vremii, scris în prima iarnă a asediului şi difuzat la începutul lui 1942. La începutul războiului era încă o necunoscută, simplă angajată a postului de radio al oraşului. Blondă şi delicată, cu o faţă blândă, ovală şi ochi mari, albaştri, o cunoştea şi o admira pe Ahmatova, însă era cu o generaţie mai tânără, şi devenise comunistă convinsă, în timpul deceniului idealist de după revoluţie. Şi-a pierdut iluziile în 1937, când fostul ei soţ a fost arestat (şi ulterior executat în secret), iar ea a fost exclusă din partid şi din Uniunea Scriitorilor. Lui Berggolţ i-a venit rândul 18 luni mai târziu, când a fost dusă în închisoarea din spatele sediului Ministerului Afacerilor Interne de pe Bulevardul Liteinîi şi lovită în pântece până ce a avortat. Şapte luni mai târziu, a fost eliberată – fiind salvată, în mod ironic, chiar de Teroare, care tocmai ajunsese la nivelurile superioare ale serviciilor de securitate din Leningrad, iar călăii ei au fost epuraţi.

Când a izbucnit războiul, doi ani mai târziu, Berggolţ se întorsese la preocupările normale ale vieţii cotidiene – un flirt udat din belşug cu alcool, cu un coleg de la postul de radio, gânduri vagi despre un posibil roman, aranjamente pentru un avort ilegal pentru sora ei. La 22 iunie, a scris în jurnal simplu: „RĂZBOI!", dar şi un poem nou, nepublicabil, care încerca să

reconcilieze teribila deziluzie referitoare la comunismul practicat sub Stalin cu dragostea de țară:

Din ziua aceea, de asemenea, nu am uitat
Anii amari de persecuție și durere.
Dar dintr-odată am înțeles:
Nu mi s-a întâmplat mie, ci ție;
Tu ai găsit putere și ai așteptat.
Nu, nu am uitat nimic,
Dar până și morții și victimele
Se vor ridica din mormânt la chemarea ta;
Ne vom ridica cu toții, nu numai eu.
Te iubesc cu o iubire nouă
Amară, iertătoare, vie –
Patria mea cu coroana de spini
Și raza strălucitoare de deasupra capului tău...
Te iubesc – nu pot face altfel –
Iar tu și cu mine suntem una din nou, ca mai înainte[9].

Oamenii care aveau sarcina de a se asigura că furia opiniei publice la vestea invaziei germane nu se va transforma în dezordine au fost Jdanov (care s-a întors la Leningrad pe 26 ori 27 iunie), Piotr Popkov, președintele coleric al Sovietului orașului, și (odată cu declararea legii marțiale) general-locotenent Popov, comandantul garnizoanei Leningrad. Îndeplinirea ordinelor date de conducerea orașului era în sarcina comitetelor executive ale sovietelor regionale, orășenești și ale celor 15 raioane ale Leningradului. Întreaga structură copia ordinele venite de la Moscova: Ordinul lui Popov nr. 1 din 27 iunie, de exemplu, care instituia un program de lucru de mai multe ore, restricții de călătorie mai severe și camuflaj, era o copie la indigo a ordinului dat de comandantul garnizoanei Moscova în urmă cu două zile. „Îmi este dificil să mărturisesc impresia", spunea un istoric, „că un comandant de garnizoană din Leningrad copia de fapt ordinul din *Pravda*[10]."

Această mașinărie, cu suprapunerile și dependența exagerată de îndepărtatul Kremlin și de biroul lui Jdanov de la Smolnîi, fosta școală de fete care adăpostea sediul Comitetului de partid Leningrad, a rămas pe poziții aproape până ce orașul a fost încercuit. Crearea la 24 august a Consiliului Militar al Frontului Leningrad, aducându-i împreună pe Jdanov și pe comandantul de grup de armate, mareșalul Kliment Voroșilov, a simplificat oarecum luarea deciziilor, dar problema centralizării exagerate a rămas. Cu patru zile mai devreme, Jdanov încercase să scape de unele dintre multele responsabilități creând un al doilea comitet, din care el nu făcea parte, având sarcina de a construi fortificații, de a se ocupa de producția de armament și instruirea militară a civililor. Stalin a telefonat imediat și s-a plâns că noua structură fusese formată fără permisiunea lui și a insistat ca Jdanov și Voroșilov să facă parte din aceasta. Prin urmare, Jdanov s-a ales cu două comitete aproape identice, dar l-a desființat pe al doilea zece zile mai târziu. Gras, astmatic, chel, cu tunica lui kaki plină de mătreață și scrum de țigară, nu a mai făcut nicio încercare de a delega puterea.

Ceea ce se spunea despre el pe atunci – că nici măcar un volt de electricitate nu se alocase fără aprobarea lui – era aproape literalmente adevărat. Tipic, în masa de documente obișnuite din arhive care poartă semnătura lui, se află un ordin dat unei fabrici să livreze încă nouă cisterne de oxigen[11].

În cazul unei crize, primul lucru la care se gândeau din instinct acești oameni era să facă arestări. La ora unu dimineața, în vinerea de după invazie, Elena Skriabina și soțul ei au fost treziți de sonerie: „Toți cei care trăiesc în Uniunea Sovietică știu care este scopul unei astfel de sonerii în puterea nopții. Sunetul ei înseamnă un mandat de percheziție sau un ordin de arestare. Dar de data aceasta s-a dovedit a fi o citație de la comisia de recrutare". Patru zile mai târziu, a auzit că o colegă fusese mai puțin norocoasă: „Au venit noaptea, au căutat, nu au găsit nimic,

nu au confiscat nimic, dar au ridicat-o oricum. Ştiu că şeful institutului unde lucrăm amândouă îi era foarte ostil. Probabil că acuzaţia a fost «legături cu străinii»". După ce petrecuse mai mult timp decât intenţiona în vizită la familia femeii, Skriabina s-a întors acasă şi a descoperit că familia ei era convinsă că şi ea fusese arestată[12]. Victimele cele mai predictibile ale noului val de teroare care se abătuse asupra Leningradului la începutul războiului erau etnicii germani din oraş. Descendenţii balticilor vorbitori de limbă germană, ai ţăranilor colonişti chemaţi să lucreze stepa din sud de către Ecaterina cea Mare sau ai numeroşilor germani care veniseră mai târziu să lucreze sub ţari, cei mai mulţi trăiau în Rusia de mai multe generaţii şi nu se deosebeau prea mult de ruşii obişnuiţi, cu excepţia numelor. (Unii au încercat să scape de deportare schimbându-şi numele, alţii pretinzând că sunt evrei[13].) Printr-o procedură deja folosită în ţările baltice şi în estul Poloniei, li se dădeau 24 de ore în care să se pregătească de plecare, în vagoane de marfă supraaglomerate, în ceea ce era eufemistic denumit „Evacuare forţată" în Arctica, Asia Centrală, Siberia şi Extremul Orient. Aproximativ 23 000 de etnici germani şi finlandezi au fost deportaţi astfel în vara anului 1941; şi alţi 35 162 în martie 1942, peste apa îngheţată a Lacului Ladoga[14]. Printre ei se număra şi familia Triberg, care locuia pe Nevski, deasupra fostului magazin care aparţinuse altădată familiei, bine-cunoscutul magazin de pantofi „Aleksandr". „Era o familie", îşi amintea un vecin 60 de ani mai târziu:

> Locuiau vizavi de noi, pe aceeaşi scară, la numărul 11 de pe Nevski Prospekt... Erau trei copii, doi băieţi şi o fată de trei ani. Cei doi copii mai mari, de 12 şi 16 ani, obişnuiau să vină pe la noi. Am luat lecţii de germană de la mama şi mătuşa lor, nişte femei foarte frumoase şi elegante, dar şi inteligente. Mama băieţilor era deosebit de drăguţă, o intelectuală. Fiul cel mai mare părea a fi moştenit talentele

mamei, ca și pe cele ale tatălui, inginer care vorbea mai multe limbi europene. Pot să spun cu certitudine că țara a pierdut un viitor savant când l-a pierdut pe acest tânăr. Mai precis, i-a pierdut pe toți. Iată cum s-au petrecut lucrurile:

În 1938 l-au arestat pe tată.

În 1941 au arestat-o pe mamă.

În 1944 aceasta a fost împușcată.

Băieții au rămas orfani, fără nimic pe lume: tot ce aveau a fost confiscat. Ca urmare, fiul mai mare a murit de foame, deoarece nu avea nimic de dat în schimbul pâinii. Fiul mai mic a rămas cu mătușa lui și fetița acesteia. Arătau ca niște umbre vii: o femeie care murea de foame și doi copii distrofici [emaciați]. În această condiție au fost deportați din Leningrad – pe apa înghețată a Lacului Ladoga.

În timpul călătoriei, mătușa a murit și cei doi copii care i-au supraviețuit au fost separați și nu s-au mai întâlnit niciodată. Astfel a pierit o familie, cum nota vecinul, „în timpul ultimului război cu germanii, dar nu, strict vorbind, de mâna germanilor"[15].

De asemenea, deportate ori arestate în număr mare (71 112 până în octombrie 1942, conform documentelor serviciului de securitate) au fost elementele „alienate social" și „vinovate de delicte" din rândul populației. În practică, aceasta însemna că au avut aceeași soartă ca oamenii vânați în timpul epurărilor din 1936-1938: membri ai fostei burghezii („elemente declasate"), țărani („foști culaci"), minorități etnice („naționaliști"), cei care mergeau la biserică („sectanți"), soțiile și copii victimelor represiunii precedente („rudele dușmanilor poporului") și orice persoană care avea legături cu străinii ori cunoștea o limbă străină („trădători spioni"). De obicei, putea fi fatal pur și simplu să te lamentezi sau să declari lucruri evidente – prima execuție din Uniunea Sovietică pentru „răspândirea unor zvonuri defetiste" a avut loc la Leningrad la începutul lunii iulie. Sute de

oameni obișnuiți au fost arestați pentru că s-au plâns în legătură cu orele de muncă, pentru că au prezis o recoltă proastă sau pentru că au vorbit despre bombardarea orașelor Kiev și Smolensk[16].

Unul dintre cei mai cunoscuți leningrădeni care au dispărut în acea vreme a fost un scriitor de proză absurdă, Daniil Iuvaciov, mai cunoscut sub pseudonimul lui, Daniil Harms. O relicvă a avangardei din anii 1920, el cultivase o mulțime de lucruri excentrice, studiind ocultul, bând numai lapte și plimbându-se în cartier, pe strada Maiakovski, purtând șapcă, jachetă de vânător, pantaloni de golf, un ceas uriaș de buzunar și șosete în carouri. Fragmentele de proză și dialog – nepublicate până la sfârșitul anilor 1980 – redau tristețea și violența nebună a birocraților din timpul lui cu un umor negru de coșmar. În unul dintre aceste fragmente, un bărbat visează obsedant despre un milițian care se ascunde în tufișuri și devine din ce în ce mai slab, până ce un inspector sanitar ordonă să fie strâns și aruncat la gunoi. În altul, mai multe bătrâne curioase se apleacă pe fereastră și cad, una după alta. În al treilea, niște prieteni au o dispută în legătură cu faptul dacă numărul șapte se află sau nu înainte de numărul opt, până ce sunt distrași de un copil care „din fericire" cade de pe o bancă din parc și se lovește la falcă. Harms a fost arestat în august și trimis în aripa „Psihiatrie" a închisorii Krestî, unde a murit, din cauze necunoscute, două luni mai târziu. De ce a fost ridicat? „Poate", spune istoricul specialist în asediu Harrison Salisbury, pur și simplu pentru că „purta o pălărie caraghioasă".

Voluntarismul din primele zile ale războiului a devenit repede obligatoriu. Vineri 27 iunie – înainte de restul orașelor Uniunii Sovietice[17] –, Sovietul orașului Leningrad a dat un ordin prin care erau mobilizați toți bărbații apți cu vârsta cuprinsă între 16 și 50 de ani și toate femeile, cu excepția celor care aveau grijă de copii mici, cu vârsta cuprinsă între 16 și 45 de ani, pentru activități legate de apărarea civilă. Majoritatea au fost trimiși la

țară să sape șanțuri antitanc; restul au fost puși să muncească în oraș, la săparea de adăposturi antiaeriene, la camuflarea clădirilor publice vechi (întregul Smolnîi a fost învelit în plasă, iar cățărători amatori au vopsit fleșa aurită a Amiralității în gri), la alcătuirea unor noi echipe de pompieri, de deminare a bombelor și de prim-ajutor, ca și la înlocuirea muncitorilor din fabrici înrolați în armată. Responsabilitatea pentru toate acestea a revenit omniprezenților și detestaților *upravdomî*, sau administratori de bloc, care au fost împuterniciți să împartă sarcinile apărării civile, să controleze permisele de ședere și să raporteze despre cei care nu se supuneau ordinelor de încorporare[18].

Pentru copii, toată această nouă activitate era mai degrabă distractivă. Iuri Riabinkin a ajutat la construirea de adăposturi antiaeriene lângă Catedrala Kazan – „acum am bășici și bătături pe ambele mâini", scria el cu mândrie – încărca nisip –, „băieții modelau mutra hâdă a lui Hitler din nisip și o loveau apoi cu hârlețele" – jucau cărți și șah la Palatul Pionierilor și citeau *David Copperfield*[19]. Micul Igor Krugliakov, care a fost oarecum lăsat de capul lui, a început să exploreze – Grădinile Tavriceski, unde baloanele de baraj argintii pluteau ca niște balene uriașe pe deasupra aleilor cu pietriș, și Muzeul Suvorov, al cărui portar l-a lăsat să urce pe acoperiș ca să se uite la porumbeii lui voiajori. Camuflajul – nu foarte eficient în nopțile scurte de vară – a fost introdus la 27 iunie, iar insignele fosforescente, în formă de licurici și de trandafiri, au fost distribuite copiilor pentru a preveni accidentele. Mansardele au fost umplute cu nisip și vopsite cu var care să reducă efectul flăcărilor, iar pe sticla ferestrelor au fost lipite fâșii de hârtie sau plasă de metal, pentru a reduce pericolul reprezentat de cioburi. Aplicarea fâșiilor, scria Lidia Ghinzburg, „avea un efect calmant, distrăgând atenția oamenilor de la faptul că erau nevoiți să aștepte, lipsiți de speranță. Dar era ceva dureros și ciudat în legătură cu acestea,

care aminteau de o secţie de chirurgie, unde încă nu erau răniţi, dar curând aveau să fie". Pentru alţii, fâşiile păreau ceva uşor şi decorativ, precum spalierele din grădini sau ramele de ferestre sculptate ale caselor ţăranilor prosperi. Unele desene erau pline de imaginaţie – cele făcute de locatarii unei clădiri de pe Fontanka erau în formă de palmieri, cu maimuţe aşezate dedesubt –, dar cel mai obişnuit model erau două simple diagonale, iar rezultatul, crucea albă a Sf. Andrei, a devenit un laitmotiv vizual al asediului.

Dmitri Lihaciov, scutit de armată din motive medicale, a făcut instrucţie militară alături de colegii săi de la Casa Puşkin.

> Noi, „posesorii de bilete în alb", am fost înrolaţi în detaşamentele de autoapărare ale institutului, dotaţi cu puşti cu două cartuşe şi instruiţi în faţa clădirii Facultăţii de Istorie. Îmi amintesc cum arătau B.P. Gorodeţki şi V.V. Gippius în timp ce mărşăluiau. Ultimul mergea într-un mod comic, în vârful degetelor, înclinându-şi tot corpul înainte. Instructorul nostru râdea pe muteşte, ca toţi ceilalţi de altfel...

Prevăzător, Lihaciov a făcut provizii de alimente, insistând ca membrii familiei lui să ceară toată raţia de pâine, iniţial generoasă, şi să usuce felii de pâine la soare, pe pervazul ferestrei, până ce aveau să aibă suficiente pentru a umple o faţă de pernă, pe care au agăţat-o pe un perete, pentru ca şoarecii să nu poată ajunge la ea. De asemenea, a insistat să cumpere tot ce pot, din magazinele care se goleau rapid, magazine ale căror vitrine erau acum blocate cu un fel de parapete de scânduri umplute cu pământ. Mai târziu, avea să-şi dea seama că ar fi fost bine să fi cumpărat mai multe produse.

> Iarna, pe când stăteam în pat, m-am gândit la un lucru până m-a apucat durerea de cap: acolo, pe rafturile magazinelor, fuseseră conserve de peşte. De ce oare nu le cumpărasem? De ce cumpărasem numai 11 sticle de ulei de ficat

de cod şi nu mă dusesem la farmacie a cincea oară ca să mai iau încă trei? De ce nu cumpărasem vitamina C şi tablete de glucoză? Aceste „de ce"-uri erau teribil de dureroase. M-am gândit la fiecare farfurie de supă nemâncată, la fiecare coajă de pâine aruncată, la fiecare coajă de cartof, cu la fel de multe remuşcări şi disperare ca şi cum aş fi fost asasinul propriilor copii. În acelaşi timp însă, făcusem tot ce putusem, fără să dăm crezare anunţurilor încurajatoare de la radio[20].

Gheorghi Kniazev, directorul arhivei Academiei de Ştiinţe, avea picioarele paralizate, fiind imobilizat într-un scaun cu rotile. În fiecare zi, împingea căruciorul pe acelaşi taluz de 800 m de pe Insula Vasilievski, de la casa cu plăcuţa de bronz pe care scria „Clădirea Academicienilor" unde locuia, pe lângă cei doi sfincşi aduşi de la Luxor de Nicolae I, Palatul Menşikov cu faţada decorată şi Piaţa Rumianţev plină de lămâi, până la porticul Academiei. Pe malul opus se vedea panorama Petersburgului clasic, la stânga, dincolo de Podul Palatului, faţadele rococo ale Ermitajului şi Palatului de Iarnă; chiar în spatele lor, îngerul din Piaţa Palatului şi turlele ca nişte acadele spiralate ale Catedralei Învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat"); în faţă, clădirea Amiralităţii, cu fleşa ascuţită ca un ac; la dreapta, domul în formă de ou al Catedralei Sf. Isaac, celebra statuie ecvestră a lui Petru cel Mare realizată de Falconet – *Călăreţul de aramă* – ridicându-se de pe soclul de granit. Acest taluz pavat, această privelişte, era ceea ce Kniazev numea „mica rază", deschiderea strâmtă prin care putea să observe întregul tablou al asediului. Prozaic şi convenţional (jurnalul său se adresează, cu ironie neintenţionată, „ţie, prietenul meu de departe, membru al viitoarei societăţi comuniste, pentru care orice război va fi la fel de inerent detestabil precum este canibalismul pentru noi"[21]), el a petrecut primele zile ale războiului ascultând radioul („Popoarele Europei trebuie să se revolte!"), scoţând o trusă de

prim-ajutor („pentru a fi folosită în caz de arsuri sau răni") şi încercând să-i mobilizeze pe membrii personalului, care aveau tendinţa de a „sta pe sofa în biroul preşedintelui" în loc să se afle în depozitul arhivei. La 2 iulie, a vizitat sediul administraţiei arhivei, din fosta clădire a Senatului:

> Pe scările care altădată au auzit zgomotul făcut de sabia ofiţerului de gardă Lermontov... atârnă acum de o funie groasă o bucată de metal şi alături o tijă de metal – un „bătător". Acesta putea fi utilizat în cazul unei alarme de atac cu gaze. Pe palierul de sus era întuneric, deşi erau aprinse câteva lămpi albastre. Mergând pe coridor, care era în întuneric aproape total, mă simţeam de parcă aş fi jucat într-o piesă pusă în scenă de Meyerhold*.
>
> Depozitul IRLI [Institutul de Literatură Rusă] arăta îngrozitor. Am recunoscut cu greu birourile. Era haos peste tot... În spatele unei statui a lui Aleksandr Vsevolovski se aflau două butoaie mari cu apă, unul deja crăpat şi din care picura apa. Mai erau acolo lăzi cu nisip şi lopeţi aruncate peste tot şi un furtun care se întindea pe tot coridorul. Lângă sala Puşkin se aflau mai multe lăzi, unele goale, unele pline. Trebuie să recunosc – manuscrisele lui Puşkin erau perfect împachetate... Dar era şi foarte multă agitaţie inutilă. Chiar lângă lăzi, un angajat dicta unei dactilografe un articol referitor la fascism. Un altul scria o listă cu obiectele care trebuiau împachetate... Peste tot, erau o mulţime de oameni care duceau saci de nisip.

Elena Skriabina a hotărât să scape de război – şi să reducă şansele de a fi arestată – închiriind o *dacea* (preţul lor scăzuse foarte mult) lângă oraşul Puşkin, fost Ţarskoe Selo, „Satul

* Vsevolod Emilievici Meyerhold (1874-1940), actor şi regizor rus, director de teatru. A fost arestat şi condamnat la moarte în 1940 (n.tr.).

Ţarului", care se dezvoltase în jurul palatelor de vară ale ţarilor. Acolo, ea şi copiii ei petrecuseră mult timp plimbându-se în parcul Palatului Ecaterina. „Cerul albastru, lacul albastru şi rama verde a ţărmului. Pace. Nu se aud voci. Nimeni nu se plimbă pe alei. Numai undeva, departe, zidurile argintii ale palatelor străluceau pe fundalul verde[22]." În vizitele săptămânale în oraş, totuşi, era imposibil să nu vezi realitatea. Era îngrijorată în legătură cu atacurile cu gaze de luptă (fără rost, aşa cum s-a dovedit ulterior; măştile de gaze au fost scoase, dar nu au fost folosite niciodată) şi cu foamea, „deoarece toate asigurările din ziare referitoare la rezervele masive de hrană sunt minciuni neruşinate". Vecina ei, Kurakina, vorbea în şoaptă despre bătăile pe care soţul ei abia întors, pe jumătate surd şi înfricoşat, le încasase în lagăr; sus, pe cerul fără nori, avioanele zburau la mare înălţime, lăsând dâre albe în urmă, o noutate sinistră pentru leningrădeni, care le considerau un fel de ţintă. Abia la 3 iulie, la 11 zile după invazie, Stalin a ţinut primul discurs la radio. A fost simplu, dar apropiat – marginea paharului lovindu-se de dinţi în timp ce bea apă –, după părerea corespondentului BBC la Moscova Alexander Werth, „un discurs remarcabil care îndemna la solidaritate, un discurs gen sânge-sudoare-şi-lacrimi, asemănător cu discursul lui Churchill de după Dunkerque"[23]. A început cu o familiaritate nouă şi aproape implorând – „Tovarăşi, cetăţeni, fraţi şi surori! Fac apel la voi, prieteni!" – şi a chemat naţiunea la război total, în tradiţia luptei purtate împotriva lui Napoleon. Producţia urma să crească, iar „cei care se plângeau, laşii, dezertorii şi cei care creau panică" urmau să fie aduşi în faţa tribunalelor militare. Nici măcar „un singur vagon de cale ferată, nici măcar un kilogram de pâine sau un litru de ulei" nu trebuia să fie lăsat în calea fasciştilor care vor să îi transforme în sclavi; în spatele liniilor lor, partizanii vor arunca în aer drumuri, poduri şi linii telefonice şi vor da foc pădurilor, magaziilor şi convoaielor de pe drumuri.

„Condiții intolerabile" trebuiau să fie create pentru „inamic și complicii lui", ca aceștia să fie „persecutați și distruși la fiecare pas". „Toată forța poporului", a declarat Stalin cu emfază, „trebuie să fie folosită pentru a strivi dușmanul. Înainte, către victorie!"

Acest discurs a avut un efect mobilizator, la Leningrad și în alte părți ale URSS. În cinematografele din Moscova, își amintea Werth, publicul începea să aclame frenetic ori de câte ori Stalin apărea pe ecran la jurnalul de actualități, „lucru pe care, pe întuneric, probabil că oamenii nu l-ar face, dacă nu simt nevoia să o facă"[24]. Deși în realitate Stalin minimalizase mult succesul Operației Barbarossa, pretinzând că germanii suferiseră mari pierderi, rușii aveau sentimentul că auziseră lucrurile cele mai rele și că stăteau destul de bine. Anna Ostroumova-Lebedeva, pictoriță de acuarele în vârstă de 70 de ani (care studiase cu Repin, Bakst și Whistler și trăise sub trei țari) asculta împreună cu Niușa, fata în casă, în apartamentul situat lângă Gara Finlanda din cartierul leningrădean Vîborg. „Azi", scria ea în jurnal, „am ascultat, cu mare neliniște, cuvintele înțelepte ale tovarășului Stalin. Cuvintele lui ne aduc în suflet sentimente de calm, speranță și bucurie[25]."

Ar fi fost mai puțin liniștită dacă ar fi știut cât de departe ajunseseră de fapt germanii. Pentru Uniunea Sovietică, primele 11 zile ale războiului au fost devastatoare. Împotriva URSS a fost organizată cea mai mare forță de invazie pe care o văzuse până atunci omenirea: 4 milioane de soldați germani și din alte țări ale Axei, 3 350 de tancuri, 7 000 de tunuri, peste 2 000 de avioane și 600 000 de cai. Mai ales în nord, Armata Roșie a fost mult depășită numeric, cu 370 000 de soldați în comparație cu cei 655 000 de soldați ai Wehrmachtului. (Numărul puștilor, tancurilor și avioanelor de luptă era, în mare, similar[26].) Germanii erau superiori în ceea ce privește conducerea și organizarea. Grupul de Armate Nord – unul dintre cele trei care au atacat

graniţa sovieto-germană – era comandat de feldmareşalul Wilhelm Ritter von Leeb, ofiţer de carieră în vârstă de 65 de ani, care participase la străpungerea Liniei Maginot. Subordonaţii lui, la comanda armatelor a 16-a şi a 18-a, erau generalul Ernst Busch şi generalul Georg von Küchler, care participaseră la obţinerea victoriei în Franţa. Vârful de lance al Grupului de Armate era Grupul 4 Panzere, comandat de generalul Erich Hoepner, care îi avea în subordine pe generalii Hans Reinhardt şi Erich von Manstein, ambii numărându-se printre cei mai străluciţi comandanţi de tancuri ai lui Hitler. Grupul de Armate Nord-Vest al Armatei Roşii, prin contrast, îşi pierduse comandanţii în timpul epurărilor ordonate de Stalin şi se afla în mijlocul unei reorganizări şi replieri traumatizante. Cea mai mare parte a unităţilor sale erau slăbite, iar unele nici nu fuseseră dotate cu muniţie de război. Apărarea ţării era de asemenea inadecvată fizic: în iunie 1941, armata părăsise buncărele de pe vechea frontieră, de dinainte de 1939 – aşa-numita „Linie Stalin" – şi era încă în proces de construire a fortificaţiilor situate mai departe, spre vest.

Mai mult, Germania s-a bucurat de avantajul surprizei. Când grănicerii sovietici s-au trezit în zgomotul provocat de obuze în primele ore ale dimineţii de 22 iunie, mulţi nici nu primiseră ordinul lui Stalin, dat fără tragere de inimă, în urmă cu mai puţin de trei ore, de a fi în alertă.

Uluiţi şi speriaţi să preia iniţiativa, ofiţerii mai tineri au cerut prin telegraf ordine: „Se trage în noi!" suna un astfel de apel, „Ce trebuie să facem?" Nici aviaţia nu a avut timp să se mobilizeze: piloţii Luftwaffe erau uimiţi de faptul că avioanele sovietice erau aliniate, necamuflate, pe aerodromuri, şi chiar şi cele care au reuşit să decoleze s-au dovedit o pradă uşoară. „Rusul era în spatele liniilor noastre", scria un as al aerului finlandez despre unul dintre acestea, „aşa că am încetat focul, deşi nu sunt foarte sigur că m-ar lăsa inima să termin cu un asemenea

nepriceput... Lipsa lui de experienţă în ale zborului sugerează că nu poate fi nimic mai mult decât o ţintă sigură." În total, 1 200 de avioane au fost distruse pe 66 de baze în prima zi a războiului, trei sferturi din ele la sol[27]. În restul anului, germanii au avut superioritatea aeriană completă şi au reuşit să mitralieze de la mică înălţime şi să arunce bombe cât le permiteau resursele – împuţinate în timpul Bătăliei pentru Anglia. Faptul că raidurile aeriene asupra Leningradului au început abia în primele zile ale lui septembrie s-a datorat întârzierii în repararea aerodromurilor bombardate de Luftwaffe mai devreme, iar oraşul ar fi suferit pierderi mult mai mari dacă nu ar fi avut sute de proiectoare, tunuri antiaeriene, staţii de interceptare („ascultătoare") – aparate acustice, în formă de pâlnii gigantice de gramofon, care detectau apropierea bombardierelor pilotate probabil de aceleaşi echipaje care bombardaseră Londra în urmă cu un an.

Numeroşi, bine conduşi, având de partea lor surpriza şi superioritatea aeriană, soldaţii din Grupul de Armate Nord au avansat cu o viteză uluitoare. Deşi leningrădenii nu ştiau, după trei zile de război, unităţile de blindate ale lui von Leeb parcurseseră deja cea mai mare parte a Lituaniei şi în următoarele zile au cucerit un cap de pod pe râul Dvina, în Letonia, poziţie pe care armatele ţariste o menţinuseră timp de doi ani în 1915-1917. „Nu cred că am să mai trăiesc vreodată ceva comparabil cu această cursă impetuoasă şi nebună", scria von Manstein în memoriile lui (cunoscute ca selective). „A fost împlinirea visului oricărui comandant de tanc." În Lituania şi Letonia, cei mai mulţi cetăţeni s-au bucurat să-i vadă pe sovietici alungaţi, femeile i-au întâmpinat pe cavaleriştii germani cu buchete de flori, iar miliţiile naţionaliste au participat alături de armata germană la uciderea evreilor. Pe măsură ce germanii înaintau, sistemul de comunicaţii al Armatei Roşii s-a prăbuşit. Convorbirile telefonice erau întrerupte la jumătatea propoziţiei; maşini ale armatei

se deplasau între satele învăluite în fumul incendiilor în căutarea unor posturi de comandă. Ordinele, când ajungeau, nu aveau nicio legătură cu realitatea, cerându-le ofiţerilor să desfăşoare forţe care nu mai existau ori să apere puncte aflate deja departe, în zona germană. Tipică a fost experienţa Regimentului 5 motorizat infanterie. Ca şi alte unităţi de graniţă, nu făcea parte din armata regulată, ci aparţinea imperiului tentacular al securităţii, Comisariatul Poporului pentru Afacerile Interne (NKVD). Declanşarea războiului se pare că a luat regimentul complet prin surprindere. La ora zece, în dimineaţa de 22 iunie, se deplasa pe drumul dintre Vilnius şi Riga (la nord-vest), când a fost bombardat de avioane Stuka germane. „Oraşul Şiauliai a fost incendiat", raporta regimentul, iar „avioanele germane i-au tratat cu brutalitate pe refugiaţi şi pe soldaţii care mergeau pe drum".

Din asta a devenit clar că războiul începuse. „Regimentul s-a adăpostit într-o pădure, unde un curier a adus ordinul să pornească urgent spre Riga, unde izbucniseră „dezordini". La sosire, regimentul a găsit oraşul pradă partizanilor letoni antisovietici, care instalaseră cuiburi de mitraliere în turnurile bisericilor, în mansardele caselor şi în spatele ferestrelor situate la etajele clădirilor în stil Art Nouveau din oraş. Sediile Armatei Roşii şi NKVD, birourile Partidului Comunist Leton şi gara erau sub asediu. Regimentul s-a alăturat garnizoanei locale şi „s-a angajat într-o luptă grea cu reprezentanţii „Coloanei a V-a". Focurilor trase de la ferestre, de pe turnuri sau clopotniţe li s-a răspuns cu focuri trase de mitraliere şi de tancuri".

Au fost scoşi din luptă 120 de „nemernici dintre luptătorii coloanei a V-a" şi au avut loc represalii împotriva civililor: „În faţa trupurilor tovarăşilor noştri căzuţi, soldaţii regimentului au jurat să lupte fără milă împotriva năpârcilor fasciste şi, în aceeaşi zi, burghezii din Riga au simţit răzbunarea noastră pe pielea lor". Dar nu era de ajuns. Deşi unităţi demoralizate şi în

dezordine ale Armatei a 8-a în retragere au ajuns în oraş la 30 iunie, cinci zile mai târziu, sovieticii au fost obligaţi să părăsească Riga şi să se retragă spre nord, în Estonia. Operaţia a fost un dezastru: Podul de cale ferată din Riga fusese aruncat în aer înainte ca toate trupele sovietice să-l traverseze; printre cei lăsaţi în urmă se afla un alt regiment de grăniceri, despre care nu se mai ştia nimic – raportul Regimentului 5 motorizat menţiona laconic: „de vreme ce ofiţerii şi trupa Detaşamentului 12 grăniceri nu au scăpat din luptă, niciun document nu a supravieţuit". La 10 iulie, au sosit ordine de la Jdanov să se reziste pe râul Navast, pe care, de fapt, germanii îl traversaseră deja. După două ore de lupte grele, Armata Roşie s-a retras în dezordine în oraşul Vîhma*. „Pe frontul de la Vîhma a fost vorba de un adevărat măcel. De parcă ar fi fost beţi, fasciştii au încercat să iasă din Vîhma, dar cu armele de foc şi baionetele luptătorii şi comandanţii regimentelor 320 infanterie şi 5 motorizat infanterie au ţinut pe loc duşmanul." În acel moment, nu mai rămăsese prea mult din Regimentul 5 motorizat, deoarece i se ordonase să se pună sub comanda unui alt regiment din aceeaşi divizie, să reocupe poziţiile la Vîhma şi „să-i întoarcă, dacă era necesar cu foc de armă, pe dezertori". Era o cerere imposibilă: mitraliaţi fără „încetare" de avioanele de luptă germane, soldaţii fugari şi civilii umpleau drumurile[28].

În timp ce sovieticii ieşeau însângeraţi din Riga, la est, Panzerele lui Reinhardt străpungeau vechea „Linie Stalin" la Ostrov, pe graniţa de dinainte de 1940 dintre Estonia şi URSS. Aici fermele, casele vopsite în alb şi câmpurile îngrijite din ţările baltice lăsau loc peisajului tipic rusesc – un peisaj arid, neirigat, cu arini, sălcii şi stuf, cu mesteceni şi case de lemn patinate de vreme, cu parcelele de cartofi şi gardurile de nuiele dărăpănate din spatele tufişurilor, brânca-ursului, răchitan şi alte plante.

* Azi Võhma, în Estonia (n.tr.).

La 8 iulie, Reinhardt a cucerit fortăreața și cele 40 de biserici ale micii cetăți medievale Pskov, situată la întretăierea unor drumuri și căi ferate vitale de pe drumul spre est. Din nou, sovieticii au aruncat în aer un pod important înainte ca toate trupele în retragere să treacă peste el: 206 din 215 mitraliere au fost abandonate și soldații au fost nevoiți să înoate, agățându-se de bușteni care pluteau. În 17 zile, Wehrmachtul înaintase cu 450 de kilometri, lucru extraordinar, nu numai traversând teritoriul recent dobânditelor și dubios de loialelor țări baltice, dar pătrunzând în inima teritoriului URSS și amenințând Leningradul[29].

În oraș, puțini înțelegeau pe deplin pericolul care se apropia. Și nu pentru că nu încercau. „Ne trezim", scria tânăra mamă Elena Kocina, „deschidem radioul și înghițim pilulele amare de la buletinele de știri cu ceaiul rece rămas de aseară." „Setea de informații", își amintește Lidia Ghinzburg, „era înfricoșătoare. De cinci ori pe zi oamenii încetau orice activitate și alergau la difuzor. Se repezeau la oricine fusese mai aproape decât ei cu un metru de linia frontului sau de un minister, sau de orice altă sursă de știri"[30].

Autoritățile au făcut tot ce puteau pentru a-i ține pe oameni în întuneric. Biroul Sovietic de Informații, creat la trei zile de la izbucnirea războiului și cunoscut sub numele de Sovinform, era singura instituție autorizată să dea comunicate. Cele două rapoarte pe zi erau în mod deliberat vagi, vorbeau despre luptele „din sectorul" unor anumite orașe și anonime „puncte populate N" care fuseseră cucerite sau pierdute. (Această convenție data din secolul al XIX-lea; romanul lui Gogol *Suflete moarte*, de exemplu, începe cu descrierea unei trăsuri care intră pe poarta unui han din „orașul de provincie N".) În loc să recunoască înfrângerile, alegea incidente greu de crezut de eroism individual – ceea ce corespondentul de război Vasili Grossman numea cu dispreț povești de genul „Ivan Pupkin a omorât cinci germani

cu o lingură". Nu se vorbea despre înfrângerile importante decât peste câteva zile după ce avuseseră loc evenimentele respective. Luptele „din sectorul Pskov" nu au fost raportate decât la 12 iulie, la patru zile după ce oraşul căzuse şi încă se vorbea despre el ca despre „un câmp de bătălie" 12 zile mai târziu, după care pur şi simplu a dispărut de la ştiri[31].

Unul dintre rezultatele practice ale acestei dezinformări a fost că părinţii copiilor trimişi să locuiască la ţară pe timpul vacanţei de vară nu reuşeau, de multe ori, să-i ia acasă înainte de sosirea germanilor. Mai mulţi prieteni ai Elenei Skriabina au fost cât pe ce să fie prinşi. La 8 iulie vecina ei Liubov Kurakina, al cărei soţ tocmai se întorsese, epuizat, din Gulag, a reuşit să-şi recupereze copiii din Bielorusia, deja parţial sub ocupaţie:

> Spunea că a văzut un soldat german la doar câţiva paşi în faţa ei. Spunea că nu se temuse de el fiindcă şi ei sunt oameni ca şi noi. O îngrijora însă faptul că i-ar fi putut găsi carnetul de membră de partid ascuns în ciorapi... Dar totul a fost bine până la urmă. Şi-a găsit copiii. S-au întors acasă, o parte din drum cu trenul şi o parte în camion, dar şi pe jos.

Soţul unei alte prietene era norocos; fiind un „tovarăş de încredere" – aşa erau numiţi în jargon membrii de partid favorizaţi de soartă –, avea o maşină cu care şi-a adus acasă fiica de trei ani. „A putut astfel să circule prin mai multe sate şi oraşe. Chiar şi aşa, a avut noroc că şi-a găsit fata. A adus-o înapoi îmbrăcată doar într-o cămăşuţă de noapte[32]." Istoricul Angelina Kupaigorodskaia, care avea 11 ani la începutul războiului, îşi aminteşte că personalul taberei de pionieri în care se afla şi-a abandonat pur şi simplu posturile:

> Trebuia să mergem într-o expediţie. Apoi ni s-a spus că nu mai plecăm. Au trecut două sau trei ore şi în cele din urmă

au primit un telefon şi li s-a spus că Hitler ne atacase. Imediat, totul s-a schimbat. Mai înainte, mâncarea fusese la fel de bună ca într-un sanatoriu, dar începând din acel moment nu am primit decât *kaşa**. Toţi bărbaţii au dispărut şi singurele persoane adulte erau bucătăresele. Timpul pe care trebuia să-l petrecem în tabără expirase, dar nimeni nu a venit după noi. Pur şi simplu hoinăream prin împrejurimi. Nimeni nu ne-a spus nimic; am auzit nişte zvonuri cum că vom fi trimişi la Moscova, să locuim în galeriile de metrou.

A primit un mesaj de la părinţii ei printr-un alt copil şi, în cele din urmă, aceştia au venit să o ia la sfârşitul lunii iulie. „Habar n-am ce s-a întâmplat cu ceilalţi copii. Mulţi nu au fost luaţi de acolo, iar germanii erau deja aproape[33]."

De teamă să nu fie acuzaţi de laşitate, până şi comunicaţiile interne ale armatei erau mai mult retorice decât factuale. „Satul Poliana se afla de câteva minute sub focul nostru", se spunea într-un raport din 31 iulie, „iar germanii au sărit din casele lor, cu izmenele în vine. Soldaţii din tranşee au luat-o la fugă... Cu strigăte de «Uraaa!» batalionul s-a aruncat asupra fasciştilor. Am luptat cu grenade, baionete, cu patul puştii şi cu sticle incendiare. Efectul a fost uluitor." La 2 iulie, grănicerii NKVD aflaţi în „casa unui fost culac" de lângă Ostrov au fost atacaţi de cinci tancuri inamice: „De pe poziţii, tânărul *politruk* [comisar politic] Broitman, deja rănit de două ori în piept, a continuat să tragă în duşman, nepermiţându-i să deschidă capacul turelei tancului. Lângă el, *starşina* [sergentul-major] plutonului, tovarăşul Nagorski, trăgea cu eroism în duşman cu un pistol-mitralieră. Cu rănile sângerânde, ei au acoperit cu mult curaj retragerea plutonului pe noi poziţii. Amândoi şi-au dat viaţa apărând cu mult curaj sectorul plutonului lor"[34].

* Caşă – mâncare preparată din mei sau arpacaş; în limba rusă în original (n.tr.).

Mai apropiată de realitate era o glumă cinică din acea vreme. Un locotenent al Armatei Roşii este găsit într-un camion german abandonat. I se spune să se mişte de acolo, altfel or să tragă în el. „Cine?", întreabă el. „Germanii vor crede că e al lor, iar ai noştri o vor lua la fugă"[35].

În timpul primelor săptămâni de război, Grupul de Armate Nord-Vest s-a aflat într-o confuzie aproape totală. Rapoartele interne vorbesc în mod repetat despre unităţile care se retrag „individual şi în grupuri mici", un eufemism pentru debandada completă. Despărţiţi de înaintarea germanilor, numeroşi soldaţi hoinăreau în teritoriul devastat, încercând fie să se întoarcă în liniile sovietice, fie să se predea inamicului. Manifestele de propagandă le spuneau să se considere partizani şi îi încurajau cu veşti despre noua alianţă sovieto-britanică[36]. Atât de mulţi au fost luaţi prizonieri, încât germanii pur şi simplu îi înghesuiau în clădirile sigure cele mai apropiate, fără provizii, fără instalaţii sanitare sau apă potabilă. Cei care reuşiseră să ajungă la unităţile lor erau acuzaţi de laşitate, dezertare sau spionaj. Deşi Armata Roşie cunoştea terenul, încercările sale de a contraataca au fost conduse, conform lui Halder, „într-o manieră care arată clar că această comandă este total confuză. De asemenea, tacticile folosite în aceste atacuri sunt deosebit de proaste. Camioanele cu soldaţi înarmaţi cu puşti merg alături de tancuri împotriva liniilor noastre de foc, iar rezultatul inevitabil îl reprezintă grelele pierderi ale inamicului". La 3 iulie, a estimat Halder, 12 până la 15 din cele 21 de divizii de infanterie şi blindate ale Grupului de Armate Nord-Vest fuseseră lichidate [37].

Confuzia a fost intensificată de uciderea ţapilor ispăşitori de la Înaltul Comandament Sovietic. Cea mai proeminentă victimă a fost generalul Dmitri Pavlov, comandantul Grupului de Armate Vest, care a fost arestat pe 4 iulie şi executat pe 22, împreună cu trei dintre subordonaţii lui. Generalul Kopeţ, aflat la comanda

bombardierelor sovietice, a scutit NKVD de deranj sinucigându-se în a doua zi a războiului. A fost urmat de numeroşi ofiţeri, condamnaţi la împuşcare pe loc de tribunalele militare, pentru „laşitate", deoarece comandaseră retrageri neautorizate[38].

De la Moscova generalul Jukov încuraja masacrul. „Comandanţii care se retrag de pe liniile de apărare fără ordin, părăsindu-şi ca nişte trădători poziţiile", tuna şi fulgera într-o telegramă din 10 iulie, „nu au fost pedepsiţi. Nici batalioanele de distrugere [trupele NKVD, responsabile pentru găsirea dezertorilor] nu par să opereze; nu au produs rezultate vizibile."

Reprezentanţii Consiliului Militar şi procurorul militar trebuie să „se deplaseze rapid la unităţile avansate şi să se ocupe pe loc de laşi şi trădători"[39]. De aici tonul abject al multor rapoarte de pe front, care, tipic, insistau că unităţile luptaseră până la „ultimul glonţ" înainte de a fi obligate să se retragă[40].

Semnificativă pentru Leningrad a fost soarta lui Kiril Mereţkov, generalul de 44 de ani, impozant, cu nasul cârn, aflat la comandă în primele faze, dezastruoase, ale războiului împotriva Finlandei, care fusese promovat pentru scurt timp şef de Stat-Major, înainte de a pierde postul în favoarea lui Jukov. A fost arestat în primele zile ale războiului, fiind denunţat de prietenul lui Pavlov că face parte dintr-o aşa-zisă conspiraţie antisovietică. În închisoare, a fost bătut cu bastonul de cauciuc de adjunctul şefului NKVD Lavrenti Beria – un alt fost prieten – înainte de a fi rechemat la datorie în septembrie. În timp ce se îndrepta spre biroul lui Stalin, îmbrăcat în uniformă, a fost întâmpinat cu amabilitate de cel care îl torturase. Demn, Mereţkov a refuzat să mimeze amnezia: „Aveam obiceiul să ne întâlnim pe vremuri", i-a spus acelui bărbat, „dar acum îmi este frică de tine." După ce l-a întrebat de sănătate şi i-a permis să se aşeze, Stalin i-a spus că îl numise reprezentant al Stavka (Statul-Major) la Grupul de Armate Nord-Vest. Fără prea mult entuziasm, lucru de înţeles,

dată fiind experiența prin care trecuse, să ia inițiativa sau să pună sub semnul întrebării ordinul, Mereţkov a fost unul dintre cei doi sau trei comandanți principali ai Grupului Armate în tot restul războiului[41].

Odată cu masacrul a avut loc o remaniere a posturilor militare importante. Leningrad a avut nenorocul de a fi încredințat mareşalului Kliment Voroşilov. În vârstă de 60 de ani, vanitos şi îngrijit, cu mustață subțire şi ochi mici, de un albastru deschis, este adesea portretizat ca un cal bătrân, galant, dar neîndemânatic (nu de Harrison Salisbury, care repetă povestea că el, personal, a condus un grup de marinari – „cu părul blond zburlit de vânt, cu fețele tinere, cu bărbia înainte" – într-o şarjă la baionetă la Krasnoe Selo, în septembrie. Poate că aşa a fost.) De fapt, era nu numai incompetent în probleme militare – în postul de comisar al poporului pentru apărare, condusese primele etape, dezastruoase, ale Războiului de iarnă –, dar, ca şi Jdanov, ucidea în masă de la birou, de vreme ce organizase epurările care decimaseră cea mai mare parte a corpului ofițeresc superior al Armatei Roşii cu doar patru ani înainte. Dmitri Volkogonov, care avea ca sarcină conducerea Secției de educație politică a armatei sovietice înainte de a deveni cel mai important biograf al lui Stalin din perioada *glasnost*, este elocvent: „Mediocru, şters, cu o inteligență mediocră", Voroşilov nu era „nimic mai mult decât un executant, complicele călăului-şef"[42]. Nici secundul lui Voroşilov, mareşalul Grigori Kulik, nu era mai bun. Un alt cavalerist din timpul Războiului Civil şi prieten al sadicului Beria, era beţiv, brutal, ignorant; el a comandat în mod incompetent Armata a 54-a în sudul Leningradului şi poate fi blamat pentru încercuirea oraşului.

Soldații au botezat stilul lui de comandă „închisoarea sau medalia" – dacă un subordonat îi plăcea, primea o distincție, dacă nu, era arestat[43].

În timp ce Stalin continua să-şi lichideze ofiţerii superiori, Hitler şi oamenii lui, aflaţi acum la cartierul general special construit şi numit „Bârlogul Lupului" de lângă Rastenburg, în Prusia Orientală, exultau. Panseurile lui Hitler de după masă au atins noi culmi. „Frumuseţile din Crimeea", spunea el între miezul nopţii şi două dimineaţa în noaptea în care Grupul de Armate Nord a cucerit Riga, „vor fi accesibile cu ajutorul unei autostrăzi. Această peninsulă va fi Riviera Germaniei noastre. Croaţia va fi un alt paradis turistic pentru noi." Cele două capitale ale Rusiei aparent nu ofereau acelaşi potenţial de petrecere a timpului: trei zile mai târziu, după cucerirea oraşului Pskov, Hitler l-a convocat pe Halder şi i-a spus că era „decizia lui fermă să cucerească Moscova şi Leningrad şi să le facă de nelocuit, în aşa fel încât să scăpăm de necesitatea de a hrăni locuitorii lor în timpul iernii. Oraşele vor fi rase de pe faţa pământului de aviaţie". Era atât de încrezător că întreaga Rusie europeană urma să cadă în mâinile lui, încât l-a instruit pe Halder să înceapă să facă planurile operaţiilor împotriva oraşelor industriale din Urali. Până şi precautul Halder admitea în jurnalul lui că lucrurile evoluau „mulţumitor, conform planului". Obiectivul iniţial al Operaţiei Barbarossa – să împingă cea mai mare parte a Armatei Roşii la vest de râurile Dvina şi Nipru – fusese, considera el, mai mult sau mai puţin realizat. Deşi mai erau multe de făcut, „probabil că nu era exagerată afirmaţia că în această campanie Rusia fusese cucerită în decurs de două săptămâni"[44].

3

„Câştigăm, dar germanii înaintează"

Felul în care trata Sovinform adevărul i-a făcut pe leningrădeni să înţeleagă destul de rapid că nu trebuie să aibă încredere în noile surse oficiale. „*Naşi biut*", îşi şopteau unul altuia, „*a nemţî berut*" – „Câştigăm, dar germanii înaintează". Au învăţat de asemenea să interpreteze limbajul vag al Sovinform. *Ojestocennîi boi* („lupte dure"); *upornîi boi* („lupte hotărâte"); şi *tiajiolîi boi* („lupte grele") sugerau niveluri în creştere de seriozitate. Situaţiile „complex" erau grave şi cea mai rea frază din comunicate – „Lupte grele defensive împotriva forţelor inamice superioare" – însemnau retragere totală. „Din comunicatele voalate ale Birourilor de Informaţii Sovietice", scria un leningrădean, „nu este niciodată absolut clar că Armata Roşie nu poate să oprească ofensiva germană pe niciuna din liniile de apărare[1]."

Mai de încredere, deşi parţiale, erau conversaţiile particulare sau remarcile făcute de cei abia întorşi de pe front. La jumătatea lunii august, Lidia Osipova, pensionară antibolşevică din localitatea Puşkin, a descoperit, spre bucuria ei, că germanii se aflau la o distanţă de numai 50 de kilometri: „Ieri, un aviator care mânca la cantina aerodromului i-a spus fetei de la casă: «Acum vom bombarda inamicul la Siverskaia». Dar ştim că Siverskaia a fost cucerită de germani. Oare când vor ajunge la noi? Vor veni cu adevărat? Ultimele ore de dinainte de a fi eliberat din închisoare sunt cele mai grele". Aceste aşa-zise „rapoarte" ale

activiștilor de partid la organizația ei de femei au fost inutile, „ca extrasele dintr-o gazetă de perete analfabetă... Nu sunt permise comentarii sau întrebări. Ceea ce puteam citi singuri într-un sfert de oră ne lua acum o oră întreagă. Dumnezeule, când se vor sfârși toate astea?[2]".

Totuși a ghici nu e totuna cu a ști, iar zvonurile umpleau golurile. Leningrad nu fusese bombardat, se zvonea, pentru că Hitler îl considera ca un cadou pentru fiica lui (mitică); de asemenea, Insula Vasilievski va fi cruțată, deoarece Alfred Rosenberg (șeful *Ostministerium* înființat de Hitler) se născuse acolo. O navă a Flotei Roșii fusese sabordată în mijlocul canalului spre Marea Baltică; Wehrmachtul avea un tanc circular care arunca obuze ca în *Roata Diavolului**; iar un parașutist german aterizase pe straturile de flori din Tavriceski, unde fusese cât pe ce să fie omorât de bătrânele înarmate cu furci care se aflau acolo[3].

Autoritățile au încercat să oprească moara zvonurilor. Comitetul executiv al Sovietului orășenesc a interzis angajaților săi să discute despre război la telefon, în caz contrar, riscau să fie condamnați pentru „dezvăluirea de secrete militare"; totuși, mulți „defetiști" au fost arestați în virtutea unei noi legi prin care persoanele acuzate de răspândirea de „zvonuri false care provoacă neliniște în rândul populației" puteau fi judecate de tribunalul militar[4]. În același timp, chiar conducerea a lansat unele zvonuri, care să distragă atenția de la dezastrele de pe front alimentând teama de spioni, sabotori și *raketniki* – „racheți" – care, se presupunea, foloseau focurile pentru a face semne aviației inamice. Într-o secție specială erau înmânate ghiduri și hărți, dar și biciclete, aparate de fotografiat și radiouri portabile. Vatmanii și șoferii de troleibuz au încetat să mai

* Film mut sovietic din 1926, regizat de Grigori Kozințev și Leonid Trauberg (n.tr.).

anunțe numele stațiilor, plăcuțele cu numele străzilor au fost vopsite, iar firmele îndepărtate de pe clădirile mai înalte. A devenit periculos să întrebi lucruri referitoare la o anumită adresă sau să apari în public îmbrăcat cu haine cu aspect străin. Dmitri Lihaciov s-a trezit că e urmărit de câțiva băieți pentru că purta o haină gri-deschis („hainele deschise la culoare", își amintea el, „nu erau ceva obișnuit în URSS") și Elena Skriabina, care îl lăsase pentru o clipă pe fiul ei Dima, înalt, cu ochelari, în fața magazinului, l-a găsit, la întoarcere, chestionat de un milițian. A reușit să-l convingă pe acesta care era identitatea lui Dima numai arătându-i livretul militar al soțului ei și subliniind că, deoarece Dima nu împlinise încă 16 ani, nu putea avea pașaport[5]. Elena Kocina, care a ținut și ea un jurnal, a descoperit că nu era imună la „spionomanie", care se răspândise ca o „boală infecțioasă":

> Ieri, lângă piață, o bătrână care arăta ca un pește îmbrăcat în balonzaid m-a apucat de mână:
>
> „Ai văzut? Sigur, un spion!", a strigat ea, fluturându-și brațul scurt în urma unui bărbat.
>
> „Ce?"
>
> „Pantalonul și haina erau de culori diferite."
>
> Nu m-am putut împiedica să nu izbucnesc în râs.
>
> „Și parcă avea mustața lipită." Ochii apropiați și mijiți de furie mă priveau.
>
> „Scuzați-mă..." M-am smuls din strânsoare. Înainte să o șterg, m-a târât câțiva pași pe trotuar. Dar... până și mie mulți oameni mi se păreau dubioși, tipi pe care era bine să îi urmărești cu atenție[6].

Deși mania a continuat până în toamnă, iar poveștile despre *raketniki* păreau să fie crezute până și de cei mai fini observatori – ca, de exemplu, corespondentul BBC Alexander Werth, anglo-rus – nu există nici măcar o dovadă a existenței unui

spion străin adevărat (în opoziție cu simpatizantul local) descoperită în oraș.

La patru săptămâni de la invadarea URSS, starea de spirit din Leningrad era una de anticipare dezorientată, de deconectare între starea de cvasinormalitate de pe stradă și știrile stupefiante de la radio. „Pur și simplu este imposibil să crezi că suntem în război", scria arhivarul Gheorghi Kniazev. „Totul este atât de calm, cel puțin în aparență." Vremea a continuat să fie foarte caldă și calmă, puful plopilor, pe care rușii îl numesc *puh*, se aduna de-a lungul canalelor, iar după serviciu funcționarii se adunau, ca de obicei, în Piața Rumiantev ca să joace domino. Într-o seară, stând afară, la aer, în fața Clădirii Academicienilor, Kniazev se uita la o echipă de adolescente care încărcau cu lopețile nisip într-un camion, în timp ce băieți mai mici în costume de baie înotau în râu în spatele sfincșilor de la Luxor, care luceau în lumina soarelui. Soția unui academician, cu mănuși și pălărie, făcea de gardă. Kniazev vorbea cu paznicul clădirii și încerca să „înveselească atmosfera", dar omul nu înțelegea de ce războiul nu se desfășura ca în filme. „«Este îngrozitor », a spus el, «faptul că luptele au loc pe teritoriul nostru. S-au distrus atât de multe. De ce am predat vechiul sistem de apărare de la frontieră atât de ușor?» Nu puteam să-i răspund. Aveam prea puține informații. Nu știu cât de aproape sau cât de departe se află germanii de noi. Este oare Leningradul amenințat serios sau nu?" Aerul, a observat el, mirosea ușor a fum, căci se dăduse foc în mod deliberat turbăriilor pentru a deruta aviația inamică[7].

Anna Ostroumova-Lebedeva, cea mai în vârstă artistă care fusese menționată în discursul de la radio al lui Stalin, locuia vizavi de un spital militar. În timpul exercițiilor de apărare antiaeriană, ea îi vedea pe răniții care erau transportați de brancardieri în buncăre și pe studenții la Medicină sărind prin trape

pe acoperişul spitalului. „Cu toate acestea, nici măcar o singură bombă nu căzuse asupra Leningradului", scria ea pe 21 iulie,

> deşi sirenele sunau adesea. Noaptea trecută au fost alarme aeriene la 12.30 şi din nou la 5.30 a.m., m-am trezit şi tunurile antiaeriene trăgeau atât de tare că nu am putut să mai adorm. M-am îmbrăcat, am ieşit în curte şi m-am aşezat pe o bancă... Era o dimineaţă fără nori şi, deşi soarele nu atinsese încă clădirile, strălucea pe baloanele de baraj care pluteau pe cer. Înotau în eterul albastru ca nişte nave argintii. Nu puteai vedea cablurile; păreau că plutesc liber[8].

Deşi majoritatea parcurilor publice erau închise pentru săparea adăposturilor antiaeriene, i s-a permis să intre în Grădina Botanică:

> Grădina era încă în ordine, dar nu mai era la fel de bine îngrijită ca de obicei. Mi-a făcut mare plăcere să văd minunatele hortensii; acestea creşteau în vase mari, buchete de flori albe, roz şi albastru pal, explozii nemaipomenite de incredibilă frumuseţe. Nu era niciun suflet acolo. Iarba strălucea în lumina soarelui, care trecea printre frunzele copacilor. Lumina se juca pe bancă, pe rochiile noastre, pe paginile cărţilor noastre. O briză răcoroasă bătea dinspre râu. Trăiam momente de calm şi, pentru o fracţiune de secundă, am uitat că eram în război, că mureau oameni şi ardeau oraşe.

Unul dintre motivele pentru care oraşul se simţea atât de ciudat de liniştit era că mai bine de 50 000 de leningrădeni, în majoritate femei şi adolescenţi, fuseseră trimişi la 100 de kilometri în sud-vest pentru a construi noi sisteme de apărare de-a lungul „Liniei Luga". Deşi primele brigăzi de constructori începuseră să lucreze pe 29 iunie, linia nu a fost oficial trasată până la 4 iulie, când Jukov a ordonat Grupului de Armate

Nord-Vest să ocupe poziţii defensive de la Narva (pe coasta Mării Baltice, la 120 de kilometri vest de Leningrad), prin Luga şi Staraia Russa, la Borovici, la 250 de kilometri sud-est de oraş. Cel mai puternic sector al liniei, dincolo de râul Luga, consta în mai multe câmpuri minate, tunuri antiaeriene şi bariere pe o adâncime de 15 kilometri, cu o întrerupere între Luga şi Gatcina prin care Armata Roşie putea să se retragă[9]. S-a ordonat efectuarea de lucrări pe două inele interioare, unul de la Peterhof, în Golf, prin Gatcina, spre Kolpino, iar al doilea chiar în jurul oraşului, din portul comercial, la gurile Nevei, spre satul de pescari Rîbatskoe din amonte[10].

Una dintre miile de adolescente obligate să lucreze la Linia Luga era Olga Grecina, în vârstă de 17 ani, studentă la Universitatea din Leningrad. „La Secţia Filologie", scrie cu sarcasm în memoriile ei,

> idolul nostru, profesorul Gukovski, ni s-a adresat la o adunare, îndemnându-ne să ne înrolăm în batalionul studenţilor voluntari. Toată lumea se aştepta ca şi Gukovski să se înroleze, mai ales că mulţi dintre profesorii noştri ceruseră să fie translatori sau să lucreze în domeniul politic. În schimb, Gukovski a început să apară încălţat în papuci verzi de casă, sprijinindu-se într-un baston. Unii spuneau că avea reumatism acut; alţii afirmau cu prudenţă că găsea că este mult mai plăcut să-i îndemne pe alţii la acţiune decât să acţioneze el însuşi. Nu ştiu dacă era sau nu bolnav, dar era bine că reuşea să scrie cartea despre Gogol[11].

Deşi era antibolşevică (tatăl ei, doctor, fusese exilat într-un sătuc în timpul Revoluţiei, iar un unchi fusese trimis în Gulag), Grecina nu a apelat la o asemenea stratagemă şi în a treia săptămână a lui iulie se afla într-o grupă de studente, aşteptând, în mijlocul unei mulţimi de evacuaţi, în Gara Moscova un tren spre Linia Luga:

Existau rapoarte îngrijorătoare despre mitraliere şi bombardamente care veneau din tranşee – şi mai ales din jurul Lugăi. Dar nu ni se spusese încotro ne îndreptam şi, când am pornit în seara aceea, eram vesele, cântam pentru a ne distrage atenţia de la neliniştea care ne copleşea. Când am coborât din tren la Gatcina, era deja întuneric. Am fost trimise să ne petrecem noaptea într-un parc în apropiere de Palatul Pavlovsk, dar nu am dormit, deoarece germanii au început să bombardeze un aeroport din apropiere şi în jurul nostru totul şuiera şi se scutura. Ne-am ridicat şi ni s-a spus să acoperim toate hainele albe şi să nu fumăm. Am început să mergem repede pe un drum deja plin de unităţile noastre. Soldaţii mărşăluiau rapid şi în linişte; dacă unul scotea un sunet, ceilalţi şuşoteau, atrăgându-i atenţia să nu facă zgomot. Niciunul dintre noi nu avea idee unde mergeam sau de ce, iar asta făcea ca totul să fie şi mai înfricoşător. Doream cu disperare ceva de băut, atât de mult că atunci când drumul a trecut printr-o pădure, am băut apa noroioasă din şanţurile de lângă drum.

Dimineaţa, după ce parcurseseră 20 de kilometri, studentele au ajuns într-un sat, unde au fost cazate în gospodăriile localnicilor, două sau trei într-o casă. În după-amiaza aceea, li s-a explicat care era sarcina lor:

Trebuia să săpăm şanţuri antitanc (adânci de 1,2 m) şi să ridicăm parapete (de cca 1 m înălţime). Deşi singurele unelte erau lopeţile, topoarele şi brancardele [cu care căram pământul], am început să muncim cu entuziasm. Zilele erau însorite şi calde. Munceam de la 5 a.m. la 8 sau 9 p.m., cu o pauză de două-trei ore după masa de prânz. Eram bine hrănite, dar nu aveam ceai, cu excepţia celui pe care gazda noastră îl făcea din flori de lămâi. Fizic, era foarte greu şi, după două săptămâni, încercând să ridic o brancardă, brusc am descoperit nu-mi mai puteam îndrepta spatele[12].

Grecina a fost norocoasă, o durea doar spatele. Elena Kocina s-a numărat printre numeroșii săpători de șanțuri loviți de avioanele germane Stuka:

> Azi, tot laboratorul nostru a săpat tranșee antitanc în jurul Leningradului. Am săpat pământul cu plăcere (cel puțin era ceva practic!)... Aproape toți cei care lucrau în tranșee erau femei. Basmalele lor colorate străluceau în lumina soarelui. Orașul arăta ca și cum ar fi fost înconjurat cu un strat uriaș de flori. Deodată, aripile strălucitoare ale unui avion au acoperit cerul. O mitralieră a început să tragă și gloanțele au lovit iarba nu departe de mine, scoțând foșnete ca și cum ar fi fost niște șopârle mici de metal. Am rămas împietrită, uitând cu totul ce ni se spusese nu de mult la instruirea în legătură cu raidurile aeriene.
>
> „Fugiți!", a strigat cineva, trăgându-mă de mânecă. M-am uitat în spate. Toți cei care lucraseră în tranșee alergaseră care încotro. Am fugit și eu, deși habar n-aveam unde să mă duc sau ce să fac... Deodată, am văzut un podeț. Am alergat într-acolo. Dedesubt era o apă adâncă. Timp de o oră întreagă am stat în apa aceea și nu am mai făcut nimic în restul zilei[13].

Elena Skriabina a auzit despre mitralierea oamenilor din avion și era îngrijorată că fiul ei, Dima, ar putea fi trimis să sape tranșee; considera acest efort „lipsit de sens – o modalitate de a omorî oameni... Nimeni nu este scutit – fetele în rochii de vară și sandale, băieții în pantaloni scurți și cămăși sport. Nici măcar nu li se permite să se ducă acasă să se schimbe. Oare erau cu adevărat de folos? Tinerii din oraș nu știau să mânuiască o lopată, cu atât mai puțin răngile grele cu care erau nevoiți să spargă pământul uscat și tare ca piatra[14]."

Era sceptică – și pe bună dreptate. Fetele săpau în costume de baie, cu bucăți de hârtie lipite pe nas ca să nu se ardă la soare. Lăsau lopețile grele în timpul marșurilor pe timp de noapte sau

trebuiau să fie trimise acasă cu mâinile şi picioarele pline de bătături. Femeile de la ţară care le gătèau caşa şi le pregăteau paturi din fân pe care să doarmă ţâţâiau la vederea „micilor doamne" de la oraş; bărbaţii care le supravegheau strigau: „Crezi că eşti actriţă, că ai venit într-o staţiune balneoclimaterică? Ai venit să salvezi patria!". Entuziasmul iniţial a dispărut rapid: „Ce crede el că facem – jucăm crochet?", a izbucnit una dintre ele când profesorul de marxism-leninism, venit în vizită, a întrebat dacă erau obosite[15].

Îngustă, inegală şi în unele locuri ocupată înainte de a fi apărată, Linia Luga a fost locul în care Wehrmachtul s-a confruntat cu primele mici probleme, temporare de altfel. De la Moscova, Jukov a ordonat Grupului de Armate Nord-Vest să ocupe Linia Luga la 4 iulie şi primele divizii şi-au ocupat poziţiile în aceeaşi zi. Pe 10, deşi încă se mai lucra la tranşee, Jukov i-a ordonat lui Voroşilov să lanseze un contraatac împotriva Diviziei 8 Panzere comandată de Manstein, care se afla într-o poziţie expusă, deoarece înaintase mult spre est după ce cucerise Soliţî, la vest de Lacul Ilmen.

La vremea aceea, aşa-numitul *Blitzkrieg* fusese deja încetinit de teren şi de condiţiile climatice. Praful gripase motoarele; podurile nu erau suficient de puternice pentru a susţine greutatea tancurilor şi, dacă ieşeai de pe drumurile principale, aşa cum spunea un german, era „ca şi cum ai părăsi secolul al XX-lea pentru a trăi în Evul Mediu". Wehrmachtul nu se putea baza pe hărţile pe care le avea: „Toate aşa-zisele drumuri principale erau marcate cu roşu", îşi amintea un general, „şi se părea că sunt o mulţime, dar s-au dovedit a fi drumuri de ţară. Informaţiile oferite de serviciile noastre secrete se dovediseră fără cusur în legătură cu Polonia ocupată de ruşi, dar total false în legătură cu situaţia de dincolo de frontiera propriu-zisă a Rusiei". Furtunile de vară transformau praful în noroi, peste care tancurile puteau să treacă, nu şi camioanele care transportau combustibil pentru

acestea, provizii și trupe auxiliare. „O oră sau două de ploaie obligau Panzerele să se oprească. Era o priveliște extraordinară, cu acele grupuri de tancuri și transportoare înșirate pe o lungime de 1,5 kilometri, toate nemișcate – până ce se ivea soarele și pământul se usca [16]."

Lansat la 30°C pe 13 iulie, contraatacul sovietic a luat prin surprindere Divizia 8 Panzere, separând-o de o divizie de infanterie motorizată aflată în stânga și obligând-o să se angajeze într-o bătălie crâncenă, de patru zile, pentru a ieși din încercuire, în timpul căreia a trebuit să fie susținută de aviație. Deși situația de criză a fost rezolvată până la 18 iulie, divizia a pierdut 70 din cele 150 de tancuri și a fost obligată să facă o pauză vitală de zece zile de-a lungul râurilor Narva și Luga, în timp ce von Leeb și comandanții lui s-au regrupat și au dezbătut ce aveau de făcut în continuare. Era departe totuși de victoria decisivă pe care o dorea Moscova. În acest moment, conducătorii Leningradului, așa cum și-au dat seama fără îndoială, s-au apropiat în mod periculos de soarta generalului Pavlov din Grupul de Armate Vest, care fusese arestat în prima săptămână de război și acum aștepta să fie executat, împreună cu subordonații lui. „Mielul de sacrificiu" al Grupului de Armate Nord-Vest a fost comandantul Grupului Operațional Luga, generalul Konstantin Piadîșev, un respectat și experimentat specialist în fortificații militare, decorat de două ori cu Ordinul Steagul Roșu. În acel moment, acesta a dispărut pur și simplu; acum știm că a fost arestat pentru neglijența în serviciu a ofițerului comandant, generalul Popov, la 23 iulie, și a murit în închisoare doi ani mai târziu. Peste o săptămână, Jdanov și Voroșilov au scăpat doar cu o convocare la Moscova și o săpuneală din partea lui Stalin pentru „lipsă de duritate"[17].

La Leningrad, starea de spirit se caracteriza prin creșterea anxietății. Două chestiuni predominau: mâncarea – va mai fi o altă foamete ca aceea din timpul Războiului Civil din 1920-1921? – și dacă era sau nu cazul să se treacă la evacuare.

Evacuarea lucrurilor de valoare şi a uzinei de armament din oraş începuse imediat după ce apăruseră veştile despre invazie, oficialităţile aşteptându-se nu la o blocadă, ci la raiduri aeriene. Una dintre cele mai bine pregătite instituţii era Ermitajul, mulţumită priceperii directorului muzeului, Iosif Orbeli, care a riscat să fie acuzat de speculă de război pentru că a stocat în mod discret materiale de împachetat (printre acestea 50 de tone de rumeguş, trei tone de vată şi 16 kilometri de muşama) cu câteva luni înainte. A ordonat imediat ca 40 dintre cele mai valoroase tablouri ale muzeului să fie mutate în depozitul în care se afla faimoasa colecţie de aur scitic, iar în dimineaţa următoare membri ai personalului şi voluntari au început gigantica sarcină a mutării, dezasamblării, împachetării în lăzi şi catalogării vastei şi minunatei colecţii, de la taurii înaripaţi din Babilon la ghioceii din jad şi cristal ai lui Fabergé. „Lucram de dimineaţa până seara târziu", scria un student la arte:

> Ne tremură picioarele. Luăm tablourile de pe pereţi... Nu este vorba despre sentimentul obişnuit de grijă pentru capodopere, deşi am acoperit în mod deliberat foarte încet tabloul *Danaë* [al lui Tiţian]... Jos, sculptorii împachetează obiectele în lăzi. Orbeli este peste tot... Ermitajul gol seamănă cu o casă după o înmormântare[18].

Când era posibil, tablourile erau împachetate ca atare, dar cele care erau prea mari pentru a încăpea într-un vagon de cale ferată au fost rulate, după multe discuţii în care specialiştii şi-au manifestat neliniştea, inclusiv *Coborârea de pe cruce*, tabloul fragil al lui Rembrandt. Un singur tablou – *Întoarcerea fiului rătăcitor* al lui Rembrandt – a fost împachetat într-o singură ladă şi numai alte trei – două *Madone* ale lui Leonardo şi mica *Madonna Conestabile* a lui Rafael – au fost lăsate în ramele lor. Restul – tablouri de Giorgione, Tiepolo, Breughel, Van Dyck, Holbein, Rubens, Gainsborough, Canaletto, Velasquez, El Greco – au fost

scoase de pe simeze, iar ramele goale atârnau la locul lor obișnuit pe pereții galeriei. Voltaire, magnifica sculptură a lui Houdon, cu nasul acvilin și zâmbetul ironic, a fost coborâtă trei etaje pe scara de ceremonii cu ajutorul unor mateloți care au folosit sănii de lemn și un sistem de blocuri și scripeți. Vasul Certomlik, o minunată amforă din argint din secolul al IV-lea î.H., decorată cu porumbițe și cai, a trebuit să fie umplută cu bucăți mici de plută; o noapte întreagă, două femei le-au introdus cu răbdare, cu lingurița, printr-o fantă din buza vasului.

După șase zile și nopți de activitate febrilă, un prim tren încărcat cu tot felul de comori – aproximativ o jumătate de milion de obiecte, în mai mult de 1 000 de lăzi – a plecat din oraș la 1 iulie. Destinat la început evacuării utilajelor de la Uzina Kirov, trenul era alcătuit din două locomotive, 22 de vagoane de marfă, un vagon blindat pentru cele mai valoroase obiecte și un vagon de pasageri pentru pază și personalul de la Ermitaj, cu platforme pentru tunuri antiaeriene la fiecare capăt. Destinația, cunoscută doar de câteva persoane, era Sverdlovsk, în Urali (fostul Ekaterinburg, orașul în care Nicolae al II-lea și familia acestuia fuseseră asasinați). Un al doilea tren, care conținea 700 000 de obiecte în 422 de lăzi, a plecat la 20 iulie. Ambalajele adunate de Orbeli se terminaseră și egiptologul Militsa Matie a primit sarcina să găsească altele. „Aproape doi ani", se minuna ea mai târziu, „niște bețe lungi au stat într-un colț al biroului meu. Nu aș fi crezut niciodată că va veni timpul în care voi înfășura pe ele țesături din Egiptul copt și le voi trimite în Urali [19]." S-a rugat pe la magazine și depozite pentru orice, de la rumeguș la cartoane de ouă, și a adunat suficient material pentru a împacheta alte 351 de lăzi, dar când au fost gata, inelul blocadei era aproape închis și acestea au petrecut războiul depozitate într-o galerie de la parterul Palatului de Iarnă.

În al doilea tren cu obiecte de la Ermitaj se afla mozaicul Lomonosov cu victoria de la Poltava a lui Petru cel Mare asupra

suedezilor, care era expus (şi încă mai este) în capul scării principale din clădirea Academiei de Ştiinţe de pe cheiul Vasilievski. Kniazev a supravegheat plecarea acestuia:

> Cuvintele nu pot descrie ce am simţit când au luat mozaicul cu Petru cel Mare... Lucrătorii de la Ermitaj l-au luat cu grijă de pe perete şi l-au cărat până la camionul care aştepta. I-am însoţit într-o stare care era, ca să fiu cinstit, agitată... Iniţial, am discutat să îl depozităm în siguranţă în oraş, dar acum, date fiind evenimentele de pe front, singura noastră preocupare este să evacuăm tot ce se putea. Cred că evacuarea cu Ermitajul va fi mai sigură... Dar inima mă doare. Am ajuns acasă destul de obosit.

O săptămână mai târziu, a venit rândul celor mai preţioase manuscrise de la Academie:

> În total, am împachetat 30 de cutii. Ne-am luat precauţii împotriva umezelii şi prafului (folii de cauciuc, celofan, pânză cerată, dosare şi hârtie) şi am făcut un inventar al tuturor materialelor, cu o listă separată pentru fiecare cutie. Am muncit cu toţii pe rupte două săptămâni. Cutiile au fost legate cu sârmă şi sigilate. Am urmărit camionul care mergea pe chei. Parcă vedeam plecând pe cineva apropiat şi drag – un fiu, o fiică, o soţie... M-am uitat mult timp cum camionul mergea încet (îl rugasem pe şofer să meargă cu atenţie), pe Podul Palatului... Ca un orfan, m-am întors la Arhive.[20]

Alte 360 000 de obiecte – printre care o biblie Gutenberg, scrisorile lui Puşkin, cartea de rugăciuni a reginei Maria a Scoţiei şi Noul Testament, în limba greacă, al doilea ca vechime din lume – au părăsit Biblioteca Publică (i se spunea cu afecţiune „Publicika") de pe Nevski.

Elena Skriabina şi Elena Kocina, amândouă mame care lucrau, s-au numărat printre numeroasele persoane nevoite să

aleagă între a fi evacuate cu copiii și colegii lor sau a rămâne cu soții și cu părinții mai în vârstă. „Mă confrunt", scria Skriabina la 28 iunie,

> cu o problemă serioasă. Deși aș putea să-i iau pe Dima și pe Iura cu mine, va trebuie să le părăsesc pe mama și bătrâna noastră doică. Atunci când m-am întors acasă cu aceste vești, mama a izbucnit în lacrimi... Nana este copleșită și tăcută. Sunt prinsă între două focuri. Pe de o parte, înțeleg foarte bine că trebuie salvați copiii, dar pe de altă parte, îmi este milă de aceste femei bătrâne neajutorate. Cum să le las în voia sorții?

Ca mulți alții, credea pe jumătate în propaganda care voia să-i liniștească:

> Nu pot să cred că va fi foamete în Leningrad. Ni se spune mereu că există stocuri suficiente de alimente, destule pentru mai mulți ani. Cât despre amenințarea bombardamentelor – suntem asigurați în mod constant în legătură cu capacitatea sistemului antiaerian foarte puternic... Dacă este pe jumătate adevărat, atunci de ce să plecăm[21]?

La fel de liniștitoare, în mod paradoxal, a fost introducerea cartelelor și rațiilor la 18 iulie. La 800 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii, 600 de grame pentru funcționari și 400 de grame pentru „dependenți" (cei aflați în întreținere), plus mari cantități de carne, cereale, unt și zahăr pe lună, nivelul rațiilor era generos („nu este prea rău; se poate trăi din asta", scria Skriabina[22]) și chiar reprezentau o îmbunătățire a dietei pentru cei săraci. În aceeași zi, s-au deschis 71 de noi „magazine ale unor mandatari", în care se vindeau alimente fără cartelă în cantități nelimitate, e adevărat la prețuri mari. Mulți nu își puteau permite să cumpere de acolo, mai ales în condițiile noilor restricții referitoare la retragerea economiilor. Cu toate

acestea, vitrinele lor încărcate ajutau la insuflarea unui fals sentiment de securitate. „Când vezi vitrina unui magazin plină de mâncare", gândea Skriabina, „ai tendința de a nu crede ce se spune despre foametea iminentă." Kocina era mai puțin încrezătoare, grăbindu-se să cumpere cele aproximativ două kilograme de mei, tot ce mai rămăsese în magazinul mandatarului local („Nu-mi place caşa de mei"), şi ar fi plecat la Saratov cu institutul de chimie la care lucra, dacă nu s-ar fi opus soțul ei şi dacă fetița n-ar fi fost boalnavă: „Lena are diaree şi febră. Va trebui să amânăm evacuarea câteva zile. Şi, în general, cum poate cineva să-i dea unui bebeluş biberoane sterile pe drum[23]?" Ziua de 1 august a găsit-o pe Skriabina tot la Puşkin, străduindu-se să ignore războiul şi să se bucure de parcul pustiu al palatului. O nepoată a venit în vizită de la oraş: „De la ea am aflat despre rapida înaintare a germanilor. Avansau spre Leningrad. Am decis să rămânem la țară până la cucerirea Lugăi".

Potopul a început o săptămână mai târziu. La 8 august, Panzerele lui Reinhardt au început asaltul în sectorul nordic al Liniei Luga, lângă Kinghisepp. În trei zile de lupte haotice au trecut dincolo de râul Luga în trei locuri, cu prețul a 1 600 de morți în tabăra germană. Divizia 8 Panzere a lui Manstein, refăcută după retragerea de la Soliți, a trecut calea ferată Kinghisepp-Gatcina pe 12 august. Contraofensiva sovietică de lângă Staraia Russa, lansată parțial pe 10 august, a eşuat, cu pierderi masive de oameni şi echipament. „Am înaintat cam departe", scria Vasili Ciurkin, care avea sarcina să conducă o căruță care transporta un tun şi şase cai prin pădurile de la 60 kilometri sud-vest de Leningrad:

> Şi când am ajuns la şosea am văzut o mulțime de oameni cuprinşi de panică alergând, în totală dezordine, spre Volosovo. Într-o şaretă zăcea un soldat rănit, care gemea şi se ruga ca rănile să-i fie pansate. Alături mergea o fată cu o trusă medicală, dar nu se oprea ca să-l ajute, fiindcă îi era

teamă să încetinească pasul. În spate se auzea un zgomot metalic – tancurile germane. Cineva i-a strigat fetei să-l ajute pe rănit, iar noi ne-am întors repede la locul în care lăsasem tunurile. Dar tunurile și oamenii dispăruseră. Când am ieșit din pădure într-o poiană, am văzut Bateria nr. 4 care se târa, sub focul tancurilor... Un obuz a explodat chiar sub picioarele calului care trăgea căruța cu bagaje. Calul a căzut și deși în căruță se aflau toate lucrurile noastre, inclusiv hainele, nu puteam ajunge acolo, deoarece tancurile erau deja prea aproape, chiar în fața noastră[24].

La sud, Armata a 18-a, comandată de Küchler, ajunsese la porțile orașului istoric Novgorod, capitala cnezatului rus din secolul al IX-lea, și la Lacul Ilmen. Căderea acestuia la 17 august nu a fost menționată de Sovinform, care a așteptat până pe 23 ca să vorbească despre luptele din „zona Novgorod". În total, de la 10 la 28 august, Armata a 34-a sovietică a pierdut jumătate din efectiv, 74 din cele 83 de tancuri, 628 din cele 748 de tunuri și mortiere, 670 camioane și 14 912 cai. Pentru a scăpa de măcel, mulți soldați au dezertat ori s-au mutilat în speranța că vor fi trimiși în spatele frontului. Între 16 și 22 august, mai bine de 4 000 de soldați au fost prinși și suspectați ca fiind dezertori în timp ce încercau să ajungă la Leningrad de pe front și, în unele unități medicale, un raport politic nota, cu îngrijorare, că până la 50% dintre răniți erau suspectați de automutilare. La Spitalul de evacuați nr. 61, de exemplu, din 1 000 de răniți 460 erau împușcați în brațul stâng ori în mâna stângă[25].

Stalin a reacționat la acest dezastru cu o telegramă furioasă către Jdanov și Voroșilov. Dacă armata germană mai câștigă și alte victorii în jurul Novgorodului, tuna el, s-ar putea să reușească să înconjoare, la est, Leningradul, întrerupând comunicațiile cu Moscova și întâlnindu-se cu finlandezii pe țărmul Lacului Ladoga:

Se pare că Înaltul Comandament al Grupului de Armate Nord-Vest nu a reușit să își dea seama de acest pericol mortal

> și prin urmare nu a luat nicio măsură specială pentru a-l lichida. Forța germanilor în zonă nu este prea mare, așa că nu avem nevoie decât de trei divizii proaspete, comandate de oameni pricepuți. Stavka nu poate fi de acord cu această stare de spirit fatalistă, a imposibilității de a face pași decisivi, și cu argumentul că s-a făcut tot ce se putea[26].

Trei zile mai târziu, temerile lui Stalin s-au adeverit când a fost cucerit Ciudovo, oraș de pe calea ferată principală Moscova-Leningrad. La 22 august, Jdanov l-a implorat pe Stalin să-i trimită întăriri. Cele 22 de divizii de infanterie din Grupul de Armate Nord-Vest, a subliniat el, luptau acum pe un front cu o lungime de 400 de kilometri, iar șapte dintre ele aproape că nu dispuneau de armament greu sau de echipament radio. Alte cinci divizii nu puteau fi incluse în calculele lui, pentru că „ceea ce mai rămăsese din capacitatea lor de luptă" era „scăzută" – cu alte cuvinte, fuseseră decimate. El avea nevoie de 44 până la 45 de batalioane proaspete și de arme noi pentru cinci divizii[27].

În seara zilei de 25 august, a căzut și Liuban, situat la 30 de kilometri nord de Ciudovo, pe calea ferată Moscova-Leningrad. În ziua următoare, Stalin a telefonat, cerând un raport. Generalul Popov, adjunctul lui Voroșilov, a răspuns la telefon, admițând că Liuban fusese abandonat și cerând din nou mai multe trupe – „pentru că acelea pe care ni le-ați trimis nu acoperă nici jumătate din pierderile noastre"; arme semiautomate pentru infanteriști – „care nu au decât puști"; și Leningradului să i se permită să păstreze în loc să trimită pe alte fronturi producția proprie de vehicule blindate. Împotriva voinței lui, Stalin a fost de acord:

> V-am lăsat deja să aveți producția pe trei zile, puteți avea alte trei sau patru zile... Vă vom trimite mai multe batalioane de infanterie, dar nu pot să spun acum câte anume... Peste vreo două săptămâni, poate, vom reuși să adunăm

două divizii pentru voi. Dacă oamenii voștri ar fi știut cum să pună un plan în aplicare și dacă ne-ar fi cerut două sau trei divizii în urmă cu două săptămâni, acum ar fi fost pregătite pentru voi. Necazul e că preferați să trăiți și să munciți precum țiganii, de pe o zi pe alta, fără să priviți înainte. Eu vă cer să faceți puțină ordine în Armata a 48-a, mai ales în acele divizii ale căror ofițeri lași au dispărut dracu' știe unde din Liuban ieri... Vă cer să curățați de dușman regiunile Liuban și Ciudovo cu orice preț și prin orice mijloace. Vă ordon să vă ocupați personal de asta... Spuneți-mi, pe scurt, Klim [Voroșilov] vă ajută sau vă împiedică?

„Ne ajută. Suntem sincer recunoscători", a răspuns, prudent, Popov[28].

De asemenea, la 26 august, Stalin a permis, în cele din urmă, retragerea pe mare de la Tallinn, capitala Estoniei, situată la 320 de kilometri vest de Leningrad. Operația – „un fel de Dunkerque, dar fără acoperirea aeriană", așa cum a caracterizat-o Werth – a fost unul dintre cele mai mari (deși puțini își amintesc de el) dezastre militare suferite de Uniunea Sovietică în primele luni ale războiului. Cel care a avut comanda a fost amiralul Vladimir Tribuț, comandant-șef al Flotei Baltice Drapelul Roșu. Realizând destul de repede că nou înființata bază navală sovietică de la Libau (azi Liepaja), pe coasta letonă, era vulnerabilă în cazul unui atac german, el a cerut (cu mult curaj) și a obținut permisiunea de a transfera cea mai mare navă la est, în Estonia, la puțin timp după începerea războiului. A fost o mișcare premonitorie: Libau a intrat peste două zile în război și cinci zile mai târziu nava-amiral, crucișătorul *Kirov*, de 7 000 de tone, a avut noroc și a plecat din Riga spre Tallinn. Pentru a apăra Tallinn, Tribuț avea la dispoziție 14 000 de marinari, aproximativ 1 000 de milițieni și ce mai rămăsese în urma luptelor, aproximativ 400 dintre soldații de pe frontieră care fugiseră din Riga, iar printre ei Regimentul 5 motorizat infanterie, acum redus la „150 de baionete".

Deşi Tribuţ a mobilizat 25 000 de civili estoni la săparea de tranşee, cei mai mulţi, precum letonii, nu voiau să fie „apăraţi". Focuri de armă răsunau în jurul oraşului în timpul nopţii, mâini anonime împărţeau manifeste progermane şi un ofiţer rus a fost omorât în timp ce ieşea dintr-un restaurant. NKVD a răspuns cu obişnuita serie de arestări, plutoane de execuţie şi tribunale.

La 8 august – în aceeaşi zi în care von Leeb a pornit atacul asupra Liniei Luga –, Tallinn era înconjurat pe uscat, iar Wehrmachtul ajungea pe coastă, la est de linie. Tribuţ a sugerat două moduri la fel de neconfortabile de a ieşi din capcană. Fie îşi masa forţele pentru a face o breşă spre est, către încă neocupata Narva, pe graniţa dintre Estonia şi Rusia, fie le transporta pe mare, dincolo de Golf, până pe ţărmul finlandez, şi trecea, luptând, prin liniile finlandeze spre Leningrad. Stalin a respins ambele propuneri: Tallinn trebuia să fie păstrat cu orice preţ.

Armata a 18-a şi-a lansat atacurile în seara zilei de 19 august. Obuzele explodau pe aleile pavate şi pe acoperişurile ţuguiate, cu ţigle roşii, din oraşul vechi şi printre casele de vacanţă din şindrilă şi cabinele de baie de pe plaja Pirita. Tunurile navei *Kirov* au ripostat, luminând în oranj portul, unde era ancorată. Civilii din oraş se uitau şi aşteptau ascunşi în magazinele cu obloanele trase şi uşile baricadate. După o săptămână de bombardament, adjunctul lui Tribuţ, amiralul Iuri Panteleiev, descria situaţia în jurnalul său:

> Respins atac puternic asupra oraşului în timpul nopţii. Inamicul a schimbat tactica, infiltrându-se în grupuri mici... Toate aerodromurile capturate de inamic. Avioanele noastre au zburat spre est. Flota şi oraşul sub bombardament. Frumoasa Pirita arzând... Alte suburbii ard şi ele. Incendii mari în oraş. Baricade construite în apropierea portului. Fum peste tot... Focul de pe nave şi bateriile de pe ţărm nu a încetat. Postul nostru de comandă din portul Minna constant sub foc[29].

Mai târziu în acea dimineață, Stalin a dat, în sfârșit, permisiunea ca flota să fie evacuată la Kronstadt, baza navală istorică a Rusiei de pe insula situată în Golful Finic. În timp ce apărătorii s-au îndreptat încet spre port, incendiind pe drum o uzină electrică, silozuri și depozite, a început îmbarcarea civililor din anturajul flotei – soțiile ofițerilor, activiștii de partid, o trupă de teatru și comuniștii de seamă estonieni, inclusiv președintele republicii marionetă Estonia. Exuberantul corespondent de război Vsevolod Vișnevski, aflat în „primele loje" de pe chei, a afirmat că șoferul său nu a scos carburatorul mașinii, ci a aruncat în aer vehiculul cu o grenadă de mână. Ambarcarea soldaților a început în ziua următoare și până la primele ore ale dimineții de 28 august aproape 23 000 de persoane și 66 000 de tone de muniție fuseseră urcate la bordul unei colecții eteroclite de 228 de nave, grupate în patru convoaie în afara intrării în port[30].

În dimineața zilei de 28, navele se aflau în radă, balansându-se la ancoră sub un vânt puternic, de gradul șapte. La amiază, vântul scăzuse și s-a dat semnalul de a se pune în mișcare. Întinzându-se pe 15 mile marine, convoaiele aveau în față o sarcină deloc de invidiat. La Dunkerque, în urmă cu 14 luni, ambarcațiunile trebuiseră să parcurgă 50 de mile, prin ape controlate de Royal Navy. Navele lui Tribuț trebuiau să parcurgă 220 de mile, dintre care în primele peste 150 urmau să fie atacate de bateriile de pe țărm, de submarinele și torpiloarele finlandeze. Drumul era de asemenea înțesat de minele inamicului – „ca niște găluște în borș". Cel puțin 100 de dragoare de mine, a calculat mai târziu comandantul Flotei Roșii, amiralul Kuznețov, ar fi fost necesare pentru a curăța un culoar sigur; Tribuț avea 38, cea mai mare parte traulere transformate. În ciuda unei cereri de ultimă oră adresată lui Jdanov pentru acoperire aeriană, nu erau protejate de atacurile Luftwaffe, ordinele lui Jdanov fiind date „cu mare întârziere".

Atacate de bombardiere Junkers 88 încă de la plecare, convoaiele au ajuns în primul câmp de mine important la ora șase

seara, în largul Peninsulei Juminda, la 40 de mile est de Tallinn. Prima navă care s-a scufundat, la 6.05 p.m., a fost *Ella*, o navă comercială estoniană. În timp ce erau salvați supraviețuitorii, un remorcher din al patrulea convoi a lovit o mină și s-a scufundat 15 minute mai târziu. Peste 10 minute, un spărgător de gheață, *Kristjanis Voldemars*, a fost scufundat de bombe. *Vironia*, care transporta civili, a fost avariat în timpul aceluiași atac aerian și a fost remorcat de *Saturn*. Mai puțin ordonate acum, convoaiele s-au îndreptat cu toată viteza spre est, în zigzag, pentru a evita avioanele Junkers și focul bateriilor de pe țărm. Navele de război erau prea preocupate să evite sau să se degajeze ele însele de mine pentru a oferi prea multă protecție navelor de transport, majoritatea nedotate cu tunuri antiaeriene. Următoarele victime ale câmpului de mine, în timp ce se lăsa întunericul, au fost dragorul *Krab*, apoi un submarin, care a dispărut sub valuri în mai puțin de un minut, apoi *Saturn*, care încă mai remorca nava *Vironia*. O canonieră s-a scufundat la 8.30 p.m., în timp ce apunea soarele, și un alt submarin la 8.48 p.m. Două minute mai târziu, distrugătorul *Iakov Sverdlov* a fost lovit de o torpilă lansată către *Kirov* și s-a scufundat în șase minute. „Întunericul", scria amiralul Kuznețov,

> s-a instalat rapid. Navele aflate în coada convoiului erau niște siluete distingându-se pe fundalul incendiilor care devastau Tallinnul. Ieșind din mare, stâlpi uriași de flăcări și fum negru semnalau pierderea navelor de luptă și transport. După căderea nopții, zgomotul hidos făcut de bombardierele naziste a dispărut. Dar asta nu însemna că echipajele se puteau relaxa, căci pericolul nu dispăruse și amenința acum din adâncuri. În întuneric era dificil să vezi minele din apă, care acum pluteau printre resturile bărcilor de salvare distruse.

Între 9 și 11 p.m., alte nouă nave au fost pierdute, printre care nava de transport *Everita*, *Luga*, la bordul căreia se aflau

300 de răniţi, şi alte patru din flotila de opt distrugătoare. *Minsk*, la bordul căruia se afla amiralul Panteleiev, se clătina după ce o mină explodase în apropierea chilei. Puitorul de mine *Skorîi* („Rapid") a remorcat-o, numai că şi acesta a lovit o mină şi s-a scufundat o jumătate de oră mai târziu. Cea mai cunoscută victimă a fost *Vironia*, pe care se aflau o mulţime de civili. Lovit la tribord şi scoţând fum, era deja remorcat când a lovit o mină la 9.45 p.m. Relatările sovietice vorbesc despre siluete întunecate care săreau de la pupa în flăcări, despre „Internaţionala" care răsuna pe deasupra valurilor şi despre sunetul scos de revolvere în timp ce ofiţerii îşi luau viaţa înainte de a se scufunda pentru totdeauna în adâncuri.

Cu puţin timp înainte de miezul nopţii, navele care supravieţuiseră au ancorat în mijlocul minelor şi au aşteptat o vizibilitate mai bună. Odată cu lumina zilei, au ridicat ancora şi carnajul a reînceput. Până după-amiază, încă şase nave fuseseră scufundate de mine şi opt de bombe, iar două remorchere fuseseră capturate de şalupele de patrulare finlandeze. Printre ambarcaţiunile avariate se numărau nava de transport *Planul cincinal*, cu 3 000 de soldaţi la bord, şi nava de patrulare *Sneg* („Zăpada"), care luase supravieţuitori de pe *Vironia*. Încă patru nave avariate, dintre care trei de transport, au reuşit să ancoreze pe insula Gogland (Hogland pentru suedezi, Suursaari pentru finlandezi), de unde soldaţii (printre care şi ceea ce rămăsese din Regimentul 5 motorizat infanterie) au fost urcaţi în ambarcaţiuni mici şi duşi la Kronstadt. Ce mai rămăsese din flotilă a ajuns, cu chiu cu vai, în port în următoarele patru zile. În întreaga operaţie au dispărut 65 de vase şi au murit probabil 14 000 de oameni[31].

A fost cel mai mare dezastru din istoria navală a Rusiei, cel puţin de două ori mai costisitor ca înfrângerea flotei ţariste de către japonezi – prima oară când o putere asiatică a înfrânt una europeană pe mare – la Tsushima, în 1905. Mai târziu, au apărut numeroase argumente explicând de ce lucrurile luaseră o

întorsătură nefericită. Atât Kuznețov, cât și Panteleiev susținuseră decizia de a apăra Tallinn, dar ei considerau că evacuarea civililor trebuia să fie făcută mult mai devreme, blamându-l pe Voroșilov că nu ordonase executarea planului la timpul potrivit. Convoaiele ar fi fost mai bine să navigheze în ape mai adânci, riscând să înfrunte amenințarea submarinelor germane, dar evitând bateriile de pe țărm și majoritatea câmpurilor de mine. Evident, ar fi trebuit să cuprindă mai multe dragoare de mine („Dar de unde să le luăm?", se întreba Kuznețov). Istoricii militari de astăzi pun sub semnul întrebării chiar apărarea Tallinnului, care a reprezentat aproximativ 20 000 de soldați luați prizonieri și a oprit în loc numai patru divizii germane, ceea ce nu a însemnat mare lucru pentru luptele care se desfășurau mai departe, în est[32].

Adevărata problemă însă era a întregului comandament sovietic: teama, fondată de altfel, a ofițerilor superiori de a susține retragerea până ce aceasta a devenit inevitabilă – și inevitabil dezastruoasă. Instructivă este povestea lui Viaceslav Kaliteiev, căpitan pe *Kazahstan*, cea mai mare navă de transportat trupe din flotilă. Aceasta a fost lovită la întâmplare de o bombă care a atins puntea la puțină vreme după plecare, în prima dimineață a evacuării, iar căpitanul a căzut în mare și a avut noroc să fie salvat de un submarin, care l-a dus la Kronstadt. Între timp, *Kazahstan* a plutit în derivă, în flăcări, condusă de cei șapte membri ai echipajului care supraviețuiseră, și și-a depus pasagerii pe limbă de pământ înainte de a ajunge la Kronstadt patru zile mai târziu – singura navă de transportat trupe care a reușit să facă asta. Imediat, a fost lansată o investigație. De ce și-a abandonat nava Kaliteiev? De ce se întorsese înaintea ei? Sărise în mod deliberat peste bord? Membrii echipajului care aduseseră nava *Kazahstan* acasă au fost recompensați cu Ordinul Steagul Roșu printr-un comunicat special dat de Stavka. Kaliteiev a fost executat prin împușcare, pentru „lașitate" și „dezertare în timpul focului"[33].

4

„Poporul înrolat"

„Ce anume te face să crezi că vreau să vorbesc despre război?", l-a întrebat pe cel care îl intervieva Ilia Frenklah, în vârstă de 80 de ani, retras la soare şi sectarism în Israel, la şase decenii de la sfârşitul războiului:

> Prin urmare, vrei să auzi adevărul de la un soldat, dar cine mai are nevoie de asta acum?... Dacă spui tot adevărul despre război, cu reală onestitate şi candoare, imediat zeci de „patrioţi" încep să strige: „Calomnie! Defăimare! Blasfemie! Bătaie de joc! Aruncă cu noroi!"... Dar organizatorul politic vorbeşte – „cu forţă şi cu eroism, nu cu mult sânge, cu lovituri puternice, sub conducerea unor ofiţeri înţelepţi şi bine pregătiţi..." – ei bine, genul acesta de limbaj fals, ipocrit, lăudăroşenia arogantă a presei semioficiale îmi fac întotdeauna silă.

Frenklah, ucenic într-o fabrică de textile la începutul războiului, a învăţat să lupte nu în rândurile Armatei Roşii, ci în ale armatei Leningradului, *narodnoe opolcenie*, sintagmă tradusă literal prin „poporul înrolat", dar mai uzual ca „miliţia populară" sau „voluntarii poporului". Iniţial un produs al valului de patriotism popular care a cuprins oraşul la vestea atacului german, s-a transformat în instrumentul prin care conducerea Leningradului, în scop militar destul de meschin, a irosit probabil 70 000 de vieţi în iulie şi august 1941.

Această *opolcenie* nu era o invenţie sovietică. Membri ai miliţiei populare ajutaseră la înfrângerea polonezilor în 1612 şi a francezilor în 1812. „Cei mai mulţi dintre noi", îşi amintea Frenklah,

> s-au aruncat cu pasiune în război cât au putut de repede... Când Academia Medicală Militară a început să aleagă oameni pentru instruire în domeniul medical, nimeni nu a vrut să se alăture acestei instituţii de elită dintr-un singur motiv – ar fi însemnat să piardă primele înfruntări cu duşmanul... În plutonul meu era un *komsorg* [funcţionar tânăr din Komsomol] de la Institutul Agronomic. Avea tuberculoză, de fapt, scuipa sânge când tuşea. I se oferise o slujbă în spatele frontului, dar a refuzat-o şi a căzut într-una din primele bătălii[1].

Printre voluntarii pe care sovietul din raionul Insula Vasilievski i-a refuzat, conform documentelor partidului, se aflau „profesori, judecători, regizori şi câţiva invalizi – Sergheiev, căruia i se scosese jumătate de stomac; Lujik – cu un singur picior şi aşa mai departe[2].

Romancierul Daniil Alşiţ, acum în vârstă de 90 de ani, unul dintre membrii de frunte ai cercurilor literare din Petersburg, se număra printre cei 209 studenţi ai Facultăţii de Istorie a Universităţii din Leningrad care s-au înrolat. Orfan în urma măsurilor luate de Stalin – tatăl lui fusese exilat în anii 1930 –, credea totuşi în comunism. „Foarte puţine familii", explică el,

> nu suferiseră în vremea lui Stalin. Şi noi, studenţii, nu am crezut niciodată în acele procese înscenate [procesele din 1936-1937]. Dar trebuie să înţelegeţi că nu simţeam niciun fel de ostilitate faţă de legea sovietică. Credeam că Stalin era cel care exagera eliminându-şi oponenţii, că toate aceste remanieri la vârf vor înceta curând. Şi că toată lumea va înţelege că Stalin era una şi ţara cu totul altceva.

Când, din cauza faptului că știa germană a fost nevoit să se despartă de prietenii lui pentru a fi instruit ca interpret, a fost furios. „Noi toți voiam să mergem pe front să luptăm! Nimeni nu voia să fie lăsat în spate!" De fapt, întârzierea i-a salvat viața, deoarece atunci când a ajuns pe front, la sfârșitul lunii septembrie, miliția populară suferise pierderi mari și toți cei 30 de studenți colegi cu el muriseră[3].

Ceea ce începuse ca o mișcare spontană, cu adevărat populară, a devenit rapid ceva oficial și aproape obligatoriu. Un activist de partid de la Uzina Kirov, a descris mai târziu tranziția. Primele persoane care au venit la el cu cererea de a fi trimise pe front, imediat după ce Molotov a anunțat invazia germană, au fost cinci fete de la Crucea Roșie:

> Au fost începuturile miliției populare. (Dintre cele cinci, știu că trei au fost ucise lângă Voronino, iar una s-a înecat în Oredej.) După aceea, au început să vină și alți voluntari, în număr din ce în ce mai mare. Duminică și luni am înregistrat deja sute de oameni în câteva ore. Acceptam cererile, dar nu trimiteam oamenii nicăieri. Până luni, totul căpătase asemenea dimensiuni că în cele din urmă a trebuit să venim cu un fel de reacție specifică. M-am dus la un membru al Comitetului orășenesc de partid, tovarășul Verhoglaz, și l-am întrebat: „Ce să fac cu toți oamenii ăștia?". Și alte întreprinderi se aflau în aceeași situație. Partkom [Comitetul de partid din fabrică] nu a răspuns imediat; mi s-a spus doar să continui să accept cererile. Peste vreo șapte sau opt zile, ni s-a comunicat să formăm o divizie a *narodnoe opolcenie*[4].

La 27 iunie, Jdanov ceruse la Moscova permisiunea de a forma o *opolcenie*, gândindu-se că aceasta va forma o unitate de rezervă a armatei. În ziua următoare, a primit un răspuns de la Jukov, care aproba un plan pentru șapte divizii de voluntari care să „întărească" Grupul de Armate Nord-Vest, iar schema

a fost oficial anunţată pe 30 [iunie]. Conducerea regională de la Moscova a urmat cu propria propunere de *opolcenie* la 4 iulie – o pană la pălăria lui Jdanov, mai ales de când rivalul lui Beria se opusese cu tărie planului, dorind să păstreze toate organizaţiile civile, ca şi miliţia, sub controlul NKVD, adică al lui. Din dorinţa tipică de a face mai mult pentru omenire, Jdanov a declarat, rapid, că Leningradul va răspunde conform numărului mare de locuri, stabilind o ţintă (niciodată atinsă) de 270 000 de oameni în 15 divizii[5].

Primele trei divizii *opolcenie* din Leningrad, în total aproximativ 31 000 de voluntari, au fost convocate de la 4 la 18 iulie. Fiecare se baza pe un raion al oraşului, ceea ce însemna că oamenii din aceleaşi fabrici (şi adesea din aceeaşi familie) puteau să rămână împreună în aceleaşi unităţi. Prima divizie a fost denumită *Kirovţî*, după Uzina Kirov, care lucrau în domeniul apărării; cei aproximativ 10 000 de voluntari de acolo au format două regimente şi trei batalioane, iar al doilea regiment din Divizia 2 *Skorohodovţî* – literal „cei care merg repede" – după Fabrica de încălţăminte Skorohod. Restul de oameni din a 2-a proveneau din Centrala electrică Elektrosila. În total, aproximativ 67 000 de oameni s-au înrolat, majoritatea muncitori calificaţi, care fuseseră scutiţi de serviciul militar[6]. Aceste divizii mai conţineau, în afară de crema forţei de muncă industriale din Leningrad, foarte mulţi ingineri, oameni de ştiinţă, artişti şi studenţi. Institutul de Căi Ferate a dat 900 de oameni pentru *opolcenie*, Institutul de Mine 960, Institutul de Construcţii Navale 450, Institutul Electrotehnic 1 200. Şapte batalioane s-au înrolat din Universitatea din Leningrad. Deloc surprinzător, un număr disproporţionat din primul val de voluntari erau comunişti. Din cei 97 000 de oameni înrolaţi până la 6 iulie, 20 000 erau membri de partid şi alţi 18 000 membri de comsomol[7].

Deoarece ţinta umflată a lui Jdanov nu a fost atinsă, recrutarea a devenit mai sistematică. Sovietelor raionale li s-au fixat

anumite cote, bazate pe numărul de locuitori, pe care acestea le-au împărţit între fabricile locale. Directorii de fabrici, care acum lucrau la evacuarea sau la convertirea la producţia de apărare, au încercat din greu să-şi păstreze personalul-cheie, în unele cazuri trimiţând femei în locul bărbaţilor. „Producţia", îşi amintea activistul de partid care avea sarcina recrutării la Uzina Kirov, „era complet descoperită." Directorii „spuneau directorului general şi Partkomului că ar trebui să existe un mecanism pentru a decide cui să i se permită să plece şi cui nu. Dar, desigur, o mulţime de oameni cărora nu ar fi trebuit să li se permită să plece, plecau până la urmă"[8]. A.I. Verhoglaz, şeful secţiei politice a *opolcenie* şi membru al Comitetului orăşenesc de partid, le cerea agitatorilor să facă eforturi mai mari: „Nu puteţi să vă aşteptaţi la patriotism, acesta trebuie învăţat!". Nu trebuie „să piardă vremea în camerele călduţe, care îndemnau la somn, de la cartierul general", ci să „meargă în fabrici şi să privească oamenii drept în faţă. Spuneţi-le: «Luaţi-vă armele!»"[9].

Era greu să rezişti unor asemenea apeluri, mai ales după ce Stalin lăudase *opolcenie* din Moscova şi din Leningrad în emisiunea de la radio din 3 iulie. „Un voluntar", raporta Sovietul din Insula Vasilievski, „un fost membru de partid, a cerut să fie scutit, dar a reapărut o oră mai târziu cu o cerere de retragere a precedentei cereri, fiindcă îi era ruşine[10]."

Altuia, care pretindea că este bolnav, i s-a spus că sănătatea lui „nu avea nicio semnificaţie. Important era voluntariatul şi deci asumarea atitudinii politice de către persoana respectivă". Lihaciov dispreţuia ipocrizia şefilor săi de la Casa Puşkin:

> Toţi oamenii erau înrolaţi. Erau chemaţi pe rând în biroul directorului, unde alături de L.A. Plotkin se afla secretarul organizaţiei de partid, A.I. Perepeci. Mi-l amintesc pe Pancenko ieşind palid şi tremurând: refuzase. A spus că nu vrea să plece pe front voluntar şi că va servi în armata

> regulată... Fusese făcut laş şi tratat cu dispreţ, dar peste câteva săptămâni a fost mobilizat, cum spusese. A luptat ca partizan şi a fost ucis în pădurile de lângă Kalinin. Spre deosebire de el, Plotkin, care îi înrolase pe toţi, a obţinut o scutire pe motive medicale. În iarnă a fugit din Leningrad cu avionul. Cu câteva ore înainte de plecare, a înrolat o „bună prietenă" de-a sa, o profesoară englezoaică, din personalul Institutului, şi a luat-o şi pe ea în avion[11].

Mulţi oameni, este clar, nu au realizat la ce anume se angajau, presupunând că vor fi folosiţi în apărarea civilă, sau în muncă de specialitate, sau ca gărzi în cazul în care germanii reuşeau să intre în Leningrad. Să ieşi din *opolcenie*, totuşi, era chiar mai greu decât să eviţi recrutarea în rândurile acesteia. 52 de actori şi muzicieni, se notează în dosarele partidului, au încercat să „refuze armele" – gândind probabil că sarcina lor ar trebui să fie spectacolele date în faţa soldaţilor – „dar s-au făcut paşi pentru a opri acest fenomen"[12]. Un anume tovarăş Niniukov, de la Institutul de Botanică,

> spunea mereu că munca lui era extrem de importantă şi cerea să fie lăsat la vatră. Acelaşi lucru s-a întâmplat cu Nikulin şi Denisov, de la Institutul de Geologie. Au fost trimişi înapoi la locurile lor de muncă, unde se vor lua măsuri. Membrul de partid Taiţ a declarat: „Dacă regimentul nu mă poate folosi conform pregătirii mele profesionale de metalurgist, nu vreau să fac parte din regiment". Liberalii de la cartierul general, în loc să îl dojenească, i-au permis să se întoarcă în fabrica în care lucra. Şi până la 11 iulie *zamkom* [comisarul adjunct] al secţiei politice a regimentului nu a început să ia măsurile necesare[13].

Rapoartele referitoare la eventualii nesupuşi erau o scuză pentru un antisemitism grosolan:

> Sverdlin, voluntar în Batalionul 3 geniu din Regimentul 2 geniu, evreu, a lucrat mai înainte într-un magazin alimentar. A făcut cerere să plece voluntar, dar brusc şi-a dat seama că se înrolase într-o divizie de luptă şi urma să fie trimis pe front. L-a cuprins disperarea, a anunţat că după ce se înrolase în *opolcenie* soţia lui încercase să se spânzure şi că fusese salvată în ultimul moment. A fost lăsat la vatră... La artilerie, comunistul Brauman a izbucnit în lacrimi pentru că îi era teamă să plece pe front... Comsomolistul Peterson voia să părăsească *opolcenie*, dar i s-a explicat situaţia şi a fost trimis să muncească la bucătărie[14].

Însă asemenea cazuri erau rare. Cei mai mulţi oameni fie abia aşteptau să lupte, precum (evreii) Frenklah şi Alşiţ, sau găseau că este mult mai uşor pur şi simplu să meargă înainte cu mulţimea. „Era o alegere inegală", spunea Lidia Ghinzburg, „între pericolul aflat la îndemână, sigur şi familiar (nemulţumirea conducerii), şi imaginea a ceva încă îndepărtat, neclar şi mai presus de toate de neînţeles"[15].

După ce au creat armata poporului, autorităţile au tratat-o cu profundă suspiciune. Născută dintr-o mişcare autentică pornită mai degrabă de jos decât printr-un dictat al partidului, membrii săi au arătat o tendinţă inoportună de a se organiza şi de a oferi sugestii şi critici. Cu deosebire greu de condus erau miile de voluntari din rândurile inteligheţiei. Din cei 2 600 de oameni ai Regimentului 3 infanterie din Divizia 1 (recrutaţi din institutele din raionul Dzerjinski), aproximativ 1 000, nota cu neliniște Secţia politică, erau „indivizi din domeniul culturii – profesori, lucrători din domeniul ştiinţei, scriitori, ingineri" – care au nevoie să fie „plantaţi" cu ofiţeri educaţi, pe care să-i poată respecta. Cererile de a fi folosiţi în conformitate cu specialitatea lor – tehnicieni radio care cer să devină ofiţeri transmisionişti, ingineri minieri care cer să devină genişti – nu trebuie în niciun caz tratate ca «manifestări de laşitate», iar regimentul

a fost prin urmare curățat de „plângăcioși" și „elemente instabile". În primele două divizii *opolcenie*, voluntarii inițial și-au ales comandanții companiei și „conducătorii politici" – ofițerii care se ocupau, la nivel de batalion, de divertisment, propagandiștii, informatorii cunoscuți sub numele de *politruki* (comisari politici) – prin vot informal[16], o practică democratică periculoasă, care a fost rapid reprimată din ordinul Stavka. Totuși, nici cele mai mari eforturi ale Secției politice nu îi puteau convinge să inițieze „întreceri socialiste" cu alte unități sau să adopte formalitățile militare.

„Iată două exemple", se lamenta un *politruk*

> din Divizia Kirov. Fusese simplu muncitor și acum era ofițer. În unitatea lui îi avea pe doi foști maiștri din fabrică – și, desigur, este dificil să renunți la [familiarele] Saşa, Vanea, Petea. Ori să luăm următorul incident. Un comandant dă un ordin și spune: „Repetă-l". Iar subordonatul replică: „Saşa, de ce să-l repet, crezi că sunt prost?"... Trebuie să-i obligăm pe comandanții noștri să fie mai stricți[17].

Voluntarismul, erau îngrijorați șefii partidului, putea, de asemenea, să mascheze trădarea. 13 etnici germani și estonieni „străini" au fost descoperiți că se înrolaseră, la fel ca și un fost troțkist, un finlandez albgardist și mai mulți comuniști spanioli și austrieci. Toți au fost eliberați din *opolcenie*, iar datele despre ei au fost transmise NKVD[18].

Mai practic, cei 110 000 de voluntari[19] existenți la 7 iulie trebuiau să fie transferați în barăci, echipați și învățați să lupte. În această direcție autoritățile au eșuat în mod lamentabil, cum o atestă rapoartele oneste întocmite de *politruki*. Voluntarii din Divizia 1 Kirov au fost convocați la 4 iulie și încartiruiți improvizat în școli, un spital, un cămin al unei fabrici și unul de la Conservator, unde au dormit pe podea sau pe bănci fără saltele. Au sosit, se plângea Secția politică, direct de la muncă,

beți după tradiționala petrecere de rămas-bun și fără haine potrivite. Stau și ascultă conferințele politice cu cămășile scoase din pantaloni, își trântesc puștile abia primite pe paturi pentru a detașa baionetele, ascund sticle de votcă de un sfert de litru în măștile de gaze și cumpără înghețată pe băț de la vânzătorii de înghețată care au permisiunea să vină și să plece și ar putea fi spioni. Mai rău, nu se țin de instrucție. Teoretic, voluntarii ar trebui să facă 16 ore de instrucție. În practică, fac mai puțin, pentru că nu au suficiente arme sau muniție să învețe și aproape niciun instructor (unul la 500-600 soldați, conform unui raport[20]).

În practică, nu se putea face o instrucție adecvată în timpul pe care îl aveau la dispoziție. La 7 iulie, după trei zile de încartiruire, oamenii din Divizia Kirov mărșăluiau pe străzi, urmați de o mulțime de soții și copii, spre gara Vitebsk, unde s-au îmbarcat pentru front. Era un fel de teatru, deoarece după câteva opriri comandamentul armatei i-a trimis înapoi, ca să ia echipamentul de bază. În total, își amintea un voluntar,

> am plecat pe front de trei ori... Prima oară a fost pe 7 iulie. Comandamentul ne-a trimis înapoi, deoarece nu aveam nimic în ranițe. La 8 iulie au sosit armele și au fost distribuite. Am fost trimiși din nou, iar uniformele au fost distribuite pe drum. Din nou am fost întorși. Pe 9 eram în fine îmbrăcați și echipați așa cum se cuvine: fiecare avea pușca lui, iar ofițerii au primit carabine.

Deși Divizia 1 era dotată cu artilerie, mitraliere și câteva pistoale automate, nu avea tunuri antiaeriene, lipseau mortierele și o parte din puștile din dotare erau vechi de 40 de ani. („A mea a fost făcută în 1895", își amintea un membru al Diviziei Kirov. „Aveam aceeași vârstă[21]!") În cele din urmă, divizia a ajuns la destinație – un oraș pe calea ferată între Luga și Novgorod – la 11 iulie, în toiul unui raid aerian.

Mai târziu, unitățile *opolcenie* au avut o situație și mai proastă. Nici Divizia 2 nu avea tunuri antiaeriene, nici arme automate, cu excepția unei singure mitraliere, și niște tunari atât de neexperimentați, încât „învățau cum să folosească tunurile chiar pe câmpul de luptă". Comandantul Diviziei a 3-a *opolcenie*, general-maior Aleksei Subbotin, i s-a plâns lui Jdanov că avea jumătate din piesele de artilerie promise, nu avea obuze, grenade, nici cocktailuri Molotov, „nici măcar un singur mortier", insuficient cablu pentru telefoanele de campanie, numai câteva mașini și motociclete și nici unsoare pentru puști, ceea ce însemna că nu le mai curățase nimeni de când fuseseră distribuite oamenilor. Divizia 3 a fost, cu toate acestea, trimisă să apere fortificațiile de lângă Leningrad la 15 iulie, ziua în care fusese mobilizat contingentul[22].

Partidul îi considera pe voluntari, așa cum arată clar documentele interne, carne de tun. În întâlnirile cu colegii lui din Secția politică, Verhoglaz lăuda diversitatea acestora – „În unitățile noastre, poți vedea profesori mărșăluind alături de studenți, fierari și turnători sau un arhitect care învață să tragă la țintă alături de un brutar" –, dar admitea că „Deoarece nu avem prea mult timp de pregătire, trebuie să facă instrucție în timp ce luptă și să lupte în timp ce fac instrucție". Voluntarii „nu pot fi folosiți la manevre, numai la apărare... de aceea trebuie să știe cum să utilizeze grenadele și alte mijloace de luptă primitive pentru a respinge atacurile inamicului"[23]. Prima divizie aruncată în luptă a fost Divizia 2; la sosirea pe front la 13 iulie, i s-a ordonat imediat să oprească unitățile de tancuri germane la capul de pod de pe râul Luga, la sud-est de Kinghisepp. Diviziile 1 și 3 au urmat o săptămână mai târziu, când unitățile motorizate ale Wehrmachtului s-au răspândit la sud, de-a lungul Liniei Luga.

Rezultatul: panică și confuzie aproape generale. Neînarmați, neinstruiți, epuizați de marșurile pe timp de noapte și de zilele

fără somn în care se ascundeau de atacurile aeriene, voluntarii mureau sau cădeau prizonieri în număr mare. Atât de mulți își abandonau puștile „antice", încât a fost lansată o campanie specială cu lozincile „Pierderea armei este o crimă împotriva patriei" și „Puterea unui soldat stă în arma sa". Dezertarea în masă în fața tancurilor era atât de obișnuită că a primit o denumire pseudomedicală – *tankovaia boiazni* ori „fobia tancului". Verhoglaz le-a sugerat chiar subordonaților să răspândească zvonul că germanii foloseau butaforie:

> Zilele trecute s-a petrecut exact acest gen de incident; a fost depistat prin intermediul binoclului. O coloană uriașă de tancuri a fost văzută apropiindu-se. Tancurile s-au oprit, un ofițer a coborât și s-a sprijinit cu cotul de un tanc, iar cotul a făcut o gaură. Ei bine, după cum știți, coatele nu fac găuri în tancurile adevărate. Acest detaliu neînsemnat a revelat adevărul – tancurile erau false[24].

Dacă această încercare absurdă de a-i convinge pe oameni să lupte împotriva Panzerelor cu mâinile goale a avut sau nu succes nu știm; se pare că nu. Aruncați în bătălie, viața voluntarilor era irosită într-un mod foarte primitiv. „Metoda de atac a rușilor", scria în jurnalul său șeful Statului-Major German, generalul Halder: „Trei minute baraj de artilerie, apoi pauză, apoi atac de infanterie cam de 12 rânduri adâncime, fără sprijinul artileriei grele. Oamenii începeau să strige urale de departe. Incredibil de mari au fost pierderile rușilor"[25]. Unul dintre acești infanteriști era Frenklah. „Ești atât de îngrozit că picioarele parcă prind rădăcini în pământ', își amintea el. „Este extraordinar de dificil să te ridici, să-ți iei pușca și să fugi. După ce te-ai ridicat în picioare este în regulă – nu trebuie decât să alergi tot înainte. Nu doar teama că vei fi împușcat în ceafă dacă nu o faci te determină să procedezi așa –, ci și un înalt sentiment al datoriei."

Ofiţerii care reuşeau să supravieţuiască bătăliei făceau subiectul obişnuitelor suspiciuni de intimidare. Verhoglaz a interogat un *politruk*, Mihail Serogodski, după o confruntare dezastruoasă lângă Kinghisepp, la sfârşitul lui iulie:

Serogodski: La gară au ajuns 900 şi 600 dintre noi mai erau acolo după bătălie.
Verhoglaz: Restul au fost ucişi sau au dispărut?
Serogodski: Unii s-au dus spre Gdov, unii au fost ucişi.
Verhoglaz: Ştiu exact de ce au fugit unii dintre ei – pentru că te-ai pierdut cu firea. Nu ai înţeles că trebuie să comanzi. Pentru că nu ai reuşit să-i conduci, au fugit, terorizaţi ca nişte animale.

Celor care au mai rămas din unitate, a continuat Serogodski, li s-a ordonat „să se considere partizani", să se despartă în grupuri mai mici şi să se îndrepte spre păduri:

Verhoglaz: Care este motivul pentru care te-ai întors din spatele frontului?
Serogodski: Întâmpinăm greutăţi cu aprovizionarea cu alimente. În ultimele trei zile, până ce ne-am întâlnit din nou cu unităţile noastre, ne-am hrănit cu plante. Am mers printr-o pădure deasă de pini şi am mâncat măcriş. Foamea extremă ne-a forţat să ajungem la liniile noastre.
Verhoglaz: Cât sunt de mari pierderile voastre?
Serogodski: Greu de spus. În detaşamentul nostru au mai rămas 65 de oameni. Nu a fost vorba numai de morţi; de două ori am trimis oamenii în recunoaştere şi nu s-au mai întors.[26]

Furia şi disperarea reies şi din rapoartele la nivel de batalion, deşi limbajul lor este curăţat de jargonul politic uzual. Comisarul Moseienko din Divizia 1 explica, pe 21 iulie, de ce a fost obligată această unitate să se retragă:

Batalionul se apăra de focul mortierelor şi nu putea deschide focul în replică, deoarece nu avea mortiere. Batalionul nu avea comunicaţii cu regimentul, artileria sau propriile companii; ca rezultat, artileria noastră trăgea în soldaţii noştri aflaţi în tranşee. Compania 1 a batalionului a supus focului Compania a 3-a a aceluiaşi batalion[27].

Un alt ofiţer din Divizia 1 se plângea de lipsa serviciilor medicale:

Nu este vorba doar de faptul că situaţia medicamentelor este proastă; nu avem deloc echipament chirurgical. Dacă răniţii au nevoie de o intervenţie chirurgicală, nu îi putem ajuta. Nu sunt chirurgi, instrumente, asistente medicale. Sunt fetele de la Crucea Roşie –nişte eroine, este adevărat, dar nu au cu ce să lucreze. Nu avem suficiente truse de prim-ajutor. Nu există stocuri de rezervă, numai ce au soldaţii în raniţele lor. Asta e tot. O sticlă mică de iod per raniţă... Ce pot să spun despre transportul medical? Ar trebui să avem 380 de camioane; avem 170. Nu sunt doctori calificaţi...

Nu era de mirare, spunea el, că ofiţerii găseau adesea că poziţia lor este de nesuportat:

A existat un incident neplăcut. Comandantul Diviziei 1 Kirov s-a împuşcat. Motivul, aparent, a fost laşitatea, teama că [divizia] nu era înarmată corespunzător. Au spus că doar cu 15 minute mai devreme ţinuse un excelent discurs [trupei], apoi s-a dus şi s-a împuşcat. Acţiunile lui nu au fost explicate soldaţilor; li s-a spus că a fost ucis de diversionişti[28].

Un locotenent-major, întrebat de ce ordonase o retragere din proprie iniţiativă, a replicat: „Nu ştiu ce înseamnă să fii ofiţer şi

nu am vrut să fie omorâți o mulțime de oameni din cauza mea", înainte de a izbucni în lacrimi[29]. Un mitralior a lăsat o scurtă notă: „Am decis să-mi iau viața. În companie este mult prea greu. Semnat, sergent-major Smirnov".

La 16 iulie, Înaltul Comandament a ordonat crearea a încă patru divizii *opolcenie*, alcătuite, în cele din urmă, din alți 41 446 de voluntari. Criteriile de recrutare au fost mai puțin severe; au fost primiți funcționari, cei care purtau ochelari și fii ai „dușmanilor poporului", iar limita de vârstă a fost extinsă de la 18 la 17 de ani și de la 50 la 55. Noul titlu pompos de „divizii de gardă" nu a reușit să acopere faptul că erau și mai prost echipate decât predecesoarele. Regimentul 3 infanterie din Divizia 1 gardă, de exemplu, avea 791 de pușți, 10 pușți de trăgător de elită și cinci revolvere pentru 2 667 de oameni[30]. Instrucția a fost din nou îngrozitoare sau inexistentă („Îi învățam să lupte cu pietre", se lamenta un instructor.) Din cauza risipei excesive de vieți omenești din ultimele trei săptămâni, noile divizii nu aveau nici ofițeri experimentați – din cei 781 de ofițeri ai Diviziei 1 gardă, numai 82 erau „cadre" – adică, profesioniști. Pentru a avea ofițeri în Divizia 2 gardă, comisarii au fost nevoiți să plece în recunoaștere în Uniunea Sovietică neocupată, aducând oameni tocmai din Urali[31].

Noile divizii au fost aruncate în aceeași baie de sânge ca și predecesoarele lor. La sosirea pe front la 11 august, ordinele date Diviziei 1 gardă au fost schimbate de trei ori, cu rezultatul că unele regimente au fost nevoite să mărșăluiască 70 de kilometri în 24 de ore. Au fost aruncate apoi direct în luptă, în ciuda faptului că le lipseau cartușele, obuzele și grenadele. Nu putea fi adusă mai multă muniție din spatele frontului, îi raporta lui Jdanov un șef al Secției politice după un tur pe front, deoarece divizia nu avea rezervor de combustibil și a fost nevoită să lase în urmă 390 de cai din lipsă de harnașament și căruțe. Răniții nu puteau fi evacuați de pe câmpul de bătălie,

deoarece unitatea medicală nu avea decât patru camioane. Aceşti „ştabi" care descindeau în divizii mai degrabă puneau beţe-n roate decât ajutau:

> Fiecare dintre ei are senzaţia că este de datoria lui să dea un ordin sau un sfat. Un exemplu caracteristic: comandantul de divizie a descoperit că Regimentului 2 infanterie i se ordonase să atace în seara de 12 august, când ordinul fusese deja îndeplinit, sub comanda unui general-maior de la cartierul general al grupului de armate. În conversaţia avută cu mine, general-maior Şcerbakov şi comisarul de brigadă Kurocikin au declarat: „Toată lumea dă ordine, dar de fapt nimeni nu ajută".

O listă lungă de cereri de furnituri conţinea sacale cu apă, o ambulanţă şi un spital mobil de campanie, ca şi 20 de ofiţeri cu grade inferioare şi *politruki* care să mobilizeze şi să lămurească voluntarii care dădeau înapoi[32].

Divizia 2 gardă a fost trimisă în prima linie la Gatcina pe 12 august şi a fost decimată două săptămâni mai târziu. În timpul bătăliei, raporta Nabatov, comisarul regimentului, a devenit clar că

A. Unii soldaţi nu ştiu să mânuiască puştile sau grenadele. Aceasta a contribuit la dispersarea lor în timpul luptei.
B. O parte dintre soldaţi erau prost camuflaţi, deoarece nu executaseră ordinele de a săpa tranşee. Ca rezultat, am suferit mari pierderi în urma focului de artilerie şi mortiere.
C. În timpul contraatacurilor, soldaţii au încercat să rămână aproape unul de altul în loc să se răspândească în formaţie. Aceasta a dus la şi mai multe pierderi.
D. Soldaţii nu îşi recunosc vecinii din dreapta şi din stânga. Pentru că au confundat propriii oameni cu inamicul, au crezut că au fost încercuiţi.

E. Un număr de comandanți de unitate nu cunosc numele propriilor soldați.
F. Unii soldați nu știu să folosească trusele de prim-ajutor. Ca rezultat, unii care suferiseră răni relativ minore au sângerat până la moarte înainte de a putea fi duși la un punct medical.

Între două „reprize" ale carnajului, voluntarii au fost nevoiți să înfrunte furtunile de vară cu tunete și fulgere sub cerul liber, în tranșee săpate pe jumătate, uzi și flămânzi („Ne bălăceam în noroi", spunea Frenklah, „ca niște hipopotami la grădina zoologică"). Unitățile au cerut foi de cort, corturi, bucătării de campanie, lenjerie intimă, brice, gamele, bidoane, lopeți, unelte de săpat tranșee, căști și aproape tot ce era necesar vehiculelor, echipament de comunicații, arme (Divizia 3 gardă avea numai trei puști la patru voluntari) și oameni care știau să le folosească. „Majoritatea voluntarilor", raporta un *politruk* dintr-un batalion al Diviziei 4 gardă, trimis la Divizia 2, decimată deja,

> sunt neinstruiți sau insuficient instruiți în folosirea armei, așa că în unele cazuri nu sunt capabili să-și încarce propriile puști, iar ofițerii trebuie să o facă în locul lor... Din 205 înrolați ca mitraliori numai 100 s-au dovedit a fi de fapt obișnuiți cu mitralierele, restul erau doar infanteriști. Pe o listă de „genieți" se aflau mai mulți infanteriști și lucrători obișnuiți, dar nici măcar un singur expert în explozivi... Nu aveau nici unelte pentru a repara armele, așa că un percutor stricat scotea din uz mitraliera respectivă[33].

Decizia de a lichida rămășițele *opolcenie* a fost luată la 19 septembrie, iar până la sfârșitul lunii oamenii rămași au fost trecuți în Armata Roșie. 135 400 de persoane, inclusiv un număr substanțial de femei care au făcut parte din trupele auxiliare, au servit în total în armata sovietică[34]. Date apropiate de o

estimare oficială a morților și răniților avem de la adjunctul lui Jdanov, Aleksei Kuznețov, care a declarat, într-un discurs ținut la Smolnîi în anul următor, că nu mai puțin de 43 000 de voluntari din Leningrad au fost uciși, luați prizonieri sau declarați dispăruți în primele trei luni ale războiului. Este, cu siguranță, mult prea puțin. Proporția victimelor din diviziile 1 și 2 și din diviziile 2 și 4 gardă, toate virtual anihilate înainte de a fi oficial „terminate", era mult mai mare, iar informațiile obținute de jurnaliștii occidentali la sfârșitul războiului sugerează rate ale pierderilor de până la 50%[35].

Sacrificiul a meritat să fie făcut? Interpretarea tradițională este că, deși neinstruiți și prost echipați, voluntarii au apărat Linia Luga timp de câteva săptămâni vitale, câștigând timp pentru întărirea apărării Leningradului în interior. „Nu puteau fi considerați soldați instruiți cum se cuvine", i-a spus directorul de la Uzina Kirov lui Werth în 1943, „dar entuziasmul, curajul lor erau extraordinare... au reușit să-i oprească pe germani la timp... Rezistența diviziilor de muncitori și a locuitorilor Leningradului a fost absolut decisivă[36]."

Istoricii contemporani sunt mult mai puțin siguri, punând scurta pauză de la sfârșitul lui iulie în înaintarea lui von Leeb mai degrabă pe seama ploii și a rezistenței Armatei Roșii. Chiar dacă voluntarii – derutați, neînarmați, fără conducători – au fost o prezență importantă pe câmpul de luptă, pierderea lor a reprezentat, fără urmă de îndoială, o irosire imensă de forță de muncă educată și calificată, mai ales dată fiind nevoia disperată a Armatei Roșii de ofițeri nu mult după aceea. (La sfârșitul lunii septembrie 1941, Armata Roșie pierduse 142 000 din totalul de 440 000 de ofițeri. „În esență, sunt de condamnat", raporta generalul Fediuninski despre o operație nereușită în afara Leningradului în octombrie, „slaba conducere la nivelul plutonului și a ofițerilor de la nivelul companiei, în unele cazuri fiind vorba de simplă lașitate[37]".) Istoricul militar Antony Beevor acuză:

„Pierderea de vieţi omeneşti", scrie el, „a fost atât de teribilă încât este greu de înţeles: un carnaj a cărui futilitate a fost probabil depăşită numai de regele zuluşilor, care a obligat un *impi* al războinicilor săi să treacă în marş peste o stâncă pentru a dovedi că sunt disciplinaţi". Şi mai dur este supravieţuitorul *opolcenie* Frenklah:

> Sunt momente în care mi-e ruşine de ziua aceea. Am fugit de mai multe ori, abandonându-ne răniţii. Cu toţii eram înspăimântaţi de perspectiva de a fi răniţi în timpul unei retrageri, deoarece dacă nu erai în stare să mergi, aproape că nu aveai nicio şansă ca brancardierii să te ridice. Singura ta şansă era să te ajute un prieten... După război, m-am gândit mult la anul 1941, analizând situaţia aşa cum era ea atunci. Toate poveştile despre eroismul maselor – spuneau minciuni despre conştiinţa scriitorilor şi a aşa-numiţilor *politruki*. Au existat, desigur, câţiva eroi, dar au existat şi o mulţime de oameni care au intrat în panică şi au fugit. Era un sacrificiu în masă, complet nejustificat, fără sens, la discreţia conducătorilor noştri nepricepuţi[38].

Ultimele cuvinte au ajuns probabil la urechile lui Stalin. În aprilie 1942, dorind să-l umilească pe Voroşilov, care refuzase postul de comandă oferit, a trimis o notă la Comitetul Central, în care erau prezentate eşecurile tovarăşului (în mod ostentativ, nu mareşal) Voroşilov. Printre acestea se afla faptul că, în timp ce comanda Grupul de Armate Nord-Vest, „neglijase artileria de apărare a Leningradului, distras de crearea batalioanelor de muncitori, prost înarmaţi cu arme de foc, baionete, pumnale etc."[39]. Voroşilov era un om rău şi un soldat prost, dar dezastrul înarmării poporului nu a fost numai greşeala lui. Învăţase meserie în Politburo, cea mai importantă însuşire a membrilor acestuia fiind abilitatea de a anticipa în mod corect dorinţele lui Stalin.

5

„Prinși ca într-o cursă de șoareci"

Vera Inber a ajuns la Leningrad cu trenul la 24 august. Avea 51 de ani și era o persoană cunoscută: atât ca verișoara primară a lui Troțki, cât și ca membru important al lumii literare, căci era scriitoare de proză scurtă și reușise să treacă de cenzură fără să adopte realismul socialist, „pe linie". Soțul ei tocmai fusese numit director al Spitalului universitar Erisman din Leningrad, un complex de clădiri din cărămizi roșii din secolul al XIX-lea situat vizavi de Grădina Botanică, în raionul Petrogradski. Fiica ei și nepotul fuseseră evacuați din Moscova, iar Inber se pregătea să-i întâmpine.

Călătoria care, în timp de pace, dura o noapte, a durat două zile și jumătate. Pe marginea drumului se aflau cratere proaspete de bombe, iar trenuri lungi, de fabrică, se deplasau, cu zgomot, în direcție opusă, cu utilaje voluminoase sub prelate de protecție. Puteai să-ți dai seama de când plecaseră trenurile, a observat Inber, după cât de proaspete erau ramurile de mesteacăn legate pe acoperișul vagoanelor pentru camuflaj. Trenul ei, care se îndrepta spre Leningrad prin sate dărăpănate, dar cu nume pitorești, ajungea în halte din ce în ce mai dese. „Ne-am oprit în zori", scria ea în jurnal,

> și suntem tot aici... Vagonul este aproape gol și nimeni nu vorbește prea mult. Într-un compartiment se joacă un interminabil joc de cărți; un general fluieră în timp ce declară că are perechi, un inginer militar își lovește pipa de colțul

mesei, iar şi iar. Sunetul acesta îmi aminteşte de o ciocănitoare care bate cu ciocul în trunchiul unui copac. Fumul care iese din pipă trece pe coridor, în vălătuci, se subţiază şi rămâne suspendat în razele soarelui. Liniştea este adâncă, e ca şi cum trenul s-ar odihni pe muşchi[1].

Au început să se mişte din nou, printr-o pădure bombardată. Copacii zăceau, carbonizaţi şi sfârtecaţi, cu rădăcinile în sus, pe pământul ars. În timp ce treceau printr-o gară, Inber a observat cum se numea – Mga. În mod normal, nimeni nu mergea pe drumul acesta: dar linia directă de la Moscova fusese distrusă de germani.

Inber a coborât într-o atmosferă de aşteptare tensionată. Primul lucru pe care l-a văzut în timp ce ieşea din gară a fost un afiş cu textul unui apel, semnat de Jdanov, Voroşilov şi Popkov, preşedintele Sovietului orăşenesc, cu trei zile în urmă. Era prima înştiinţare oficială că germanii se aflau acum la porţile Leningradului:

> Tovarăşi! Leningrădeni! Dragi prieteni! Deasupra iubitului nostru oraş natal atârnă ameninţarea iminentă a atacului trupelor fasciste germane. Duşmanul încearcă să pătrundă în Leningrad. Vrea să ne distrugă casele, să pună mâna pe fabricile şi uzinele noastre, să ne inunde străzile şi pieţele cu sânge nevinovat, să încalce drepturile poporului nostru paşnic, să-i înrobească pe fiii liberi ai patriei noastre. Dar asta nu se va întâmpla. Leningrad – leagănul revoluţiei proletare – nu a căzut şi nu va cădea niciodată în mâna duşmanului...
>
> Să ne ridicăm ca un singur om în apărarea oraşului nostru, a căminelor noastre, a familiilor noastre, a onoarei şi a libertăţii noastre. Să ne facem datoria sacră de patrioţi sovietici şi să fim neîndurători în lupta cu inamicul feroce şi plin de ură, să fim vigilenţi şi fără milă în lupta împotriva laşilor, alarmiştilor şi dezertorilor; să instaurăm cea mai strictă

ordine revoluționară în orașul nostru. Înarmați cu disciplină de fier și hotărâre bolșevică, îl vom înfrunta pe inamic cu mult curaj și îl vom zdrobi[2]!

În cele opt zile de când hotărâse să părăsească Moscova, s-a gândit Inber, situația Leningradului se înrăutățise substanțial. Cu toate acestea, faptul că i se alătura soțului ei era lucrul cel mai potrivit. „El spunea mereu «Dacă izbucnește războiul, va trebui să fim împreună». Și așa suntem – împreună."

În următoarele câteva zile nu l-a prea văzut. Era foarte ocupat la spital; ea a realizat o emisiune la postul de radio („Moscova și Leningrad, soră și frate, își dau mâna") și a lenevit, simțindu-se, ciudat, oarecum în plus în noul lor apartament spațios. Prin ferestrele înalte soarele strălucea pe apele râului Karpovka și pe serele pline cu palmieri ale Grădinii Botanice de vizavi. Înăuntru, pe pereți erau etalate farfurii vechi de porțelan, cu trandafiri la fel de proaspeți ca în ziua în care fuseseră pictați cândva, în timpul domniei împărătesei Elisabeta. Ce avea să facă oare cu ele, se întreba, când vor începe raidurile aeriene? Deși erau 10 până la 15 alarme în fiecare zi – mai degrabă un sunet strident continuu, cu mici întreruperi – totul părea că se petrece „undeva foarte departe, dincolo de orizont":

În timpul alarmelor ies pe balcon. Strada Pesocinaia, întotdeauna liniștită, se golește complet. Numai cei care fac de gardă în timpul raidurilor aeriene, cu căștile lor de tinichea, stau privind în sus, spre cer. Din când în când, un ucenic de la fabrică aleargă pe acolo – au un cămin într-o clădire din Grădina Botanică. Vatmanița obișnuiește să spună despre ei: „Se poartă de parcă ar fi proprietarii tramvaiului; stau agățați pe scară, împing pe toată lumea ca să ajungă pe platformă. Dar nu mă mai supăr – la urma urmei, nu peste mult timp vor pleca pe front să sape tranșee"[3].

Dincolo de Neva, pe strada Sadovaia, Iuri Riabinkin își petrecea ultimele zile însorite de vară jucând șah, schițând tot felul de planuri împreună cu prietenul lui Finkelstein, în caz că școala lor se va închide și având mai multe de făcut acasă, căci mama lui renunțase la fata în casă. Nimeni nu a acordat prea mare atenție aniversării zilei lui de naștere – 16 ani –, dar s-a răsfățat singur, cumpărându-și o carte despre șah și oferindu-și o cină de cinci ruble la cantina de la biroul mamei lui. Studiind cărți de strategie militară, a elaborat un plan de salvare a orașului. Întreaga populație va fi „trimisă în pădure", iar Armata Roșie va simula o retragere, atrăgându-i pe germani într-o capcană:

> Imediat, precum fulgerul (și mai repede decât germanii pe 22 iunie), unitățile noastre de tancuri vor porni o ofensivă generală și îi vor împinge pe germani într-o fundătură. Apoi, toată forța artileriei noastre – care în cursul retragerii va fi ocupat cele mai avantajoase poziții – va fi lansată asupra lor. După o jumătate de oră de foc, tunurile noastre vor fi mutate la câțiva kilometri, iar locul apărat de ele va fi ocupat de trupele noastre. Toate avioanele masate deasupra vor bombarda ce mai rămâne din inamic. Și imediat ce inamicul slăbește, va fi urmărit pe uscat, în aer și pe mare...

Riabinkin știa, totuși, că acesta era un vis greu de împlinit. „Dar toate acestea sunt imposibile", i-a mărturisit el jurnalului,

> nimeni nu poate întreprinde o asemenea ofensivă. Și avem prea puține tancuri... Fiecare editorial strigă: „Nu vom preda Leningradul!"... Dar din anumite motive armata noastră nu este victorioasă; probabil nu are suficiente arme. Milițienii de pe stradă și chiar unii dintre voluntarii din *opolcenie* și soldații din armată sunt înarmați cu Mausere din Dumnezeu știe ce epocă.
>
> Germanii înaintează cu tancurile lor, iar noi suntem învățați să luptăm cu ei nu cu tancurile, ci cu grenade sau cu sticle cu benzină. Așa stau lucrurile[4]!

Bătrâna artistă Anna Ostroumova-Lebedeva mergea prin centrul orașului, înregistrând în minte (era interzis să desenezi) felul în care erau date jos de pe soclu și transportate monumentele publice ale Leningradului. Pe Podul Anicikov, caii lui Klodt fuseseră deja împachetați pentru a fi îngropați în grădinile din fața Teatrului Aleksandrinka. Vizavi de Sf. Isaac, conturul statuii ecvestre a lui Nicolae I era încă vizibil sub straturi de saci de nisip, care păreau să curgă fără sfârșit, formând parcă o cascadă de jur-împrejur. Columna lui Alexandru din Piața Palatului era acoperită cu un eșafodaj de lemn, dar stâlpii nu ajungeau la îngerul triumfător, care continua să ridice crucea pe cerul albastru. Se purtaseră discuții în legătură cu modul în care să fie protejată faimoasa statuie a lui Petru cel Mare, *Călărețul de aramă* al lui Falconet. Unii sugeraseră să fie scufundată în Neva, dar acum era și ea „împachetată" în scânduri. Urmărindu-i pe voluntarii care descărcau nisip dintr-o barjă amarată în apropiere, Ostroumova-Lebedeva își dorea să-i poată ajuta: „Era foarte cald, soarele strălucea. Stăteam acolo și mă uitam și îmi era rușine că nu munceam și eu." Deși surorile și nepoatele ei plecaseră din Leningrad, ea hotărâse să rămână, în parte fiindcă ezita să-și abandoneze locurile familiare, dar mai ales dintr-un sentiment de solidaritate cu orașul ei și din pură curiozitate: voia să vadă ce urma să se petreacă. „Toată lumea este preocupată de aceeași problemă", scria ea pe 16 august. „Ar trebui să plecăm, și dacă da, unde și cum? Ce ne rezervă viitorul? Cum poate cineva să o ia de la capăt într-un loc străin, după ce și-a abandonat apartamentul confortabil în care se putea refugia? Bieții leningrădeni! Eu vreau să rămân. Cu siguranță vreau să rămân și să fiu martoră la toate evenimentele înfricoșătoare care ne așteaptă[5]."

Faptul că nu a reușit să evacueze din Leningrad populația „în plus" înainte ca inelul blocadei să se închidă a fost una dintre cele mai mari greșeli ale regimului sovietic, care a dus la

mai multe decese în rândul populației civile decât eroarea de a nu anticipa Operația Barbarossa. În momentul în care ultimul tren pleca din oraș, la 29 august, 636 283 de oameni, conform surselor oficiale, fuseseră evacuați din Leningrad. (Asta în comparație cu cei 660 000 de civili evacuați din Londra în numai câteva zile de la declarația de război a Marii Britanii în urmă cu doi ani.) Excluzând refugiații din țările baltice și din alte părți care trecuseră prin oraș, numărul ajunge la 400 000 de persoane în cel mai bun caz. Peste 2,5 milioane de civili au fost lăsați în oraș, plus alți 343 000 în orașele și satele din jur aflate în interiorul inelului blocadei. Peste 400 000 dintre ei erau copii și peste 700 000 erau dependenți (persoane care nu lucrau și depindeau de alții)[6].

De ce nu au plecat la timp mai mulți oameni care nu erau necesari apărării Leningradului? De vină au fost politica deliberată a guvernului, confuzia și decizia greșită a leningrădenilor, exacerbate de o larg răspândită cultură a fricii. Politica, încă de la începutul războiului, era să se acorde prioritate evacuării industriale și instituționale în defavoarea populației care nu lucra. La 3 iulie, noul Comitet de Apărare a Țării de la Moscova (condus de Stalin; avea cinci membri și era instanța supremă de decizie în timpul războiului) a decis să mute în est 26 de uzine care produceau pentru apărare, din Leningrad, Moscova și Tula. Programul pentru Leningrad a fost accelerat la finele lunii, când Wehrmachtul a ajuns la Linia Luga. Până la sfârșitul lui august, 92 de fabrici din Leningrad care produceau pentru apărare au fost mutate, împreună cu 164 320 dintre muncitorii lor. Cele mai multe au ajuns în orașele industriale din Urali, unde au reluat producția, în condiții noi, improvizate în grabă, cu o rapiditate remarcabilă. Era o realizare extraordinară, dar nu atât de încununată de succes cum o prezintă relatările sovietice. Rețeaua de căi ferate, deloc surprinzător, a ajuns să fie supraîncărcată în mod haotic. Materii prime identice erau

transportate simultan în și afară din oraș, iar unele fabrici au fost demontate când era deja prea târziu să plece. Mai bine de 2 000 de transporturi de utilaje pregătite pentru a fi încărcate în vagoane încă așteptau să fie mutate, când ultima cale ferată care ducea afară din oraș a fost întreruptă și au rămas așa în curtea întreprinderii de transport în prima iarnă a asediului și după aceea[7].

Un alt dezastru din primele săptămâni de război a fost programul de evacuare a copiilor. La 26 iunie, Sovietul din Leningrad a anunțat evacuarea a 392 000 de copii în raioanele rurale din regiunile Leningrad, Kalinin și Iaroslavl, cu școlile, grădinițele sau casele de copii, dar fără mamele lor. A fost o măsură extrem de nepopulară. „Inima îmi bătea tare și nu mai puteam gândi limpede", scria Elena Skirabina la auzul veștilor. „Nu știam ce să fac. Ideea de a mă despărți de Iura [care avea cinci ani] este atât de oribilă, încât sunt gata să fac orice pentru a-l păstra. Am hotărât să nu respect ordinul. Nu am de gând să renunț la fiul meu pentru nimic în lume[8]."

Mulți părinți au eludat cu succes ordinul, dar alții și-au urcat copiii în tren și i-au trimis la Luga, Gatcina, Staraia Russa și alte destinații – taberele de vară tradiționale –, la sud și la vest de Leningrad. Primii 15 192 de copii au plecat cu 10 trenuri la 29 iunie. Elena Kocina a văzut cum erau duși în gară:

> Ca niște animale înfricoșate umpleau străzile, mergând spre gară, linia de demarcație a copilăriei lor: de partea cealaltă începea viața fără părinți. Copiii mai mici erau transportați în camioane, iar căpșoarele lor se iteau ca niște pălării de ciupercă de după scânduri. Mamele disperate alergau în urma lor[9].

Trei săptămâni mai târziu, Wehrmachtul a ajuns la Linia Luga, iar părinții și-au dat seama că, în loc să le trimită copiii în locuri sigure, autoritățile îi plasaseră de fapt în calea germanilor.

„Când am ajuns în sat, ne-au dus într-o căsuţă", scria Klara Rahman, de 15 ani, de lângă Staraia Russa. „Da, aproape am uitat, în timp ce eram în camion, un avion german a zburat chiar pe deasupra noastră. Asta da, evacuare[10]!" Recuperarea unui copil nu era deloc uşoară, fie şi datorită faptului că după impunerea legii marţiale era considerat delict părăsirea neautorizată a locului de muncă. (Arhivarul Gheorghi Kniazev a sfidat interdicţia; dându-i voie unei tipografe din subordinea lui să se ducă la Borovici să le caute pe fetele ei, în vârstă de 12 şi 9 ani[11].)

Lidia Ohapkina, care era însărcinată, nu a putut să se ducă personal să-şi caute băiatul, dar a reuşit să convingă o cunoştinţă (o persoană întâlnită la coadă la pâine), o femeie „cu ochelari, care arăta ca o intelectuală, de vreo 60 de ani", să o facă în locul ei. „Mi-a spus că [nepotul ei] fusese evacuat cu Grădiniţa nr. 21 (îmi amintesc numărul exact), ceea ce însemna că se dusese chiar în locul în care îl trimisesem pe Tolea... M-a întrebat cum arăta băieţelul meu. I-am spus că va împlini curând şase ani. Am mințit, dar era robust şi putea să meargă mult pe jos dacă trebuia." În ziua următoare, când s-a dus la Sovietul raional să ceară actele necesare, Ohapkina s-a trezit în mijlocul unei mulţimi de mame furioase. „Erau toate agitate şi făceau un zgomot infernal. Unele chiar strigau: «Aduceţi-ne înapoi copiii! Mai bine să moară aici, cu noi, decât să fie ucişi Dumnezeu ştie pe unde!»." După ce a obţinut actele necesare şi i le-a dat noii ei prietene, pe lângă toată pâinea pe care reuşise să o cumpere, Ohapkina s-a pus pe aşteptat. După 15 zile fără nicio veste, a văzut-o deodată pe femeia aceea în curte cu doi băieţi. Îmbrăţişându-l pe Tolea al ei, a aflat că trenul lor fusese bombardat, că fuseseră obligaţi să meargă pe jos un drum lung şi că se urcaseră de câteva ori în camioane şi căruţe[12].

Incredibil, autorităţile oraşului încercau de fapt să împiedice asemenea misiuni de salvare. Secretarii comitetelor raionale de partid fuseseră instruiţi să le interzică directorilor de

întreprinderi să dea liber angajaţilor pentru a se duce acasă la copii, să-i asigure pe părinţi că toţi copiii lor erau în siguranţă şi să „combată toate zvonurile provocatoare", care afirmau contrariul[13].

O a doua „rundă" de evacuări, ale mamelor şi copiilor sub 14 ani, a fost anunţată la începutul lui august. Deloc surprinzător, de data aceasta familiile au preferat adesea să-şi încerce norocul rămânând acasă. „De data asta", scria Skriabina,

> le lasă pe mame să plece cu copiii lor. Cu toate acestea, oamenii, care s-au speriat foarte tare de primele încercări dezastruoase şi lipsite de succes, se folosesc de scuza bolii pentru a obţine o amânare... Mai este şi o altă teamă – epidemiile de febră tifoidă, holeră şi alte afecţiuni ale stomacului fac ravagii de-a lungul căilor ferate. Asta pe lângă faptul că trenurile de evacuare sunt expuse bombardamentelor. Familia directorului fabricii în care lucrează soţul meu a plecat; nu peste mult timp am auzit că fiul lor de 14 ani a murit de febră tifoidă[14].

Ohapkina, dimpotrivă, dorea cu disperare să plece, dar a fost nevoită să amâne când Tolea s-a rătăcit în timpul unei alarme antiaeriene. L-a găsit într-o secţie de miliţie în ziua următoare, dar între timp au pierdut trenul. „Nu am putut s-o iau de la capăt cu cererile pentru actele de evacuare. Incidentul acela a decis totul – am rămas la Leningrad."

Poate că a avut noroc că a pierdut trenul, deoarece trenurile cu evacuaţi, în loc să meargă spre est, în regiunea Vologda, erau încă trimise în sud, direct în calea Armatei a 16-a comandată de Busch. Bombardierele precedau Panzerele şi bombardau drumurile, căile ferate şi liniile de telegraf. Cea mai gravă tragedie s-a petrecut la Licikovo, un orăşel situat la sud de Lacul Ilmen. Un convoi de copii de creşă şi grădiniţă ajunsese, primit cu ceremonii de bun-venit, la un colhoz situat la 40 de kilometri

depărtare, când s-a zvonit că paraşutiştii germani aterizaseră în apropiere. „Tocmai ni se oferise ceai", îşi aminteşte un supravieţuitor, „când directorul colhozului a apărut şi ne-a grăbit. Încă îmi amintesc vorbele lui – «În faţă sunt paraşutişti naziştii»"[15] Copiii au fost urcaţi în camioane şi conduşi înapoi la gara Licikovo, unde mai multe mii de persoane evacuate se îmbarcau deja într-un tren. În timp ce aşteptau să le vină rândul, deasupra capetelor lor a apărut un Stuka. „Zbura tare jos", îşi aminteşte un profesor. „Pilotul a aruncat o privire, a apăsat pe un buton şi – bang! Mai târziu, a pretins că nu a ştiut. Ce mizerabil! Era o zi frumoasă şi copiii erau îmbrăcaţi cu hainele lor cele mai bune şi mai colorate. Putea vedea cu exactitate ţintele[16]." Avionul a zburat la înălţimea peronului, trăgând cu precizie metodică.

Apoi a avut loc o explozie uriaşă şi, când fumul s-a risipit, am văzut vagoanele trenului împrăştiate „parcă de o mână gigantică".

Există relatări (vehement negate) despre faptul că adulţii care răspundeau de evacuarea grupurilor de copii au luat-o la fugă în mijlocul haosului ori şi-au luat propriii copii şi s-au întors la Leningrad, abandonând restul micuţilor. „Gara era în flăcări. Nu puteam găsi pe nimeni, era absolut oribil!", îşi aminteşte o mamă trecerea ei prin Mga. „Bărbatul care răspundea de trenul nostru stătea pe o buturugă şi îşi ţinea capul în mâini. Îşi pierduse familia şi nu avea nicio idee unde se găseau ceilalţi." Copiii care umblau de colo-colo nu erau în stare să-şi spună numele şi aceştia s-au pierdut de familiile lor pentru totdeauna[17]. La întoarcerea la Leningrad, trenurile de evacuaţi erau aşteptate de o mulţime de părinţi furioşi care se purtau atât de ameninţător că reprezentanţii Sovietului raional au fost avertizaţi să nu se arate.

Alte grupuri de evacuaţi au fost cruţate de atacurile aeriene, dar au avut şi ei de îndurat: au fost nevoiţi să meargă zile întregi,

călătorii lungi, punctate de opriri lungi, în care sufereau de foame. Un tren care a plecat către orașul siberian Omsk la sfârșitul lunii august transporta 2 700 de copii cu vârsta cuprinsă între 7 și 16 ani. În timp de pace, călătoria ar fi durat trei zile; acum a durat șapte săptămâni.

Cei mai mulți copii, își amintea o doctoriță care i-a însoțit, aveau mâncare pentru drum, dar după câteva zile aceasta a început să se strice și a trebuit să fie aruncată. Bazele de evacuare situate de-a lungul drumului le-au oferit numai făină și apă, din care când se opreau în halte ea cocea un fel de pâine. „Uneori, primeau puțin lapte, dar nu în mod regulat. Le era adesea foame. Din când în când, adunam câte ceva de pe un câmp – roșii sau morcovi –, dar nu le puteam spăla cum trebuie." Pojarul și păduchii s-au răspândit în vagoanele supraaglomerate, ucigând cinci copii pe drum[18].

Zvonurile îngrozitoare despre evacuarea copiilor nu au reprezentat singurul motiv pentru care populația civilă a ales să nu părăsească Leningradul. Mulți erau legați de oraș prin rude ori se temeau că un fiu sau un soț dispărut în luptă ar putea să se întoarcă acasă într-un apartament gol. Irina Bogdanova, care a supraviețuit blocadei, descrie cum a sabotat bunica ei evacuarea familiei odată cu Institutul de Geologie, unde lucra mama Irinei. Deși Irina, mama și bunica ei aveau permisiunea de a pleca, Nina, mătușa Irinei, muncitoare într-o fabrică, nu a primit această permisiune. În timp ce mergeau spre gară în camionul institutului, bunica și-a amintit brusc că uitase un cufăr și a insistat să se întoarcă acasă după el. Apoi a declarat că nu mai avea loc în camion și că ea și Irina vor merge la gară cu tramvaiul. În cele din urmă, întreaga familie a pierdut trenul. Întoarse acasă, își amintește Irina, „ne-am așezat pe sofa; mama m-a îmbrățișat și a spus: «Foarte bine, atunci vom muri împreună»". Așa s-a și întâmplat. Bunica, mama și mătușa au murit de foame în februarie și martie 1942. Irina, în vârstă de opt ani, a

supraviețuit și a stat singură cu două cadavre timp de zece zile, înainte de a fi găsită de o brigadă de apărare civilă, care a dus-o la orfelinat. Intervievată 70 de ani mai târziu, pe când, îmbrăcată în hainele ei cele mai bune, stătea la masa plină de gustări minunate, Irina a admis că „am trăit cu acest sentiment: am blamat-o pe bunica mea toată viața. Cred că a vrut să rămână alături de Nina și că intenționat a uitat cufărul și a refuzat să se urce în camion[19]".

Pentru cei care nu lucrau undeva, evacuarea individuală era teoretic posibilă, dar birocrația pe care aceasta o implica descuraja pe oricine și, dacă nu aveau rude în teritoriul neocupat, nu aveau nicio garanție că vor găsi un loc în care să stea. În practică, oamenii fără serviciu reușeau adesea să se integreze în personalul din instituțiile evacuate, dar pentru asta era nevoie de relații și de bani. O prietenă a Skriabinei, soția directorului unei fabrici, i-a oferit un post de „guvernantă" la grădinița fabricii, care pleca în regiunea Moscovei. Peste o zi, i-a telefonat din nou și, „printre sughițuri de plâns, m-a informat că toate planurile noastre se spulberaseră. Când muncitorii au aflat că fabrica plănuia să trimită așa-zisa «inteligheția» cu grădinița, s-au revoltat și erau cât pe ce să-i linșeze pe membrii Comitetului fabricii".

Skriabina s-a simțit de fapt ușurată: „Problema care mă frământa teribil a fost rezolvată de împrejurări. Nu mai depinde de mine. Nu mai trebuie să-mi fac griji că le voi abandona pe mama și pe Nana; nimeni nu va mai pleca"[20].

Valerian Bogdanov-Berezovski, compozitorul acum uitat care a scris *Piloții* și *Balada bărbaților din Flota Mării Baltice*, a decis să rămână, deoarece nu voia să-și părăsească mama, dar și pentru că tocmai fusese numit președinte al Filialei din Leningrad a Uniunii Compozitorilor, căci ocupantul funcției nu se mai întorsese din vacanța de vară. Alții se îndoiau în particular că ocupația germană va fi chiar atât de rea cum susținea propaganda. „Nu poate fi adevărat, nu-i așa", se întreba

Skriabina incredulă, „că omoară oameni numai pentru că sunt evrei?" La jumătatea lui august a refuzat o a doua șansă de a fi evacuată, crezând, așa cum sugerează în mod subtil în jurnal, că Leningradul urma să se predea. „Dacă războiul înaintează cu adevărat cu o asemenea viteză uluitoare, probabil că se va sfârși curând. De ce să plec de aici? Poate că este mai înțelept să rămânem în apartament. Ce să fac?" Totuși nu a bănuit că este vorba de o provocare când un fost coleg de școală s-a așezat alături de ea pe o bancă și „fără nicio introducere, a început să vorbească despre cât de fericit este că germanii se află la porțile orașului; că sunt foarte puternici și că dacă orașul nu se predă azi, o va face mâine... «Și asta», a adăugat el, arătându-mi un mic revolver, «este în caz că speranțele îmi vor fi înșelate»". La Casa Pușkin, un coleg evreu al lui Lihaciov – același profesor Gukovski, pe care Olga Grecina îl criticase pentru ipocrizie – a apărut la cantină purtând cu dezinvoltură „o șapcă (pe-o ureche) și o cămașă cu cingătoare de cazac. Ne-a întâmpinat cu un salut. Confidențial, ne-a spus că atunci când vor veni germanii, se va da drept armean"[21].

Istoricul de artă Nikolai Punin a căzut pradă fatalismului. În liniștea din orașul camuflat de după stingere din seara de 26 august, aceeași zi în care Flota Mării Baltice primise, în fine, permisiunea de a părăsi Tallinn, s-a așezat la birou și a scris din nou în jurnal, după o pauză de cinci ani, la lumina unei lămpi cu abajurul din hârtie albastră. Pentru oamenii din generația lui, a scris el, moartea nu a fost niciodată prea departe. „În realitate, ne-au invitat să murim repede în acești ultimi 25 de ani. Mulți au murit, moartea ne dă târcoale, cât se poate de aproape. De ce ar trebui să ne gândim la ea, de vreme ce ea se gândește la noi atât de serios?" Sentimentul unei morți iminente îi amintea de Teroarea din 1937, când el și toți prietenii lui se duceau la culcare în fiecare seară așteptându-se la o bătaie în ușă la ore mici și la mașina neagră [a miliției]. În timpul vizitei

la Academia de Ştiinţe („confuzie şi haos") din acea zi, colegii încercaseră să-l convingă să plece cu ei la Samarkand:

> Dar asta ar fi însemnat să mă las antrenat în război. Nu, eu nu merg. Este mai bine să te baţi cu morile de vânt cât mai poţi. Lampa luminează, este linişte. Doamne, binecuvântează sufletele care se înalţă la ceruri. Nu de mult am spus cuiva: „Acum, există două lucruri îngrozitoare: războiul şi evacuarea. Însă dintre cele două, evacuarea este cea mai rea". Nu e decât o vorbă de spirit, este adevărat. Dar de ce nu ne-au evacuat în timpul *Ejovşcina* [Teroarea]*? Era la fel de îngrozitor ca atunci[22].

Zgomotul de fond al luării unor decizii personale sfâşietoare reprezenta o dezaprobare foarte populară şi semioficială a celor care se grăbeau să plece din oraş. Evacuaţii erau porecliţi „şobolani" sau *bejenţî* – „refugiaţi", dar traducerea literală este „fugari". Olga Grecina a trăit o despărţire jenantă de doi fraţi, studenţi ca şi ea la universitate, a căror mamă reuşise să-i trimită pe un şantier arheologic în Asia Centrală. „Nu puteam să înţeleg cum doi tineri sănătoşi puteau să accepte să fie evacuaţi când toţi ceilalţi încercau să plece pe front... Conversaţia a fost dificilă. Nu i-am acuzat pentru că pleacă; eram doar teribil de surprinsă că fuseseră de acord"[23].

În mod pervers şi cel puţin inevitabil, unele soviete raionale făceau paradă de încrederea lor în conducere descurajând evacuarea civililor în zonele lor. Comisarul Dmitri Pavlov, şeful Direcţiei Aprovizionare a Armatei Roşii în timpul războiului, spune, în cea mai bună relatare sovietică referitoare la blocadă, că ei „vedeau refuzul cetăţenilor de a fi evacuaţi ca un act patriotic şi erau mândri de asta, încurajându-i involuntar pe

* Marea Teroare; literal: regimul lui Ejov, după Nikolai Ejov, şeful Comisariatului Poporului pentru Afacerile Interne (NKVD; n.tr.).

oameni să rămână". Numărul leningrădenilor evacuaţi în lunile iulie şi august, credea el, a fost probabil de două sau trei ori mai mare[24]. Refuzul de a te evacua putea, în mod ironic, să fie considerat de asemenea suspect. Într-un jurnal, cineva nota următorul zvon:

> Se spune că P.Z. Andreiev şi S.P. Preobrajenskaia (de la Teatrul Mariinski) au refuzat să plece. „De ce?", au fost întrebaţi. „Suntem siguri că Leningradul nu se va preda", au replicat. Dar cei din administraţie şi-au spus în sinea lor: „Vă ştim noi. Este aproape sigur că Leningradul va trebui să fie părăsit şi că vreţi să vă duceţi la fascişti! Mai bine să vă interogăm, ca să vedem cam ce fel de oameni sovietici sunteţi de fapt"[25].

La 25 august, Leningradul era pe trei sferturi încercuit. Liniile de cale ferată spre vest, către ţările baltice, fuseseră întrerupte, ca şi cele care duceau direct spre Moscova. Singura linie neîntreruptă ducea spre est, despărţindu-se în oraşul de joncţiune Mga, acum scena unor lupte grele. Spre vest, Armata Roşie pierduse tot litoralul Mării Baltice, cu excepţia unei fâşii de 60 de kilometri din ţărmul Golfului la vest de Peterhof. Aprovizionată via Kronstadt, această „pungă" Oranienbaum – denumită aşa după unul dintre palatele de vară ale ţarilor – a rezistat tot timpul asediului, deşi cu un mic avantaj strategic şi cu un preţ îngrozitor. La nord, armata finlandeză, comandată de generalul Carl Mannerheim, recucerise graniţele de dinainte de Războiul de iarnă, trecuse în Karelia rusă şi avansa de-a lungul malului de nord-est al Lacului Ladoga, conform unei promisiuni făcute lui Hitler că va „da mâna" cu Wehrmachtul pe râul Svir.

Ameninţarea care plana asupra Leningradului atrăgea acum toată atenţia Kremlinului. Există o şcoală de gândire, datând din perioada de „destindere" marcată de „raportul secret" al lui

Hruşciov din 1956, care susţine că Stalin a permis deliberat ca Leningradul să fie înconjurat, din cauza suspiciunii că avea înclinaţii liberale şi a faptului că era locul de origine al unor politicieni charismatici precum vechii bolşevici Kirov (asasinat în mod misterios în 1934) şi Grigori Zinoviev (împuşcat după un proces înscenat in 1936). Dar, dacă citeşti discursurile lui Stalin, furioase – uneori fantastice –, de la sfârşitul verii şi din toamnă, teoria cade. Deşi el s-a gândit în mod clar la abandonarea oraşului pentru a-şi salva armata, la fel de clar considera acest lucru ca pe o ultimă şi disperată alternativă.

Între 21 şi 27 august, în timp ce blindatele germane înaintau prin oraşele de pe calea ferată din sudul Leningradului, o „comisie specială" de la Kremlin a fost trimisă la Leningrad. Printre membrii acesteia se numărau Molotov, comandanţii forţelor aeriene, ai marinei şi artileriei, comisarul poporului pentru comerţ Aleksei Kosîghin şi, semnificativ, Gheorghi Malenkov, o tânără speranţă în vârstă de 39 de ani, recent numit în Comitetul de Stat al Apărării – organism alcătuit din cinci oameni şi condus de Stalin, în care se luau deciziile supreme referitoare la URSS în timpul războiului. Dispreţuit de Jdanov, care l-a poreclit „Malanya", nume de servitoare, pentru că nu avea bărbie, dar avea în schimb o voce piţigăiată, Malenkov era în plus prieten cu Beria, şeful NKVD, cel mai mare duşman al lui Jdanov. Misiunea care i se încredinţase, oficial de a „evalua situaţia complicată", era, probabil, în realitate de a decide dacă Leningradul trebuie abandonat. Chiar această deplasare a dovedit cât de aproape de dezastru se afla deja oraşul. După ce au ajuns cu avionul la Cerepoveţ, nod feroviar situat la 400 de kilometri est de Leningrad, pe calea ferată, membrii grupului s-au urcat într-un tren care i-a dus până la Mga, unde au fost opriţi de un raid aerian. Flăcările se profilau pe cerul nopţii, iar zgomotul făcut de artileria antiaeriană spărgea liniştea;

grangurii de la Kremlin au coborât și au alergat, tremurând, de-a lungul liniei, până ce au găsit un tramvai obișnuit și au ajuns la un al doilea tren, care i-a transportat în cele din urmă în oraș. Comisia a rămas la Leningrad aproximativ o săptămână, timp în care Stalin a continuat să-l bombardeze pe Jdanov cu ordine, acum complet rupte de realitatea, în rapidă schimbare[26].

La 27 august, el a telefonat la Smolnîi făcând propunerea nerealistă de a dispune tancurile „în medie la fiecare doi kilometri sau din 500 în 500 de metri, în funcție de teren" de-a lungul unei noi linii de apărare de 120 de kilometri, de la Gatcina la râul Volhov. „Diviziile de infanterie vor fi dispuse chiar în spatele tancurilor, folosindu-le nu numai ca forță de lovire, ci și ca apărare blindată. Pentru aceasta ai nevoie de 100-120 de KV [tancul greu Klim Voroșilov]. Cred că puteți produce aceste KV-uri în zece zile... Aștept răspunsul dumneavoastră cât mai repede[27]."

În ziua următoare, Jdanov a oferit una dintre obișnuitele lui aprobări servile. Planul lui Stalin pentru o linie de apărare „de un tip special" era „absolut corect" și a cerut permisiunea de a amâna evacuarea atelierelor fabricilor de armament Ijorsk și Kirov, în așa fel încât producția lor de tancuri să fie utilă realizării planului respectiv.

La 29 august, germanii au cucerit Tosno, situat la doar 40 de kilometri de Leningrad pe drumul spre Moscova. Au ajuns, de asemenea, pe malul sudic al Nevei, tăind în două forțele care apărau Leningradul la sud-est. Spumegând de furie și paranoia, Stalin le-a telegrafiat lui Molotov și Malenkov:

> Tocmai am fost informat că Tosno a fost cucerit de inamic. Dacă lucrurile continuă în felul acesta, mi-e teamă că Leningradul va fi predat în mod stupid, iar toate diviziile din Leningrad vor cădea în captivitate. Ce fac Popov și Voroșilov?

Nici măcar nu mi-au spus cum anume plănuiesc să evite pericolul. Sunt ocupaţi să caute noi linii pe care să se retragă; aşa consideră ei că îşi fac datoria. De unde vine oare acest abis de pasivitate, această supunere a ţăranilor în faţa sorţii? Pur şi simplu, nu-i înţeleg. Acum sunt o mulţime de tancuri KV în Leningrad, o mulţime de avioane... De ce nu a fost folosit acest echipament în sectorul Liuban–Tosno? Ce poate face un regiment de infanterie împotriva tancurilor germane, fără niciun echipament?... Nu vi se pare că cineva le deschide în mod deliberat calea germanilor? Ce fel de om este Popov? Cum îşi petrece timpul Voroşilov, ce face pentru a ajuta Leningradul? Vă scriu toate acestea, deoarece nepriceperea comandanţilor Leningradului este absolut de neînţeles. Eu cred că ar trebui să vă întoarceţi la Moscova. Vă rog nu întârziaţi[28].

Cât de aproape au fost Popov şi Voroşilov de un glonţ în ceafă nu se ştie. Cu siguranţă, Malenkov şi Molotov au început să critice, având grijă să nu-l cruţe nici pe Jdanov. Răspunzându-i lui Stalin în aceeaşi zi, au replicat că ei au criticat greşelile lui Jdanov şi Voroşilov, printre care se număra crearea Consiliul de Apărare a Leningradului, permiţând batalioanelor să-şi aleagă ofiţerii, ţinând în loc evacuarea civililor şi nereuşind să construiască noi fortificaţii. Mai rău, Jdanov şi Voroşilov se făceau vinovaţi că „nu au înţeles că era de datoria lor să informeze Stavka în legătură cu măsurile luate pentru apărarea Leningradului, de retragere constantă din faţa duşmanului şi de faptul că nu au reuşit să ia iniţiativa şi să organizeze contraatacuri. Leningrădenii admit că au greşit, dar desigur acest lucru este absolut inadecvat"[29]. Răspunsul lui Stalin a fost scurt: „Răspundeţi: Mai întâi, cine deţine Mga acum? Al doilea: Aflaţi de la Kuznetov care este planul pentru Flota Mării Baltice. Al treilea: Dorim să-l trimitem pe Hozin ca adjunct al lui. Aveţi obiecţii?". Conform fiului lui Beria, la întoarcerea comisiei la

Moscova, Malenkov l-a sfătuit pe Stalin să-l aresteze şi să-l trimită în faţa Curţii Marţiale pe Jdanov, dar Beria l-a convins să nu o facă[30]. În schimb, Stalin l-a numit pe Malenkov omul-cheie la Leningrad: dorinţele lui Stalin urmau să fie transmise lui Jdanov prin acesta şi viceversa. Acest aranjament extraordinar, prin care comunica Jdanov cu Stalin prin intermediul unui om care încercase (Jdanov probabil că bănuia, cel puţin) să-l omoare, a continuat până la sfârşitul războiului.

Jdanov a fost cruţat; leningrădenii obişnuiţi au avut mai puţin noroc. În timp ce luptele continuau în afara oraşului, Molotov şi Malenkov au accelerat ritmul terorii în interior. Un tabel întocmit de Direcţia regională a NKVD din Leningrad la 25 august ne dă un număr de 2 248 de arestări şi deportări, împărţit în 29 de categorii, de la troţkişti, adepţi ai lui Zinoviev, menşevici şi anarhişti, preoţi, catolici, foşti ofiţeri în armata ţaristă, „foşti negustori bogaţi", „bandiţi albgardişti", „culaci" şi persoane „cu legături peste hotare" până la veşnicii „diversionişti", „sabotori" şi „elemente antisociale", ca şi simpli hoţi şi prostituate[31]. Zelul lor a avut rezultatele obişnuite. La un punct de adunare, nota un observator dezgustat,

> aproximativ 100 de oameni aşteptau să fie exilaţi. Erau în majoritate femei în vârstă; bătrâne cu pelerine demodate, îmbrăcate în haine uzate de catifea. Acestea sunt duşmanii împotriva cărora guvernul nostru era capabil să lupte – şi, cum s-a dovedit, singurii. Germanii se află la porţi, germanii sunt pe cale să intre în oraş, iar noi arestăm şi deportăm femei în vârstă – singure, fără apărare, femei bătrâne inofensive[32].

Printre victime s-a aflat tatăl Olgăi Berggolţ, doctor într-o fabrică de armament. Convocat la sediul miliţiei la ora 12 pe 2 septembrie, i s-a ordonat să plece până la ora 18 în aceeaşi zi.

„Tata este chirurg militar; el a servit cu credinţă şi onestitate guvernul sovietic vreme de 24 de ani", scria, incredulă, Berggolţ în jurnalul ei. „A fost în Armata Roşie tot timpul Războiului Civil, a salvat mii de oameni, este rus până în măduva oaselor... Se pare – fără glumă – că celor de la NKVD pur şi simplu nu le-a plăcut porecla lui[33]." Mulţumită înaintării germanilor şi faptului că Berggolţ a tras nişte sfori, a reuşit să rămână la Leningrad până în primăvara următoare, când a fost deportat, pe jumătate mort de foame, la Krasnoiarsk în vestul Siberiei. Motivele? Faptul că era evreu, refuzul de da informaţii despre colegi şi probabil despre relaţia lui cu Olga Berggolţ, pentru a cărei bună purtare a fost luat ostatic după ce poeziile ei despre război au transformat-o într-o persoană publică populară.

La sfârşitul lui august, vremea, frumoasă în timpul verii, s-a stricat. Ploaia gâlgâia în burlanele galvanizate ale Leningradului, cădea pe pietrele trotuarului, se prelingea pe faţadele verzi şi galbene de stuc. În afara oraşului, luptele continuau în noroi şi ploaie. La 31 august, după ce a schimbat de trei ori stăpânii, Mga a căzut în cele din urmă, tăind ultima linie de cale ferată care ieşea din oraş. „Stavka consideră tacticile de pe frontul de la Leningrad pernicioase", ameninţa Stalin. „Se pare că [acesta] nu ştie decât un singur lucru – cum să se retragă şi să găsească noi linii pe care să se retragă. Nu ne-am săturat oare de asemenea înfrângeri eroice[34]?"

Vera Inber a primit vestea de la soţul ei; acesta auzise că personalului unui spital militar, care împachetase şi aştepta să plece de o săptămână, i se spusese să coboare din tren şi să se întoarcă la sediu. Trenul ei, a calculat, fusese probabil unul dintre ultimele care trecuseră. Elena Skriabina tocmai evitase un ordin de evacuare cu o notă de la doctorul ei şi a avut un presentiment: „Ultimul transport a plecat în timpul nopţii... Leningradul este încercuit, iar noi suntem prinşi într-o cursă

de șoareci. Ce am făcut din cauza indeciziei mele[35]?" Așezat la birou la miezul nopții, Gheorghi Kniazev asculta zgomotul îndepărtat al tunurilor:

> Am aprins din nou lampa cu abajur albastru... Dar ce se va întâmpla peste câteva zile este dincolo de orice imaginație. Exemple ale distrugerii, raderea de pe suprafața pământului a zeci, sute de orașe se desprind din relatările bătăioase din ziare ca niște coșmaruri. Sigur același lucru nu se poate întâmpla unui colos ca Leningradul?... Sigur nu am să asist la moartea acestuia?

Coborâse vreo câteva tablouri din secolul al XVIII-lea – de academicieni, cu peruci și pantaloni bufanți, discutând la umbra delicată a stejarilor – de pe perete, dar era îngrijorat că sfincșii de afară, de pe chei – impasibili, milenari – nu fuseseră încă înveliți în saci cu nisip. „Pur și simplu i-au uitat... Nu merita să-ți bați prea mult capul cu ei! Stăteau acolo singuri, în afara evenimentelor."

Dincolo de cercurile alcătuite de luminile felinarelor civile bătălia pentru Leningrad continua. De la Mga, Divizia 20 motorizată, Armata a 16-a, s-a îndreptat încet spre nord, acesteia opunându-i-se o brigadă de pușcași și unități de grăniceri NKVD epuizate. La 7 septembrie, a fost întărită cu tancuri din Divizia 12 Panzere și a separat apărarea sovietică, împingând unitățile de grăniceri spre vest, către Neva, și brigada de pușcași spre est, către Lacul Ladoga. După lupte grele, a cucerit „înălțimile Siniavino", un inel împădurit deasupra unor turbării în care lucrau deținuți, ce va deveni scena unor încercări repetate ale sovieticilor de a străpunge frontul și unul dintre cele mai sângeroase câmpuri de bătălie de pe Frontul de Est. În cele din urmă, la 8 septembrie, germanii au cucerit orașul-fortăreață

Şlisselburg, înfipt ca o nucă la vărsarea Nevei în Lacul Ladoga şi care păzea calea fluvială către Moscova încă din secolul al XIV-lea. Cu acesta, Leningradul a pierdut ultima legătură pe uscat cu teritoriul neocupat al Uniunii Sovietice. În următoarele 17 luni, leningrădenii nu vor putea să ajungă pe „continent" decât pe Lacul Ladoga ori pe calea aerului. „O ceaţă cenuşie", scria Kniazev de pe malul ceţos al fluviului, „învăluie Sf. Isaac, Amiralitatea, Palatul de Iarnă, Senatul şi caii de deasupra arcadei Palatului de Iarnă (Muzeul Ermitaj). Şi undeva, la câteva zeci de kilometri, se află germanii... Este incredibil, ireal, ca un coşmar. Cum a fost posibil? Germanii se află la porţile Leningradului[36]."

PARTEA A DOUA

Începutul asediului: septembrie-decembrie 1941

ЛЕНИНГРАД

С

КАРТОЧКА

НА ХЛЕБ

НА ДЕКАБРЬ 1941 г.

Cupoane de rație la pâine, decembrie 1941

Pentru a înțelege foarte bine lucrurile, ne-a fost dată ca măsură iarna lui nouă sute patruzeci și unu.

Konstantin Simonov

6

„Fără sentimentalisme"

Aşa a început blocada. Greşelile au fost făcute, acum începea tragedia, cu ceea ce din perspectiva de azi pare o fatalitate greu de suportat. La vremea aceea, totuşi, evenimentele încă păreau echilibrate. Puţini anticipau un asediu: fie germanii vor fi respinşi repede, se presupunea, fie Leningradul va cădea. Pe Frontul de Est, Wehrmachtul părea acum sigur de victorie. La nord, Grupul de Armate Nord, comandat de von Leeb, încercuise Leningradul. Grupul de Armate Centru cucerise Smolensk în urmă cu opt săptămâni şi acum se afla la 300 de kilometri de Moscova. Lângă Kiev, Grupul de Armate Sud era pe cale să încercuiască patru armate sovietice şi la puţin timp urma să cucerească oraşul. Pentru lumea de afară, regimul sovietic părea pe cale de a fi răsturnat sau forţat să încheie o pace umilitoare. („Toată lumea comentează cu anticipaţie", scria George Orwell la Londra, „ce plictisitori vor fi ruşii liberi... Oamenii şi-l imaginează pe Stalin într-un mic magazin din Putney, vânzând samovare şi dansând dansuri din Caucaz[1]".) La 4 septembrie, Stalin i-a trimis o scrisoare pe jumătate disperată, pe jumătate ameninţătoare lui Churchill prin intermediul ambasadorului Ivan Maiski. Frontul rus, admitea el, „se prăbuşise" şi era imperativ pentru Marea Britanie să deschidă un al doilea front în Franţa ori în Balcani până la sfârşitul anului, care să atragă 30 sau 40 de divizii germane. Dacă Uniunea Sovietică va fi învinsă, a adăugat ambasadorul în timpul conversaţiei, cum va

putea Marea Britanie să câştige războiul? „Nu putem exclude impresia", i-a telegrafiat Churchill lui Roosevelt după întâlnire, „că s-ar putea să se gândească la o pace separată[2]."

Jdanov şi Voroşilov abia au îndrăznit să-i spună lui Stalin că Şlisselburg căzuse pe 9 septembrie, o zi mai târziu. Telegrama lui de răspuns – semnată, într-o manieră sinistră, alături de Malenkov, Molotov şi Beria – era plină de dispreţ:

> Suntem dezgustaţi de purtarea dumneavoastră. Nu faceţi decât să raportaţi că o localitate sau alta s-a predat, fără să spuneţi niciun cuvânt despre cum plănuiţi să puneţi capăt tuturor acestor pierderi de oraşe şi gări. Maniera în care ne-aţi informat despre pierderea oraşului Şlisselburg a fost scandaloasă. Este oare acesta sfârşitul pierderilor dumneavoastră? Poate că aţi hotărât deja să renunţaţi la Leningrad? Ce aţi făcut cu tancurile KV? Unde anume le-aţi poziţionat şi de ce nu se vede niciun fel de îmbunătăţire pe front, din moment ce aveţi de atât de multe? Niciun alt front nu are nici jumătate din numărul de tancuri KV de care dispuneţi dumneavoastră. Ce face aviaţia dumneavoastră? De ce nu susţine soldaţii de pe câmpul de luptă? Diviziile lui Kulik au venit în ajutorul dumneavoastră – cum le-aţi folosit? Putem spera la vreun fel de îmbunătăţire pe front sau ajutorul lui Kulik nu serveşte la nimic, la fel ca acele KV? Cerem să ne puneţi la curent în legătură cu situaţia de două sau de trei ori pe zi[3].

Chiar înainte de a auzi despre Şlisselburg, Stalin hotărâse să schimbe conducerea. În ziua precedentă, îl convocase pe şeful de stat major, generalul Jukov, la Kremlin şi îi ordonase să plece cu avionul la Leningrad cu o notă pentru Voroşilov, în care era scris, simplu: „Predă comanda grupului de armată lui Jukov şi vino la Moscova imediat".

În vârstă de 43 de ani, cu capul ras, parcă tăiat dintr-un singur bloc, cu o voinţă de fier, cu un strălucitor simţ tactic şi

curajul de a-l înfrunta pe Stalin în probleme militare, Jukov a fost un remarcabil comandant sovietic din timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Își făcuse un nume (și scăpase, bănuia el, din ghearele NKVD) în urmă cu doi ani, când respinsese cu succes o incursiune japoneză în Mongolia sovietică. Mai târziu avea să străpungă spectaculoasa încercuire de la Stalingrad și să conducă Armata Roșie în triumf la Berlin. Cele trei săptămâni din toamna lui 1941 în timpul cărora i-a oprit pe germani în fața Leningradului vor deveni legendă. Așa cum povestește în memoriile sale, Jukov a plecat de la Moscova în aceeași zi în care s-a întâlnit cu Stalin, pe o vreme mohorâtă, ploioasă. A luat cu el doi oameni de încredere de pe vremea campaniei în Mongolia, generalii Mihail Hozin și Ivan Fediuninski[4]. În timp ce se apropiau de Ladoga, norii s-au risipit, iar avionul lor a fost depistat de două Messerschmitt-uri, care l-au urmărit la mică altitudine deasupra apei până ce au fost gonite de tunurile antitanc. După ce au aterizat cu bine pe un aeroport al armatei, generalii s-au urcat într-o mașină și s-au îndreptat direct spre Smolnîi, unde au fost opriți la poartă de santinele. „Ne-au cerut să prezentăm permisele de trecere, pe care, normal, nu le aveam. Eu m-am legitimat, dar nici asta nu ne-a fost de folos. Ordinele sunt ordine, la urma urmei. „Va trebui să rămâneți aici", ne-a spus ofițerul. Am așteptat în fața porții cel puțin 15 minute înainte de a ni se acorda, de către șeful Statului-Major, permisiunea de a merge cu mașina până la intrare." Jukov a pătruns, așa cum o spune chiar el, într-o încăpere în care domnea o stare de spirit defetistă. Avea loc o întrunire a Consiliului Militar al Leningradului, în care se discuta despre demolarea utilităților și principalelor fabrici din oraș și despre sabordarea Flotei Mării Baltice. Sosirea lui a schimbat starea de spirit: „După o scurtă consultare... am decis să amânăm ședința și am declarat că deocamdată nu se vor lua niciun fel de măsuri. Vom apăra Leningradul până la ultimul om"[5]. Toată noaptea consiliul a

discutat cum ar fi mai bine să întărească structurile de apărare ale oraşului, mai ales în jurul Pulkovo, un mic şir de dealuri (locul în care era situat cel mai vechi observator astronomic din Rusia), la 12 kilometri sud de Leningrad. Printre improvizaţii se numărau adaptarea unor tunuri antiaeriene pentru tragere la distanţă împotriva tancurilor, detaşarea marinarilor la infanterie şi transferarea unor tunuri navale de pe navele flotei prinse în capcană în sectoarele mai slabe ale frontului. Printre tunurile trimise la Pulkovo se aflau cele de pe crucişătorul *Aurora*, de pe puntea căruia fusese tras primul foc care dăduse semnalul începutului Revoluţiei din Octombrie. El a transferat de asemenea o parte a Armatei a 23-a – care se opunea „docililor" finlandezi de pe Istmul Kareliei – la sud pentru a lupta împotriva germanilor şi a abandonat planurile de a saborda flota. „Dacă navele trebuie să fie scufundate", a declarat el, „să o facă în bătălie, trăgând cu tunurile." Hozin a preluat comanda ca şef de stat major al Grupului de Armate Nord-Vest, iar Fediuninski s-a dus să inspecteze Armata a 42-a la Pulkovo. Moralul trupei, a raportat el, începea să scadă. Cartierul general pierduse contactul cu unităţile din prima linie a frontului şi a fost transferat în spatele acestuia, în subsolul Uzinei Kirov. „Preluaţi comanda Armatei a 42-a", i-a ordonat Jukov, „şi cât mai repede[6]."

Pe teren, sosirea lui Jukov nu a schimbat prea mult lucrurile. Condiţiile au rămas haotice. Vasili Cekrizov, în vârstă de 39 de ani, era inginer-şef la Şantierul naval Sudomeh. Cu o faţă prelungă, cu ochi mari şi ageri şi mustaţă subţire, fusese retrogradat din funcţie şi rămăsese temporar fără carnetul de partid în timpul Terorii. Această experienţă nu îl făcuse însă mai înţelept. Întrucât avea obiceiul de a denunţa abuzurile, a intrat în conflict cu şefii lui corupţi în timp ce asediul se prelungea şi nu a încetat niciodată să fie derutat de diferenţa dintre retorica partidului şi realitate. La 1 septembrie, fusese trimis cu o echipă într-un sat de lângă Puşkin, pentru a construi buncăre, poreclite

„hotelurile lui Voroşilov". A găsit acolo o situaţie care se repeta de-a lungul Frontului de Est în acea lună: mulţimi de ţărani, în căruţe supraîncărcate sau pe jos, abia târându-se sub povara unor boccele grele cărate în spinare; un curier călare care ţipa şi-i împingea pe cei din mulţime; ofiţeri neraşi în mantale şifonate; soldaţi care beau ceai pe o bancă în parc; un băiat trăgând o capră legată cu o sfoară. Sugestia lui Cekrizov ca buncărele să fie construite mult mai în spatele liniei frontului, a scris el în jurnal, nu a fost apreciată. La apusul soarelui, a putut să vadă trei sate în flăcări.

În următoarele două zile, zona a fost supusă unui foc de artilerie deosebit de puternic, obligându-i pe Cekrizov şi echipa lui să lucreze noaptea. Fiindcă le lipseau macaralele şi tractoarele, au cărat apa cu găleţile şi blocurile de beton cu braţele. Locuiau sub acelaşi acoperiş cu un grup de asistente medicale de 18 şi 19 ani, care dormeau, ca şi ei, cu schimbul, pe tăblii de uşi sau pe mese. „Dintre cele 11", nota exasperat Cekrizov, „numai una are pătură. Şi noi suntem în aceeaşi situaţie, dar măcar avem mantale. Pentru noi este abia a patra zi, dar ele sunt aici de o lună şi jumătate... Oare cei de la cartierul general nu le pot oferi condiţii mai bune?" La 11 septembrie, a înţeles pentru prima oară ce înseamnă un bombardament şi a fost uimit de teama şi confuzia care se citeau pe feţele oamenilor – „A fost interesant, ca şi cum mă uitam într-o oglindă. Oare şi faţa mea arăta la fel?". Doi oameni din echipa lui – tineri în jur de 20 de ani, care în urmă cu doar câteva zile beau coniac şi se lăudau ca nişte fanfaroni, „în stilul partizanilor", în faţa asistentelor – au fost serios răniţi în timpul atacului, iar unul a murit în timpul nopţii. Cekrizov a însoţit corpul neînsufleţit la Leningrad:

> La fabrică veştile au fost întâmpinate cu indiferenţă, ignorate chiar. Nici măcar nu ne-au lăsat să aşezăm coşciugul acolo, aşa că l-am dus acasă, la familia lui. Apartamentul lor este foarte mic; şi fără coşciug abia aveai loc să te mişti. L-au

îngropat astăzi. Am vrut să merg la înmormântare, dar nu am putut să suport – sau, mai precis, nu am putut să mă întâlnesc din nou cu mama lui. Aceasta este copleşită de durere. Mai bine să nu-i văd lacrimile.

Pe front, confuzia era mai mare ca oricând. „Comunicaţiile cu Puşkin erau întrerupte", scria Cekrizov pe 16 septembrie. „Ne-am dus la Şuşarî, unde se presupune că vor fi amplasate tunurile noastre mobile, dar nu avem cu ce să le transportăm şi nu ştim ce să facem cu ele. Situaţia este aceeaşi pe toată linia frontului." La cartierul general, unde s-a dus să pledeze pentru vehicule, „zece oameni păreau să încerce să rezolve toate problemele":

Am impresia că nu sunt decât nişte birocraţi obişnuiţi în uniformă militară. Ieri am simţit că nu mai pot. Le-am spus că sunt vai de capul lor. Bănuiesc că mulţi dintre ei erau de acord, în secret, cu mine... Iată un exemplu, este vorba de ceva petrecut de fapt la Pavlovsk. Şoferii de camion care ne livrau componente erau obligaţi să completeze anumite formulare, fiecare cu un număr de rubrici, la fel ca în oraş. Şeful de la transporturi m-a avertizat că totul trebuia să fie făcut corect şi că un anume şofer era lipsit de experienţă şi avea nevoie de ajutor. Completarea formularului a durat 30 de minute – şi asta pe front! Oh, cum mai venerăm hârţoagele! Probabil că germanii rezolvau mult mai simplu toate astea...

În spatele frontului se află o mulţime de ofiţeri de toate gradele. Toţi aleargă de colo-colo, cu un aer neliniştit. Sunt sigur că jumătate din ei nu fac nimic. Da, în ceea ce priveşte conducerea, armata noastră se dovedeşte mai degrabă slabă. Este multă dezorganizare în fabrici, dar este de zece ori mai rău aici... Oare se vor organiza vreodată[7]?

În timp ce Cekrizov se lupta să construiască buncărele care vor fi cucerite curând, la câţiva kilometri mai încolo, Anna

Zelenova, în vârstă de 28 de ani, o tânără serioasă, care purta ochelari rotunzi, avea un nas cârn obraznic şi o tunsoare emancipată, organiza evacuarea finală a Palatului Pavlovsk al ţarului Pavel, o clădire impozantă, cu o cupolă şi colonadă. Era o perioadă, îşi aminteşte ea, „în care trebuia să ne grăbim. Ferestrele palatului fuseseră acoperite cu scânduri. Nu era curent electric, aşa că lucram la lumina lumânărilor sau ardeam bucăţi de sfoară şi hârtie răsucită". După ce au încărcat ceea ce s-a dovedit a fi ultimul camion spre Leningrad, ea s-a dus înăuntru ca să mai verifice o dată biblioteca:

> M-am dus jos şi am alergat la birouri şi dulapuri, deschizând toate uşile. Şi în ultimul dulap am văzut nişte dosare. Am deschis unul şi am rămas cu gura căscată. Acolo se aflau toate planurile originale ale [arhitectului] Rossi. Apoi am deschis cel mai mare portofoliu şi ochii mi s-au mărit de groază. Erau acolo toate desenele lui Cameron – şi ale lui Gonzago, Quarenghi, Voronihin. Nu-mi fuseseră respectate instrucţiunile. Aceste documente nepreţuite nu puteau să rămână acolo.
>
> Dosarele nu încăpeau într-o ladă standard, aşa că a trebuit să facem una specială. Din fericire, dulgherii încă erau acolo. Le-am dat dimensiunile, dar mi-au spus: „Nu mai avem lemn". Aşa că le-am zis să desfacă un cufăr în care pusesem perne. În timp ce se asambla lada, m-am decis să comit un act de vandalism. Mă înnebunea faptul că tapiţeria unică a mobilei lui Voronihin din Sala Greacă fusese abandonată. Nu puteam salva scaunele, dar puteam salva tapiţeria. Fiecare piesă era bătută în sute de ţinte aurite. Probabil că nu aş fi reuşit să le ating dacă exact în acel moment nu aş fi auzit lovituri de tun. Am pus mâna pe o lamă şi am început să decupez tapiţeria, tăind cât mai aproape de ţinte. Am aşezat portofoliile în lada cea nouă, cu bucăţile de tapiţerie între ele.

În continuare trebuia să se ocupe de sculpturile din palat, care acum arătau dureros de fragile în galeriile goale. Prea voluminoase pentru a putea fi evacuate, au fost duse jos, într-un colţ ascuns al pivniţelor palatului, şi zidite acolo. Pentru ca noul zid să nu se deosebească de cel vechi, a fost stropit cu noroi şi nisip. Statuile de afară – Apollo, Mercur, Flora, Niobe şi copiii ei – au fost îngropate acolo unde se aflau, cu faţa spre parc. Pe marmura albă a Justiţiei şi Păcii un muncitor a scris: „Ne vom întoarce după voi", înainte de a acoperi pământul afânat cu frunze moarte.

Armata Roşie se retrăgea de peste tot. Intrând în palat în dimineaţa de 19 septembrie, Zelenova s-a înfuriat când a văzut motocicletele pline de praf ale militarilor parcate la întâmplare printre tufele de liliac ale grădinii olandeze a împărătesei Maria Feodorovna. În biroul ei, a găsit un maior care vorbea la telefon:

> M-a impresionat cât de obosit arăta. Cineva spunea ceva la celălalt capăt al firului, iar el răspundea (evident, nu pentru prima oară) că nu pusese telefonul în furcă, că legătura era proastă şi că nu mai avea oameni. Persoana de la celălalt capăt al firului continua să strige furioasă. Foarte încet, maiorul a pus jos receptorul şi eu am început să vorbesc. „Vă rog, spuneţi-le imediat soldaţilor dumneavoastră să-şi ia motocicletele din grădinile private!" El m-a întrebat: „Ale cui sunt grădinile astea private?". Şi bietul maior epuizat a fost nevoit să asculte o întreagă prelegere despre Cameron.

În seara aceea, Zelenova a primit un telefon de la administraţia muzeelor din Leningrad; i s-a spus că fusese numită directoare la Pavlovsk – o promovare lipsită de conţinut de vreme ce era însărcinată în acelaşi timp cu „rapida evacuare" a acestuia. „Apoi legătura s-a întrerupt, aşa că nu am putut explica nimic... Ştiam că trebuie să plecăm, dar cum să abandonăm toate lăzile pe care le pregătisem şi toate lucrurile pe care nu le

împachetasem încă? Nu, vom continua să muncim!" Dându-şi seama că nu vor mai sosi camioane de la Leningrad, a rechiziţionat căruţe cu cai:

> După ce l-am văzut plecând pe ultimul căruţaş, a apărut o [maşină] MK verde. Un locotenent scund a sărit jos şi a întrebat, cu o voce neaşteptat de puternică şi autoritară: „Cine sunteţi şi ce faceţi aici?". I-am explicat că eu eram directoarea muzeului palatului şi parcului şi că restul erau colegii mei. Locotenentul a explodat: „Bine, dar toată lumea din oraş a fost evacuată!"
>
> „Şi noi ne ocupăm de evacuare şi aşteptăm un mijloc de transport."
>
> „N-o să mai fie niciun mijloc de transport! Aveţi noroc că am trecut pe aici să verific dacă a plecat toată lumea de la cartierele generale de divizie. Urcaţi-vă în maşina mea în clipa asta!"
>
> „Nu pot să plec nicăieri, chiar dacă îmi spuneţi s-o fac, deoarece mă aflu aici din ordinul Înaltului Comandament" – şi i-am comunicat numărul ordinului.
>
> „Nu înţelegeţi! Pavlovsk nu mai e pe front, nu mai e nici măcar pe linia frontului. Este în spatele frontului german!"

O sirenă a pornit să sune şi Zelenova a alergat jos, în pivniţele palatului, care erau folosite ca adăpost antiaerian. Păşind peste samovare şi maşini de cusut, le-a spus femeilor şi copiilor adunaţi acolo că Pavlovsk fusese abandonat şi că aceia care voiau să plece în oraş vor trebui să meargă pe jos. În timp ce vorbea, un pădurar a intrat în goană: „În parc sunt motociclişti germani. I-am văzut cu ochii mei. Lângă mesteceni!". Femeile, şi-a dat repede seama Zelenova, nu aveau de gând să se mişte, aşa că s-a dus sus, şi-a golit sertarul de la birou într-o servietă şi a pornit pe jos în direcţia Leningrad.

A mers pe jos toată noaptea, poticnindu-se cu pantofii cu toc pe câmpuri şi grădini şi ascunzându-se în şanţuri când

auzea focuri de artilerie. Pe drum a trecut pe lângă palatul din oraşul Puşkin, unde eforturile de salvare de ultim moment – servicii de masă împachetate în fân proaspăt cosit, argintărie învelită în uniformele de ofiţer naval ale ţarului Nicolae – avuseseră aceeaşi soartă ca la Pavlovsk. Trecând prin parcul Palatului Alexandru, a văzut Teatrul chinezesc al lui Rinaldi* prăbuşindu-se în flăcări; la Kolpino, Uzina Ijorski ardea, luminând cerul ca la apus. Aproape de Leningrad, drumurile aveau mai puţine cratere de bombe şi a reuşit să se urce într-un camion al armatei care transporta răniţi şi care a lăsat-o într-un loc de unde putea lua un tramvai spre oraş. La 10 dimineaţa, a ajuns, în fine, la Catedrala Sf. Isaac, în imensitatea căreia, „întunecată, sinistră, rece şi umedă" avea să locuiască, alături de alţi angajaţi şi de obiectele salvate din toate palatele de vară abandonate, tot timpul asediului[6].

În aceeaşi zi în care germanii au intrat în Pavlovsk au cucerit şi Puşkin. Din nou, apropierea lor a fost cunoscută prea târziu pentru a se organiza o evacuare ordonată: la un moment dat, orăşenii care fuseseră evacuaţi în Leningrad erau trimişi acasă, deoarece nu aveau permise de şedere în Leningrad. Lidia Osipova, antibolşevică înverşunată, privea cu o cinică detaşare cum prietenii şi cunoştinţele încercau să hotărască ce să facă. O prăpastie, scria ea la 17 august, se căscase între „patrioţi" şi „defetişti": „«Patrioţii» încearcă să fie evacuaţi cât mai repede, iar cei din urmă, inclusiv noi, încearcă prin toate mijloacele posibile să evadeze." Ca mulţi alţii, ea a preferat să nu dea crezare relatărilor referitoare la atrocităţile comise de nazişti. „Desigur", scria în jurnal, „Hitler nu este bestia descrisă de propaganda noastră... Oamenii cărora le este milă de evrei în Germania, de negri în America şi de indieni în India reuşesc să uite de ţăranii noştri jefuiţi, care au fost exterminaţi precum gândacii."

* Antonio Rinaldi (1710-1794), arhitect italian din secolul al XVIII-lea, care a lucrat pentru Curtea imperială din Rusia între 1754 şi 1784 (n.tr.).

Până şi unii prieteni evrei au fost de acord. „Am auzit de la mulţi evrei genul acesta de lucruri: «De ce să plecăm? Ei bine, poate că va trebui să stăm puţin în lagăre, dar apoi ne vor da drumul. Nu poate fi mai rău ca acum»."

Pe măsură ce luptele se apropiau, neliniştea creştea. Vecina Osipovei, fostă membră de partid, a petrecut noaptea de 2 septembrie

> alergând tot timpul din camera ei la tomberoanele de gunoi din curtea de alături, cu braţele pline de volume legate în piele roşie din operele lui Lenin. Între cursele în care se debarasa de operele marelui geniu, a venit sus la noi ca să vorbească şi să fumeze o ţigară. Se plângea de soarta ei şi de regimul sovietic. Acum pot să văd că puterea sovietică nu o duce prea bine, pentru că N.F. nu este o persoană care se lasă condusă de propriile sentimente. A crescut în timpul regimului Sovietelor şi a cunoscut fiecare treaptă a ierarhiei partidului, de la cea mai înaltă la cea mai joasă. Toate acestea o transformaseră într-o persoană cinică; îşi pierduse complet încrederea în toate prostiile comuniste, visul idealist. Este amuzant să o urmăreşti, dar ar trebui să se ferească de germani, deoarece a fost căsătorită cu trei evrei şi fiica ei este pe jumătate evreică. Şi a avut şi ea de-a face cu comuniştii.

În semiîntunericul aglomerat al adăposturilor antiaeriene, conversaţia devenea neobişnuit de liberă. Oamenii vorbeau, scria Osipova, „despre lucruri pe care înainte de război nu le-ar fi discutat nici în somn ori când erau foarte beţi, cu excepţia oamenilor pe care îi cunoşteau foarte bine. Stau aici şi scriu în jurnal destul de deschis şi nimeni nu îmi acordă nicio atenţie". Când obuzele au început să cadă chiar în Puşkin, ea şi vecinii s-au mutat permanent în pivniţele caselor. În sinea ei, Osipova tânjea la ceea ce considera a fi o eliberare. „Stăm aici toată ziua", scria ea pe 15 septembrie. „Impresia este de confuzie totală. Am

întrebat: Unde sunt germanii? La Kuzmino. Asta înseamnă că vor fi aici în aproximativ două ore." Două zile mai târziu, străzile erau tot goale:

> Încă nu sunt germani. Am mers în oraş. O linişte copleşitoare... Nici urmă de autorităţi. Dacă există, se ascund. Toţi sunt speriaţi că s-ar putea să vină ai noştri, nu germanii... Dacă vor fi germanii – câteva restricţii neimportante şi apoi LIBERTATE. Dacă vor fi sovieticii – vom avea în continuare această existenţă vegetală fără speranţă şi foarte probabil represiune...

În ziua următoare, ea a avut primul indiciu dezagreabil că naziştii erau cu adevărat diferiţi de Heine şi Schiller despre care învăţase la şcoală, când a intrat în posesia unui fluturaş antisemit aruncat de un avion german. „Câtă mediocritate, stupiditate, grosolănie. «O mutră care cere palme!»; «Luptaţi cu jidanul *politruk*!» Şi ce limbaj vulgar, mutilat... Este oare posibil să ne fi înşelat, oare germanii sunt cu adevărat aşa de răi cum îi prezintă propaganda sovietică?" La 19 septembrie, aşteptarea a luat sfârşit. „Se întâmplă", scria ea cu exaltare în jurnal, „AU VENIT GERMANII! La început, ne-a fost greu să credem. Am ieşit din adăpost şi am văzut doi soldaţi germani adevăraţi mergând pe stradă. Toată lumea a alergat spre ei... Femeile mai în vârstă s-au întors în adăpost şi au adus de acolo dulciuri, bucăţi de zahăr şi pâine albă." „NU MAI VREM ROŞII!", am strigat. „LIBERTATE[9]!"

Se înşela amarnic – sau nu voia să vadă – desigur. Unul dintre cei care se refugiaseră din Puşkin la Leningrad era compozitorul Bogdanov-Berezovski, care, înainte de a fi trimis alături de alţi muzicieni să încarce cherestea în docurile din Leningrad, locuise într-o aripă a Palatului Ecaterinei. La puţin timp după căderea oraşului Puşkin, el se întâlnise din întâmplare cu o fostă

vecină, care fusese martoră la preluarea oraşului înainte de a fugi la Leningrad pe jos:

> Ne-a spus lucruri îngrozitoare... Un profesor de limbă germană de la şcoala din Puşkin a preluat un „rol principal", oferindu-se voluntar ca interpret şi identificând diferiţi comunişti, printre care şi pe blânda Anecika Krasikova de la administraţia palatului. Anecika avea obiceiul să treacă adesea pe la noi – drăguţă, tânără, întotdeauna veselă. Feţişoara ei nu era urâţită nici măcar de *pince-nez*-ul pe care îl purta, deşi nu i se potrivea deloc. Soţul şi băieţelul ei de cinci ani au reuşit să plece la timp. Dar ea răspundea de adăposturile antiaeriene ale palatului, în care se ascundeau cei mai mulţi locuitori ai oraşului, şi din această cauză nu a reuşit să plece cu un camion sau pe jos. Fasciştii au împuşcat-o, ca şi pe alţii, pe peluza de vizavi de terenul pe care se desfăşurau paradele, lângă Porţile cu Monogramă, după ce mai întâi i-au obligat să-şi sape singuri mormintele. Un cuplu de evrei în vârstă – familia Lichter, care locuia în aripa dreaptă – au fost spânzuraţi. (Bătrâna doamnă era atât de mândră de băiatul ei, *tanchistul*!) La fel au sfârşit alţi trei evrei din aripa stângă. Doi erau nişte băieţi cu urechi clăpăuge, în vârstă de şapte sau opt ani, care se jucau adesea sub ferestrele noastre[10].

La început, germanii i-au căutat pe evreii şi comuniştii din Puşkin, apoi au dat un ordin prin care toţi evreii urmau să se prezinte pentru „înregistrare" la biroul *Kommandant*-ului – vizavi de cinematograful „Avangarda", la intersecţia cu strada 1 Mai – pe 4 octombrie. Câteva sute, mai ales femei, copii şi bătrâni, s-au supus. De acolo au plecat spre Palatul Ecaterinei şi au fost întemniţaţi în pivniţele acestuia timp de câteva zile, fără mâncare şi apă, înainte de a fi duşi, în grupuri, şi împuşcaţi, fie la aerodrom, fie în unul din parcurile palatului. Hainele lor au

fost aruncate, de la o fereastră de la etajul al doilea al liceului, mulțimii care aștepta în curtea școlii în care învățase Pușkin. Raidurile au continuat timp de câteva săptămâni. La 20 octombrie, alți 50 de adulți și 23 de copii au fost împușcați lângă Palatul Ecaterina. După ce au fost lăsate sub cerul liber timp de 12 zile, unele cadavre au fost târâte într-un crater de bombă din curtea palatului, iar restul au fost arse în grădini. Există exemple de evrei adăpostiți de vecini ruși, dar și exemple de denunțuri – adesea motivate, ca în timpul Terorii, de dorința de a ocupa spațiul locativ al victimelor. Bibliotecara de la Palatul Ecaterina și soțul ei, de exemplu, au fost denunțați de un dulgher, care le-a luat apartamentul din aripa dreaptă a palatului și apoi a lucrat ca informator pentru SS. Deși în zona Leningradului populația evreiască era relativ mică (se afla în afara așa-numitei *certa osedlosti**), în total, autoritățile germane au asasinat aproximativ 3 600 de evrei în regiune, aproape toți în primele câteva săptămâni ale ocupației[11].

În același timp în care a pierdut Pușkin și Pavlovsk, Armata Roșie a fost alungată și din Aleksandrovsk, un mic oraș suburban la capătul liniei de tramvai din sud-vestul Leningradului, iar Pulkovo, apărat până la ultimul soldat de Divizia 5 gardă *opolcenie*: oasele acestora încă se mai află acolo, la umbra tulpinilor de trandafiri agățători și de iasomie, într-un mormânt colectiv neglijat, situat lângă observatorul reconstruit. Pe țărmul Golfului, diviziile motorizate ale lui Reinhardt au cucerit Strelna și Peterhof, confirmând izolarea Armatei a 8-a sovietice în „punga" de la Oranienbaum. Deoarece încercările lui de a lansa o contraofensivă au eșuat, Jukov a ordonat stabilirea unei noi linii de apărare, care se întindea din suburbiile de sud-vest ale Leningradului, prin Pulkovo, în jurul Nevei, la jumătatea

* *Certa osedlosti* – teritorii din Imperiul Țarist în care evreilor le era permis să se stabilească în mod permanent (n.tr.).

distanței între Ladoga și Golf. De data aceasta, a declarat, într-un ordin de luptă caracteristic și brutal din 17 septembrie, că nimeni nu se va retrage:

1. Luând în considerare excepționala importanță [a liniei Pulkovo-Kolpino], Consiliul Militar al Frontului de la Leningrad îi anunță pe toți comandanții și cadrele politice care apără linia menționată că orice comandant, *politruk* sau soldat care părăsește linia [frontului] fără un ordin scris de la grupul de armate sau de consiliul militar al armatei va fi împușcat pe loc.
2. Transmiteți ordinul cadrelor de comandă și politice, cu confirmare de primire. Difuzați-l pe larg în rândul soldaților.

Trei zile mai târziu, Stalin a trimis ordine care menționau că trupele din jurul Leningradului nu ar trebui să ezite, sub pedeapsa cu execuția, să tragă în civilii ruși care se apropie din liniile germane:

Către Jukov, Jdanov, Kuznețov și Merkulov,

Se spune că ticăloșii de nemți, înaintând către Leningrad, trimit înaintea trupelor bătrâni, bătrâne, femei și copii, delegați din raioanele ocupate de ei, cu cererea de a-i ruga pe bolșevici să predea LENINGRADUL și de a face pace.

Se spune că, printre bolșevicii leningrădeni, au fost identificați oameni care cred că nu este posibilă utilizarea focului împotriva acestor delegați. Consider că dacă printre bolșevici există astfel de oameni, atunci aceștia trebuie nimiciți întâi pentru că ei sunt mai periculoși decât fasciștii nemți. Sfatul meu: fără sentimentalisme, loviți-l peste gură pe inamic și pe complicii săi, voluntari sau nevoluntari. Războiul este implacabil și aduce înfrângerea, în primul rând, a celor care dau dovadă de slăbiciune și permit ezitări. Dacă cineva dintre ai noștri își va permite să ezite, acesta va fi principalul vinovat pentru căderea Leningradului. Bateți-i

peste tot pe nemți și pe delegații lor, indiferent cine ar fi aceștia, seceraţi dușmanii, indiferent dacă sunt sau nu voluntari în slujba inamicului. Niciun fel de milă față de ticăloșii de nemți și față de delegații lor, oricine ar fi ei.

Vă rog să aduceți la cunoștința comandanților și a comisarilor de divizii și de regimente, precum și la cunoștința Consiliului Militar al Flotei Balticii, a comandanților și a comisarilor de nave.

[Semnat] I. Stalin[12]

În cele din urmă, linia a rezistat. La 24 septembrie, când unitățile de avangardă se aflau la numai 15 kilometri de Ermitaj – la fel de departe ca suburbia londoneză Richmond de Piccadilly Circus sau New Jersey Turnpike* de Empire State Building – von Leeb a făcut cunoscut, în cele din urmă, că armatele lui, acum epuizate și acoperind un teritoriu întins, nu mai puteau înainta și a cerut permisiunea de a trece în defensivă. Luptele și-au pierdut din intensitate în timp ce ambele tabere se retrăgeau să-și numere pierderile stupefiante. În cadrul Grupului de Armate Nord german, 190 000 de oameni au fost uciși sau răniți de la începutul invaziei și au fost pierdute 500 de tunuri și 700 de tancuri[13]. Pierderile din tabăra sovietică au fost și mai mari. În aceeași perioadă, Flota Mării Baltice și Grupul de Armate Nord-Vest au pierdut 214 078 de oameni – uciși, dispăruți ori luați prizonieri (probabil că prizonierii de război reprezentau 70-80% din total) – și alți 130 848 răniți – două treimi din numărul inițial al soldaților. Au pierdut, de asemenea, 4 000 de tancuri, aproximativ 5 400 de tunuri și 2 700 de avioane[14].

În istoriile tradiționale ale asediului, aceste zile de la mijlocul și sfârșitul lui septembrie, cu bătăliile lor epuizante și impunerea nemiloasă a voinței militare, sunt cele în care soarta apărării Leningradului s-a schimbat. Însă interpretările mai noi pun

* Una dintre cele mai cunoscute autostrăzi din SUA (n.tr.).

accentul mai puţin pe tactica strălucită a lui Jukov (încă nepusă sub semnul îndoielii) şi mai mult pe o schimbare de strategie în tabăra germană. În această versiune, Armata Roşie nu i-a bătut pe germani, ci germanii au decis să se concentreze în altă parte.

Încă de la conceperea Operaţiei Barbarossa, între Hitler şi generalii lui a existat un dezacord în legătură cu cel mai important obiectiv strategic: Moscova sau Leningrad. Directiva iniţială a lui Hitler din decembrie 1940, care se afla la baza schemei generale pentru Barbarossa, fusese clară: numai după ce ţările baltice, Leningrad şi Kronstadt erau cucerite, flota sovietică din Marea Baltică distrusă şi fabricile de armament din Leningrad securizate, urma să înceapă înaintarea către Moscova. Comandanţii din armată, în frunte cu şeful Statului Major Franz Halder, nu au fost de acord. Capitala Rusiei şi cel mai mare oraş ar trebui să se afle pe primul loc, argumentau ei, iar Leningrad pe locul al doilea.

După lansarea Operaţiei Barbarossa, s-a vorbit din nou despre acest dezacord la mijlocul lui iulie, când von Leeb a solicitat mai mulţi soldaţi şi echipament pentru Grupul de Armate Nord de sub comanda lui. O dispută paralelă – dacă ar trebui să fie ocolite oraşele sovietice încercuite sau să fie capturate înainte de a se avansa – a fost rezolvată în favoarea generalilor, dar Hitler a fost ferm în legătură cu Leningradul. „Demersurile mele de subliniere a importanţei oraşului Moscova", scria Halder în jurnalul său pe 26 iulie, „au fost respinse fără niciun contraargument solid." Zece zile mai târziu, în timp ce Wehrmachtul se apropia de Novgorod, Halder a încercat din nou, de data aceasta prin intermediul generalului Paulus: „La cererea mea, comandantul Grupului de Armate Sud a ridicat probleme de înaltă strategie, subliniind importanţa Moscovei. Din nou, Führerul s-a arătat complet surd la aceste argumente. Reia tot timpul vechile teme: 1. Leningrad, cu Hoth [comandantul Grupului 3 Panzere, Grupul de Armate Centru] adus în cadru.

2. Estul Ucrainei... 3. Moscova, în cele din urmă". În ziua următoare, Halder a încercat să-l atragă în sprijinul cauzei pe generalul Alfred Jodl, şeful Statului-Major al OKW [*Oberkommando der Wehrmacht* – Înaltul Comandament al Armatei Germane]. „I-am spus că Leningradul poate fi cucerit cu forţele pe care le aveam [von Leeb] deja la dispoziţie. Nu avem nevoie şi nu trebuie să îndreptăm spre frontul de la Leningrad nimic din ceea ce am avea nevoie pentru Moscova. Flancul lui von Leeb nu este ameninţat în niciun fel... Von Bock trebuie să se îndrepte cu toate forţele spre Moscova. (Întrebaţi-l pe Führer: îşi poate permite să nu cucerească Moscova înainte de începerea iernii?)[15].

Din ce în ce mai iritat de cererile lui von Leeb pentru mai multe resurse – „Cereri insistente ale Grupului de Armate Nord de genişti, artilerie, tunuri antiaeriene" –, Halder a fost nevoit să se resemneze în urma Directivei Führerului din 21 august, care contrazicea categoric Înaltul Comandament al Armatei. „Propunerile OKH OKH [*Oberkommando des Heeres* – Înaltul Comandament al Forţelor Armate Terestre]", declara Hitler, „nu sunt conforme cu intenţiile mele... Principalul obiectiv care încă trebuie atins înainte de venirea iernii nu este cucerirea Moscovei, ci mai degrabă, în sud, ocuparea Crimeii şi a bazinului carbonifer al Doneţului... iar în nord, încercuirea Leningradului şi joncţiunea cu finlandezii." Abia după ce aceste obiective vor fi atinse, soldaţii vor fi liberi să avanseze spre capitală.

Halder era furios. Ingerinţa lui Hitler era insuportabilă, iar Führerul nu se putea acuza decât pe sine pentru „cursa în zigzag cauzată de ordinele lui succesive". Înaltul Comandament, acum în a patra campanie victorioasă, nu ar trebui „să-şi păteze reputaţia" cu ultimele sale cereri, iar Brauchitsch, comandantul-şef, era tratat „într-o manieră scandaloasă". El i-a sugerat lui Brauchitsch că ar trebui să-şi dea amândoi demisia, însă Brauchitsch a refuzat „pe motiv că demisiile nu vor fi acceptate,

aşa că nu se va schimba nimic"[16]. Lucrurile au revenit la normal („Fericire şi armonie", nota cu sarcasm Halder pe 30 august, „Totul e la fel de drăguţ ca înainte"), dar problema nu a fost rezolvată până la 5 septembrie, când Hitler a fost în fine de acord că dacă von Leeb nu cucereşte Leningradul în zece zile, Grupul 4 Panzere al lui Hoepner va fi transferat în sud, pentru a se alătura lui von Bock, care înainta spre Moscova[17]. Până la urmă, protestele şi promisiunile de iminentă victorie ale lui von Leeb însemnau că transferul începuse trei zile mai târziu, însă părerea lui Halder prevalase. „Inelul din jurul Leningradului", scria el în ziua în care Panzerele s-au îndreptat spre sud, „nu a fost încă trasat atât de aproape cât ar fi de dorit, iar progresul ulterior plecării diviziilor 1 blindată şi 36 motorizată este îndoielnic... Situaţia va rămâne încordată până când foamea îşi va face efectul asupra aliatului nostru[18]."

Această nouă desfăşurare de forţe nu părea a fi semnificativ de copleşitoare la acea vreme. În tabăra germană a fost văzută ca un compromis temporar; în cea sovietică, sentimentul unei catastrofe iminente s-a intensificat. Privind retrospectiv, totuşi, a fost punctul în care Germania a ratat cea mai bună şansă de a cuceri Leningradul. Niciodată după aceea, în ciuda a mai bine de doi ani de lupte aproape continue, nu a mai avut Grupul de Armate Nord mobilitatea şi puterea de foc pentru un asalt frontal la scară largă asupra oraşului. În schimb, a devenit ruda săracă de pe Frontul de Est, lipsită de întăriri şi fără să poată să deplaseze trupe în rezervă de teama că vor fi imediat desfăşurate în altă parte. În timp ce armatele din sud şi centru se deplasau încoace şi încolo pe hartă, în jurul Leningradului frontul a rămas înţepenit – exact cum Hitler plănuise că nu ar trebui să se întâmple cu Barbarossa – în noroiul şi sângele războiului poziţionat în tranşee, în timpul căruia nicio tabără, în pofida ofensivelor repetate, nu a reuşit să adune forţele necesare pentru a o înfrânge în mod decisiv pe cealaltă.

Schimbarea de strategie a Wehrmachtului – de la asalt la înfometare şi raiduri aeriene – a devenit oficială printr-o notă care a circulat în cadrul Grupului de Armate Nord sub numele lui Halder la 28 septembrie:

> Conform directivei Înaltului Comandament se ordonă:
>
> 1. Oraşul Leningrad este închis, inelul a fost trasat cât mai strâns posibil pentru a cruţa armatele noastre de eforturi care nu sunt necesare. Nu vor fi oferiţi termeni pentru capitulare.
> 2. Pentru a elimina oraşul ca ultim centru de rezistenţă roşie din Ostsee [Marea Baltică] cât mai repede posibil, fără sacrificii prea mari din partea noastră, acesta nu va fi supus unui asalt al infanteriei... Distrugerea staţiei de pompare a apei, a antrepozitelor şi centralelor electrice îl va lipsi de serviciile vitale şi de capacitatea de apărare. Toate obiectivele militare şi forţele de apărare inamice trebuie să fie distruse de bombardamente terestre şi aeriene. Civilii vor fi împiedicaţi să treacă dincolo de trupele de asediu, dacă este necesar prin forţa armelor[19].

Această preocupare de a cruţa infanteria germană era reală. Luptele de stradă de la Smolensk provocaseră pierderi grele Grupului de Armate Centru, iar proaspăt cuceritul Kiev fusese aruncat în haos de faptul că NKVD detonase, de la distanţă, zeci de bombe de mari dimensiuni. (Plasate în clădirile principale şi în marile hoteluri, acestea uciseseră mai mulţi ofiţeri superiori germani.) O notă de frustrare începuse de asemenea să apară în „conversaţiile din timpul mesei"* purtate de Hitler.

---

* Autoarea face aluzie la aşa-numitele *Tischgespräche* (conversaţii din timpul mesei), purtate de către Hitler cu cei din anturajul său, pe care îi invita să ia masa cu el. Vezi, pe larg, Henry Picker, ed., *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Berlin, Ullstein, 1999 (n.tr.)

Obişnuitele lui fabulaţii – „În Est, germanii vor călători numai la clasa întâi sau a doua, pentru a se deosebi de băştinaşi. La clasa întâi vor fi câte trei locuri pe fiecare parte, la clasa a doua câte patru"; impresiile de călătorie ale omului de lume – „Domul Invalizilor m-a impresionat profund. Pantheonul a fost pentru mine o dezamăgire îngrozitoare"; şi colportarea de păreri de duzină – despre drumurile din Imperiul Roman versus cele din Imperiul Inca, forma şi preţul chiuvetelor şi ale maşinilor de scris, proprietăţile curative ale polentei – erau acum presărate cu plângeri referitoare la obstinaţia apărării sovietice. „Toţi comandanţii de unitate [sovietici] care nu îndeplinesc ordinele", declara el la masa de prânz de pe 25 septembrie, „riscă să-şi piardă capul. Aşa că preferă să fie eliminaţi de noi... Am uitat tenacitatea cu care au luptat ruşii în timpul Primului Război Mondial[20]."

Decizia de a nu lua cu asalt Leningradul reflecta, de asemenea, marea incertitudine a conducătorilor nazişti referitoare la ce urmau să facă în legătură cu cele două capitale ale URSS după ce acestea cădeau în mâinile lor – incertitudine indusă în subconştient, poate, de amintirea dezastrului suferit de Napoleon la Moscova*. Planul iniţial fusese simplu: raderea ambelor oraşe de pe faţa pământului, în acord cu viziunea lui Hitler despre statul de o mie de ani, un nou Reich, strălucitor, în răsărit. „Este decizia fermă a Führerului", nota Halder după o întrunire la începutul lui iulie, „de a face una cu pământul şi de nelocuit Moscova şi Leningradul." Acest lucru „nu ne scuteşte de necesitatea de a hrăni populaţia în timpul iernii",

* Intervievat după război, generalul Blumentritt şi-a amintit că el şi colegii lui erau impresionaţi de relatarea generalului francez Armand de Caulaincourt din 1812: „Încă îl văd pe von Kluge târându-se prin noroi din locul în care dormea la biroul lui şi stând în faţa hărţii cu cartea lui Caulaincourt în mână" (n.a.).

dar însemna şi să dea Rusiei o lovitură psihologică devastatoare, „lipsind nu numai bolşevismul, ci şi naţionalismul moscovit de sursele lor"[21]. Acum, că Grupul de Armate Nord se apropia de inelul din jurul Leningradului, ofiţerii de la Înaltul Comandament au început să cântărească – având o extraordinară lipsă de precizie, dar şi lipsă de umanitate – care va fi cu adevărat soarta populaţiei civile. La 21 septembrie, o şedinţă de planificare a trecut în revistă opţiunile:

1. Ocupaţi oraşul; cu alte cuvinte, procedaţi aşa cum am făcut-o şi în alte oraşe mari ale Rusiei.

   Respinsă, deoarece ne-ar face responsabili cu aprovizionarea cu alimente.
2. Izolaţi bine oraşul, dacă este posibil cu un gard electrificat păzit cu mitraliere.

   Dezavantaje: ...Cei slabi vor muri de foame într-un timp previzibil; cei puternici vor pune mâna pe toate proviziile şi vor supravieţui. Pericol de răspândire a unor epidemii pe frontul nostru. Este de asemenea sub semnul întrebării dacă soldaţilor noştri li se poate cere să tragă în femeile şi copiii care încearcă să scape.
3. Femeile, copiii şi bătrânii să fie scoşi prin breşele din inelul de încercuire. Restul vor putea să moară de foame:
   a. Deplasarea peste Volhov în spatele frontului inamic este <u>teoretic</u> o soluţie bună, dar în practică greu fezabilă. Cine poate să ţină la un loc sute de oameni şi cine să-i conducă? Unde se află frontul rus?
   b. În loc să fie duşi în spatele frontului rus, să fie lăsaţi să se răspândească pe teritoriu [de exemplu, cel ocupat de germani].

   În ambele cazuri există dezavantajul că populaţia înfometată care rămâne la Leningrad devine o sursă de epidemii şi că oamenii mai puternici vor rezista mult timp în oraş.

4. După înaintarea finlandezilor şi completa izolare a oraşului, ne retragem dincolo de Neva şi lăsăm zona de la nord de acest sector în mâna finlandezilor. Aceştia au arătat clar, neoficial, că ar vrea să aibă Neva ca graniţă a ţării lor, dar că Leningradul trebuie să dispară. Bun ca soluţie politică. Chestiunea populaţiei Leningradului, totuşi, nu poate fi soluţionată de finlandezi. Noi trebuie să o facem.

În concluzie, în urma întrunirii a fost propus un scenariu în trei etape. În primul rând, guvernul german va „stabili în mod clar în faţa lumii" că de vreme ce Stalin trata Leningradul ca obiectiv militar, Germania era obligată să facă la fel. Va anunţa, de asemenea, că după ce Leningradul se va preda, i se va „permite umanitarului Roosevelt, sub supravegherea Crucii Roşii", să transporte populaţia civilă „pe continentul lui, garantând că acest lucru se va face gratuit. (O asemenea ofertă nu poate, este de la sine înţeles, să fie acceptată – asta este numai pentru propagandă.)" Între timp, oraşul va fi slăbit de bombardamente, apoi se vor deschide breşe în liniile de asediu pentru a permite civililor să iasă. Leningrădenii care vor rămâne vor fi „lăsaţi de capul lor în timpul iernii. La începutul anului viitor, vom intra în oraş (dacă finlandezii o fac primii, noi nu vom obiecta), îi vom trimite pe cei încă în viaţă în interiorul Rusiei ori în captivitate, vom şterge Leningradul de pe faţa pământului prin demolări şi le vom ceda zona de la nord de Neva finlandezilor". Toate acestea erau, admiteau autorii planului, foarte satisfăcătoare, iar Grupul de Armate Nord încă mai avea nevoie de ordine care să poată fi „puse în aplicare la momentul potrivit"[22].

Şefii marinei germane aveau dubii similare – din nou, din motive practice şi propagandistice mai degrabă decât umanitare. Scriindu-i amiralului la 22 septembrie, a doua zi după întrunirea Înaltului Comandament în care se făcuseră planuri în linii mari, un ofiţer de legătură ataşat Grupului de Armate

Nord afirma că el personal se îndoia că Leningradul poate fi distrus fără ca un singur soldat german să pună piciorul acolo:

> Patru sau cinci milioane de oameni [sic] nu se vor lăsa uciși atât de ușor. Am văzut asta eu însumi la Kovno, unde letonii au împușcat 6 000 de evrei, printre care femei și copii. Până și un popor așa brutal ca letonii nu a mai putut îndura să asiste la priveliștea acestor asasinate până la sfârșit. Întreaga acțiune a eșuat. Mult mai greu va fi cu un oraș de milioane de locuitori.
>
> În plus, după părerea mea, asta va produce o adevărată furtună de indignare în toată lumea, ceea ce nu ne putem permite politic vorbind.

Raderea Leningradului de pe fața pământului, a mai subliniat el, ar fi însemnat ca docurile sale să nu mai poată fi folosite de către Kriegsmarine; acestea ar fi putut fi utile, dat fiind că lupta finală cu Marea Britanie și Statele Unite ale Americii urma să aibă loc. „La urma urmei, Leningradul poate dispărea mai târziu, după ce vom fi câștigat războiul pe mare." Ca și cei care făceau parte din armată, a venit cu sugestia suprarealistă ca Aliații să fie invitați să ia civilii pe navele lor. „Dacă Anglia și SUA refuză, opinia publică din lumea întreagă le va blama pentru moartea acestor oameni. Dacă acceptă, noi vom scăpa de problemă și pe ei îi va costa o considerabilă capacitate de transport[23]."

Hitler – „cel mai dur bărbat din Europa", cum îi plăcea să-și spună, era iritat de acest „sentimentalism". „Presupun", declara el la cină pe 25 septembrie, „că unii oameni își bat capul încercând să răspundă la întrebarea: Cum poate Führerul să distrugă un oraș ca Sankt Petersburg? Clar, aparțin prin natură unei specii cu totul diferite![24]" Și a reiterat hotărârea de a nu ezita într-o directivă celebră către Grupul de Armate Nord patru zile mai târziu:

Subiectul: viitorul oraşului Petersburg

Führerul este determinat să radă oraşul Petersburg de pe faţa pământului. După înfrângerea Rusiei sovietice, s-ar putea să nu mai fie interesat de continuarea existenţei acestui mare centru urban. La fel, Finlanda nu a manifestat niciun interes pentru menţinerea oraşului în vecinătatea imediată a noii sale frontiere.

Se intenţionează încercuirea oraşului şi dărâmarea lui cu ajutorul artileriei, care să bombardeze folosind obuze de toate calibrele, şi a bombardamentului continuu al aviaţiei.

După încercuirea oraşului, cererile de negocieri pentru predare vor fi refuzate, de vreme ce problema adăpostirii şi hrănirii populaţiei nu poate şi nu trebuie să fie rezolvată de către noi. În acest război pentru însăşi existenţa noastră, nu avem niciun interes să menţinem nici măcar o parte a acestei foarte mari populaţii urbane[25].

Aceste ordine formale – nicio acceptare a predării; oraşul să fie dărâmat prin bombardamente aeriene şi foc de artilerie; civilii să fie împuşcaţi, dacă se apropie de liniile germane – au fost date de Jodl la 7 octombrie. Acestea nu au oprit totuşi dezbaterea. „Astăzi", scria în jurnalul său von Leeb, comandantul Grupului de Armate Nord, „a sosit hotărârea OKW [*Oberkommando der Wehrmacht*] referitoare la Leningrad; conform acesteia, nu poate fi acceptată o capitulare. [Am] trimis o scrisoare la OKH [*Oberkommando des Heeres*], în care am întrebat dacă în acest caz soldaţii ruşi pot fi luaţi prizonieri. Dacă nu, ruşii vor lupta cu disperare, lucru care va cere sacrificii din partea noastră, probabil însemnate[26]."

Ofiţerii au continuat să fie îngrijoraţi de punerea în practică a ordinului prin care li se cerea soldaţilor să tragă în civilii care încercau să fugă. Întorcându-se dintr-o inspecţie pe linia frontului la 24 octombrie, şeful Statului-Major al lui von Leeb a reţinut opinia unui comandant de divizie, şi anume că oamenii

lui vor respecta un asemenea ordin o dată, dar în cazul în care se va repeta, „el se îndoieşte că vor avea curaj să mai tragă din nou în femei, copii şi bătrâni fără apărare". Deşi era „de la sine înţeles că milioanele de oameni încercuiţi în Leningrad nu puteau fi hrănite de noi fără ca aceasta să nu aibă un impact negativ asupra ţării noastre", asemenea ordine ar putea să-l facă pe „soldatul german să-şi piardă echilibrul interior, astfel că chiar şi după război el nu va mai fi capabil să se abţină de la acte de violenţă". Priveliştea a mii de refugiaţi îndreptându-se spre sud prin Gatcina şi Pleskau, nota el, i-a demoralizat deja pe soldaţii germani care repară drumurile din zonă, deoarece „nu se poate şti încotro se îndreaptă şi cu ce se hrănesc. Ai impresia că mai devreme sau mai târziu vor muri de foame". Comandantul-şef Brauchitsch a răspuns, sugerând ca soldaţii să fie cruţaţi de constrângerea psihologică de a omorî femei şi copii de aproape şi să o facă de departe, cu câmpuri minate şi artilerie de la mare distanţă. După ce unităţile Armatei Roşii din jurul Leningradului se vor preda, unităţile germane vor putea chiar să fie temporar transferate în altă parte. „Chiar dacă o mare parte a populaţiei civile va pieri, măcar asta nu se va întâmpla chiar în faţa ochilor noştri[27]."

Oricum, problemele rămâneau ipotetice. Conducerea Leningradului nu a încercat niciodată să negocieze capitularea, nici leningrădenii nu au încercat să evadeze în masă. Germania nu a pus în practică această politică destul de confuză. Nu au fost lăsate niciodată breşe în liniile germane pentru a permite supravieţuitorilor foametei purtători de diverse boli să fugă în Rusia neocupată; dimpotrivă, şalupele şi camioanele care transportau persoane evacuate peste Lacul Ladoga au fost atacate în mod repetat. În următoarele trei ierni, Wehrmachtul a realizat un asediu clasic, împiedicând, pe cât era posibil, orice deplasări de oameni şi bunuri în şi din oraş şi folosind bombardamentele terestre şi aeriene pentru a distruge rezervele de alimente,

utilităţile, fabricile, spitalele, şcolile şi locuinţele. („Este deosebit de important", explica o directivă a Führerului dată chiar înainte de primele raiduri aeriene, „să fie distruse sursele de aprovizionare cu apă[28]".") Foametea în masă, trebuie subliniat, nu a fost o consecinţă neaşteptată sau regretabilă, dar necesară, a acestei strategii, ci punctul central, la care se referă tot timpul, cu aprobare, documentele, şi care a fost urmat, odată stabilit, cu mare interes de către serviciile secrete militare.

A fost o crimă, aşa cum germanii au început recent să admită, fără să le convină prea mult, nu a naziştilor, ci a armatei. Goebbels şi Himmler au susţinut cu entuziasm exterminarea slavilor, dar nu au influenţat foarte mult deciziile luate în legătură cu Leningradul, care au fost opera lui Hitler, Halder, Brauchitsch, Jodl şi von Leeb. Deşi membrii Înaltului Comandament au încetat să mai fie de acord cu Hitler la câteva săptămâni după invadarea Uniunii Sovietice, au făcut-o numai din motive meschine, de oportunitate militară. Considerentele etice nu par să fi determinat nici măcar un singur ofiţer superior să pună sub semnul întrebării o politică prin care se ajungea în mod direct, nu numai previzibil, ci şi deliberat, la moartea lentă şi dureroasă, prin înfometare, a aproximativ trei sferturi de milion de necombatanţi, în mare parte femei şi copii.

Nici armata nu şi-a ispăşit pe deplin vina după război. Jodl, cel care a semnat ordinele formale de asediere a Leningradului, a compărut în faţa Tribunalului Internaţional de la Nürnberg, a fost condamnat pentru crime de război şi spânzurat. Spre deosebire de el, von Leeb a scăpat mult mai uşor. Fiindcă s-a retras pretextând boala, în decembrie 1941, la Nürnberg a fost condamnat la doar trei ani de închisoare. Cel care l-a înlocuit la comanda Grupului de Armate Nord, Georg von Küchler, deşi a primit o sentinţă de 20 de ani, a fost eliberat din motive excepţionale după doar opt. Bizară a fost şi soarta lui Franz Halder, respectiv Erich Hoepner, comandantul Diviziei 4 Panzere din

Grupul de Armate Nord. Hoepner, deşi era un rasist fanatic – lăudat de SS pentru cooperarea lui „în mod deosebit apropiată şi cordială" în asasinarea a zeci de mii de evrei din ţările baltice[29] –, a fost convins de perspectiva înfrângerii să se alăture complotului din iulie pentru asasinarea lui Hitler. Acesta a eşuat, iar Hoepner a fost arestat şi executat, alături de bravul şi decentul von Stauffenberg şi de von Trott. Halder, deşi nu a fost implicat în complot, a fost întemniţat de Hitler, apoi eliberat de americani şi cruţat de un proces la Nürnberg în schimbul oferirii de dovezi împotriva foştilor lui colegi. A petrecut 14 ani confortabili şi respectaţi în postul de şef al secţiei germane a US Army Historical Division; în această calitate, a ajutat la constituirea, în timpul Războiului Rece, a mitului aşa-numitului „Wehrmacht curat", care a ignorat Holocaustul şi a fost târât în război de un dictator nebun. În 1961, când secţia a fost desfiinţată, preşedintele Kennedy i-a decernat medalia „Meritorious Civilian Service" – cea mai înaltă distincţie pe care o poate primi o persoană fără cetăţenie americană în serviciul guvernului SUA. Cuvântul-înainte al editorului la ediţia americană a jurnalului lui Halder, publicat la sfârşitul anilor 1980, se încheie cu aceste cuvinte remarcabile: „A fost un soldat deosebit"[30].

7

„Până la ultima suflare"

La ora şapte fără cinci minute în seara zilei de 8 septembrie, inginerul optician Dmitri Lazarev mergea pe Sadovaia când s-a pornit obişnuita cacofonie de sirene – sirene de alarmă, ale fabricilor sau ale navelor – anunţând un raid aerian. În timp ce stătea sub o arcadă cu alţi trecători, a auzit bâzâitul motoarelor deasupra capului. Era deja obişnuit cu punctele argintii sus pe cer – avioanele de recunoaştere germane –, dar acestea erau diferite: bombardiere cenuşii cu botul întors, 20 sau mai multe, zburând jos, pe deasupra acoperişurilor caselor, în formaţie strictă, ordonată. Undeva în apropiere, un tun antiaerian a început să bubuie.

Deodată, bulevardul cerului mărginit de acoperişuri era plin de gloanţe trasoare strălucitoare, care se transformau rapid în vălătuci de fum alb.

Când alarma a încetat, Lazarev şi-a continuat drumul către apartamentul unui văr de pe Fontanka. Acolo şi-a găsit rudele adunate pe balcon, uitându-se spre sud. Dincolo de curba formată de canal se afla un nor mare, sferic, care se ridica, negru pe alocuri şi de un alb orbitor în alte părţi. Încet, încet, s-a întins pe tot cerul, şi acesta colorat în arămiu de soarele care apunea. „Era un fum atât de neobişnuit că pentru multă vreme nu am putut să înţeleg că era vorba de un incendiu... Era un spectacol măreţ de o stranie frumuseţe[1]."

Vera Inber şi soţul ei se duseseră, în pofida numeroaselor alarme din acea zi, la Centrul de Comedie Muzicală din Piaţa

Artelor, să vadă *Die Fledermaus* (Liliacul) de Strauss. Îl invitaseră şi pe adjunctul soţului ei de la Spitalul Erisman – un bărbat perspicace, inteligent, credea Inber, cu un accent rural amuzant. În pauză a început o altă alarmă. „Directorul a venit în foaier pentru a spune câteva cuvinte, într-o manieră simplă, ca şi cum ar fi anunţat o schimbare în distribuţie. Ne-a rugat să stăm cât mai aproape posibil de pereţi, deoarece – aici a arătat spre cupolă – nu ne puteam baza pe protecţia de deasupra capetelor noastre." După 40 de minute, a încetat alarma şi opereta a continuat, deşi într-un ritm mai alert şi omiţând pasajele mai puţin importante. În timp ce părăseau teatrul, Inber şi soţul ei tot nu şi-au dat seama că alarma fusese mai mult decât obişnuita alarmă falsă. Spre marea lor surpriză, l-au întâlnit pe şofer, deşi nu îl rugaseră să-i aştepte. „Maşina a ocolit piaţa şi deodată am văzut munţi negri, răsuciţi de fum, iluminaţi de undeva de jos de flăcări. Tot acest iad se pierdea în înaltul cerului. Kovrov s-a întors şi a spus, liniştit: «Germanii au aruncat bombe şi au incendiat depozitele de alimente»." Ardeau tancurile în care era depozitată benzina, o fabrică de produse lactate şi 38 de antrepozite din lemn – cunoscute sub numele de „depozitele Badaiev", după proprietarul din perioada prerevoluţionară – de lângă Gara Varşovia, în care erau depozitate cantităţi importante de alimente[2].

Acest prim raid important a fost cu bombe incendiare – cilindri înguşti, cu bridă –, care începeau să ardă mocnit la impact, dacă nu erau acoperite cu nisip de echipele de apărare civilă care făceau de gardă pe acoperişurile oraşului[3]. Cel de-al doilea raid, de la 10.34 din aceeaşi seară, nu a mai înşelat pe nimeni; nu era un exerciţiu: a fost vorba de 48 de bombe mari, explozive, cu o greutate de la 250 la 500 de kilograme, care au ucis 24 de oameni, cei mai mulţi la Smolnîi şi în Gara Finlanda. A lovit de asemenea Grădina Zoologică a oraşului, lângă Fortăreaţa Petru şi Pavel. Au fost ucişi un membru al personalului,

un copil și 70 de animale, inclusiv faimosul elefant Betty, care venise la Petersburg de la Hamburg cu șase ani înainte de Revoluție. Maimuțele au fost atât de traumatizate, nota un zoolog, încât „timp de câteva zile după aceea au stat tăcute, într-un fel de stupoare, nereacționând nici măcar la obuzele care cădeau în jurul lor"[4].

În timpul raidului, Olga Berggolț se afla în holul apartamentului ei. „Timp de două ore, am rămas acolo cu picioarele tremurând și inima bătând, deși în aparență am rămas calmă. Nu eram speriată în mod conștient, dar ce tare îmi tremurau picioarele – ah!" Imediat ce alarma s-a sfârșit, a alergat la Casa Radio ca să se vadă cu iubitul și colegul ei Iuri Makogonenko. Își iubea soțul invalid, i-a încredințat jurnalului ei, și știa că aventura cu Iuri era „un capriciu", dar dorea „încă un triumf... Vreau să-l văd însetat, dezlănțuit, fericit... înainte de a suna ceasul morții". Mai voia, în ciuda tensiunii fără sfârșit între iubirea de țară și ura față de guvern, să continue să lucreze: „Mâine trebuie să scriu un editorial bun. Trebuie să-l scriu din inimă, cu ceea ce a rămas din credința mea... În zilele noastre, este greu să pui penița pe hârtie, totuși, penița mea se mișcă, deși gândurile zvâcnesc în capul meu"[5].

Atacul aerian asupra Leningradului a continuat tot timpul asediului. A fost unul dintre cele mai dure din primele săptămâni ale acestuia, apoi a scăzut în intensitate odată cu deturnarea Corpului 8 Aviație spre Moscova și din nou odată cu venirea frigului iernii, care a silit avioanele să rămână la sol, înainte de a fi reluat în primăvara lui 1942. În total, conform surselor sovietice, aproximativ 69 000 de bombe incendiare și 4 250 de bombe cu exploziv de mare putere au lovit orașul în timpul războiul. Deși nu au fost la fel de multe ca acelea care au căzut asupra Londrei, Leningrad era, din punct de vedere geografic, un oraș mult mai mic și nu a fost numai bombardat din aer, ci și de la sol, după „modelul" bombardament în timpul

nopții și salve de tun în timpul zilei, luând un greu tribut de nervi, somn și vieți omenești. În total, 16 747 de civili au fost uciși de focul inamic la Leningrad în timpul războiului și au fost mai bine de 33 000 de răniți[6].

Pentru tineri, raidurile au fost la început mai degrabă interesante. Lui Igor Krugliakov, băiatul de opt ani care se fotografiase cu tatăl și unchii săi în prima zi a războiului, îi plăcea să privească bombele incendiare alunecând pe acoperișul mansardat al Muzeului Suvorov, se strecura în cinematograf fără bilet amestecându-se în mulțime, se întrecea cu prietenii adunând fragmente de obuz (regula era „Ce-am găsit să fie-al meu", chiar dacă fragmentul era prea fierbinte pentru a fi apucat cu mâna) și a fost încântat când familia s-a mutat într-un loc mai sigur, la parterul unui bloc, fiindcă asta însemna că putea să aibă grijă de porcii și viteii pe care țăranii refugiați îi aduseseră în curtea blocului. Adolescenții care făceau de gardă, în timpul atacurilor aeriene, în nopțile frumoase și înspăimântătoare în același timp, trăiau povești de iubire adolescentine. „Odată, în timpul unui joc de *flirt* [joc de salon]", scria Klara Rahman după ce făcuse de gardă la școala în care învăța, „Vova mi-a trimis un bilet – «Ce-ar fi dacă ți-aș spune că te iubesc?». Cred că nu era nimic serios, dar el a continuat să-mi scrie. Îmi dau seama că în asemenea vremuri e o prostie să începi ceva, orice, dar a fost inițiativa lui... În seara asta m-a condus acasă. L-am întrebat dacă tot ce-mi scria era adevărat. Mi-a spus că era[7]."

Profesorul Vladimir Garșin, patolog-șef la Spitalul Erisman, unde lucra Inber (și iubitul Annei Ahmatova), nu se bucura de asemenea compensații. Pentru el, raidurile însemnau un nou tip de cadavre:

> Bucăți diforme de carne umană, amestecate cu fragmente de haine și praf de cărămidă, toate pătate de conținutul intestinelor. Rudele se perindă pe aici, unele cu fețele ca niște măști împietrite, altele țipând și urlând. Era greu să le

calmezi şi să le faci să-ţi răspundă la întrebări, dar noi eram obligaţi să o facem fiindcă trebuia să completăm certificate de deces şi să dăm instrucţiunile referitoare la felul în care să fie înmormântat decedatul. Nu am să pot uita niciodată acele ore şi zile petrecute la morgă după raiduri. Nici cadavrele – am văzut o mulţime în deceniile de muncă –, dar rudele... Într-o anumită măsură, eram obişnuit să iau o parte din greutatea reprezentată de durere şi oroare, dar acum se depăşeau toate limitele. Până seara, sufletul îţi era paralizat, mă surprindeam purtând pe faţă aceeaşi expresie de compasiune şi folosind aceleaşi cuvinte convenţionale. Erai golit complet de sentimente[8].

Leningrad nu avea metrou, iar guvernul nu a oferit niciodată echivalente ale adăposturilor Morrison şi Anderson, produse în masă şi care puteau fi instalate chiar de cetăţeni, cu care au fost dotaţi londonezii în timpul Operaţiei Blitz („Fulgerul"). În schimb, leningrădenii au folosit sala cazanelor sau casa scărilor din blocurile în care locuiau ori au săpat adăposturi ca nişte tranşee în parcurile şi pieţele publice. S-au obişnuit cu nopţile şi zilele întrerupte la nesfârşit, să îşi lase cana de ceai pe jumătate nebăută, să-şi tragă la repezeală haina sau galoşii, să aţipească pe bănci şi saltele în subsolurile întunecoase şi aglomerate („şobolanii alergau pe ţevi precum echilibriştii pe sârmă") şi să urce înapoi la etaj lângă o sobă rece. În subsolurile adânci, aeroplanele şi tunurile antiaeriene nu se auzeau (acesta era cazul Ermitajului, deşi existau dubii dacă arcadele lui Rastrelli* vor

* Francesco Bartolomeo Rastrelli (1700-1771), arhitect rus, reprezentant al barocului din Rusia. A trăit în vremea Ecaterinei cea Mare; printre operele sale se numără Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg, Palatul Ecaterinei de la Ţarskoe Selo, ca şi cel din Peterhof. În 1721, Dimitrie Cantemir, fostul domnitor al Moldovei, i-a cerut să construiască un palat pentru el (n.tr.).

rezista), dar majoritatea leningrădenilor se obişnuiseră cu şuieratul crescendo al fiecărei bombe care se apropia („simţeai nevoia să intri pur şi simplu în pământ"), cu bufniturile şi zgomotul ca de tunet al impactului şi al exploziei, urmate de vuietul interminabil al clădirilor care se prăbuşeau, cu sticla spartă, praful de cărămidă, ţipetele.

„Fiecare se gândeşte: «Asta e pentru mine»", scria Berggolţ, „şi moare în avans. Mori; şi trece, dar peste un minut vine din nou, din nou şuieratul acela, şi tu mori, învii, răsufli uşurat, numai pentru a muri din nou, iar şi iar. Cât timp a durat?... Omoară-mă pe loc, nu cu ţârâita, de mai multe ori pe zi[9]!"

În timp ce se îndreptau dimineaţa către locul de muncă, cei care nu se mutaseră permanent în fabrica sau în biroul în care lucrau au început să ţină socoteala locurilor familiare avariate sau distruse. Clădirile lovite de bombe – unele parcă tăiate, cu ce mai rămăsese din fostele apartamente – semănau cu nişte decoruri de teatru ori cu nişte case de păpuşi, cu obiectele din interiorul domestic şi banal – sofale, tapet cu floricele sfâşiat, o haină atârnată – brutal expuse. „Tăieturile transversale", scria mereu analitica Lidia Ghinzburg,

> îţi arată etajele, straturile subţiri de podea şi tavan. Cu uimire începi să realizezi că în timp ce stai acasă, în camera ta, eşti suspendat în spaţiu, cu alţi oameni similar suspendaţi deasupra capului tău şi sub picioarele tale. Ştii asta, desigur – ai auzit cum era adusă mobila în apartamentul de sus, chiar şi cum era tăiat lemnul. Dar toate astea sunt ceva abstract... Acum adevărul este demonstrat într-un mod ameţitor, grafic. Există schelete de clădiri care şi-au păstrat faţadele... cerul se vede prin ferestrele ca nişte orbite goale de la etajele superioare. Şi există clădiri, mai ales clădiri mici, ale căror grinzi şi uşi au căzut sub greutatea acoperişurilor prăbuşite. Sunt înclinate într-o parte şi arată ca şi cum ar aluneca în jos, coborând perpetuu, ca o cascadă[10].

Vera Inber şi soţul ei s-au mutat la Erisman, unde li s-a dat o cămăruţă cu două paturi de fier, o sobă cilindrică, un birou, o bibliotecă şi o gravură cu Jenner făcând primul vaccin antivariolic. Plopii bătrâni din faţa ferestrelor, au încercat ei să se convingă, îi vor apăra de explozii. Oarecum detaşată mai înainte de evenimentele din Leningrad – se gândea mai mult la prietenii şi rudele lăsate în urmă la Moscova –, mutarea a plasat-o pe Inber în centrul vieţii din spital, pe care a înregistrat-o cu exactitate cât a durat blocada.

La 19 septembrie, zi în care a avut loc unul dintre cele mai devastatoare raiduri pe timp de zi (280 de avioane au aruncat 528 de bombe de mare putere şi aproximativ 2 000 de bombe incendiare), s-a dus să-i facă o vizită unei vechi prietene din Odessa, pe care a găsit-o măturând podeaua de tencuiala căzută, în timp ce morţii şi răniţii erau transportaţi din clădirea de alături. Ce departe era copilăria lor din epoca de dinainte de revoluţie! „Mi-o amintesc", scria Inber în ziua următoare, „în toamna lui 1913, la Paris. Era atât de tânără, de veselă, de atrăgătoare. Ne-am dus mai mulţi la un fel de târg. Am mâncat castane coapte, ne-am dat în carusel, admirând Parisul printre frunzele care cădeau." În ziua aceea, bombele au lovit Gostinîi Dvor (galerie comercială din secolul al XVIII-lea de pe Nevski), ucigând 98 de persoane, ca şi patru spitale şi o piaţă din Novaia Derevnia („Satul Nou"), o zonă de modă veche, în care locuiau muncitori, cu gatere şi sere pe malul de nord al estuarului Nevei. Inber a văzut cum erau aduşi 50 de răniţi, „printre care o fetiţă de vreo şapte ani. Se plângea încontinuu că o strângea garoul cu care îi era legat piciorul. Oamenii încercau să o îmbărbăteze, spunându-i că durerea va înceta curând. Apoi a fost anesteziată şi i-au amputat piciorul. Când s-a trezit din anestezie, a spus: «Minunat, nu mă mai doare». Habar n-avea că îşi pierduse piciorul".

Peste patru zile, la ora zece şi un sfert, într-o zi aurie de toamnă, o bombă uriaşă a căzut, din fericire fără să explodeze,

la Erisman, înfigându-se lângă fântâna din curtea centrală a spitalului. „Lucrul cel mai straniu", scria Inber, „e că abia am simțit impactul. Primul meu gând a fost că s-a trântit o ușă grea de metal." A petrecut zece zile tensionate, cât le-a luat geniștilor să o dezamorseze, citindu-le soldaților răniți:

> Stăteam pe un taburet în mijlocul războiului, citind cu voce tare o povestire de Gorki. Deodată, sirenele au început să urle; sunetul artileriei antiaeriene părea să umple tot cerul, a căzut o bombă, iar ferestrele au început să vibreze.
>
> Stăteam pe taburetul meu, incapabilă să mă sprijin de ceva, de vreme ce nu era nimic de care să mă sprijin... înconjurată de ferestre și de răniți – oameni neajutorați, uitându-se cu toții la mine, căci eu eram singura sănătoasă și capabilă să mă mișc. Mi-am adunat toată puterea voinței. Nu m-am mai gândit la zumzetul avioanelor și am continuat să citesc, îngrijorată că vocea mea ar putea să tremure de frică. Atunci când am ajuns acasă, eram atât de slăbită încât am fost nevoită să mă întind în pat[11].

Obuzele, erau de părere multe persoane, erau mai rele decât bombele aruncate de avioane, de vreme ce bombardamentele artileriei nu erau precedate de o alarmă. De la 4 septembrie până la sfârșitul anului, artileria grea a Wehrmachtului a bombardat Leningradul de 272 de ori, uneori timp de 18 ore fără întrerupere, cu un total de peste 13 000 de obuze. Cele mai afectate au fost fabricile din sudul orașului, inclusiv Uzina Kirov și Uzina electrică Elektrosila, ambele situate chiar în spatele frontului, la capătul tramvaiului 9. La sfârșitul lui noiembrie, clădirile Elektrosila au fost lovite de 74 de ori. 44 000 de locuitori și toate sau o parte din cele 28 de fabrici au fot mutate la nord, în afară de raza focului imediat, în clădiri golite în urma evacuării. Zvonul că unele obuze conțineau doar zahăr tos sau manifeste destinate muncitorilor care simpatizau cu nemții era o pură invenție.

Pericolul care atârna deasupra capetelor noastre nu era, desigur, reprezentat numai de ocupația sub care urmau să se afle leningrădenii, căci la jumătatea lui septembrie s-a părut că orașul era pe cale să cadă. Deși oamenii puteau să audă acum cu urechile lor bubuitul focului de artilerie, cei mai mulți tot nu știau cu exactitate unde aveau loc luptele. Rapoartele Sovinform erau la fel de vagi ca întotdeauna: mai de încredere, circula o glumă, erau agențiile de știri OBS – *Odna Baba Skazala* sau „O Babă a Spus" – și CIZ – „Cineva Important a Zis". Faptul că frontul era foarte aproape era evident; o arătau atât obuzele care cădeau pe străzi, cât și sutele de familii de țărani care se instalaseră afară, sub cerul liber, cu tot cu animale, în jurul gărilor. Mulți ar fi ajuns în centrul orașului dacă administrația căilor ferate nu ar fi ordonat să fie împiedicați să se urce în trenurile suburbane.

O sursă de noutăți erau miile de voluntari civili care executau încă lucrări de apărare la periferia orașului, printre aceștia numărându-se Olga Grecina, în vârstă de 17 ani. După o nefericită perioadă în care lucrase pe post de contabilă într-o fabrică de muniții, unde fusese persecutată pentru gentilețea și inocența ei („Ești ca un exponat de muzeu", i-a spus șeful ei), s-a întors la săparea tranșeelor, de data asta în suburbiile de nord-est, lângă Memorialul de la Piskarevskoe ridicat după război în cinstea blocadei. Condițiile erau mult mai grele decât în iulie, iar starea de spirit mult mai sumbră:

> Am simțit frigul destul de repede și, deși ne aflam abia la începutul lui septembrie, când ne trezeam, era brumă. Mâncarea era puțină – o găleată de supă, de obicei de linte, pentru toată lumea... Femeile nu primeau scrisori de la copiii lor evacuați, nici de la soții lor aflați pe front.
>
> Într-o seară, stăteam în camera proprietăresei, ascultând singura placă pe care o avea, „Mica eșarfă albastră". Am început să plângem amar. Acest cântec banal, popular

înainte de război, ne aducea aminte de multe lucruri. Pentru fiecare femeie subiectul – despărțirea de cei dragi – devenise, dintr-odată, foarte real.

Ni s-a dat voie de două ori să ne ducem acasă să ne spălăm, deoarece multe dintre noi ne alesesem cu păduchi din cauza mizeriei și a frigului. Pentru mine era prima oară și m-am speriat, dar am fost în același timp dezgustată. Am împrumutat o jumătate de litru de gaz de la o vecină (deja nu mai era de găsit în magazine) și m-am frecat cu el pe cap, apoi am încercat până pe la 2 a.m. să mă spăl doar cu apă caldă...

După vizitele acasă, oamenii se întorceau în tranșee într-o dispoziție sumbră. Era din ce în ce mai frig și ne era foarte greu să săpăm lutul albăstrui, îngrozitor de tare. Era greu până și să ridici o lopată plină. Și nici măcar când proasta de Tanka a început să modeleze penisuri din lut, nu ni s-a mai părut amuzant și oamenii au început să se plictisească de ea.

Cu toate acestea, proasta de Tanka i-a dat răsfățatei, dar ușor snoabei Grecina ceea ce urma să fie prima dintre mai multe lecții despre virtuțile clasei muncitoare ale Republicii Socialiste. La inițiativa Tankăi, cele două fete au păcălit paznicii pentru a fura doi saci cu cartofi de pe un câmp părăsit. Amândouă s-au dus apoi până la cea mai apropiată stație de tramvai ca să facă o plimbare în oraș. Vorbind cu Tanka pe drum, Grecina a descoperit cu uimire că aceasta întreținea o mamă văduvă și o soră handicapată. Din cauza unei fabrici care ardea, tramvaiul s-a oprit și fetele au fost nevoite să coboare și să-și continue drumul pe jos. „Eram epuizată", își amintește Grecina, „și gata să arunc sacul, dar Tanka a spus: «Ai înnebunit?» și l-a luat în spate... Și atunci am început să înțeleg cât de aspru îi judecasem pe oameni mai înainte."

La 14 septembrie, brigăzii i s-a ordonat să se oprească din săpat și să se întoarcă la Leningrad. Grecina s-a dus la Facultatea

de Limbi Străine, facultatea ei, unde trebuia să susțină lucrarea de diplomă. Dar acum lumea universitară i se părea complezentă și naivă. „Cum Dumnezeu poți să discuți despre concepte abstracte înconjurat de incendii și de bombardamente? M-am simțit ca un om care muncește și care se trezește dintr-odată în compania unui bogătaș." Hotărând să chiulească de la curs, s-a dus la cantina facultății și, în schimbul cupoanelor de rație, a obținut carne de cal și *kașa*[12].

Până și sursele oficiale de știri recunoșteau acum că orașul era în pericol. La 16 septembrie, o zi ploioasă, ziua în care Pușkin a fost abandonat, *Leningradskaia Pravda* a publicat un editorial aproape isteric, scris de însuși Jdanov și intitulat „Dușmanul este la porți! Vom lupta pentru Leningrad până la ultima suflare!" „Fiecare trebuie să privească pericolul drept în față", sublinia el, „și să declare că dacă azi nu luptă cu mult curaj și dezinteresat în apărarea orașului, mâine își va pierde onoarea, libertatea și casa natală și va deveni un sclav german!" Editorialul de a doua zi purta titlul sforăitor: „Leningrad – a fi sau a nu fi?"[13]. Gărzile patriotice din fabrici fuseseră instruite să poarte lupte de stradă suicidare. „Distrugerea unui tanc", promitea un manual,

> este realizată în primul și în ultimul rând prin prezența minții, a curajului și a hotărârii. Nu trebuie să amânați, ci să dați dovadă de rapiditate și determinare... Luptătorul, după ce reușea să se ascundă cum trebuie [erau sugerați stâlpi de felinar, borne și stâlpi pentru reclame], trebuia să lase tancul să se apropie la 10-15 metri (la această distanță, luptătorul se va afla în punctul mort; tancul nu va fi în stare să tragă în el), va ieși rapid din ascunzătoare, va arunca câteva grenade sub șenile și la fel de repede se va ascunde din nou. Exact aceeași tehnică era folosită și în cazul sticlelor incendiare, singura deosebire fiind aceea că sticla este aruncată în partea din spate a tancului.

Dacă nu aveai grenade sau cocktailuri Molotov, continua voios manualul, tancurile vor fi scoase din uz „prin folosirea decisivă şi abilă a baionetei, a patului de puşcă, a cuţitului, răngii sau toporului[14]". Mai convingătoare erau baricadele care trebuiau să fie construite – utilizând „arici" de oţel şi „dinţi de balaur" din beton, ca şi grinzi de oţel, pietre de caldarâm şi vagoane de tramvai umplute cu nisip – de-a latul principalelor străzi şi ferestrele zidite pentru a putea fi transformate în puncte de tragere. Clădirea Academicienilor de care vorbeşte Gheorghi Kniazev era plină de marinari grăbiţi care cărau saci cu nisip. El şi soţia se mutaseră în biroul lui de la Academia de Ştiinţe, unde dormeau pe paturi de campanie, sub un bust al lui Lenin.

Kniazev a mai văzut ceva ce făceau marinarii – aşa cum abia a îndrăznit să noteze în jurnalul lui –, şi anume plasau explozibil pentru demolare lângă Podul Locotenent Schmidt (fost Nicolae), cel mai la vest dintre cele două poduri care leagă Insula Vasilievski de continent. „Lângă Academia de Artă am fost uimit să văd marinari care săpau găuri la mică distanţă, punând ceva în ele, aşezând cărămizi deasupra şi acoperindu-le cu nisip. Chiar vizavi de sfincşi. Oare asta ar putea însemna?... Inima mi s-a oprit în loc[15]."

Dacă germanii cuceream Leningradul, distrugerea infrastructurii acestuia şi a capacităţii de producţie industrială urma să fie totală. „Planul D", care conţinea tot ce trebuia să fie demolat, nu a fost făcut public până în anul 2005. Ştim acum că includea toate fabricile importante din oraş, ca şi centralele electrice, staţiile de pompare, centralele telefonice şi telegrafice, brutăriile, podurile, reţeaua de căi ferate, şantierele navale şi porturile – circa 380 de instalaţii în total. (Aleksei Kuznețov, adjunctul lui Jdanov, este, se pare, cel care a interzis minarea Palatului Peterhof şi cel care a ordonat ridicarea mitralierelor de pe acoperişul Ermitajului, plasate acolo pentru cazul în care

paraşutiştii inamici ar fi aterizat în Piaţa Palatului.) În fiecare instituţie din listă, o „troică" alcătuită din director, secretar de partid şi reprezentant NKVD era instruită să alcătuiască planuri referitoare la ordinul prin care maşinăriile şi clădirile urmau să fie distruse şi la cantitatea de explozibil – ori la obiectele mai puţin importante, topoare şi baroase – necesară. Ordinul de a pune în practică aceste „măsuri speciale" urma să fie dat de Kuznețov, iar responsabilitatea de a urmări dacă este respectat cădea în sarcina comitetelor regionale NKVD[16]. Deşi planificarea a continuat în mare secret, au apărut anumite zvonuri referitoare la muncitorii din fabrici. „Şi ce se presupune că va trebui să facem după ce fabricile vor fi aruncate în aer?", l-a întrebat un bărbat pe prietenul lui. „Nu ne putem descurca fără fabrici. Chiar dacă vin germanii, trebuie să muncim ca să avem ce mânca. Nu le vom arunca în aer[17]."

Nu puţini directori de fabrică şi-au părăsit posturile, aşa cum o mărturisesc o mulţime de mustrări şi demiteri pentru „laşitate", „inducerea panicii", deturnare de fonduri şi absenţe nemotivate. Într-un memoriu adresat directorilor din industrie din 5 septembrie, Jdanov se plângea de creşterea cazurilor de hoţie şi deturnare de fonduri, ca şi a cererilor angajaţilor pentru plata orelor suplimentare. Cel mai cunoscut delincvent a fost directorul marii uzine „Chimistul Roşu", care a ordonat contabilului să retragă 50 000 de ruble, a rechiziţionat o maşină şi ar fi reuşit să fugă, dacă acel contabil nu ar fi alertat autorităţile [18]. Alţii, precum prim-secretarul de partid Nikonorov de la Lodeinoe Pole, un oraş mic situat la est de Ladoga, şi-au înecat teama în băutură. Acesta, în loc să mobilizeze rezistenţa populaţiei civile la apropierea Wehrmachtului, nota un investigator discret, „s-a ocupat cu organizarea unor beţii în masă, la care au participat muncitori fruntaşi... În rândul miliţienilor din raion, băutura şi jocul de cărţi înfloreau, iar şeful miliţiei, Martinov, lua parte

la așa ceva"[19]. Până la sfârșitul anului, 1 540 de funcționari ai orașului „nedemni de înaltul titlu de membru al Partidului Comunist" au rămas fără carnetele de partid[20].

În același timp, măsurile generale de securitate au fost duse și mai departe, cea care i-a afectat cel mai mult pe oamenii obișnuiți fiind deconectarea telefoanelor din casele lor. „Am avut un sentiment ciudat", scria Vera Inber,

> când a sunat telefonul și o voce tânără și plăcută a spus: „Telefonul este deconectat până la sfârșitul războiului"; am încercat să protestez, dar în adâncul sufletului știam că era în zadar. Peste câteva minute, telefonul a scos un clinchet și a murit... până la sfârșitul războiului. Imediat, apartamentul a părut mort, înghețat, tensionat. Suntem rupți de toată lumea și de toate lucrurile din oraș... Numai anumite birouri, clinici și spitale erau exceptate[21].

Punctele de control s-au înmulțit, iar străzile pe care cădeau fluturașii aruncați de propaganda nazistă erau rapid încercuite și blocate. („Venim nu ca dușmani ai voștri, ci ca dușmani ai bolșevismului!" se spunea într-un asemenea fluturaș. „Dacă ard fabricile și antrepozitele, veți muri de foame! Dacă vor arde casele voastre, veți muri de frig!") Au mai fost ridicați (3 566 de deținuți între 13 și 17 septembrie) soldați din Armata Roșie și dezertori din *opolcenie*, acțiuni destul de numeroase pentru a fi descrise în diversele jurnale ca „inundând" orașul[22]. În orașul ucrainean Lvov, NKVD a împușcat toți prizonierii la apropierea Wehrmachtului. La Leningrad, aceștia au fost evacuați în lagărele de muncă din interiorul inelului blocadei, deși rezultatul final a fost similar. Un supraviețuitor al transportului peste Lacul Ladoga de la 9 octombrie își amintește această călătorie:

> Gardienii stăteau pe două rânduri pe punte, conducând un grup de prizonieri pe scări în jos, în cală. În întuneric

tremura o mică flacără: un locotenent stătea acolo, aruncând înjurături în dreapta şi-n stânga, în vreme ce lovea cu o crosă de crochet, încercând să-i grupeze pe toţi cât mai strâns posibil. Oamenii stăteau, striviţi, unul lângă altul, strângându-şi în braţe lucrurile. Un şir lung de prizonieri cobora în spatele meu.

Până seara, cala era plină ochi. Cala avea trei compartimente: unul pentru bărbaţi, în care se aflau 3 000 de oameni, unul pentru femei, unde erau adunate aproximativ 800 de persoane, şi undeva, într-un colţ, erau înghesuiţi 200 de prizonieri de război germani... Din când în când, gâfâind, un prizonier încerca să se caţere sus pe scări, pentru a respira puţin aer curat. Urmau rapid câteva lovituri, iar nefericitul, după ce reuşea să înghită şi nişte lovituri odată cu aerul, cădea din nou la locul lui, jos...

Un butoi de metal de 100 de litri a fost coborât cu o funie prin hublou. Pe loc, un grup de prizonieri s-au repezit la acesta. Cei mai mulţi nu aveau cu ce să ia apă, aşa că şi-au folosit mâinile.

[Pe măsură ce noaptea trecea] condiţiile s-u înrăutăţit. La început fusesem înghesuiţi, dar cel puţin fusese posibil să stai pe podea. Acum era mai mult spaţiu, dar podeaua dispăruse sub un strat de corpuri şi era greu să eviţi să stai sau să te aşezi pe ele. Începuse de asemenea să se simtă un miros greu... Când am ieşit din cală, m-am uitat în jur: podeaua dispăruse complet sub un strat gros de cadavre în descompunere[23].

Măsurile dure de represiune nu au suprimat cu totul disidenţa. Peste noapte, pe zidurile curţilor au apărut svastici, iar fluturaşi denunţându-l pe Stalin şi chemări ca Leningradul să fie declarat, ca Parisul, *ville ouverte** – un eufemism pentru capitulare – au umplut cutiile poştale din blocuri şi au fost

* Oraş deschis, în limba franceză în original (n.tr.).

trimise anonim conducătorilor partidului. Speranța larg răspândită în înfrângere era reflectată de dramatica scădere a cererilor de intrare în partid – erau mai puțini în septembrie 1941 decât în februarie, când mii de leningrădeni mureau de foame în fiecare zi. Alături de plecarea membrilor de partid pe front, asta a înjumătățit numărul de cotizanți ai organizației de partid Leningrad, de la 122 849 de membri la declararea războiului la 61 842 la sfârșitul anului.

Numărul carnetelor de partid raportate ca „pierdute" a crescut de asemenea foarte mult, deși puțini au fost atât de lipsiți de subtilitate ca un muncitor de la Uzina Chimică Ohtenski, care i-a cerut secretarului său de partid să nu-i pună numele pe lista membrilor de partid „pentru că va fi mai ușor pentru ei să descopere că sunt comunist"[24].

Cei indecișI aveau o justificare, căci arhivele arată limpede că Stalin lua în considerare în mod serios să abandoneze Leningradul nu numai în timpul crizei de la jumătatea lui septembrie, ci și la sfârșitul toamnei și la începutul iernii, când prioritatea lui era apărarea Moscovei.

Planul lui Hitler pentru Moscova, cu numele de cod Operația „Taifun", era descris în Directiva Führerului din 6 septembrie. 800 000 de soldați și trei armate de blindate, cu peste 1 000 de tancuri, urmau să facă două mari deplasări în clește spre sudul și vestul orașului, încercuind batalioanele armatei sovietice, care apărau capitala. Lansată la 30 septembrie, Operația „Taifun" și-a îndeplinit primele obiective extraordinar de repede. Micul oraș Orel, situat pe drumul principal, la aproximativ două treimi din distanța Kiev-Moscova, se spune că a fost abandonat atât de repede, încât echipajele tancurilor germane s-au trezit depășind fără probleme tramvaiele care înaintau lent. („De ce nu ai scris nimic despre eroica apărare a Orelului?", l-a întrebat furios redactorul-șef pe Vasili Grossman

la întoarcerea acestuia de pe front. „Fiindcă n-a fost nicio apărare", a replicat Grossman.) După cinci zile de ofensivă, un avion de recunoaștere sovietic a detectat o coloană de blindate întinsă pe 20 de kilometri care se apropia de orașul Iohnov, situat la 200 de kilometri nord de Orel și la numai 130 de kilometri de capitală. Vestea era atât de incredibilă încât ofițerul care a raportat-o a fost amenințat cu arestarea pentru „provocare" și nu a fost crezut decât după ce alte două avioane au confirmat ce observase el.

La 6 octombrie, Stalin l-a chemat pe Jukov de la Leningrad și l-a numit responsabil cu apărarea Moscovei. Din nou, Jukov a găsit armata într-o situație de colaps: comunicațiile fuseseră întrerupte și unități au fost formate ad-hoc din soldați „rătăciți", rămași în urmă, care reușiseră să scape după ce fuseseră „prinși în capcana" unor încercuiri germane la scară mică. Din cei 800 000 de soldați care ținuseră Frontul Central în urmă cu șase săptămâni, numai 90 000 mai rezistau între Wehrmacht și capitală. În urmă cu patru zile, în timp ce recruții lucrau la săparea unui nou inel de tranșee în jurul suburbiilor Moscovei, șeful Serviciului de presă al Partidului Nazist* a invitat presa din Berlin la Ministerul Propagandei pentru a asculta o declarație a Führerului. Rămășițele Armatei Roșii, a declarat, erau acum prinse în capcană. Victoria în Est era asigurată. Ziarele din dimineața următoare au publicat titluri precum „Ora cea mare a sunat!" și „Soarta campaniei din Est a fost decisă!".

La Moscova, unde acum se putea auzi zgomotul artileriei chiar din Piața Roșie, s-a hotărât ca guvernul să fie evacuat. Prezidiul Sovietului Suprem, Comisariatul Poporului pentru Apărare și ambasadele Aliaților au plecat cu trenuri speciale la

* Șeful Serviciului de presă al Partidului Nazist (*Reichspressechef*) era Otto Dietrich (1897-1952), un apropiat al lui Hitler (n.tr.).

Kuibîşev (azi Samara, pe Volga) pe 15 octombrie*. În ziua următoare, cenuşa unui milion de dosare arse în grabă zbura pe trotuare, iar oraşul a fost cuprins de anarhie. Miliţia a dispărut; şefii au fugit în camioane rechiziţionate încărcate cu plante de apartament şi gramofoane; muncitorii jefuiau şi omorau. Directorul unei fabrici de lapte, prins în timp ce încerca să fugă, a fost târât din maşină şi aruncat cu capul înainte într-o cuvă cu smântână. Ordinea nu a fost restabilită decât peste cinci zile. Întregul episod lipsit de glorie a devenit cunoscut sub numele de „marea fugă în dezordine"[25].

Cu Moscova pe marginea prăpastiei, abandonarea Leningradului părea mai plauzibilă ca oricând. Cât de mici erau şansele sale în acel moment ne dăm seama din ezitarea generalilor de a prelua conducerea apărării oraşului. La plecarea lui Jukov, comanda i-a revenit iniţial adjunctului său, Ivan Fediuninski, dar imediat acesta a început să tragă sforile pentru ca aceasta să-i fie încredinţată lui Mihail Hozin, care, sublinia el, avea experienţă şi sub comanda căruia servise în trecut[26]. Hozin a obiectat, argumentând că nu poate părăsi Armata a 54-a, la comanda căreia tocmai fusese numit în locul şovăielnicului şi incompetentului Kulik. Jdanov a încercat să-l convingă pe mareşalul Nikolai Voronov, respectat artilerist şi originar din Leningrad, dar şi acesta a refuzat, spunând că era deja foarte ocupat, fiind comisar-adjunct pentru apărare. După vreo două săptămâni de pasare a răspunderii, Moscova a intervenit şi, la 26 octombrie, comanda i-a fost încredinţată în cele din urmă forţat lui Hozin, Fediuninski preluând Armata a 54-a.

---

* Misiunea britanică a avut nevoie de o săptămână pentru a ajunge acolo, din cauza frecventelor opriri pentru a lăsa să treacă trenurile cu soldaţi care mergeau în sens opus. Pentru că omiseseră să ia cu ei provizii, membrii misiunii au fost nevoiţi să se târguiască cu ţăranii pentru mâncare, iar la sosire au fost instalaţi, „cât se poate de neconfortabil", într-o şcoală (n.a.).

Tot restul anului, rolul Leningradului a fost să fabrice cât mai multe arme, în timp ce a continuat să evacueze uzine şi muncitori care lucrau pentru apărare cu barja pe Lacul Ladoga. (Trimiterea a 6 000 de oameni de la Uzina Ijorsk care produceau tancuri, împreună cu familiile lor, a fost ordonată la 2 octombrie, iar cea a Uzinei Kirov, cu 11 614 de muncitori, două săptămâni mai târziu[27].)

Omniprezenta lozincă a vremii -„Totul pentru front!" – ar fi trebuit să sune, mai corect, „Totul pentru Moscova!", pentru că mare parte din producţia tot mai scăzută a Leningradului nu mergea la apărătorii lui aflaţi sub asediu, ci dincolo de inelul blocadei, pe frontul central. Stocurile de cărbune şi turbă, care ar fi putut salva mai târziu casele de la îngheţ, erau folosite la producerea de obuze şi mine, iar mijloacele de transport care ar fi putut fi folosite pentru a aduce alimente erau utilizate pentru aducerea de praf de puşcă şi explozibil, care intrau în componenţa muniţiilor, iar acestea erau imediat retrimise în capitală.

În acelaşi timp, Stalin i-a ordonat lui Jdanov să încerce să ridice asediul. „Trebuie să pătrunzi rapid via Mga spre est", a telegrafiat el la Smolnîi pe 13 octombrie. „Ştii şi tu că nu există alte rute. Curând proviziile tale de alimente şi alte resurse se vor termina. Grăbeşte-te; în caz contrar mi-e teamă că va fi prea târziu[28]." Peste două zile, Voronov a luat avionul spre Leningrad pentru a supraveghea ofensiva şi a stabili noi, imposibil de ridicate, obiective de producţie. La prima lor întâlnire, Jdanov a pledat pentru mai multe muniţii. În replică, Voronov a cerut ca Leningradul să crească propria producţie de obuze la fantastica cifră de un milion pe lună. „Un milion pe lună – e o nebunie!" a explodat Jdanov. „E un bluf! Asta e ignoranţă! Pur şi simplu nu înţelegeţi cum funcţionează producţia de muniţii[29]!" Trei zile mai târziu, Stalin a vrut să ştie dacă noua ofensivă fusese lansată:

V-am trimis o directivă prin care ordonam o înaintare imediată, în aşa fel încât să uniţi *Lenfront** şi Armata a 54-a. Nu am primit niciun răspuns. Ce se întâmplă? De ce nu răspundeţi? Aţi înţeles directiva şi când credeţi că va începe înaintarea? Vă solicităm un răspuns rapid în două cuvinte. „Da" va însemna o afirmativă şi rapidă îndeplinire a directivei; „Nu" (va însemna) negativ[30].

La 23 octombrie, atacul plănuit fiind devansat de un atac german care ameninţa Tihvin, un cap de linie ferată vital pentru evacuarea pe Lacul Ladoga, Stalin s-a înfuriat din nou pe leningrădeni, într-un mesaj citit la telefon de mareşalul Vasilievski, adjunctul şefului Statului-Major. De data aceasta, Stalin admitea în mod explicit că Leningradul ar trebui să se predea, subliniind importanţa extragerii armatelor încercuite şi neputinţa Moscovei de a veni în ajutorul Leningradului:

Judecând după indolenţa dumneavoastră, se poate ajunge la concluzia că încă nu aţi realizat situaţia critică în care se află trupele de pe *Lenfront*. Dacă în cursul următoarelor zile nu străpungeţi frontul [german] şi nu faceţi joncţiunea cu ariergarda, stabilind un contact solid cu Armata a 54-a, toţi soldaţii dumneavoastră vor cădea prizonieri. Joncţiunea este necesară nu numai pentru aprovizionarea soldaţilor de pe *Lenfront*, ci mai ales pentru a crea o ieşire spre est a soldaţilor de pe *Lenfront*, în caz că vom fi obligaţi la capitularea Leningradului. Nu uitaţi că Moscova se află, de asemenea, într-o situaţie critică şi că nu vă poate ajuta cu forţe noi... Vă cerem o acţiune rapidă, decisivă. Concentraţi-vă opt sau zece divizii şi străpungeţi frontul spre est. Este necesar oricum, fie că Leningradul rezistă sau se predă. Pentru noi, armata este mult mai importantă[31].

* *Lenfront* – Frontul de la Leningrad (n.tr.).

Vasilievski a întărit personal mesajul cu un telefon dat în aceeași zi la Armata a 54-a, aflată sub comanda lui Fediuninski. Întăriri neînarmate au fost trimise de la Vologda, dar în afară de asta armata trebuia să se bazeze pe ea însăși: „Vă rog să nu uitați că în prezenta situație nu se pune problema să salvăm Leningradul, ci să salvăm armata de pe *Lenfront*"[32].

Moscova a continuat să se afle pe primul loc și în noiembrie, în timp ce populația civilă a Leningradului începea să moară pe străzi. Tipică este o scrisoare trimisă de Jukov lui Jdanov pe 2 noiembrie. Începe încrezător – „Gândurile mele se îndreaptă adesea spre dificilele și interesantele zile și nopți în care munceam și luptam împreună. Regret mult că nu am terminat treaba, eram convins că o voi face" –, dar la sfârșit vine cu o înțepătură. Generalii de pe Frontul Central și-au „irosit toți soldații; nu a mai rămas din ei decât amintirea. De la Budionnîi au mai rămas cartierul general și 90 de oameni; de la Konev, un cartier general și două regimente". Ar putea trimite Jdanov 40 de mortiere de 82 mm și 60 de 50 mm cu următorul convoi aerian, de vreme ce „ai prea multe, în vreme ce noi nu mai avem niciunul?"[33]. Jdanov a cerut în schimb mai multe avioane de transport și livrări de alimente concentrate, dar i s-a răspuns mai târziu sau deloc[34]. „Ne-ați promis 24 de Douglas-uri", a răspuns Jdanov unei alte cereri a lui Stalin de a străpunge imediat frontul, transmisă de Malenkov. „Unde sunt? Ordonați să fie trimise cât mai curând posibil[35]."

În total, între 1 octombrie și virtuala lor închidere în decembrie, fabricile din Leningrad au trimis Grupului de Armate Centru 452 de tunuri de 76 mm cu peste 29 000 de obuze antitanc și 1 854 de mortiere de diferite dimensiuni. Având în vedere ceea ce știm astăzi, ar fi fost mult mai bine să fie folosite în afara Leningradului, de vreme ce nu au fost suficient de multe pentru a înclina balanța la Moscova, dar ar fi putut să o facă la sud de Ladoga, unde teritoriul cucerit de germani pe

țărmul lacului avea o lățime de numai 15 kilometri. Dacă Armata Roșie stabilea atunci un drum pe uscat sigur de ieșire din oraș – cu un an mai înainte chiar o făcuse – nu numai că sute de mii de civili ar fi fost salvați de la foamete, dar fabricile care lucrau pentru apărare ar fi obținut o producție normală, în beneficiul efortului de război sovietic general. Așa cum a fost, masivul efort de producție din toamnă a „schilodit" Leningradul, lipsindu-l de resursele necesare fie pentru a străpunge asediul, fie – salvat cu prețul morții în masă a civililor – pentru a supraviețui.

8

125 de grame

Marina Ieruhmanova, descendenta în vârstă de 19 ani a lui Aleksandr Menşikov, favoritul lui Petru cel Mare, era, la fel ca Olga Grecina, o fată studioasă şi răsfăţată, căreia războiul urma să-i ofere o educaţie dură din punct de vedere emoţional şi social. Prima ei activitate din timpul războiului a fost apariţia într-o „brigadă" care îşi lua la revedere de la soldaţii care plecau pe front. „Peroanele gării erau pline de soldaţi, care stăteau sau erau culcaţi pe jos, unii însoţiţi de rude în lacrimi. Şi atunci am apărut noi – patru fetiţe cu stative de partituri şi partituri muzicale – şi am cântat cvartete." Deşi avusese ocazia să se evacueze la Taşkent cu tot Conservatorul, refuzase, preferând să rămână cu familia ei. Când începuseră raidurile aeriene, se mutaseră cu toţii într-un apartament de la parter al unei mătuşi, mai sigur – patru adulţi, patru copii, patru baseţi şi un bebeluş s-au înghesuit într-o singură cameră. Această gospodărie a văzut pentru prima oară moartea la începutul lui octombrie, când tatăl vitreg al Marinei, ofiţer de marină în retragere după epurările din 1937, a suferit un atac de cord, cu două zile înainte de sosirea actelor care îl reinstalau în funcţie. Familia a reuşit să-i organizeze funeralii religioase la Catedrala Spaso-Preobrajenski („Schimbarea la faţă") şi i-a aşezat pe mormânt o cruce mare de lemn (furată mai târziu pentru a fi pusă pe foc).

Acest deces le-a permis Marinei şi surorii ei mai mici Varvara să se angajeze. S-au înrolat ca *drujinniţî* – trupe auxiliare de

voluntari, în majoritate adolescente, care au îndeplinit o mare varietate de sarcini periculoase în timpul războiului sub conducerea miliției – la locul de muncă al mamei lor, „Hôtel de l'Europe", rechiziționat acum, și care adăpostea un spital militar. Situat la jumătatea lui Nevski Prospekt, hotelul – cunoscut sub numele de „Evropa" sau „Europa" – era cel mai vechi și mai mare din Leningrad, fondat la mijlocul anilor 1830 și reconstruit, dotat cu lifturi, lustre cu gaz aerian și încălzire centrală, în anii 1870. Pentru fetele Ieruhmanov, acesta părea un fel de „Câmpii Elizee... Totul era scump și de bună calitate – mobila, covoarele, draperiile, porțelanurile... La dușuri încă mai era apă caldă, iar spălătoria încă mai funcționa și acolo o femeie calmă, superioară ne-a dat uniformele. Peste tot domnea ordinea și curățenia". Pentru început, au lucrat jos, în bucătării, sub îndrumarea unui „țar" uriaș, cu părul roșu, bucătarul-șef, învești mântat în alb ca pentru o ceremonie în fiecare dimineață și al cărui burdihan se mișca în timp ce mergea. Sus, chelneri tătari grațioși, cu părul pomădat și maniere „teatrale", îi serveau pe răniții ușor în „Restaurantul mare" de la parter. „Ei ne-au învățat cum să aranjăm mesele, cum să ne întâmpinăm „oaspeții"... Ferească Dumnezeu să servești mâncarea în farfurii reci." Chelnerul-șef obișnuia „să le dojenească pe fete și îi plăcea să condimenteze ocările cu cele mai șocante cuvinte. La început, nu știam unde să ne uităm. Mama ne-a spus, hotărâtă: «Copii, prefaceți-vă că nu ați auzit»." Deși oficial era interzis să dormi în remize, ele s-au mutat acolo, instalându-se pe un balcon deasupra eclecticei Sufragerii „orientale", cu tavanul boltit, cu sculpturi din ipsos vag egiptene și o fereastră mare cu vitralii reprezentând corăbii lungi vikinge navigând pe un râu sub zidurile unei vechi citadele (*kremlin*) ruse. Deși lucra 14 ore pe zi fără plată, Marina își amintește cu gratitudine de perioada hotelului: „Evropa noastră ne-a ascuns și ne-a protejat, ne-a dat timp să ne tragem sufletul[1]".

Prima reacţie a mamei Marinei, la auzul discursului lui Molotov care anunţa începutul războiului, a fost să-şi trimită fetele în oraş să cumpere săpun, apoi a aprins focul în sobă, pentru a putea să facă *suhari*, pesmeţii la care apelau în mod tradiţional ruşii în vremurile de penurie de alimente. Şi alţii au făcut la fel: atunci când inelul blocadei s-a închis, îşi amintea Marina, singurele produse care puteau fi cumpărate erau fructele uscate şi migdalele care se găseau la piaţă, caviarul extrem de scump şi deci prohibit din magazine şi jucăriile şi echipamentul sportiv, inutile acum, din magazinul universal Passaj.

În 1941, un rus de 50 de ani care apucase trei perioade de foamete – prima în 1891-1892, când seceta lovise stepa Volgăi; a doua în 1921-1922, provocată de rechiziţionarea cerealelor şi de Războiul Civil postrevoluţionar, şi a treia în 1932-1933, când bolşevicii au colectivizat în mod violent fermele ţăranilor, condamnând la moarte aproximativ 7 milioane de oameni. Deşi privilegiat în vremuri normale, Leningradul era în mod particular vulnerabil, căci fusese întotdeauna dependent de importurile de alimente din sudul mai fertil. Satul Miasnoi Bor, „Pădurea de cadavre" sau „Pădurea de carne", situat într-o zonă mlăştinoasă, la nord de Novgorod (încercuit de germani, a fost scena unor lupte crâncene în primăvara anului 1942), se numea aşa după numărul mare de vite care se adăpau aici în drumul lor spre nord, pentru a fi vândute la piaţă în capitală. Deşi foametea din timpul colectivizării ocolise oraşul, în timpul Războiului Civil, iarba creştea pe străzi, atât de mulţi au fost leningrădenii care au fugit în sate căutând ceva de mâncare.

În pofida tuturor acestor lucruri, autorităţile din Leningrad nu erau deloc pregătite să facă faţă asediului. Atunci când ultimul drum spre oraş a fost întrerupt pe 8 septembrie, un număr estimat de 2,8 milioane de civili au fost prinşi în interiorul inelului blocadei, 2,46 milioane dintre ei în oraş şi alţi

343 000 în oraşele şi satele din împrejurimi[2]. Soldaţii şi marinarii din interiorul inelului erau în număr de circa 500 000, în total aproximativ 3,3 milioane de guri de hrănit. (Germanii au supraevaluat în mod serios populaţia Leningradului la mai bine de 4 milioane de locuitori, probabil pentru că s-au înşelat în legătură cu deplasările familiilor din suburbiile vulnerabile din sud, unde au sosit noi refugiaţi. Au evaluat, de asemenea, greşit cât de repede vor începe oamenii să sufere de foame[3].) În aceeaşi zi în care oraşul a fost izolat de restul lumii, un comisar adjunct pentru aprovizionare, Dmitri Pavlov, a venit cu avionul de la Moscova şi a început să facă un inventar detaliat al tuturor stocurilor de alimente aflate în depozite, fabrici, antrepozitele armatei şi alte instituţii publice. La nivelul consumului curent, a descoperit el, proviziile nu ajungeau mai mult de o lună. Existau grâu şi făină pentru 35 de zile, hrişcă, orez, griş şi macaroane pentru 30 de zile, carne şi vite pentru tăiere pentru 33 de zile, ulei şi grăsime pentru 45 de zile, zahăr şi dulciuri pentru 60 de zile[4]. Nu existau avioane disponibile pentru transport aerian la scară mare (se pare că nimeni nu se gândise la aşa ceva vreodată) şi deşi Comitetul de partid Leningrad ceruse deja cinci trenuri încărcate cu alimente care să fie trimise pe ţărmul Lacului Ladoga pentru a fi transferate în oraş cu barjele, nu existau facilităţi portuare care să le primească pe ţărmul de vest al lacului, cu ape puţin adânci şi multe bancuri de nisip. (Decizia de a începe construirea de docuri şi depozite, în satul Osinoveţ, în care erau case de vacanţă, nu a fost luată decât la 9 septembrie[5].) Dacă blocada nu era străpunsă repede, Leningradul va trebui să supravieţuiască doar cu resurse proprii. Eşecul de a înmagazina provizii adecvate de alimente şi combustibil înainte de închiderea inelului blocadei s-a datorat aceluiaşi amestec letal de negare, dezorganizare şi nepăsare faţă de viaţa oamenilor ca şi în cazul eşecului de a evacua populaţia civilă. Cea mai eficientă şi preocupată administraţie nu ar fi putut să

prevină lipsurile serioase – stocuri pentru cazuri de urgenţă nu existau, trenurile erau supraaglomerate, cele mai fertile regiuni ale ţării fuseseră cucerite –, dar greşelile, confuzia şi mai presus de toate refuzul conducerii de a înfrunta realitatea au făcut ca situaţia să fie mai rea decât trebuia să fie. Comunicarea este o poveste despre care Anastas Mikoian, membru în Comitetul de Stat al Apărării având în sarcină comerţul şi aprovizionarea, vorbeşte în memoriile sale. În primele zile ale războiului, un convoi de trenuri militare de aprovizionare care se îndrepta spre vest în conformitate cu planurile de mobilizare deja depăşite s-a găsit în imposibilitatea de a ajunge la destinaţie. Ştiind că Leningradul se baza pe grâul din sud, Mikoian a ordonat ca trenurile să fie deviate spre oraş:

> Presupunând că leningrădenii vor fi foarte mulţumiţi de această decizie, nu i-am consultat în prealabil. Chiar şi Stalin a aflat despre asta numai când a primit un telefon de la Jdanov. [Însă] Jdanov i-a spus că depozitele din Leningrad erau pline până la refuz şi a insistat ca niciun aliment peste cele deja desemnate să fie trimis acolo... Pe atunci nimeni dintre noi nu îşi închipuia că Leningradul va fi asediat. În consecinţă, Stalin m-a instruit să nu trimit provizii în exces peste cantităţile deja stabilite fără consimţământul prealabil al autorităţilor oraşului[6].

Jdanov a câştigat puncte pentru zelul de care dădea dovadă şi impunerea cu succes în faţa unui rival; trenurile au plecat în altă parte.

Confuzia şi complacerea în situaţie au continuat să domnească chiar şi după începerea asediului. „Sarcina aprovizionării cu alimente", îşi amintea Pavlov,

> era împărţită între zece instituţii economice diferite. În absenţa unor instrucţiuni de la birourile centrale din Moscova,

fiecare continua să distribuie alimente conform procedurilor uzuale... La jumătatea lunii septembrie, administrația centrală a industriei zahărului, cu sediul la Moscova, a telegrafiat birourilor din Leningrad să expedieze un număr de vagoane încărcate cu zahăr de la Leningrad la Vologda. Leningrad era sub blocadă de la 8 septembrie. Au fost multe cazuri similare.

Deși atunci când Pavlov a ajuns la Leningrad „magazinele comerciale" scumpe – deschise în iulie pentru a oferi privirilor imaginea dătătoare de încredere a unor rafturi pline – fuseseră deja închise, vânzările „la liber" (fără cartelă) prin intermediul cantinelor și restaurantelor au continuat, constituind substanțiale procente de 8-12% din cantitatea totală de ulei, unt, carne și zahăr. Producția de bere și înghețată a continuat, ca și vânzările „la liber" de bunuri de lux precum caviar, șampanie și cafea[7].

Mai vizibil, autoritățile nu au reușit să redistribuie alimentele în magazine în așa fel încât să minimalizeze riscul pierderilor în timpul raidurilor aeriene. Rezultatul a fost incendiul spectaculos al depozitului Badaiev de la 8 septembrie, despre care leningrădenii din acea vreme credeau că a distrus aproape toate stocurile de alimente ale orașului – se spunea că aerul era plin de mirosul de șuncă prăjită și de zahăr ars – și oamenii încă își mai amintesc de el ca de ceea ce a declanșat alunecarea accelerată în foamete. („Atunci s-a sfârșit viața", a spus Marina Ieruhmanova, „și a început existența.") Pavlov neagă cu vehemență, în ceea ce vrea să fie mai degrabă o relatare impersonală, importanța incendiului, pretinzând că în depozit se aflau cutii cu hârtii vechi și piese de schimb și că singurele alimente distruse au fost 3 000 de tone de făină și 2 500 de tone de căpățâni de zahăr, cea mai mare parte a acestora fiind reprocesate în dulciuri. În termenii moralei publice, incendiul de la Badaiev a fost fără îndoială o catastrofă. „La puțină vreme după aceea", își amintea Ieruhmanova,

ni s-au dat 8 kilograme de linte, nişte conserve de carne de crab şi alte câteva lucruri. Eram cu toţii supăraţi că aceste alocaţii nu fuseseră ordonate înainte de foc, nu după ce lucrurile se petrecuseră deja. Pentru a da asemenea instrucţiuni, în acele zile ar fi fost nevoie probabil de mult curaj. Dar de ce nu au fost mai prevăzători[8]?

Printre iniţiativele cele mai reuşite ale conducerii Leningradului din toamna lui 1941 au fost eforturile de a strânge alimente din interiorul inelului blocadei şi de a inventa înlocuitori. Mai întâi a venit o directivă, sabotată de lipsa mijloacelor de transport, pentru a aduce recolta din localităţile neocupate din estul şi nordul oraşului. Pentru muncitorii agricoli (care nu aveau dreptul la raţii), asta însemna o cotă aproape la fel de severă ca aceea care provocase foametea din timpul colectivizării un deceniu mai devreme. O medie din ceea ce a scăzut în noiembrie la 15 kilograme de cartofi de persoană per lună putea fi reţinută de ţăranii înşişi; ceea ce rămânea trebuia să fie predat detaşamentelor de rechiziţie, subordonate comitetelor executive ale sovietelor locale. Ţăranii care îşi ascundeau cartofii erau „responsabili şi supuşi legii marţiale" – cu alte cuvinte, supuşi unei pedepse nespecificate [9]. A fost recrutată mână de lucru suplimentară din oraş – şi oamenii duceau acasă cât de multe produse puteau. „Pe drumurile principale şi în tramvaiele suburbane", se spunea într-un raport din 16 septembrie, „sute de persoane puteau fi observate cu saci şi coşuri... Faptul că nu au reuşit să ia măsuri urgente pentru a pune capăt acestei anarhii va însemna că întreaga recoltă va dispărea în mâinile particularilor[10]." Această „stoarcere" a rezervelor de la ţară a continuat, prin intermediul unui amestec de cumpărări forţate, de rechiziţionări şi „donaţii", pe toată perioada primei ierni de asediu, producând în total 4 208 de tone de cartofi şi alte legume, un şeptel reprezentând 4 653 de tone de carne, peste 2 000 de tone

de fân, 547 de tone de făină şi grâu şi 179 000 de ouă. Trei cincimi din cantitatea de făină şi grâu provenea din rezervele private ale ţăranilor, ca şi peste un sfert din şeptel şi peste jumătate din cantitatea de cartofi[11].

În oraş, instituţiilor implicate în procesarea alimentelor şi distribuţie li s-a ordonat să caute în locurile de depozitare stocuri uitate sau deteriorate care să poată fi folosite ca înlocuitori de făină în producerea pâinii. În mori, praful de făină era râcâit de pe pereţi şi de pe podea; fabricile de bere au venit cu 8 000 de tone de malţ, iar armata cu ovăz destinat mai înainte cailor. (Caii au fost hrăniţi cu lăstari de mesteacăn muiaţi în apă fierbinte şi presăraţi cu sare. Au refuzat însă alt gen de mâncare, constând din aşchii de turbă şi făină de oase presate.) Grâul din barjele scufundate în urma bombardării Osinoveţului a fost salvat de scafandri, iar acest grâu, care începuse să încolţească, a fost uscat şi măcinat. (Pâinea rezultată, admitea Pavlov, mirosea a mucegai.) În docuri, au fost descoperite mari cantităţi de turte de seminţe de bumbac, de obicei arse în cuptoarele de pe vase. Deşi otrăvitoare în stare brută, s-a descoperit că toxinele puteau fi înlăturate prin prelucrare la temperaturi înalte şi au intrat în componenţa pâinii. Toţi aceşti înlocuitori, alături de reducerile succesive ale raţiilor, au redus consumul de făină al Leningradului de la peste 2 000 de tone pe zi la începutul lui septembrie la 880 de tone pe zi la 1 noiembrie.

Pe măsură ce toamna lăsa locul iernii, înlocuitorii au devenit mai exotici, iar alimentele rezultate, distribuite în locul pâinii, cărnii, grăsimilor şi zahărului asigurate de cartelă, mai puţin nutritive. Turtele de seminţe de in descoperite în curtea întreprinderilor de transport, de obicei folosite pentru hrana vitelor, erau folosite la producerea de „macaroane" cenuşii. 2 000 de tone de intestine de oaie din docuri, alături de pieile de viţel din tăbăcării, au fost transformate în „carne în aspic", iar mirosul neplăcut a fost acoperit prin adăugarea de ulei de cuişoare. De

la sfârşitul lui noiembrie, pâinea conţinea, pe lângă 10% turtă de seminţe de bumbac, alte 10% celuloză hidrolizată, extrasă din aşchii de pin după un proces inventat de chimiştii de la Academia de Silvicultură. Deoarece nu conţinea nicio calorie, scopul era în principal de a mări greutatea şi masa, făcând posibilă obţinerea raţiei de pâine cu o cantitate mai mică de făină adevărată. Pâinea rezultată, care trebuiau să fie coaptă în forme pentru a nu se desface, era grea şi umedă, cu o textură argiloasă şi gust amar, ierbos. Pentru a economisi cele două tone de ulei vegetal utilizat în fiecare zi pentru a unge tăvile, a fost inventată o emulsie de apă, ulei de floarea-soarelui şi „pastă de neutralizare" (soluţie concentrată de săruri şi acizi graşi) – un produs secundar rezultat din rafinarea uleiurilor netoxice pentru obţinerea de combustibil. Acesta dădea pâinii, recunoştea Pavlov, o culoare ciudată, oranj, „dar imperfecţiunile calitative erau suportabile şi uleiul economisit mergea la cantine"[12]. Altă invenţie a Academiei de Silvicultură era „extractul de drojdie", obţinut din rumeguş fermentat de mesteacăn, care era distribuit bucătăriilor din fabrici sub formă de foi şi servit, dizolvat în apă fierbinte, ca „supă de drojdie".

Cheia pentru soarta fiecărei persoane în timpul asediului, modelul de bază după care se desfăşura viaţa tuturor, era sistemul raţiilor. Fiecare ţinut combatant avea unul şi peste tot era subminat de corupţie, piaţa neagră şi fraudă. În Leningradul blocadei, totuşi, aceste derapaje erau amplificate; nu numai de condiţiile extreme din timpul războiului, ci şi de brutalitatea şi incompetenţa regimului sovietic. Consecinţele au fost şi ele importante. Peste tot, planificarea defectuoasă şi conducerea slabă au dus la foamete persistentă; la mese monotone, insuficiente. La Leningrad, au însemnat decese în plus, nenumărate.

În Uniunea Sovietică, mâncarea fusese întotdeauna un mijloc de coerciţie şi recompensă, iar la extrem, de eliminare a celor nefolositori, păstrându-i pe cei folositori. Lenin declara într-o

cuvântare în faţa participanţilor la Conferinţa referitoare la alimentaţie din 1921, în timpul foametei din perioada Războiului Civil:

> Nu este numai o chestiune de distribuire echitabilă [a alimentelor]; distribuirea trebuie să fie gândită ca o metodă, un instrument, un mijloc pentru mărirea producţiei. Sprijinul statului sub forma alimentelor trebuie să fie dat numai acelor muncitori care sunt cu adevărat necesari pentru creşterea productivităţii muncii. Şi dacă distribuirea hranei trebuie să fie utilizată ca un instrument politic, atunci utilizaţi-o pentru a reduce numărul celor care nu sunt absolut necesari şi pentru a-i încuraja pe aceia care sunt[13].

Această filosofie, conţinută în lozinca „Mănânci după cum munceşti", a fost pusă în practică în primele lagăre de muncă din Uniunea Sovietică, pe Insulele Soloveţki din Marea Albă. Deţinuţii au fost împărţiţi în trei grupe: cei care efectuau munci grele, cei care făceau munci uşoare şi invalizii. Primul grup primea 800 de grame de pâine pe zi, al doilea 500 de grame, iar al treilea 400 de grame. Aşa cum se preconiza, cei mai puternici, relativ bine hrăniţi, au fost sănătoşi, iar cei mai slabi, hrăniţi exact pe jumătate, au slăbit şi mai mult şi au murit. Acest sistem, desemnat (fără succes) pentru ca lagărele să se autoadministreze, a fost ulterior copiat peste tot în Gulag[14].

La celălalt capăt al sistemului social, alimentele serveau ca mijloc de delimitare a ierarhiei partidului şi statului. Magazinele şi restaurantele „închise" au fost deschise numai pentru membrii de partid sau funcţionarii unor anumite instituţii, iar cantinele de la locul de muncă mai „exclusiviste" decât acelea ale celor mai importante bănci de pe Wall Street. Corespondentul de război Vasili Grossman, în romanul său autobiografic *Viaţă şi destin*, descrie cele şase meniuri diferite oferite la cantina Institutului de Fizică al Academiei de Ştiinţe din Moscova:

> Unul era pentru doctorii în ştiinţă, unul pentru directorii din cercetare, unul pentru asistenţii din cercetare, unul pentru asistenţii principali din laboratoare, unul pentru tehnicieni şi unul pentru personalul administrativ. Cele mai violente pasiuni erau generate de primele două meniuri, care se deosebeau numai prin desert – fructe sau jeleu preparat din pudră[15].

Un alt jurnalist, comunistul britanic John Gibbons, a lucrat în timpul războiului la Radio Moscova. În timpul iernii 1941-1942, când lipsa de alimente a fost acută în Uniunea Sovietică, el a fost nemulţumit de faptul că prânzurile de la locul de muncă constau din pâine uscată şi ceai fără zahăr, în timp ce şeful lui, care stătea în acelaşi birou, primea şuncă şi ouă. Deşi a acceptat această situaţie ca parte a sistemului şi „fără nicio îndoială destul de echitabil", nu era mai puţin „al naibii de neplăcut să *miroşi* şunca şi ouăle. Cu atât mai mult cu cât şeful meu considera că era ceva normal şi nu mi-a oferit nici măcar o bucăţică de şuncă"[16].

Sistemul raţiilor din Leningrad era similar cu cel din Gulag. Deşi conceput pentru a da fiecăruia în funcţie de nevoi, în practică, avea tendinţa de a păstra (doar) viaţa celor vitali pentru apărarea oraşului – soldaţii şi muncitorii industriali – şi îi condamna pe lucrătorii din birouri, oamenii în vârstă, pe cei care nu lucrau nicăieri şi pe copii la moarte. La mijlocul lui iulie, când au fost introduse raţiile, alocaţiile iniţiale au fost la fel ca acelea destinate moscoviţilor – 800 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii manuali, 600 de grame pentru lucrătorii din birouri şi 400 de grame pentru copii şi cei care nu lucrau nicăieri, plus cantităţi adecvate de carne, grăsimi, cereale ori macaroane şi zahăr. În mod uimitor, Sovietul oraşului nu a redus raţia până la 2 septembrie, la aproape două săptămâni după ce calea ferată directă cu Moscova a fost întreruptă. La insistenţele lui Pavlov, prima reducere a fost urmată de o alta zece zile mai târziu, la

500 de grame de pâine pe zi pentru muncitorii manuali, 300 de grame pentru lucrătorii din birouri şi 300 de grame pentru copii şi 250 de grame pentru cei care nu lucrau nicăieri. Pentru a fi cinstiţi, raţiile de grăsime şi zahăr au fost simultan mărite – aşa cum s-a dovedit ulterior, o greşeală teribilă. „Privind în urmă", admitea Pavlov mai târziu, „s-ar putea spune că nu a fost bine ca raţia de grăsimi şi cea de zahăr să fie mărite în septembrie. Aproximativ 2 500 de tone de zahăr şi 600 de tone de grăsimi risipite în septembrie şi octombrie... ar fi fost extrem de valoroase în decembrie." La vremea aceea, adăuga el, nimeni nu-şi imagina că oraşul va rămâne separat de restul lumii atât de mult[17].

La nivelul cel mai de jos, după o reducere finală la 20 noiembrie, raţia a scăzut la 250 de grame de pâine pe zi pentru 34% din populaţia civilă clasată ca muncitori manuali şi la 125 de grame (trei felii subţiri) pentru toţi ceilalţi, plus cantităţi derizorii de carne şi grăsimi. Pentru categoriile inferioare de posesori de cartele, acesta era oficial echivalentul a 460 de calorii pe zi – mai puţin de un sfert din cele 2 000-2 500 pe zi câte sunt necesare unui adult mediu pentru a-şi menţine greutatea. Chiar şi aceste 460 de calorii erau doar o cifră oficială: în realitate, pâinea, aşa cum am văzut, era în mod serios alterată de „umplutură", carnea a dispărut şi au fost zile în care nu s-au distribuit deloc raţiile. Nutriţioniştii de azi, care se folosesc de supravieţuitorii asediului pentru a studia efectele pe termen lung ale malnutriţiei fetusului şi copilului, estimează că doar ţinând seama de „umplutură", cifra reală a fost apropiată de 300 de calorii pe zi[18]. Dacă a doua reducere din 12 septembrie ar fi fost făcută cu doar şase zile mai devreme, a admis Pavlov mai târziu, aproape 4 000 de tone de făină ar fi fost economisite, iar reducerea finală a raţiei ar fi fost evitată[19].

Alocările au fost, de asemenea, mortale prin cruzime, mai ales în ceea ce-i priveşte pe copiii mai mari şi pe adolescenţi.

Toţi copiii sub 12 ani au intrat în aceeaşi categorie, asta însemnând că un copil mai mic primea tot atâta hrană cât unul de 12 ani. De la 12 la 14 ani, erau clasificaţi ca „dependenţi", chiar dacă în practică lucrau şi în pofida faptului că, din cauza dezvoltării corporale rapide, aveau nevoi mai mari decât adulţii. Un copil care a împlinit 12 ani între cele două reduceri ale raţiei din 12 septembrie şi 1 octombrie s-a trezit că raţia de pâine a scăzut de fapt, de la 300 la 250 de grame pe zi. Clasificările, recunoştea Pavlov, au fost „nejustificate", dar „în acea situaţie era imposibil să îi hrănim mai bine"[20].

La fel de nedrept clasate ca „dependente" au fost mamele care nu lucrau, dar în sarcina cărora intrau toate poverile: statul la coadă la pâine, trocul şi transportul combustibilului şi al apei. Important este faptul că „dependenţilor" le erau, de asemenea, alocate mai puţine bunuri nealimentare necesare: ei primeau o cutie de chibrituri, de exemplu, în comparaţie cu muncitorii, care aveau dreptul la două. Cartelei „dependentului" i se spunea *smertnik*, de la *smerti*, „moarte"[21].

„Deturnarea" raţiilor de la cei productivi la cei neproductivi a fost prevenită de reguli care interziceau muncitorilor să ia alimente acasă, pentru familiile lor. O femeie, chirurg în armată, care a fost obligată să se mute în spitalul în care lucra şi prin urmare să-şi lase mama bătrână să locuiască singură, a cerut permisiunea să ducă acasă o parte din raţia ei, relativ generoasă. Cererea a fost refuzată, însă ea a reuşit, cu toate acestea, să-i trimită mamei mâncare prin intermediul unui infirmier. „Mi s-a ordonat să-i raportez comisarului", a scris ea mai târziu, „şi el a încercat să mă convingă că nu aveam niciun drept să-mi subminez sănătatea, să mă privez de mâncare. Am fost de acord, nu am protestat, dar i-am spus că nu puteam să fac altfel, că responsabilitatea mea sacră era să-mi salvez mama[22]." Deşi în multe locuri regulile nu au fost strict respectate, în altele, sacoşele angajaţilor erau controlate când părăseau întreprinderea.

Autorităţile au făcut unele excepţii. Auzind că mulţi dintre bătrânii savanţi din oraş erau pe moarte, se spune că Jdanov a ordonat personal să fie întocmită o listă cu cei mai importanţi şi să li se trimită alimente în plus de către organizaţiile profesionale municipale[23]. Un beneficiar a fost artista Anna Ostroumova-Lebedeva, care pe 20 ianuarie 1942 a fost uimită când a deschis uşa şi s-a găsit în faţa unei femei îmbrăcate cu o haină albă şi care ţinea o cutie plină cu unt, carne, făină, zahăr şi fasole uscată. „Tovarăşul Jdanov", a scris ea în jurnal, „a fost cel care a observat vârsta mea şi a hotărât din proprie iniţiativă să-mi trimită alimente. Am calculat că era, în mare, aproximativ ceea ce primea pe lună, pe cartelă, un muncitor[24]." Cu alimentele primite s-au hrănit ea şi fata în casă Niuşa timp de zece zile, dar asta nu a făcut-o să-şi îmblânzească atitudinea faţă de sistem ca întreg. Cartela de „dependent", s-a gândit ea, era o sentinţă de condamnare la moarte şi o „ruşine", menită să scape Leningradul de persoanele în vârstă şi de casnice – cu toţii „guri în plus"[25].

Slăbiciunea cea mai mare, inevitabilă, a sistemului raţiilor a fost vulnerabilitatea la corupţie. Cele mai romantice relatări sovietice nu admit deloc asta, zugrăvind întregul oraş, cu excepţia câtorva oameni slabi şi a sabotorilor, ca lipsit de egoism, să reziste în faţa duşmanului. Până şi cele mai realiste, precum aceea a lui Pavlov (publicată în timpul scurtei perioade de „dezgheţ" permisă de Hruşciov), minimalizează mult nivelul decăderii, enumerând măsurile luate pentru a preveni falsificarea şi traficarea cartelelor de către o parte a populaţiei, dar glosând pe tema furtului şi luării de mită chiar în cadrul reţelei de distribuire a alimentelor. Deşi „egoiştii" şi „lăcustele" au încercat să submineze sistemul, încheie Pavlov,

> măsurile luate de organizaţia de partid a oraşului au reuşit să protejeze populaţia de speculanţi, escroci şi paraziţi. Încrederea locuitorilor în sistemul de distribuire a alimentelor a fost menţinută. Erau puţine alimente, dar fiecare

> individ știa că rația lui nu va fi dată altcuiva. El urma să primească ceea ce trebuia să primească[26].

Această imagine, atât privată, cât și socială, relatările o spun cu claritate, este mult prea idilică. Leningrădenii nu au primit ceea ce trebuiau să primească – dimpotrivă, au stat ore întregi la coadă, în întuneric și în frig, adesea obținând doar o mică parte din rația cuvenită sau nimic. Nu credeau că sistemul era unul echitabil: toți cei care au ținut jurnale se plâng de șefii corupți și de lucrătoarele de la cantină ori de vânzătoarele rumene în obraji; toți cei care au ținut jurnale recunosc că au făcut rost, prin diverse mijloace, de rații în plus când era posibil și au cumpărat de pe piața neagră.

Și dosarele partidului sunt pline de cazuri de corupție. Președintele și adjunctul președintelui Sovietului raional Petrogradski, se spune într-un raport, în loc să „mențină o ordine de fier", aranjaseră să se distribuie în mod regulat alimente fără cartelă pentru ei și colegii lor. „Tovarășul Ivanov, în plus, și-a transformat biroul în dormitor pentru el și colega lui, tovarășa Volkova, în felul acesta expunându-se la acuzații că ar întreține relații sexuale cu un subordonat[27]." Situații similare au fost constatate și la Comitetul de partid al raionului Primorski, unde 12 membri, conduși de prim-secretar și de președintele sovietului, s-au aprovizionat direct de la cantina trustului local. „Înainte de festivitățile de 7 Noiembrie [ziua revoluției]", raporta un investigator NKVD,

> trustul a furnizat Comitetului raional 10 kilograme de ciocolată, 8 kilograme de caviar și tot felul de conserve. Pe 6 noiembrie, comitetul a telefonat la trust, cerând mai multă ciocolată... În total, alimente în valoare de 4 000 de ruble au dispărut în noiembrie... Cantina nr. 13 avea țigarete pentru toți membrii comitetului – 1 000 de pachete –, dar secretarul

Haritonov a cerut conducerii cantinei să nu le trimită acestora, spunând: „Am să le fumez eu personal pe toate".

Nikita Lomaghin, istoricul care a studiat în amănunt arhivele Serviciului Federal de Securitate din Petersburg, ajunge la concluzia, din faptul că raportul nu a fost întocmit până la sfârşitul lui decembrie, că miliţia îşi luase partea ei. Niciunul dintre membrii importanţi ai partidului implicaţi, subliniază el, nu şi-a pierdut slujba[28].

În loc să îi pedepsească pe funcţionarii necinstiţi, conducerea s-a concentrat asupra împiedicării publicului să înşele sistemul. Una din primele acţiuni ale lui Pavlov a fost să ia măsuri împotriva cartelelor neautorizate şi copiate. Funcţionarii de la evidenţă, a descoperit la sosirea în oraş în septembrie, nu mai reuşeau să ţină pasul cu uriaşele mişcări ale populaţiei din ultimele două luni, permiţând leningrădenilor să utilizeze cartele pe numele prietenilor şi rudelor care fuseseră evacuate sau plecaseră pe front. Controalele mai stricte şi pedepsele au redus numărul de cartele apărute în octombrie la 2,42 milioane, cu 97 000 mai puţin decât în luna precedentă. Nu era suficient şi, pe 10 octombrie, Sovietul oraşului a adoptat o rezoluţie, propusă de Jdanov, de reînregistrare a tuturor cartelelor. Între 12 şi 18 octombrie, leningrădenii trebuiau să prezinte personal actele de identitate administratorilor de bloc sau directorilor de la locul de muncă, apoi se aplica ştampila cu „reînregistrat" pe cartela pentru raţii. Cartelele neştampilate puteau fi confiscate la prezentare. Această măsură a redus numărul de cartele de pâine care circulau la acea dată cu alte 88 000, cel al cartelelor de carne cu 97 000 şi numărul de cartele de ulei şi unt cu 92 000.

Imediat au început să apară cereri pentru cartelele înlocuitoare. Toţi cei care făceau cerere, îşi amintea Pavlov, „spuneau aproximativ aceeaşi poveste – «Mi-am pierdut cartelele în timp

ce încercam să mă adăpostesc de bombardamente»... Sau dacă fuseseră distruse imobilele în care locuiau – «Cartela era în apartament când a fost lovită clădirea»[29]". Ca răspuns, s-a ordonat ca înlocuitoarele de cartele să fie tipărite numai de Biroul central de raționalizare, dar numai în cazurile cele mai bine atestate. Pentru solicitanți, aceasta a modificat procesul depunerii cererilor dintr-o bătălie familiară și plicticoasă cu micile oficialități într-o luptă literalmente pentru viață – o „combinație ciudată", cum i-a spus Lidia Ghinzburg, de „formă (birocratică) veche și conținut nou (oameni care mureau de foame)":

> În primul rând, este secretara cea rea, care vorbește cu voce joasă, cu ton studiat de respingere, abia înfrânându-și triumful administrativ. Apoi este secretara languroasă, foarte frumoasă, cu minunații ei ochi fardați, încă neîmbrăcată după moda blocadei... Se uită la tine fără urmă de răutate – singura ei dorință este să scape de problemă – și îți respinge cererea cu nonșalanță, chiar ușor tânguitor... În cele din urmă, este secretara pragmatică, aceea care... prețuiește procesul oficial în sine. Ea te refuză în mod maiestuos, ținându-ți o predică și explicându-ți logic lucrurile. Și deși secretara este interesată numai de ceea ce spune ea, solicitantul, care probabil că va muri peste câteva zile fără cartelă, este consolat pentru moment de aceste explicații logice[30].

Tot din decembrie, cartelele puteau fi folosite numai în anumite magazine. Deoarece unele erau evident mai bune ca altele, faptul de a fi înregistrat la magazinul pe care îl alegeai a devenit o altă luptă pe viață și pe moarte cu birocrația. (Ivan Jilinski, care ținea un jurnal și nu era mulțumit de magazinul local nr. 44 – condus în mod necinstit de „huligani de pe vremea bunicii" – a reușit să facă schimb și să ajungă la un Gastronom, ceva mai ordonat, mituindu-l pe director cu căciula lui de blană[31].)

Este nerealist să fii prea critic. Niciun sistem de raționalizare nu ar fi reușit să salveze toată populația Leningradului: gurile de hrănit erau pur și simplu prea multe, iar proviziile de alimente prea puține. Sistemul nu a fost un fiasco: alimentele au fost colectate, distribuite; pentru ele s-a stat la coadă, în circumstanțe care, în mod rezonabil, ar fi putut duce la convulsii sociale importante. A avut, totuși, fără îndoială, defecte serioase și care puteau fi evitate, ce au dus la pierderea a mii de vieți. Pe măsură ce asediul progresa, una dintre cele mai răspândite fraude a devenit ascunderea morții unei rude pentru a putea fi utilizată cartela până la sfârșitul lunii, când expira. Bărbații, așa cum spune Jilinski despre vecinii lui din casa de lemn subînchiriată din Novaia Derevnia, își întreținеau postum văduvele și copiii. „[Familiile] păstrau cadavrele afară, în frig", scria el în ianuarie 1942, „și continuau să ia pâine pe cartelele lor. Așa s-a întâmplat cu Serebriannikov și Usaciov – au fost ținuți în spălătorie. La fel Siropatov și Fedorov. Asta se întâmplă peste tot în oraș – prin urmare, foarte mulți sunt morți, dar ascunși[32]."

9

Coborârea în infern

În septembrie, zilele frumoase au alternat cu cele vântoase, de toamnă. În octombrie însă, s-a sfârşit cu vremea frumoasă. A căzut prima zăpadă, neobişnuit de devreme, la 15 octombrie, şi gheaţa, alb-murdară sub cheiurile de granit şi de un negru transparent în partea de sus, a început să alunece pe canale[1]. Gheorghi Kniazev, care mergea în fiecare dimineaţă pe cheiul Insulei Vasilievski, vedea cum scade numărul militarilor care invadaseră „cercul lui cu rază mică". Detaşamentele de marinari în marş, cu căştile prinse de raniţe, au dispărut; la fel şi camioanele pline de noroi, care treceau în viteză, ca şi soldaţii care campau cu caii lor pe iarba îngălbenită din Piaţa Rumianţev. Obuzele distruseseră cablurile aeriene de tramvai de pe Podul Nicolae şi o navă de război bloca vederea spre clădirea Senatului, cele trei coşuri ale acesteia profilându-se pe camuflajul alb, de iarnă. Alături de sfincşii din Luxor, încă neacoperiţi cu saci de nisip, se afla un camion pe butuci, cu două roţi lipsă. Sfincşii arătau ca „două păpuşi goale, triste, aruncate afară, în gerul muşcător"[2].

Această perioadă – din septembrie până la sfârşitul lui decembrie 1941 – a fost, cum spunea istoricul Serghei Iarov, cea în care leningrădenii „au coborât în infern". În doar trei luni, oraşul s-a schimbat dintr-un loc destul de familiar – în exterior nu se deosebea de Londra din timpul bătăliei pentru Anglia – într-un loc de coşmar pictat parcă de Goya, cu clădiri care

ardeau nestinse timp de mai multe zile şi cadavre scheletice care zăceau pe străzi. Pentru indivizi, spirala care se îndrepta în ritm accelerat în jos era cea de la viaţa relativ „normală" din timpul războiului – întreruperi, lipsuri, raiduri aeriene – la cea de martori neputincioşi ai morţii prin înfometare a soţilor, soţiilor, taţilor, mamelor şi copiilor – şi pentru mulţi, desigur, la moartea însăşi.

Tranziţia a fost atât de rapidă, totul era atât de anormal, încât ştirile numeroase despre moartea prin înfometare au fost la început primite cu neîncredere. Lidia Ghinzburg şi-a scris memoriile de medic legist despre blocadă ascunzându-se sub pseudonimul „Omul blocadei". Pentru acesta, foamea îşi avea locul „în deşert, alături de cămile şi fata morgana". Nu „credea că locuitorii unui mare oraş ar putea muri de foame... Auzind despre primele cazuri de deces printre cunoştinţe, oamenii încă se mai întrebau: Oare este vorba de cel pe care îl cunosc? În plină zi? La Leningrad? Cel care şi-a dat masteratul? De foame?[3]".

Elena Skriabina, a cărei primă reacţie la anunţarea războiul fusese să închirieze o casă de vacanţă la un preţ foarte avantajos, găsea ideea morţii prin înfometare „umilitoare şi absurdă". Deşi era responsabilă de patru „dependenţi" – mama, doi băieţi şi o fostă doică în vârstă – ea s-a întors în oraş abia la jumătatea lui august şi, prin urmare, a început să stocheze alimente foarte târziu. La 15 septembrie, a făcut o excursie în satele de la marginea oraşului, ca să facă troc cu sătenii: „Aveam ţigări, ghetele soţului meu şi nişte pantofi de damă... Peste tot a trebuit să mă rog, pur şi simplu să implor. Ţăranii au deja o mulţime de lucruri de valoare; nici nu vor să discute". Peste câteva zile, a reuşit, după ce a stat la cozi nesfârşite, să cumpere votcă, pe care a schimbat-o pe cartofi, în urma unor negocieri cu „o bătrână beată... Norocul nostru că încă se mai află printre noi asemenea bătrâne"[4]. Un alt noroc a fost un negustor ambulant tătar,

care i-a vândut ciocolată şi carne de cal pe bani („lucru de necrezut în zilele noastre, de vreme ce banii nu mai valorează nimic") şi o sticlă de vin roşu. Nu toţi locatarii din apartamentul în care locuiau în comun, nota ea la începutul lui octombrie, au fost la fel de norocoşi:

> Oamenii se transformă în bestii sub ochii noştri. Cine s-ar fi gândit că Irina, o femeie totdeauna liniştită, atât de drăguţă, ar fi capabilă să-şi bată soţul, pe care îl adorase? Şi pentru ce? Pentru că vrea să mănânce tot timpul şi nu se satură niciodată. Pur şi simplu o aşteaptă să vină acasă cu ceva, apoi se aruncă asupra mâncării...
>
> Cea mai macabră privelişte din apartamentul nostru ne este oferită de familia Kurakin. El, întors din exil şi slăbit de anii petrecuţi în închisoare, a început deja să se umfle. Este pur şi simplu oribil! Din fosta iubire a nevestei nu a mai rămas aproape nimic. Ea este în permanenţă iritată şi pusă pe harţă. Copiii lor plâng şi cer mâncare. Nu primesc decât bătaie. Iar familia Kurakin nu reprezintă o excepţie. Foamea i-a schimbat aproape pe toţi.

Doi „colaci de salvare" au făcut ca familia Skriabinei să nu o apuce pe acelaşi drum. Primul a fost faptul că avea acces la cantina soţului ei, inginer militar, de unde putea să aducă acasă, în mod regulat, mici cantităţi de supă şi *kaşa*. Al doilea a fost o slujbă fictivă, aranjată de un prieten, pentru fiul ei de 15 ani Dima, care i-a permis acestuia să capete raţia unui muncitor adult. Deşi fiul ei mai mic, Iura, de cinci ani, a continuat, bucuros şi plin de viaţă, să-l „ajute" pe lucrătorul care se ocupa de curte să taie lemne de foc şi să cureţe zăpada, pentru adolescentul Dima nici măcar asta nu era de ajuns:

> Nu-l mai interesează nimic. Nu are chef să citească ori să vorbească... îl lasă indiferent până şi bombardamentele.

> Singurul lucru care îl trezește la viață este mâncarea. Îi este foame toată ziulica și scotocește prin toate dulapurile, căutând ceva de mâncare. Dacă nu găsește nimic, mestecă zațul de cafea sau acele oribile turte de ulei folosite la hrana vitelor... Chiar și în septembrie obișnuia să plece în jurul orașului căutând să cumpere diverse lucruri, se interesa de comunicatele militare, se întâlnea cu prietenii. Acum seamănă cu un bărbat în vârstă, suferind mereu de frig. Își petrece zile întregi stând lângă sobă, în palton, palid, cu cearcăne vineții sub ochi. Dacă o ține tot așa, va muri[5].

O altă slujbă, obținută prin aranjamente de soțul Skriabinei, nu a ajutat. Angajat ca mesager într-un spital, Dima a fost trimis peste tot în oraș, pe un frig care de acum era mușcător, trezindu-se adesea păcălit, adică fără să primească masa de seară în schimb. Bucătarul-șef al spitalului, spune indignată Skriabina, era un hoț: „Numai atunci când Dima vine cu fiul directorului primește tot ce vrea – chiar și chiftele. Nu e de mirare că băiatul *acela* este bine hrănit și rumen în obraji". După 15 decembrie, când a leșinat pe stradă, Dima nu s-a mai ridicat deloc din pat – ori, cum se spunea în jargonul din timpul asediului, „a zăcut". „Stă acolo liniștit, fără să vorbească, îngropându-și fața în pernă. Nu se mai ridică să caute mâncare în dulapuri sau în servantă... Este atât de înalt și de subțire și demn de toată mila... Mă uit la el cu oroare. Mi-e teamă că va muri[6]." În mai puțin de patru luni, Skriabina trecuse de la joaca alături de băieții ei în parcul Palatului Ecaterina la a-l vedea pe cel mare stingându-se pur și simplu pentru că nu avea suficientă mâncare.

Olga Grecina locuia cu mama ei și cu fratele mai mic Volodea (Vova pe scurt) într-o casă vopsită în cenușiu, cu ornamente greoaie, situată la jumătatea străzii Maiakovski, una dintre marile artere care se desprindeau din Nevski. Tatăl ei, doctor, murise în urmă cu câțiva ani, iar ea și fratele ei mai mare Leonid

fuseseră mobilizați. În octombrie, după ce s-a întors de la săpat tranșee, a putut să-l viziteze pe Leonid în satul de lângă Șlisselburg unde staționa bateria lui de mortiere. Aici, el i-a prezentat-o pe noua lui logodnică, soră medicală – o fată nepotrivită, nu s-a putut împiedica să gândească Olga, care a insistat să fie fotografiați „cu capetele apropiate, zâmbind, în cea mai bună tradiție sătească", și care părea să vorbească numai despre draperii. Leonid și celălalt soldat, prietenul lui, erau bucuroși – fericiți că scăpaseră cu viață din încercuirea de la Kinghisepp. Dar nu aveau pâine, nici zahăr, iar caii lor erau slabi și rodeau din veranda de lemn de care erau legați cu dinții lor mari și galbeni. Unitatea nu avea suficientă muniție: „Fiecare baterie primește cinci obuze. După ce le lansezi, nemții ripostează și o fac timp de 24 de ore, dar noi nu mai avem cu ce să tragem în ei". La puțin timp după ce Olga s-a întors la Leningrad, mama ei a fost lovită de o mașină în timpul camuflajului. Deși nu a fost rănită grav, puterile i-au slăbit și trebuia să fie ajutată să ajungă în pivniță în timpul raidurilor. A insistat să-și împartă rația cu dragul ei „bulgăre de blăniță", câinele familiei, pe nume Kaștanka, așa că Olga s-a simțit pe jumătate ușurată când animalul a fost furat – dacă ceea ce se spunea era adevărat, pentru a fi mâncat. Sistemul neoficial de servicii reciproce prin care rușii ocoleau lipsurile și birocrația – *blat* în argoul sovietic – începea acum, a descoperit Olga, să se destrame. Ca să obțină medicamente pentru mama ei, a apelat la un fost coleg al tatălui ei, un anume dr. Mihailov. El era dator familiei Grecin încă din 1916, când fusese prins salvând „automutilați" – soldați care se împușcau singuri în mâna stângă pentru a scăpa, ca invalizi, de armată – de la execuție, fiind trimis în spatele frontului. În loc să-l denunțe, tatăl Olgăi prinsese din nou în copci mâinile soldaților pentru a ascunde rănile de glonț și îl transferase în alt spital. Mihailov lucra acum într-o clinică aflată nu departe de casa familiei Grecin, pe Pestelia, o stradă frumoasă, în stil

italienesc, care avea în ambele capete două biserici perfect proporţionate. Olga l-a găsit

> „asediat" de femei în vârstă – cel puţin aşa arătau atunci. Părea şi el o persoană destul de în vârstă. L-am rugat să vină s-o vadă pe mama, dar a refuzat, spunând: „Ştii că acum facem vizite la domiciliu numai în cazuri excepţionale, iar ea a fost deja diagnosticată şi are un tratament". Eram indignată, îmi amintesc, şi l-am admonestat – Cum, el, care fusese educat în tradiţia umanistă, care depusese jurământul lui Hipocrat, refuza să viziteze o persoană bolnavă? M-a ascultat cu tristeţe, apoi mi-a spus: „Dacă vin la tine, nu voi mai putea să ajung acasă. Pentru mine, totul este măsurat: o dată pe zi pot să merg de pe strada Ceaikovski pe Pestelia. Nu am putere să fac mai mult. Şi dacă nu ajung la serviciu, ce se va întâmpla cu toţi aceşti oameni? Şi a arătat spre uşă, în spatele căreia aşteptau pacienţii.

Un alt doctor, căruia Olga i-a plătit în avans o vizită la domiciliu, a recomandat mai întâi, cu cruzime, ca mama ei să fie hrănită cu supă de pui şi cu lapte, apoi a ieşit din dormitor ca să scrie o reţetă pentru sedative. După ce doctorul a plecat, Olga a observat că dispăruseră câteva bomboane dintr-o cutie aflată pe masa din bucătărie.

În noiembrie, Olga şi Vova şi-au găsit de lucru, Vova ca fochist, ceea ce însemna să taie şi să încarce lemne, primind în schimb mâncare şi căldură, iar Olga într-o fabrică de muniţii, o fostă tipografie, unde controla jumătăţi de carcase de obuz şi le căra de la un banc de lucru la altul. Deşi carcasele erau grele, unsuroase şi pline de aşchii de oţel care îi răneau mâinile, câştiga 230 de ruble pe săptămână şi câtă supă („de fapt numai apă fierbinte") putea să mănânce, plus ce lua acasă pentru mama ei. La sfârşitul lunii, familia a primit ştirea primei morţi – cea a lui Leonid, ucis în luptă nu departe de locul în care îl vizitase Olga în urmă cu câteva săptămâni.

La începutul lui decembrie, picioarele umflate şi plăgile infectate de pe mâini au silit-o pe Olga să renunţe la muncă şi a început să audă despre moartea vecinilor din blocul în care locuia. Primii care s-au prăpădit (aşa cum era tipic în tot oraşul) au fost lucrătorii auxiliari, cu statut inferior: portarul blocului – „un om foarte îngrijit, respectabil" – şi soţia lui, apoi cel care se ocupa de curte, apoi „instalatorul mic de statură, cu mustaţă, mereu morocănos, care locuia la primul etaj şi îşi petrecea timpul alungându-i pe băieţii care se purtau ca nişte huligani". A venit apoi rândul locatarilor blocului, începând cu fiul handicapat mintal al unei cântăreţe, care locuia la etajul de deasupra:

> Într-o noapte de decembrie, pe la 11 p.m., cineva a bătut în uşă. Am deschis şi în prag se afla vecina noastră, N, cu un pahar mic în mână. A spus: „Fiul meu e pe moarte – vă implor, daţi-mi o lingură de ulei de floarea-soarelui. Dacă îi torn uleiul în gură, poate reuşesc să-l salvez".
>
> „Dar nu am ulei!"
>
> „Ba da, aveţi, trebuie să aveţi! Trebuie să-mi salvaţi băiatul!"
>
> Nu, am insistat – însă de fapt aveam 100 de grame de ulei, pe care din fericire reuşisem să le iau pe cartelă de undeva. Dar nu puteam să îl irosesc pentru N – o hrăneam pe mama cu ulei. Dacă îl dădeam fiului lui N – pe care îl considerasem întotdeauna o persoană foarte dezagreabilă –, ce aveam să-i mai dau mamei? Mi-era ciudă pe N – faptul că o refuzasem era îngrozitor de ruşinos – şi ea a plecat. Dimineaţă, băiatul ei a murit. M-am simţit ca o asasină[7].

Trupurile leningrădenilor au început să decadă şi la fel s-a întâmplat cu arterele oraşului. În octombrie, centralele electrice au început să rămână fără combustibil şi au redus furnizarea de electricitate. Troleibuzele fuseseră de mult rechiziţionate pentru a fi folosite ca ambulanţe; acum tramvaiele au rămas pe loc în diferite puncte ale traseului şi pe ele au început să se adune

gheața și țurțurii. Dispariția lor, spune Ghinzburg, „a restaurat realitatea distanțelor din oraș", lungind străzile și mai ales podurile de pe Neva , măturate de vânt și unde nu te puteai adăposti. Zăpada nu a mai fost curățată, în așa fel încât toate străzile, mai puțin arterele principale, au devenit de netrecut, cu excepția șleaurilor făcute de roțile camioanelor și a potecilor făcute de oameni, care trasau noi scurtături prin locurile lovite de bombe și rămășițele gardurilor ale căror stinghii erau furate pentru a fi puse pe foc. Storuri improvizate făcute din ziare, hârtie de împachetat, scânduri și placaj acopereau ferestrele blocurilor de apartamente, dar își pierduseră veselia ciudată de la începutul războiului. Acum scândurile aveau un „simbolism funerar", marcau faptul că „oamenii stăteau înghesuiți unul în altul, pierind, fiind îngropați de vii"[8].

De la 27 noiembrie blocurilor de locuințe li s-a interzis să utilizeze curentul electric între 10 a.m. și 5 p.m., timp în care oricum consumul era foarte scăzut sau inexistent. Pentru iluminat și încălzit, leningrădenii s-au întors la mijloacele tehnologice ale satului.

Au fost inventate tot felul de lămpi confecționate manual – un improvizat „liliac" sau lanternă pentru vânt și *koptilka* sau „afumătoarea", care consta dintr-un fitil suspendat într-o cutie mică, o cană de tinichea sau un capac de oală întors. Ambele tipuri ardeau murdar, acoperind fețele, mâinile și pereții cu o funingine lipicioasă. Când petrolul lampant a dispărut – doi litri și jumătate de persoană au fost distribuiți în septembrie –, a fost înlocuit și, pe post de combustibil, au ars camfor, decapant, ulei pentru mașini, apă de colonie și insecticid. Toate au dispărut rapid din magazine și erau vândute la prețuri din ce în ce mai mari pe stradă sau în piețe. A doua piesă vitală a echipamentului de asediu era o sobă mică, de obicei făcută manual, din metal, numită *burjuika*, cu un burlan scos printr-o gaură făcută în fereastră. În sobă erau arse lemne din locuințele lovite de

bombe, mobilă (în piețe, șifonierele erau vândute mai bine tăiate în bucăți decât întregi), cruci din cimitire, cărți și bucăți de parchet. Gheorghi Kniazev a fost sfătuit de o tătăroaică, soția mecanicului de la Academie, să pună pe foc fecale uscate, așa cum se practica în stepă. Porecla de *burjuika* – în limba rusă burjui înseamnă „burghez" – venea de la forma „rotunjoară" a sobei, de la faptul că înghițea cu „lăcomie" combustibil sau de la faptul că fosta clasă mijlocie folosise astfel de sobe în timpul Războiului Civil. (Metalul folosit la confecționarea de *burjuiki*, nota un raport al miliției din ianuarie 1942, era furat din fabrici și vândut pe piața neagră.) În al treilea rând – și astăzi cel mai puternic simbol al blocadei –, venea *sanki*, sania pentru copii, vitală pentru transportarea lemnului de foc, a apei și, în cele din urmă, a cadavrelor.

Leningrădenii au fost nevoiți să-și amintească anumite „secrete" ale vieții de la țară. Au învățat că lemnul de mesteacăn ardea bine și lemnul de plop rău, că frunzele uscate de arțar puteau fi folosite ca înlocuitor de tutun și cum să aprinzi țigareta respectivă, răsucită în hârtie de ziar, cu ajutorul unei lentile ținute în soare sau lovind un obiect de metal pe piatră. Este ciudat, dar puțini au încercat să pescuiască la copcă, probabil pentru că le lipseau undițele și burghiele necesare. Unui bărbat, director de teatru, i se părea că se afla într-o mașină a timpului. Blocada făcuse ca Leningradul să se întoarcă înapoi în secolul al XVIII-lea – dar mai rău, pentru că oamenii nu mai aveau haine de blană, nu mai erau fântâni la fiecare colț de stradă, iar apa trebuia să fie cărată acasă în oale, nu în găleți și cobilițe[9]. În majoritatea blocurilor de locuințe, apa a început să dispară treptat, începând de la etajele superioare. Când nu au mai avut apă la robinet, locatarii s-au îndreptat spre clădirile vecine, apoi spre țevile sparte și copcile făcute de brigăzile de pompieri în canalele și fluviul înghețat. În timp, apa scursă s-a transformat în adevărate dâmburi de gheață, pe care trebuia să

te cațeri împreună cu recipientul respectiv, slujindu-te de mâini și genunchi. Dmitri Lihaciov a reușit să ia apă dintr-un hidrant de incendii, pe care o târa acasă pe sanie într-o băiță de copil din zinc. Vărsa mai puțină apă pe drum, a descoperit el, dacă arunca mai întâi niște bețe în recipient. Bătrânul lui tată („cel mai imprevizibil și mai irascibil om din câți am cunoscut vreodată") s-a dovedit a fi neașteptat de priceput la tăiat lemne, căci era un veteran, ca *burjuiki*, din Războiul Civil. Zoologii, remarca Lihaciov, au supraviețuit asediului, deoarece știau cum să prindă șobolani și porumbei. Matematicienii, mai puțin practici, au murit.

Pe măsură ce rația oficială s-a micșorat și rezervele private s-au terminat, leningrădenii au început să caute pe cont propriu, din ce în ce mai disperați, înlocuitori de mâncare. Cei mai cunoscuți erau *jmîhi* și *duranda* – coji de semințe de in, bumbac, cânepă sau semințe de floarea-soarelui, presate în turte și care în mod normal erau folosite pentru hrana vitelor. Date pe răzătoare și prăjite în ulei, puteau fi transformate în „clătite"; prepararea elaborată a acestora dădea impresia reconfortantă a unui fel de mâncare adevărat. De asemenea, se consuma foarte mult cleiul de oase folosit în tâmplărie, preparat din oasele și copitele animalelor. Lihaciov a descoperit opt foi de clei de oase la Casa Pușkin, pe care soția lui le-a spălat în mai multe ape, apoi le-a fiert cu frunze de dafin ca să prepare un aspic cu miros groaznic, înlăturat cu ajutorul oțetului și muștarului. Au mai gătit și grișul pe care îl foloseau pentru a curăța jachetele din piele albă de oaie ale fiicei lor: „Era plin de fire de lână și avea culoarea cenușie din cauza murdăriei, dar ne-am bucurat cu toții."

Un profesor de artă a căutat în apartamentele prietenilor evacuați: „Am scotocit în toate dulapurile de bucătărie și am luat biscuiți de tot felul – verzi, mucegăiți, orice... Am adunat o pungă mică. Am fost extrem de fericit că m-am ales cu o

cantitate destul de bună. Mai târziu, un elev de-al meu mi-a adus turtă de ulei – trei bucăţi uite aşa de mari. Era ceva nemaipomenit – trei bucăţi de turtă de ulei[10]!". A mai mâncat ulei de seminţe de in şi clei de peşte, folosit la amestecarea vopselelor şi la prepararea pânzelor.

Înlocuitorii erau adesea periculoşi. Chiar dacă nu erau otrăvitori în sine, puteau să provoace diaree şi vomismente ori să afecteze mucoasa subţire a stomacului. Totuşi, ceva era mai bine decât nimic. Glicerina conţinea calorii, după cum au descoperit leningrădenii, ca şi pasta de dinţi, siropul de tuse şi cremele de faţă. Muncitorii din fabrici mâncau cazeină industrială (ingredient folosit la fabricarea vopselei), dextrină (utilizată ca să lege nisipul în mulajele din topitorii), unsoare pentru tancuri şi ulei pentru maşini. La Institutul de Fiziologie I.P. Pavlov erau mâncaţi câinii (folosiţi la experienţe); într-un altul, oamenii de ştiinţă şi-au împărţit stocurile de „extract Liebig" – supă de carne uscată făcută din embrioni de viţel şi folosită ca mediu pentru dezvoltarea bacteriilor. Un părinte a adus acasă genunchiul plin de viermi al unui ren, omorât la Grădina Zoologică în timpul unui raid aerian[11].

Marea majoritate a animalelor de companie au fost de asemenea mâncate. „Toată ziua", îi scria soţia unui soldat aflat pe front, „căutăm ceva de mâncare. Cu tata am mâncat două pisici. Sunt atât de greu de găsit şi de prins încât acum căutăm un câine, dar nu se mai vede niciunul[12]." Membrii unei familii, pentru a nu se simţi prost în faţa vecinilor, vorbeau despre carnea de pisică folosind cuvântul franţuzesc *chat*. Alţii au făcut troc cu animalele de companie pentru a nu fi nevoiţi să-şi mănânce propriul câine ori le-au schimbat pe alte lucruri necesare. O profesoară a adus în cancelarie un fluturaş scris de mână, pe care îl găsise pe stradă. Textul acestuia: „Ofer 4,5 metri de flanel şi un primus pentru o pisică", a provocat „o lungă dispută – este moral sau nu să mănânci pisici[13]?". Curând,

nimeni nu a mai dat atenție unor asemenea moșturi. „Nu toți părinții", își amintea o supraviețuitoare a blocadei despre colegii tatălui ei, astronom la Observatorul Pulkovo,

> își iubesc copiii la fel de tare cum își iubeau Messer și soția cățelușa din rasa pointer pe nume Graalia. Lacrimi de iubire apăreau în ochii Elizavetei Alekseevna când se uita cum sărea prin iarbă. În timpul sezonului de vânătoare, Messer o lua cu el în fiecare duminică pe draga lui câștigătoare de premii, plecând mândru și ceremonios, cu o solemnitate de-a dreptul nemțească. În ianuarie 1942, au mâncat-o. Messer i-a tăiat beregata, în timp ce Elizaveta Alekseevna o ținea. Cățeaua era puternică; nu au reușit să facă treaba singuri, așa că i-au cerut ajutorul Pimenovei, promițându-i în schimb o bucată de carne. Însă după ce au dus la bun sfârșit toată operația nu i-au dat decât intestinele[14].

Aceasta a fost, de asemenea, perioada în care stocurile particulare de alimente sau lucrurile cu care se putea face troc au început să facă diferența între viață și moarte. O familie a dezgropat o valiză plină cu biscuiți „fosilizați", îngropată în urmă cu 29 de ani, în timpul Războiului Civil. O alta, notează un copil de zece ani care ținea un jurnal, a găsit o cutie de lumânări, pe care a reușit să le vândă cu 625 de ruble – lumânările costaseră doar opt copeici bucata când fuseseră cumpărate, în 1923. Clasicista Olga Fridenberg a reușit să reziste împreună cu mama ei dintr-un pachet de conserve pregătite pentru fratele ei înainte de plecarea acestuia în Gulag. O altă femeie a vândut hainele soțului decedat, cumpărate înainte de război, în timpul unei vizite în America. Excursia îl costase viața – fusese împușcat sub învinuirea de simpatizant al capitalismului în timpul Terorii –, dar costumele și jachetele de bună calitate au ajutat la salvarea familiei lui.

Când nu a mai rămas nimic de mâncat, locul alimentelor a fost luat de fantezie. Igor Krugliakov, care avea opt ani în timpul asediului, își amintește că trecea pe lângă cutia cu decorațiuni de Crăciun împreună cu sora lui, căutând nuci: „Miezul era uscat și zbârcit, dar îl mâncam, avea gust de mâncare. Am cules toate firimiturile adunate în crăpăturile mesei noastre din bucătărie, o masă mare și murdară – din nou, arătau a mâncare. Nu pot spune că asta ne-a înveselit, era doar un mod de a ne petrece timpul". La sfârșitul lui noiembrie, bunicul lui a murit de „diaree provocată de foame" – probabil că mama lui Krugliakov a fost sfâșiată de durere, fiindcă în disperare de cauză îi dăduse să bea permanganat de potasiu diluat – un dezinfectant universal de culoare purpurie, cunoscut sub numele de *marganțovka*. Copiii, care nu cu mult timp înainte alergaseră pe străzi adunând șrapnel, stăteau acum ghemuiți în pat, frunzărind o carte cu păsări din secolul al XIX-lea și *Darul tinerelor gospodine*, cartea lui Madame Molohoveț, cu rețete pentru piftie, cremă de ciocolată, chec și purcel de lapte. „Pentru prima oară în viața mea am citit cuvintele «Rum Baba». Erau și ilustrații – destul de simple, dar ne făcea plăcere să le privim[15]." Unul dintre cele mai devastatoare documente expuse în Muzeul Apărării Leningradului din Petersburg este un meniu imaginar semnat de Valia Cepko, un băiat flămând de 16 ani. „Meniu", scrie el citeț, „pentru după foamete, dacă am să mai fiu în viață. Felul întâi: supă – cartofi și ciuperci sau varză murată și carne. Felul doi: *kașa* – fulgi de ovăz cu unt, mei, orz perlat, hrișcă, orez sau griș. Carne: chifteluțe cu piure de cartofi; cârnați cu piure de cartofi sau *kașa*. Dar nu are rost să visezi la toate astea, deoarece nu vom trăi ca să le apucăm!" El nu a supraviețuit, căci a murit în februarie.

Mai trist, poate, chiar decât decăderea fizică a fost felul în care foamea a distrus personalități și relații. Din ce în ce mai preocupați de mâncare, indivizii și-au pierdut gradat interesul față de lumea din jurul lor, iar la extrem față de orice, cu

excepția găsirii a ceva de mâncare. „Înainte de război", scria Elena Kocina deja la 3 octombrie, „oamenii se împodobeau cu eroism, respectarea principiilor, onestitate – orice voiau. Uraganul războiului a măturat toate aceste zdrențe: acum toată lumea devenise ce era de fapt, nu ceea ce voia să arate".

Jurnalul ei – scris pe marginea unor ziare vechi, pe bucăți de tapet și pe dosul unor file tipărite – înregistrează, cu onestitate critică, decăderea gradată a mariajului ei. Chiar înainte de război, starea ei de spirit era una veselă; se bucura de fetița ei abia născută și își iubea la nebunie soțul. „Dima este în vacanță", scria ea la 16 iunie, în timp ce îl privea schimbând un scutec. „Toată ziua este ocupat cu fetița noastră: îi face baie, o îmbracă, o hrănește. Mâinile lui îngrijite, sensibile, de desenator, fac toate astea cu o îndemânare uimitoare. Părul îi strălucește în soare, luminându-i fața fericită." Peste șase zile, tânăra familie a fost șocată, ca milioane de alte familii, la anunțarea invaziei: „Am dus-o pe Lena în grădină cu jucăriile ei colorate și zornăitoare. Soarele strălucea deja pe cer. Un strigăt, zgomot de farfurii sparte. Proprietara trece alergând pe lângă casă. «Elena Iosifovna! Război cu nemții! Tocmai au anunțat la radio!»". După două săptămâni de război, cuplul a avut prima ceartă serioasă, în legătură cu faptul dacă Elena trebuie sau nu să plece la Saratov cu institutul. Elena a decis să nu plece, iar închiderea inelului blocadei a prins întreaga familie ca într-o capcană în Leningrad. În cursul lunii septembrie, Dima rămăsese în urmă cu somnul, căci făcea de gardă cu echipa de apărare civilă locală noaptea, iar ziua, după serviciu, săpa după cartofi într-o grădină de legume abandonată. În fiecare dimineață, Elena mergea pe cheiul Nevei până la spitalul de pediatrie care distribuia rația de lapte de soia pentru bebeluși:

> Arțarii sunt de un roșu intens, ca niște ruguri pe cale de a se stinge. Frunzele cad încet, ajungând chiar în mâinile mele.

Le iau acasă şi le pun pe marginea ferestrei, altele noi în fiecare dimineaţă. Ar putea fi ultimele frunze din viaţa mea. O ploaie de obuze cade de-a lungul cheiului, aterizând pe Academia de Artă şi Universitate. Uneori obuzele cad foarte aproape şi văd oamenii căzând.

La spital, Lena îşi bea laptele imediat. Când acesta se termină, începe să plângă amarnic, întinzând mânuţele spre biberoanele albe... Dar nu i se mai dă lapte: raţia este de numai 100 de grame.

Dima, care fusese transferat într-o fabrică pentru apărare, unde lucra ca strungar, primea raţia unui muncitor manual. „În timpul pauzei de prânz", scria Elena,

> îmi aduce din ce primeşte la prânz: o bucată mică de plăcintă cu carne şi două linguri de piure de cartofi. Cu toate protestele mele, mă obligă să mănânc tot – „Te rog, mănâncă, trebuie s-o hrăneşti pe Lena. Nu-ţi face griji pentru mine, eu m-am săturat". Dar eu văd că nu este adevărat; el nu mănâncă decât supa. Nu poate continua aşa multă vreme şi oricum eu am tot mai puţin lapte pe zi ce trece.

La începutul lui octombrie, deşi cuplul intrase deja în rezervele de cartofi şi *suhari* pentru cazuri de urgenţă, Elena a rămas fără lapte. „Noaptea beau o oală de apă, dar fără folos. Lena ţipă şi plânge la sânul meu ca un mic animal sălbatic (biata de ea!). Acum îi dăm tot untul şi zahărul pe care îl obţinem pe cartelă." La 10 octombrie, Elena scrie pentru prima oară despre bănuiala ei că Dima mânca pe ascuns *suhari* în lipsa ei. Feliile de pâine uscată s-au terminat peste patru săptămâni şi mai avem 400 de grame de mei din care să hrănim fetiţa („Acum mă blestem pentru că am cumpărat numai două kilograme şi jumătate de la magazin. Ce proastă am fost!"). Nemaiavând încredere în soţul ei, Elena a început să ascundă meiul de fiecare dată

când pleca de acasă – „sus în horn, sub pat, sub saltea. Dar el îl găseşte". La 26 noiembrie, întorcându-se acasă pe neaşteptate, l-a prins asupra faptei:

„Să nu cumva să îndrăzneşti!" am strigat, pierzându-mă cu firea.

„Taci, n-am ce să fac."

S-a uitat la mine cu disperare. Nici măcar nu a încercat să-mi evite privirea, aşa cum o făcuse în ultimele zile. Am tăcut şi furia s-a risipit... La urma urmei, fiindcă îmi dădea mie mâncarea de la prânz, începuse să simtă foamea înaintea mea.

Meiul s-a terminat pe 2 decembrie. Peste două zile, prin bunăvoinţa unei femei străine, Elena a reuşit să obţină macaroane pe cartelă. Rătăcind pe străzi în căutare de alimente de vânzare, a văzut o căruţă trasă de un cal încărcată cu lăzi:

În urma căruţei se târa o mulţime de oameni, ca şi cum ar fi urmat un sicriu. M-am alăturat acestei ciudate „procesiuni funerare". În lăzi erau, după cum s-a dovedit, macaroane, dar nimeni nu ştia unde urmau să fie livrate. Cel care conducea căruţa se încăpăţâna să tacă. Văzând un magazin în faţa noastră, am alergat într-acolo şi am format o coadă, într-un cor de înjurături. Parcă eram nişte animale. Însă calul, uitându-se la noi cu ochii lui blânzi, a tras căruţa mai departe. Ieşind din rând, am alergat după el. Asta s-a întâmplat de cinci ori...

În cele din urmă, căruţa s-a oprit în faţa unui magazin. Acolo era o coadă mare, răsucindu-se după colţ... Păzitorul porţii raiului, gestionarul magazinului, număra „sufletele credincioase", lăsându-le să pătrundă înăuntru câte zece odată. Stăteam şi mă uitam fără să mă gândesc la nimic. Nu ştiu ce se citea pe faţa mea, dar deodată o bătrână care aştepta la coadă m-a întrebat cu blândeţe: „Când îţi vine

rândul?". Am răspuns că nu fusesem la coadă, că nu avea rost să mă aşez acum de vreme ce probabil că oricum nu sunt suficiente macaroane pentru toată lumea. Şi am adăugat, lucru neobişnuit pentru mine, că aveam un copil mic acasă şi că nu aveam ce să-i dau de mâncare.

Femeia nu a spus nimic, dar când s-a deschis din nou uşa magazinului, a împins-o pe Elena înainte, ea rămânând afară. „Am fost atât de uluită că nici măcar atunci când am avut macaroanele în mâini, care îmi tremurau de emoţie, nu mi-a venit să cred că ceea ce mi se întâmpla era real."

Timpul câştigat prin acest act de caritate a fost scurt. Deşi Dima a reuşit, cu preţul unui efort fizic enorm, să facă o *burjuika* din tablă ondulată găsită într-un loc în care căzuse o bombă, la jumătatea lui decembrie devenise apatic şi paranoic. Nu se mai ducea la lucru, nu o mai ajuta să aibă grijă de copil, se ridica din pat numai ca să se ducă la brutărie după pâine, mâncând bucata bine cântărită, aşa-numita *dovesok*, pe drumul spre casă. Mişcările lui, scria Elena, erau acum cele ale unui „robot stricat", expresia „fosilizată" şi „sălbatică", avea ochii încercănaţi, iar pielea feţei întinsă de edeme lucea de parcă ar fi fost lăcuită. Şi faţa ei se umflase – arăta „ca dosul unui porc". Nu se putea gândi decât la mâncare:

Torn patru polonice de „supă" [făcută din clei de oase şi crutoane de pâine] pentru Dima şi două pentru mine. Pentru asta am dreptul să ling oala, deşi supa este atât de subţire că nu prea ai ce să lingi. Dima îşi mănâncă supa cu lingura, ca s-o „savureze" mai mult timp. Dar azi şi-a terminat porţia mai repede decât mine. S-a întâmplat să am o bucată de coajă de pâine mai groasă, pe care o mestecam cu plăcere. Simţeam să se uită cu ură la maxilarele mele care se mişcau fără oprire.

„Mesteci mai încet intenţionat!", a izbucnit el cu răutate. „Vrei să mă enervezi!"

„Ce vrei să spui? De ce faci asta?", am lăsat să-mi scape, cu uimire.

„Nu încerca să negi, te rog, văd foarte bine."

S-a holbat la mine, cu ochii plini de furie. Eram îngrozită. Oare înnebunise[16]?

Vera Inber a văzut pentru prima oară la 1 decembrie un cadavru târât pe o sanie. „Nu era niciun sicriu. Era înfăşurat într-un giulgiu alb şi i se distingeau bine genunchii, fiindcă cearşaful era înfăşurat strâns. O înmormântare biblică, la fel ca în Egiptul antic. Forma umană era destul de clară, dar nu puteai spune dacă era vorba de un bărbat sau de o femeie." Până la sfârşitul lunii, aceasta a devenit o privelişte obişnuită. În octombrie, i-a raportat NKVD lui Jdanov pe la sfârşitul lui decembrie, la Leningrad muriseră 6 199 de oameni „din cauza dificultăţilor legate de hrană", cu aproape 80% mai mult decât rata mortalităţii obişnuite în perioada de dinainte de război, care era de aproximativ 3 500 de morţi pe lună. În noiembrie, numărul crescuse la 9 183, iar în primele 25 de zile ale lui decembrie, la 39 073. În fiecare dintre ultimele cinci zile, între 113 şi 147 de cadavre au fost ridicate de pe străzi. Rata mortalităţii era foarte ridicată, mai ales în rândul bărbaţilor (71% din total) peste 60 de ani (27% din total) şi al bebeluşilor (14%). În pofida arestării a 1 524 de „speculanţi", mai nota raportul, preţurile de schimb ale alimentelor pe pieţele cunoscute ca ilegale, dar în practică tolerate de pe străzi, au crescut extraordinar de mult. O haină de blană de iepure valora 16 kilograme de cartofi, un ceas de buzunar 1,5 kilograme de pâine, o pereche de pâslari cu galoşi 4 kilograme de *duranda*. În ultimele şase zile din decembrie, au murit alţi 13 808 de oameni, aducând cifra totală a lunii la aproape 53 000 de persoane[17].

Evoluţia evenimentelor era monitorizată şi la Berlin. Serviciul secret al armatei şi *Sicherheitsdienst*, serviciul secret al SS, raportau în mod regulat despre condiţiile din interiorul oraşului,

adunând datele de la informatori, dezertori şi de la prizonierii de război. „Bolile", raporta Sicherheitsdienst la 24 noiembrie, au „început să se răspândească":

> Mai ales femeile sunt predispuse la serioase infecţii ale căilor respiratorii, din cauza insuficientei sau a completei absenţe a încălzirii din apartamente şi a ferestrelor sparte. Rata mortalităţii în rândul copiilor este destul de mare. Au existat cazuri de tifos, deşi nu se poate vorbi despre o epidemie. De asemenea, au fost observate numeroase cazuri de dizenterie[18].

Peste două săptămâni, un alt raport al serviciilor secrete, de la Armata a 18-a comandată de von Küchler, se lăuda cu loviturile încununate de succes ale artileriei asupra unui spital, a Casei de cultură, a Teatrului Mariinski, a unui depozit de alimente, a unui depou de tramvai şi asupra birourilor redacţiei *Leningradskaia Pravda*. Victimele, nota acesta, nu au mai fost ridicate de autobuze, ci de căruţe trase de cai – şi aceştia sunt tot mai puţini din cauza lipsei de furaje. Totuşi spionajul german a acordat mai mult spaţiu problemei foametei. Raţia civililor, se observa în mod corect, fusese redusă de cinci ori de la începutul lui septembrie, iar „proasta organizare a distribuirii alimentelor" însemna că posesorii de cartele obţineau adesea mai puţin decât le era alocat sau nimic. „Au existat cazuri de muncitori tot mai slăbiţi care îşi pierdeau cunoştinţa la locul de muncă. Au fost înregistrate şi primele decese din cauza foamei. Se poate trage concluzia că în săptămânile viitoare vom vedea o semnificativă deteriorare a situaţiei alimentare a populaţiei civile a Petersburgului[19]."

Istoricul de artă Nikolai Punin a scris pentru ultima oară în jurnalul din iarna asediului la 13 decembrie, stând în camera lui întunecată cu vedere spre Palatul Şeremetiev. Mai înainte, scrisese despre marea lui dorinţă ca bisericile să fie deschise şi

să fie pline de rugi, şi lacrimi, şi lumânări, făcând „mai puţin palpabilă această realitate rece ca fierul în care trăim". Acum, el îl aseamănă pe Stalin cu zeul pizmaş din Vechiul Testament:

> *De profundis clamavi*: Doamne, fie-ţi milă de noi... Pierim. Dar, în măreţia lui, este la fel de implacabil ca neînduplecata putere sovietică. Nu are importanţă pentru aceasta ca, având 150 de milioane [de oameni], să piardă 3 milioane dintre ei. Măreţia lui, care se află în ceruri, nu preţuieşte viaţa pe pământ aşa cum o facem noi... Trăim într-un oraş îngheţat şi înfometat, noi înşine abandonaţi şi înfometaţi. Nu îmi amintesc să fi căzut vreodată atâta zăpada. Oraşul este acoperit în troiene de zăpadă ca într-un giulgiu. Este curat, pentru că fabricile nu mai lucrează şi este o raritate să vezi fumul ridicându-se din hornuri deasupra blocurilor. Zilele sunt limpezi şi ai putea să te deplasezi mai uşor, dar oraşul este îngropat sub zăpadă ca şi provinciile, alb, într-un ger de crapă pietrele...
>
> Şi totul este simplu; nimeni nu spune nimic deosebit. Ei nu vorbesc despre nimic altceva, doar despre cartele ori evacuare. Pur şi simplu suferă şi probabil gândesc, la fel ca mine, că poate nu le-a venit încă rândul.
>
> Simt singurătatea mai ales noaptea, ca şi inutilitatea rugăminţilor şi a rugăciunilor, şi uneori plâng în tăcere... Şi nu văd nicio salvare. Şi nici nu poate fi imaginată una, cu excepţia celei la care visezi cu ochii deschişi. „Ne-am întors faţa de la El" m-am gândit, „iar El de la noi." *Miserere*, am murmurat, şi am adăugat – asta este, *dies irae*. Doamne, fie-ţi milă de noi[20].

PARTEA A TREIA

Moartea în masă: iarna 1941-1942

Народный Комиссариат Внутренних Дел СССР

Отдел Актов Гражданского Состояния

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о смерти № 6592.

Гр. Степанов

29 XII 1941 г. Михаил Иванович

умер (ла) 25 XII 1941 г.

Тысяча девятьсот сорок первого года

о чем в книге записей актов гражданского состояния о смерти за 1941 г. 28 числа XII м-ца произведена соответствующая запись под № 6592

Место смерти: город Ленинград, область, район, с/совет

Возраст и причина смерти 57 лет. Дистрофия

29 XII 1941 г.

Зав. Бюро ЗАГС

Делопроизводитель Кириченкова

Certificat de deces, decembrie 1941. Cauza menționată a morții: „distrofie", eufemism pentru foame.

Cred că adevărată este foamea, iar restul un miraj. În vremea foametei, oamenii se dezvăluie, se dezbracă, se eliberează de orice minciună. Unii se dovedesc a fi minunaţi, eroi fără pereche, alţii – canalii, scelerați, ucigaşi, canibali. Nu au existat jumătăţi de măsură. Totul a fost real. Cerurile s-au desfăcut şi în ele a fost văzut Dumnezeu...

Dmitri Lihaciov

10

Drumul pe Gheață

Locotenentul Fritz Hockenjos avea 32 de ani și era comandantul *Radfahrzug*, sau unitatea de recunoaștere pe biciclete, din cadrul Diviziei 215 infanterie, Armata a 16-a, sub comanda generalului Busch[1]. În viața civilă silvicultor (se ocupa de administrarea pădurilor), venea, ca majoritatea oamenilor săi, din Lahr, un oraș medieval ca în cărțile poștale ilustrate, așezat între viile dintre valea Rhinului și marginea de vest a Pădurii Negre. Era căsătorit cu Elsa și avea doi băieți; îi plăceau vânătoarea, ornitologia, fotografia și să cânte în corul bisericii locale. A ajuns în Uniunea Sovietică la 24 noiembrie cu un tren plin de soldați. Din tren, de pe platforma pe care se aflau tunurile antiaeriene, a văzut pentru prima oară această țară, și anume marile terenuri fertile ale Lituaniei. „Iată un peisaj după inima mea! Aici nu sunt garduri de sârmă ghimpată sau stâlpi de telegraf – numai libertate și spațiu!" Oprindu-se într-o gară de țară pentru a hrăni caii și a face câțiva pași, soldații au fost repede înconjurați de o mulțime prietenoasă de adolescenți stângaci și de femei încălțate cu pâslari și purtând basmale colorate: „Toți vorbesc puțină germană, glumesc cu noi... A început un schimb în natură plin de viață, iar când toți au început să valseze, nu le-a trebuit mult soldaților să danseze cu fetele, care nu păreau deranjate de asta." În ziua următoare, s-au oprit la Riga, unde au văzut primii ruși – prizonieri de război care lucru la calea ferată sub paza unui lituanian:

Sunt îmbrăcați în zdrențe și au fețe înfometate, fără expresie. Arată atât de înfometați încât ai impresia că se vor prăbuși în orice moment. Au venit la tren și au început să cerșească – ezit să fac această comparație, dar nu există alta – precum animalele. Băieții noștri, buni la inimă, le-au dat pâine, dar lituanianul i-a alungat pe bieții nenorociți cu patul puștii. În timp ce se îndepărtau printre șine, adunau pielițe de cârnați, firimituri de pâine și chiștoace de țigări, înfundând cu disperare totul în gură. Lituanianul ne-a explicat că în lagăr mor în fiecare zi de foame și din cauza bolilor aproximativ 50 de prizonieri ori sunt împușcați în timp ce încearcă să evadeze. Însă ne-a mai spus și că bolșevicii, în timp ce se retrăgeau, au luat cu ei jumătate din copiii din Riga și 60% din populația orașului Dünaburg [azi Daugavpils]. Toate astea ne-au făcut să înghețăm; aici, în Est, bate un blestemat de vânt rece.

În noaptea de 26 noiembrie au ajuns la sârma ghimpată și la turnurile de pază din lemn ale graniței de dinainte de 1939 cu Rusia. „Stăteam la fereastră și am răcâit gheața de pe geam ca să pot vedea afară... În lumina palidă a lunii, am putut să văd terenurile acoperite cu iarbă-neagră, mlaștinile, pădurile distruse, câmpurile nelucrate, subarboretul." De acum încolo, trenul a trebuit să fie camuflat pe timpul nopții, iar roțile erau dezghețate cu lămpi de sudură la fiecare oprire. Afară, peisajul a rămas „mereu același, mereu ostil":

Câteva sălcii și niște mesteceni pipernicițí; altfel, un alb monoton. O grămadă de case mici și negre se înghesuie la întâmplare; la orizont se văd păduri întunecate; ninge slab. Ne-am oprit în câmp timp de câteva ore. Siluete înfofolite lucrau la calea ferată – femei și bătrâni. S-au uitat în sus în timp ce treceam, dar parcă nu ne vedeau. Numai copiii ne făceau cu mâna sau cerșeau pâine – „Pan [domnule], gib

brot!" strigau ei. Acestea au fost primele cuvinte pe care le auzeam de la ruși și aveam să le auzim mereu.

La 28 noiembrie, Hockenjos și oamenii lui au coborât din tren și au pornit pe drumuri, care erau deja pline de soldați, cai și coloane nesfârșite de prizonieri. Pedalând pe bicicletele lor grele și încărcate pe un vânt care te îngheța, au traversat râul Volhov pe un pod plutitor, au trecut prin orașul Gruzino aflat în ruine și pe lângă castelul de acolo, apoi din sat în sat, în căutarea comandamentului regimentului, pe care l-au găsit, în cele din urmă, „înghesuit într-o casă mică, urât mirositoare – ofițeri de Stat-Major, funcționar, cartograf, mesager, telefonist și operator radio, toți într-o singură cameră". Au fost încartiruiți peste noapte într-o izbă cu o țărancă și cei trei copii ai ei. Membrii familiei nu erau, s-a grăbit să explice mama, ruși, ci lituanieni, descendenți ai baptiștilor exilați de țari pentru că refuzaseră să servească în armată. „În 1938", scrie Hockenjos, „sovieticii veniseră și ridicaseră toți bărbații și îi trimiseseră într-un lagăr de muncă de lângă Arhanghelsk. I-am promis că atunci când îl vom găsi pe soțul ei acolo, îl vom trimite acasă. Adolf Hitler – pe care l-a recunoscut într-o stampă – va pune toate lucrurile în ordine!"

După cină, gazda a cântat colinde la acordeon, iar tinerii germani i-au arătat fotografii cu familiile lor și i-au amuzat pe copii demonstrându-le cum funcționează stilourile, ceasurile de buzunar cu alarmă și farurile cu dinam de la bicicletele lor. „Am întrebat-o de «colhozuri, comsomol și comisar»; nu – în oraș nu erau membri de partid, nici comisar, dar exista un *colhoz* [gospodărie colectivă]. „Oh, Kolchos kaput! Gutt, gutt! Bolschewik – nix gut!"

În ziua următoare, unitatea de biciclete s-a mutat în satul Rahmișa, la 8 kilometri în spatele liniei frontului și destinația ei finală. „Ni s-a repartizat", a scris Hockenjos în seara aceea,

o izbă tipic rusească, în care mirosea atât de tare a acru încât aproape că ne-a venit să ieşim din nou afară clătinându-ne. Pereţii sunt tapetaţi cu ziare vechi – împotriva gândacilor, cum am descoperit curând. O masă, o bancă, un pat după sobă şi două icoane cu sfinţi sunt singurele mobile. Singurele obiecte de metal sunt burlanul sobei şi samovarul... Feodor, gazda noastră, este tipicul *mujik* rus. Nevasta lui este incredibil de murdară şi pare a fi sursa tuturor mirosurilor neplăcute din acel loc. Este greu de spus ce vârstă au copiii, aşa că mi-e greu să spun dacă fata blondă cu obraji rumeni, care îmi aminteşte de o purcelușă, cu trupul ei rotunjor şi picioarele murdare, este fata sau nepoata lor. Un băieţel cu nasul cârn pe nume Kolea completează familia...

Nu vorbim prea mult. Stăm la masă ori pe jos, fumăm şi bem ceai. Din când în când, Feodor iese de după sobă şi ia un chiştoc de ţigară din cutia de conservă de hering care serveşte drept scrumieră. Dacă nu e nimic în cutie, ia o bucată de ziar, vine la masă, îşi ciocneşte călcâiele şi zâmbeşte, întinzând hârtia goală. Vrând, nevrând, trebuie atunci să iau câteva fire din tutunul meu şi să i le dau, după care el face o plecăciune adâncă şi se retrage din nou după sobă.

Sărăcia acestor oameni depăşeşte toate concepţiile noastre precedente despre paradisul ţăranilor şi al muncitorilor. Feodor nu a văzut ceai sau zahăr de mai mulţi ani, iar tutunul şi parafina sunt obiecte de lux. Pe foc se află o oală plină cu cartofi şi un fel de ciorbă greu de definit, cu care familia trăieşte de pe o zi pe alta. Ei beau apă fierbinte din samovar în nişte căni vechi de tablă. Când i-am dat micului Kolea nişte bomboane, bătrâna le-a înşfăcat şi a pus câte una în fiecare cană, apoi a turnat pe deasupra apă fierbinte.

Viaţa a început să fie înspăimântătoare şi lipsită de confort. Chiar în seara în care a ajuns la Rahmişa, Hockenjos a fost trimis să facă faţă primului dintr-o lungă serie de atacuri de gherilă ale sovieticilor:

> La ora patru se face întuneric, iar în lumina lugubră lămpii cu gaz, orele sunt lungi. Prin urmare, ne ducem la culcare la opt – ruşii se urcă pe cuptor, iar noi ne culcăm pe jos, pe paie... La ora zece bate cineva la uşă, strigând: „Alarmă! O ambulanță arde pe drumul spre Glad. S-au tras focuri de armă. Unitatea de biciclete să se ducă şi să investigheze imediat!".

Ajungând la locul faptei, unitatea găseşte ambulanța arzând şi pe şoferul acesteia grav rănit. „Nu putem găsi nicio urmă în pădure. O patrulă? Partizani? Pe la două dimineața, ne întoarcem la paiele noastre." În următoarele cinci zile, încă trei camioane au trecut peste mine.

Când nu se ocupau de ridicarea victimelor, sarcina *Radfahrzug* era să patruleze între satele cucerite de germani şi aflate acum în spatele liniei frontului. În seara zilei de 7 decembrie, lui Hockenjos şi oamenilor lui li s-a ordonat să aducă întăriri dintr-un batalion vecin. În întuneric şi pe un frig de – 40°C, în dimineața următoare, la ora şase, ei au constatat că nu porneşte camionul lor, în ciuda faptului că motorul mersese aproape toată noaptea. Au fost nevoiți să plece pe jos, deşi gerul le ardea plămânii şi le îngheța genele şi nările. La ora nouă, soarele s-a ridicat din mijlocul pădurii într-o ceață roşie, luminând micile cristale de gheață suspendate în aerul imobil. La zece au ajuns la un post de comandă, cu doi oameni care prezentau deja degerături. „Peste cinci ore", scria Hockenjos,

> va fi din nou întuneric. Ne-am furişat afară şi am pătruns încă o dată în *no-man's-land* – un şir lung de siluete întunecate pe fundalul strălucitor al pădurii de plopi, înaintând cu greu prin zăpada până la genunchi, ținte înfricoşător de sigure pe fundalul alb. Nu avem nici mantale groase, nici căciuli. Timp de o oră bună, am rătăcit prin pădurea înaltă, tăcută, acoperită de zăpadă. Din loc în loc,

obuzele făcuseră mici luminişuri printre molizi şi pini. În faţa noastră s-a deschis un luminiş mai mare, în care se afla o cabană pe jumătate în ruine. Avem impresia că vedem mişcare, aşa că îndrept mitraliera spre marginea copacilor şi trimit un grup în direcţia aceea. Oamenii găsesc doi cai scheletici, care mănâncă din acoperişul de paie al cabanei. Pleacă în galop, cu coamele şi cozile în vânt.

Mai departe, copacii se răresc, iar zăpada ajunge până la brâu. Văd nişte urme pe care le bănuiesc de lup şi de elan. Dinspre sud se aude sunet de lupte grele şi toţi se lipesc de copaci când avioanele de luptă ruseşti zboară pe deasupra capetelor lor. La şapte seara, la patru ore după apusul soarelui, au ajuns la un drum, un morman de cadavre şi un şir de izbe – satul Gorneşno. „*Schnapps*, ceai şi pâine cazonă... 20 dintre oamenii mei au degerături, majoritatea grave. Picioarele unora s-au înnegrit şi se târăsc spre adăposturi în patru labe." În

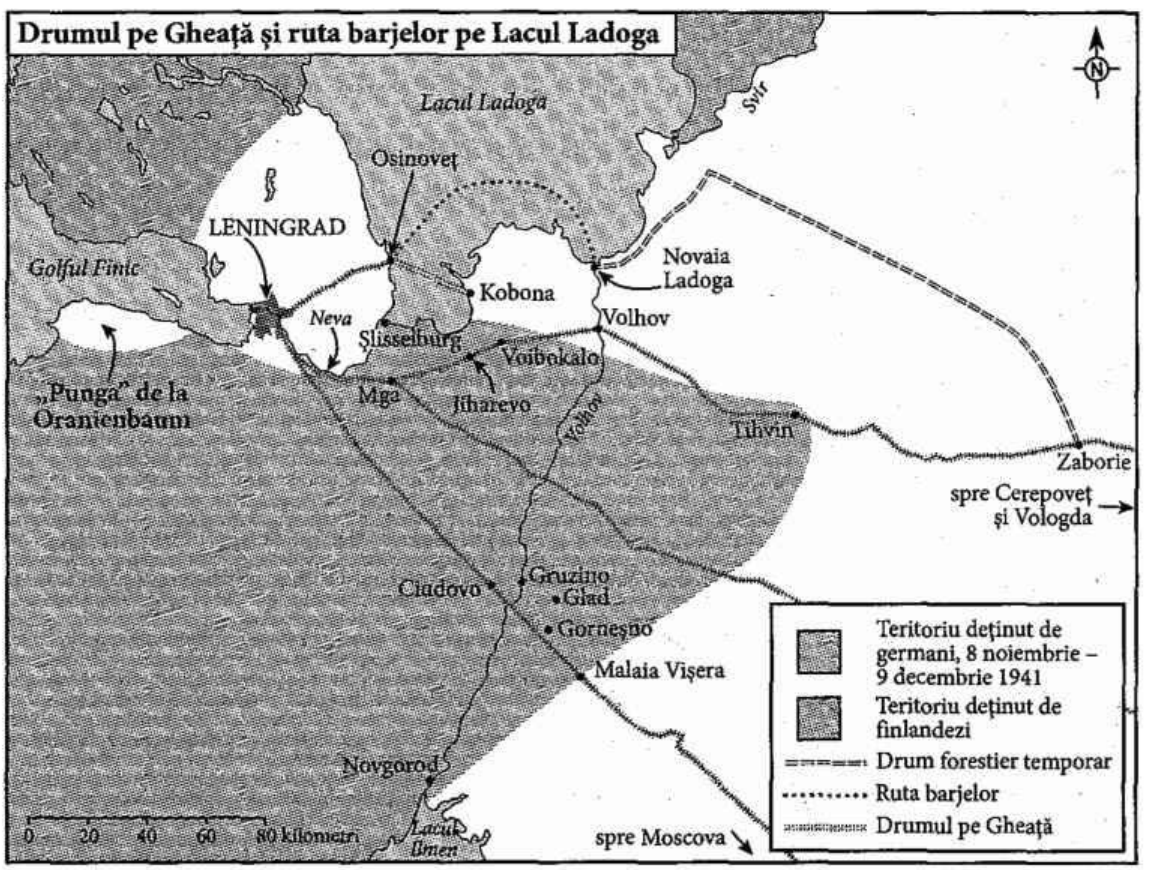

dimineața următoare, lui Hockenjos i s-a spus că în timpul nopții o bucătărie de campanie a nimerit peste o mină și numai un soldat a supraviețuit. „Așteptăm camionul nostru, dar acesta nu vine. În schimb, din pădure apare o patrulă cărând trupurile celor șapte cercetași pe care i-am întâlnit ieri. Au capetele zdrobite și nasurile și urechile tăiate." Hockenjos a auzit și știrea, veche de două zile, despre atacul japonez asupra flotei americane de la Pearl Harbor. „Dacă acesta nu este un război mondial", scria el cu amărăciune necaracteristică în jurnalul său, „nu știu ce este. Se pare că am să ajung căpitan până la urmă."

Hockenjos s-a aflat în ariergardă în timpul celei de-a doua bătălii pentru Tihvin, un oraș situat la 175 de kilometri sud-est de Leningrad și cel mai estic punct al capului de pod german pe râul Volhov. Era important datorită locului în care era situat, pe linia de cale ferată pe care erau livrate proviziile pentru a fi transportate peste Lacul Ladoga către Leningrad. Teritoriul cucerit de Wehrmacht pe țărmul de sud al Lacului Ladoga, după ce ocupase Șlisselburg pe 8 septembrie, era apărat cu tenacitate, dar avea numai 30 de kilometri lățime. Trecând prin Tihvin, trenurile puteau să fie descărcate la Volhov, la 20 de kilometri de micul port Novaia Ladoga, de unde porneau barjele, bravând atacurile aeriene germane, spre Osinoveț, pe țărmul de vest al lacului, deținut de sovietici. O mică linie de cale ferată suburbană, de cinci kilometri, ducea la Leningrad. A asigurat rațiile pentru 20 de zile în timpul toamnei trecând de blocadă.

La 8 noiembrie – în toiul Bătăliei pentru Moscova – Tihvin a căzut în mâinile germanilor, împreună cu 20 000 de soldați, 96 de tancuri, 179 de tunuri și un tren blindat[2]. Pierderea sa a tăiat calea ferată, vitală pentru Leningrad. Cele mai apropiate trenuri cu provizii puteau ajunge acum la Novaia Ladoga prin Zaborie, 170 de kilometri la est. Consiliul Militar al Leningradului a ordonat imediat construirea, prin pădurea aproape

virgină și folosind munca țăranilor înrolați cu forța, a unui drum nou, de 200 de kilometri, care trebuia să fie terminat în două săptămâni. Consiliul a mai ordonat ca rațiile de pâine ale soldaților de pe linia frontului să fie reduse, pentru prima oară, de la 800 de grame la 600 de grame pe zi. Rațiile alocate pentru unitățile din spatele frontului au scăzut de la 600 la 400 de grame. Alte trei reduceri ale rațiilor – încă una pentru militari, două pentru civili – au urmat rapid. În același timp, gheața a dus la oprirea navigației pe Lacul Ladoga, ultimele barje ajungând la Osinoveț pe 15 noiembrie. Până la terminarea noului drum și la formarea pe lac a unui strat de gheață suficient de gros pentru a suporta greutatea camioanelor, niciun fel de alimente nu au putut ajunge la Leningrad decât pe calea aerului. Deși 64 de avioane, la insistențele furioase ale lui Jdanov, au fost desemnate pentru a face acest drum, numai o treime sau mai puțin au fost operaționale în același timp și livrau zilnic numai 40-50 de tone, în majoritate blocuri de carne presată și congelată[3].

Urmărită cu atenție disperată de hidrologi, grosimea gheții creștea îngrozitor de încet. (Pentru a estima rata eventuală de întărire a gheții, un bărbat a consultat cronicile medievale scrise de călugării de la Valaam, care înregistrau în fiecare iarnă data la care pelerinii puteau să ajungă pe jos pentru prima dată pe insula pe care se afla mănăstirea lor.) S-a calculat că gheața trebuia să aibă cel puțin zece centimetri grosime pentru a trece un cal și un călăreț, 18 centimetri pentru un cal înhămat la o sanie, 20 de centimetri pentru un camion încărcat de două tone. Un drum de la Osinoveț către satul Kobona, pe cea mai apropiată fâșie de țărm deținut de sovietici, avea nevoie de minimum 20 de centimetri de gheață de-a lungul celor 30 de kilometri lungime, cât măsura acesta.

La 17 noiembrie, când gheața avea numai zece centimetri grosime, primii cercetași s-au aventurat pe lac, purtând centuri de siguranță și ducând țăruși lungi. În ziua următoare a început

să bată vântul din nord, temperatura a scăzut și a început munca de curățare a drumului pe zăpadă, de marcare a acestuia și de construire de poduri peste crevase. Până pe 20 noiembrie, gheața avea o grosime de 18 centimetri, iar primul transport – 300 de sănii trase de cai – a pornit la drum, urmat două zile mai târziu de primele camioane, la distanțe mari unele de altele. La întoarcere, deși transportau numai câțiva saci de grâu, mai multe au trecut pe gheață. Pentru a împărți greutatea, următorul convoi a remorcat sănii. În zadar: la 1 decembrie numai aproximativ 800 de tone de făină – pentru mai puțin de două zile – au fost livrate și 40 de camioane s-au împotmolit ori s-au stricat. Noul drum îngust pe uscat către Zaborie era și mai prost: primul convoi care a pornit pe acesta, la 6 decembrie, a avut nevoie de 14 zile pentru a ajunge la destinație și mai bine de 350 de camioane au fost remorcate sau abandonate. Lui Vasili Ciurkin, artileristul implicat în lupta haotică de la Volosovo din august, i s-a ordonat să pornească pe gheață în noaptea vântoasă și neagră de 7 decembrie. A mers încet din cauza picioarelor înghețate și a ajuns în spatele unității sale; s-ar fi rătăcit cu siguranță, dacă nu ar fi văzut lumina roșie a farului de pe țărmul „continentului". A ajuns la Kobona la 1 p.m. în ziua următoare, după ce a trecut pe lângă zece camioane încărcate cu făină care se afundaseră cu roțile din spate în gheață și un tânăr soldat mort din cauza gerului[4].

Niciun convoi nu a mai trecut pe această rută. La 9 decembrie, după o serie de atacuri neregulate asupra malului de sud, ieșit în afară, dar mult prea extins, deținut de germani, Armata a 4-a, sub comanda generalului Meretkov o lună mai înainte, a recucerit, în cele din urmă, Tihvin după lupte grele, soldate cu până la 9 000 de morți de partea germană[5]. Trenurile cu provizii puteau fi acum încărcate la Tihvin, iar ruta camioanelor s-a scurtat la 160 de kilometri – 130 de kilometri pe uscat prin Novaia Ladoga și Kobona și 30 de kilometri peste lac. Eliberarea

a încă două oraşe de pe calea ferată, Voibokalo şi Jiharevo, a permis o altă ameliorare: de la 1 ianuarie, trenurile cu provizii puteau fi încărcate la numai 13 kilometri de ţărmul lacului şi ruta camioanelor a fost redusă la mai puţin de 45 de kilometri. Ca urmare, livrările pe Drumul pe Gheaţă – în realitate şase rute paralele diferite – s-au ameliorat gradat. Deşi afectate de viscol, de proasta administrare (primul comandant al acţiunii desfăşurate pe drum, colonelul Jmakin, a fost demis pentru incompetenţă), bombardamentele germane şi ambuteiajele de-a lungul micii şi slab echipatei căi ferate Osinoveţ–Leningrad, în total 270 900 de tone de alimente şi 90 000 de tone de combustibil şi alte provizii au fost livrate până când gheaţa s-a topit la sfârşitul lunii aprilie[6].

Mai puţin încununate de succes au fost încercările din lunile noiembrie şi decembrie de a ridica blocada. La plecarea lui la Moscova, Jukov a lăsat ca moştenire frontului de la Leningrad un cap de pod mic, cucerit prin lupte sângeroase, pe malul stâng al Nevei, chiar la sud de Şlisselburg, aşa-numitul *Nevski Piataciok*, sau „moneda de cinci copeici de pe Neva". Având o lungime de numai doi kilometri şi o adâncime de mai puţin de un kilometru, arăta semnificativ pe hărţi, dar era în realitate mult prea mic şi expus (germanii deţineau o uzină electrică, precum şi o fortăreaţă de-a lungul fluviului) ca să formeze platforma pentru o breşă de succes. Încercările succesive – pe 2, 9, 11 şi 13 noiembrie – au dat greş, cu un preţ enorm.

O încercare paralelă de a face o breşă pe gheaţa lacului, la nord de Şlisselburg, a fost un fiasco. La 13 noiembrie, Divizia 80 puşcaşi a fost trimisă din „punga" de la Oranienbaum spre Leningrad, a mers în marş forţat pe Ladoga şi apoi i s-a ordonat să atace poziţiile germanilor apăraţi de tranşee. Un mare număr de oameni au căzut prin gheaţa prea subţire; alţii, emaciaţi şi extenuaţi, s-au prăbuşit chiar înainte de începerea atacului. Stalin s-a înfuriat că nu a fost informat despre acest dezastru:

„Este foarte ciudat că tovarășul Jdanov nu s-a simțit obligat să vină la telefon... Se poate presupune că în capul tovarășului Jdanov orașul Leningrad nu se află în URSS, ci pe vreo insulă din Oceanul Pacific"[7]. Jdanov a dat vina pe nefericiții ofițeri aflați la comandă, colonelul Ivan Frolov și comisarul Konstantin Ivanov. Cu trei ore înainte de începerea atacului, se menționează în sentința de condamnare a lor la moarte, Frolov a „declarat în fața a doi reprezentanți ai frontului că nu credea în deznodământul încununat de succes al operației" – cuvinte subliniate în copia trimisă lui Jdanov. La 3 decembrie, cei doi bărbați au fost împușcați, pentru „lașitate și defetism"[8]. În total, din cei 300 000 de soldați ai Armatei Roșii care au participat la bătălia pentru Tihvin și la ofensivele asociate, 110 000 au fost înregistrați ca bolnavi ori răniți, iar 80 000 uciși, capturați sau dispăruți. De partea germană, pierderile s-au ridicat la 45 000 de morți și răniți.

Pentru Frontul de Est în general, sfârșitul anului 1941 a fost un adevărat punct de cotitură. Germanii încercuiseră Leningradul, dar nu reușiseră să-l cucerească, și au fost de asemenea obligați să se oprească la porțile Moscovei. La începutul lui noiembrie, încetinită de căderile masive de zăpadă și de rezistența strălucit organizată de Jukov, Operația „Taifun" începuse să slăbească. Punctul de cotitură psihologic a fost 7 Noiembrie – ziua aniversării revoluției – în ajunul căreia Stalin a ținut un discurs în stația de metrou Maiakovski, urmat de o magnifică paradă militară în Piața Roșie. Confruntați cu gerul năprasnic și pierderile tot mai mari de vieți omenești, generalii lui Hitler au cerut permisiunea de a se adăposti pe timpul iernii. „Vremea realizărilor operaționale spectaculoase a trecut", scria Halder în jurnalul său pe 11 noiembrie, „Trupele noastre nu se mai pot deplasa." Hitler nu a fost de acord, insistând ca Moscova să fie cucerită până la sfârșitul anului. Fără tragere de inimă, generalii lui au reluat ofensiva. „Feldmareșalul Bock a preluat personal comanda Bătăliei pentru Moscova,

dintr-un post avansat de comandă", scria Halder pe 22. „Cu o enormă energie, el a aruncat în luptă tot ce putea fi adus pe front." Deşi diviziile germane din sud erau „terminate" – un regiment din fosta lui Divizie 7, nota Halder, era acum comandat de un locotenent –, în nord încă mai aveau o şansă de succes şi erau pe cale „de a o duce la îndeplinire fără prea mult entuziasm. Von Bock compară situaţia cu bătălia de pe Marna, unde ultimul batalion care a fost aruncat în luptă a înclinat balanţa". O săptămână mai târziu, Bock i-a telefonat din nou lui Halder. Acum nu mai compara bătălia cu aceea de pe Marna, ci mai degrabă cu aceea de la Verdun – „o luptă brutală corp la corp de uzură... Subliniez că şi pe noi ne îngrijorează sacrificiul uman. Dar un efort trebuie să fie făcut pentru a îngenunchea inamicul cu ultimele puteri"[9].

La 16 decembrie – cu unităţile din avangardă timorate de tunurile antiaeriene care apărau Moscova – Hitler a ordonat, în fine, oprirea. Operaţia „Taifun" luase sfârşit, dar armatele din est trebuiau să-şi menţină poziţiile pe toată linia frontului. Au urmat mai multe „discuţii furtunoase", „crize de nervi" şi „scene dramatice", deoarece generalii susţineau retragerea pe fostele linii de apărare[10]. Trei zile mai târziu – la 12 zile după Pearl Harbor şi la opt zile după declaraţia suicidară de război adresată Statelor Unite ale Americii –, Hitler i-a demis pe von Bock din funcţia de comandant al Grupului de Armate Centru şi pe Brauchitsch din cea de comandant-şef şi a anunţat că preia el comanda armatei. După o altă întrunire cu manifestări de furie în „Bârlogul Lupului" la 13 ianuarie, von Leeb a cerut să fie şi el eliberat din funcţie şi a fost înlocuit cu mai maleabilul von Küchler. În sud, Runstedt a fost înlocuit cu Reichenau, care a murit la scurt timp în urma unui infarct. În total, aproximativ 40 de ofiţeri superiori au demisionat sau au fost demişi. De acum înainte, tendinţa lui Hitler de a dirija operaţiile militare s-a putut manifesta fără probleme, cu rezultate dezastruoase în cele din urmă[11].

Majoritatea istoricilor militari sunt de acord că acesta a fost punctul în care s-a schimbat soarta întregului război, nu pentru că atunci Germania a început să se retragă, ci în sensul că de atunci înainte nu a mai avut nicio șansă de a câștiga. Cu trei mari puteri aliate împotriva ei, ambițiile acesteia s-au dovedit a fi mult prea mari. La Londra, Churchill nu avea nicio îndoială. Nimic, a declarat el în Cabinet la 10 decembrie, nu se putea compara cu Statele Unite ale Americii în război, iar frontul rus va „frânge inima Germaniei". De la Leningrad în Crimeea, Wehrmachtul se afla într-o „stare îngrozitoare: unități motorizate înghețate, prizonieri în zdrențe, armate încercând să se stabilizeze... Superioritatea rușilor în aer". Exagera în legătură cu starea Wehrmachtului, dar în general punctul lui de vedere era corect: „Germania a eșuat în ceea ce privește înfrângerea Rusiei. Cursul evenimentelor s-a schimbat și perioada care începe acum va avea consecințele așteptate... Nu ar trebui să neliniștească pe nimeni deznodământul războiului. Dumnezeu este alături de noi"[12].

După ce Tihvin a fost din nou pierdut, unității *Radfahrzug* din care făcea parte Fritz Hockenjos i s-a ordonat să se retragă dincolo de Volhov. La 21 decembrie, au părăsit cantonamentul sărăcăcios din Rahmișa, nu înainte de a incendia hambarele și a măcelări oile și găinile găsite pe drum. „Plânsetele femeilor", scria Hockenjos, „ne-au însoțit până la ieșirea din sat." Din nou, s-au urcat pe biciclete și au pornit pe drumurile desfundate, acoperite de zăpadă, au trecut pe lângă coloane de motorizate scoase din uz și o mulțime de sănii supraîncărcate cu țărani, care trăgeau după ele vaci și capre. În după amiaza următoare, au ajuns aproape de câmpul de luptă – strigăte de „uraaa" în față, un camion în flăcări, cai răniți în mijlocul drumului, cu capetele plecate. La lăsarea întunericului, au avansat cu grijă la adăpostul șanțurilor de lângă drum: „Am dat peste o mulțime de ruși morți și atunci am trecut și am alergat cât de repede am putut. Când am ajuns la Glad, am găsit oamenii din Batalionul 2

stând acolo, fără nicio grijă. Îmi venea să plâng". La 3 a.m., au pornit din nou, trăgând la întâmplare în pădurea de pe ambele părți ale drumului ca replică la împușcăturile venite din partea unor ruși invizibili. Odată cu ivirea zorilor s-au trezit sub rafale de foc în timp ce treceau pe lângă o coloană de aprovizionare:

> Peste tot șuierături și pocnete. Sunt aduși răniți, cu hainele și cizmele rupte. Din rănile deschise curge sânge închis la culoare. Și alături toți acești oameni care stau acolo, fumând și mestecând *Knäckebrot*. Numai când s-au înmulțit gloanțele care șuierau în jur, s-au adăpostit în spatele vehiculelor sau al cailor pentru o clipă. Nu mă puteam hotărî dacă era vorba de un admirabil sânge rece sau de o indiferență stupidă.

Au fost printre ultimii soldați care au trecut peste râul Volhov la Gruzino, în timp ce se lăsa întunericul. În spate, orizontul era roșu – satele ardeau. În ajunul Crăciunului, au ajuns la Ciudovo, un oraș situat pe principala linie de cale ferată Leningrad–Moscova, și s-au instalat pe timpul nopții într-o fabrică de sticlă pustie și fără ferestre. „Ne-am adunat cu țigările aprinse în fața uriașelor cuptoare în care era topită sticla", scria Hockenjos. „Într-un colț se împodobește un brad de Crăciun; în altul câțiva mecanici fac mese și bănci. Cineva repetă timid colinde la muzicuță. Eu am caietul deschis pe genunchi și îi scriu Elsei o scrisoare de Crăciun la lumina flăcărilor. Nu m-am simțit niciodată atât de departe de dragostea mea, nici mai aproape de ea, decât în seara aceasta." În depărtare putea auzi zgomotul înfundat al obuzelor, căci rușii „aruncau valize" în gară – uimitor cât de repede își puseseră la punct artileria grea. Când el și oamenii lui au închinat în cinstea nașterii lui Hristos la miezul nopții, au făcut-o cu armagnac – pradă de război, adusă cu ei de pe Loara.

11

Sănii şi coconi

La 60° nord, Leningrad se află la aceeaşi latitudine ca Insulele Shetland şi numai la câteva grade de Anchorage. În mijlocul iernii, soarele răsare la ora nouă, rămânând destul de jos pe cer până ce apune la ora trei. Astăzi, temperaturile caracteristice anotimpului iarna se situează de obicei în jur de –10°C, dar în ianuarie 1942 coborau până la –30°C. Troienele de zăpadă viscolită ajungeau la înălţimea unui stat de om şi blocau străzile, firele de tramvai erau acoperite de gheaţă pe mai mulţi metri, iar femeile care fabricau carcase de obuz la Uzina Bolşevik puteau să taie o ţeavă de metal, să o bată cu ciocanul şi să obţină în final forma dorită. În timpul zilelor scurte, dar luminoase, pentru cei care mai aveau energia să observe, oraşul arăta extraordinar de frumos – aerul, eliberat de obişnuitul fum de cărbune, era foarte clar; zăpada, nemurdărită de vehicule, era de un alb-albăstrui. În timpul celor 18 ore de linişte, în întunericul camuflajului (din cauza frigului, bombardierele germane erau nevoite să rămână la sol), aveai senzaţia că trăieşti în fundul unei fântâni ori în adâncurile oceanului.

Leningrădenii au sărbătorit Anul Nou cum au putut. Vera Inber a petrecut prima parte a serii asistând la o lectură de poezii în Salonul Roşu al sediului Uniunii Scriitorilor, pe Şpalernaia, bulevardul lung, mai degrabă monoton, mărginit de clădirile guvernului, care duce din centrul oraşului la Smolnîi. În cămin ardeau câţiva buşteni de mici dimensiuni, iar pe masa

de pe podium ardea o singură lumânare. „Era foarte frig. A venit rândul meu. M-am apropiat de lumânare şi am început cu prima strofă a noului meu poem (încă nu mă hotărâsem în legătură cu titlul). Îl citeam pentru prima oară în public. Când am ajuns la partea în care blestem Germania, abia mai puteam să respir – am fost nevoită să mă opresc şi să încep din nou de trei ori." La miezul nopţii, înapoi la Spitalul Erisman, ea şi soţul ei au coborât în camera de consultaţii a directorului medical:

> Am luat cu noi ultima sticlă de Riesling. Turnam vinul în pahare, când a sunat telefonul. Era medicul de gardă de la Secţia Răniţi, care raporta că pe coridoare şi chiar în baie zăceau 40 de cadavre. Nu ştia ce să facă. Directorul medical s-a dus la Secţia Răniţi, iar noi ne-am întors în camera noastră şi ne-am culcat[1].

Vasili Cekrizov, întors de pe front, unde participase la construirea buncărelor, a petrecut ajunul Anului Nou la Şantierul naval Sudomeh. Timp de o lună nu avusese curent electric: „Nu o duceam prea bine, iar asta ne afecta moralul. Ar fi trebuit ca oamenilor să li se permită să se ducă acasă, dar conducerea îi ţine aici toată ziua... Mi s-a spus că în Atelierul nr. 3 se făceau opt până la zece sicrie pe zi – şi asta numai în fabrica noastră". Leningrădenii nu se mai temeau, nota el, de bombardamente: văzuse trecători care căutau bucăţi de lemn dintr-un gard în toiul unui bombardament; un coleg văzuse o mulţime de oameni care rupeau în bucăţi un cal abia ucis. „Într-o oră", scria el în timp ce se apropia miezul nopţii,

> va începe anul 1942. Stau în camera comună, luminată numai de sobă. Măcar în această privinţă suntem norocoşi – avem lemn de foc la discreţie. Îmi încălzesc cafeaua din ceaşcă. De data aceasta, recepţia radio este bună – discursurile de Anul Nou... Nu e prea uşor să întâmpini aşa Anul Nou – în

foame şi frig; oamenii mor în fiecare zi. Dar discursurile sunt foarte optimiste. Vremurile întunecate, dificile au trecut. Deşi nu se vede nicio îmbunătăţire în aprovizionarea cu alimente, aproape că poţi să miroşi distrugerea şi retragerea inamicului.

Ca alţi mii de oameni, se gândea la soţia şi la fiul lui: „Ce fac Dina şi Gelik? Oare au bani? Dacă au, atunci sunt bine. Ce noroc că nu sunt aici. Cum aş putea să mă uit la Gelik, să văd că îi este foame şi să nu pot să fac nimic pentru el?"[2].

Elena Kocina s-a trezit la ora patru dimineaţa ca să se aşeze la coadă pentru sticla de vin distribuită pentru a marca sărbătoarea:

Orele treceau în linişte, una după alta, ca nişte şobolani cenuşii, dispărând în întuneric. Însă am continuat să stau şi să stau, repetându-mi în sinea mea – „Totul are un sfârşit, totul are un sfârşit..." Luna s-a stins; cerul a deveni gri, apoi alb, apoi albastru... Noaptea trecuse. La ora trei după-amiaza, am căpătat sticla cu micul ei dop strălucitor.

S-a dus cu sticla direct la o piaţă de stradă, unde a avut noroc să o schimbe (cu un marinar) pe o bucată mare de pâine. Ajunsă acasă, ea şi soţul ei au petrecut seara împreună, într-o tăcere apăsătoare, apatică:

Dima nu mai fură pâine. Acum, timp de mai multe zile la rând, zace cu faţa la perete... Faţa îi este acoperită cu funingine – până şi genele deschise la culoare au devenit dese şi negre. Nu mi-l pot imagina curat, inteligent şi îngrijit, cum era mai înainte. Desigur, nici eu nu arăt mai bine. Amândoi avem păduchi. Dormim împreună – nu avem decât un pat –, dar chiar şi prin hainele matlasate este neplăcut să simţi atingerea celuilalt[3].

Leningradul intra acum în perioada morții în masă. În decembrie, conform rapoartelor miliției (cu siguranță cifrele sunt substanțial subestimate), foamea și consecințele ei – „distrofie" este noul cuvânt folosit – ucisese 52 881 de oameni din populația civilă a orașului de aproximativ două milioane și jumătate de locuitori[4]. În ianuarie era vorba despre 96 751, iar în februarie de 96 015 de persoane.

Imaginea morții, deja loc comun la sfârșitul anului, a devenit acum universală. „În dimineața aceasta devreme", scria administratorul Centralei electrice Lenenergo, „tatăl [directorului] Cistiakov a murit. Încă mai zace pe un pat în biroul lui Cistiakov. Alături de cadavru, Cistiakov continuă să lucreze și să mănânce și se odihnește în același pat. Colegii și vizitatorii intră și ies – mortul nu deranjează pe nimeni[5]." Ca și cum ar fi fost surprinse de erupția vulcanului Vezuviu, cadavrele multora dintre cei care s-au prăbușit afară, pe stradă, au rămas așa cum erau, ghemuite în pragul ușii sau prăbușite lângă ziduri și garduri. „Pe caldarâm", scria Ostroumova-Lebedeva la 18 ianuarie,

> fuseseră puse o mulțime de lăzi de lemn umplute cu nisip. Cum nu este apă, aceste lăzi cu nisip sunt tot ce avem pentru a lupta cu incendiile. Azi, în timp ce mergeam pe stradă, am văzut o femeie foarte bătrână așezată pe o astfel de ladă. Era moartă. Ceva mai departe, pe o altă ladă, un băiat mort. Mergea probabil pe stradă, a simțit că nu mai poate, s-a așezat și a murit.

Vera Kostroviţkaia, profesoară de dans la școala de balet Mariinski și nepoata poetului francez de origine poloneză Guillaume Apollinaire, a scris despre felul în care era dezbrăcat, gradat, un cadavru care zăcea lângă un felinar vizavi de Filarmonică:

> Sprijinit de stâlpul felinarului, un bărbat stă în zăpadă, înfășurat în zdrențe, cu un rucsac în spate... Probabil se ducea

spre Gara Finlanda, a obosit şi s-a aşezat să se odihnească. Timp de două săptămâni, am trecut pe lângă el în fiecare zi în drumul meu spre spital. L-am văzut acolo 1. fără rucsac; 2. fără zdrenţe; 3. în izmene; 4. gol; 5. un schelet fără mărunţaie. L-au luat de acolo în mai[6].

Şocul şi oroarea erau ascunse sub un umor negru. Cadavrele înfăşurate în linţolii trase pe străzi, uneori câte două odată, cu sănii, cărucioare de copii, în cărucioare trase cu mâna sau pe bucăţi de placaj erau poreclite „mumii" sau „coconi". O raţie „de alimente suplimentară pentru întărire" – *usilennoe dopolnitelnoe pitanie* sau UDP – era oferită uneori muribundului pentru că oricum *umrioşi dniom pozje*, adică „ai să mori peste o zi"[7]. Când îşi luau rămas-bun, oamenii îşi spuneau unul altuia „să nu o sfârşeşti în tranşee" – şi nu se refereau la tranşeele de pe front, ci la şanţurile săpate mai nou în cimitire. Soldaţii care patrulau pe străzi adunând cadavrele căzute afară, pe caldarâm, numeau această sarcină „a aduna flori", deoarece capetele morţilor erau adesea înfăşurate în cârpe viu colorate, pentru a fi mai uşor de depistat sub zăpadă[8].

Corpurile erau uneori puse în tranşeele deschise săpate în parcuri, care deveneau morminte colective ad-hoc când proptelele de lemn erau furate ca să fie puse pe foc, ceea ce făcea ca malurile să se prăbuşească treptat. Ca de obicei, toate acestea erau relatate cu satisfacţie de spionajul german. Pe Stacek Prospekt (o stradă lungă care străbate suburbiile industriale din sud-vest), menţionează un raport din 12 ianuarie, şase persoane s-au prăbuşit şi au murit, iar cadavrele lor au fost lăsate să zacă acolo. „Asemenea cazuri au devenit atât de comune, încât nimeni nu le mai acordă atenţie, iar epuizarea generală este oricum atât de mare, încât numai puţini pot oferi cu adevărat ajutor[9]."

În parte mulţumită sistemului raţiilor, mortalitatea a fost în mod clar demografică. În ianuarie, 73% dintre decedaţi erau bărbaţi şi 74% copii sub cinci ani sau adulţi în vârstă de sau peste

40 de ani. În mai, majoritatea – 65% erau femei, 59% copii sub cinci ani sau adulți în vârstă de sau peste 40 de ani. Copiii în vârstă de 10 până la 19 ani reprezentau numai 3% din total în primele zece zile ale lunii decembrie, dar 11% în mai[10]. În cadrul unei familii, totuși, ordinea în care membrii acesteia mureau în mod tipic era următoarea: bunicul și copiii mici mai întâi, bunica și tatăl (dacă nu era pe front) în al doilea rând, mama și copiii mai mari în cele din urmă.

Momentul în care o întreagă familie era condamnată era atunci când ultimul său membru care se putea deplasa devenea prea slăbit pentru a sta la coadă pentru rații. Capul gospodăriei – de obicei mama – se confrunta cu o dilemă sfâșietoare: dacă să mănânce mai mult el, ca să se poată ține pe picioare, sau dacă să dea mai mult membrilor bolnavi ai familiei – de obicei un bunic ori un copil – și să rişte viața tuturor. Că multe mame sau chiar majoritatea au acordat prioritate copiilor este indicat numărul mare de orfani pe care i-au lăsat în urma lor. Cei norocoși au ajuns în casele de copii; celor mai puțin norocoși vecinii le-au furat cartelele, au ajuns să fure pe străzi sau pur și simplu au murit singuri în casă[11].

Simptomele fizice ale foametei, de care a suferit în variate combinații majoritatea leningrădenilor, erau emacierea, hidropizia (umflarea picioarelor și a feței din cauza acumulării de lichid în țesuturi), schimbarea culorii pielii („bronzul foamei" în argoul timpului – fețele sunt descrise ca devenind „negre", „negre-albăstrui", „galbene" ori „verzi"), ulcerații, pierderea dinților și slăbirea inimii. Femeile au suferit de oprirea menstruației, ceea ce a dus la dispariția dorinței sexuale. Inginerul optician Dmitri Lazarev descrie în jurnalul lui cum se simțea:

> O lungă perioadă de timp, am vrut să pun pe hârtie prin ce trece o persoană emaciată în urma foamei. Dormi foarte puțin – șase sau șapte ore. În timpul nopții, îți dai deoparte

pătura continuu şi apoi o tragi din nou peste tine, pentru că ţi-e frig. Frigul îţi cuprinde şira spinării şi întregul trup. Oasele proeminente te dor, forţându-te să îţi schimbi mereu poziţia. Tot timpul eşti torturat de foame; poţi să simţi cât de gol îţi este stomacul şi convulsiv îţi înghiţi saliva. Este greu să faci orice mişcare, chiar şi cea mai insignifiantă. Înainte de a te întoarce în pat, îţi trebuie mult timp să-ţi aduni forţele. Temporizezi, amâni. În mintea ta, repeţi secvenţa necesară a acţiunilor mereu şi mereu, înainte de a le face de fapt. Se face dimineaţă şi este foarte greu să-ţi depăşeşti inerţia, te ridici şi te îmbraci. În timpul zilei, mişcările tale sunt încete şi atente. În ciuda faptului că porţi haine călduroase, îţi este frig şi încerci o senzaţie neplăcută de zgomot în urechi. Propria răsuflare şi felul în care vorbeşti răsună ca şi cum ai fi într-un vas gol. Te simţi umflat, iar pielea degetelor tale crapă... Exişti alături de tot ce se petrece în jurul tău. La cantină, de exemplu, te întâlneşti cu un prieten, un coleg şi nu ai energie nici măcar să-i spui bună ziua. Te uiţi la el cu ochi lipsiţi de expresie, iar el îţi întoarce aceeaşi privire. De ce să îţi iroseşti forţa în cuvinte [12]?

Lidia Ghinzburg descrie foamea ca pe un fel de îmbătrânire prematură, combinată cu degradarea corpului:

Mintea trage după ea trupul... să spunem că îmi mişc piciorul drept înainte. Celălalt se mişcă înapoi, pivotează pe degete şi pliază genunchiul (ce prost conduce asta!), apoi se ridică de pe pământ şi se mişcă înainte prin aer... trebuie să urmăreşti modul în care vine înapoi, altfel s-ar putea să cazi. A fost cea mai oribilă lecţie de dans.

Şi mai ofensatoare prin bruscheţe este pierderea echilibrului. Nu e vorba de slăbiciune, nici de faptul că te clatini din pricina epuizării, ci de altceva, poate ambele la un loc. Vrei să-ţi pui piciorul pe marginea unui scaun pentru a-ţi lega şireturile; dar chiar în acel moment tâmplele încep să

ţi se bată şi te ia ameţeala. Corpul tocmai ţi-a scăpat de sub control şi vrea să cadă ca un sac gol într-un fel de abis de neînţeles. O întreagă serie de procese nebuneşti se desfăşoară în interiorul trupului alienat – degenerarea, uscarea, umflarea, care nu seamănă cu o boală obişnuită şi de modă veche. Unele dintre aceste procese erau imperceptibile pentru persoana care se confrunta cu ele. „S-a umflat deja, nu-i aşa?" spun ceilalţi... dar el încă nu îşi dă seama de asta... Apoi, brusc, realizează că gingiile i s-au umflat. Le simte cu limba, îngrozit, apoi le pipăie cu degetul. Nu poate uita de ele, mai ales noaptea. Zace în pat, având senzaţia intensă că simte ceva tare şi alunecos, îl sperie îndeosebi faptul că e amorţit: un strat de ţesut mort în gura lui[13].

. În stadiile finale ale foamei, suferinzii semănau cu nişte schelete animate, cu stomacul lipit de spate, cu obrajii supţi, maxilarele proeminente şi cu privirea goală, înfricoşătoare. „Picioarele i se mişcă precum nişte membre artificiale", scria Inber despre un bărbat pe care l-a văzut pe stradă, ajutat de o altă persoană. „Are ochii holbaţi, ca de nebun, ca şi cum ar fi posedat. Pielea feţei era foarte întinsă, buzele întredeschise, dând la iveală nişte dinţi care păreau mai mari... Nasul, subţiat ca şi cum ar fi fost topit, era acoperit cu mici plăgi, iar vârful i se aplecase uşor într-o parte. Acum ştiu ce înseamnă „ros de foame"[14].

În lunile ianuarie şi februarie, Comitetul orăşenesc de partid a dat mai multe ordine – despre manufacturarea *burjuiki*, tabletele de clor şi vaccinuri, despre „responsabilizarea" farmaciştilor, despre sortarea scrisorilor înainte de livrare, despre stocul de perne şi cearşafuri din orfelinate, despre formarea echipelor de instalatori care să repare sistemul de canalizare, despre livrarea a 13 000 de perechi de şosete de bumbac unui spital. Toate au fost ineficiente.

Printre multele instituţii ale statului care nu mai funcţionau se aflau pompierii. Incendiate în urma bombardamentelor, din

cauza sobelor artizanale sau a hârtiei răsucite ori a bucăţilor de lemn folosite pe post de torţe după ce petrolul lampant pentru „lilieci" şi „afumătoare" s-a terminat, clădirile ardeau timp de mai multe zile. Serviciul de sănătate era complet depăşit. „La spital, în timpul celei de-a 25-aniversări a Revoluţiei din Octombrie", se scria într-un raport adresat către Popkov, preşedintele Sovietului orăşenesc, din 12 februarie,

> schimburile de pat nu au mai fost spălate de la 15 ianuarie... Saloanele nu sunt deloc încălzite, aşa că unii pacienţi au fost mutaţi pe coridoare, unde se află sobe temporare. Din cauza temperaturilor foarte scăzute, pacienţii se acoperă nu numai cu păturile din spital, ci şi cu saltele murdare şi cu hainele proprii... Toaletele nu funcţionează, iar podelele nu mai sunt spălate.

Din cei 181 de medici ai spitalului, numai 27 s-au prezentat la datorie, din cele 298 de surori numai 163 şi peste 1 000 de cadavre au fost depuse la morgă şi în magazii. În Spitalul de copii Rauhfus*, care în unele zile nu era deloc încălzit, pacienţii dormeau doi sau trei în pat. Nu mai fuseseră spălaţi şi nu li se mai schimbaseră aşternuturile de şase săptămâni, cu rezultatul că aveau cu toţii păduchi. 299 de cadavre aşteptau să fie luate de acolo[15]. O grămadă de morţi creştea de asemenea la intrarea din spate a Spitalului Erisman, pe canalul Karpovka – cei care nu mai încăpeau în morgă, plus morţii din vecini depozitaţi acolo de rude. „Acum în fiecare zi", scria Inber,

> opt până la zece cadavre sunt aduse aici cu săniile. Apoi zac pur şi simplu în zăpadă. Există din ce în ce mai puţine sicrie, ca şi materialele din care sunt confecţionate. Cadavrele sunt

* Spitalul poartă numele medicului Karl Andreevici Rauhfus (1835-1915), cunoscut pediatru rus (n.tr.).

înfăşurate în cearşafuri, pături, feţe de masă – uneori chiar şi în draperii. Odată am văzut un mic balot înfăşurat în hârtie şi legat cu sfoară. Era foarte mic – trupul unui copil.

Cât de macabre arată în zăpadă! Uneori, un braţ ori un picior iese din acele grămezi înfăşurate la repezeală... Totul îmi aminteşte de un câmp de bătălie şi de un azil de săraci, ambele în acelaşi timp[16].

Dmitri Lazarev, care s-a dus la Erisman ca să ia un certificat medical pentru un prieten, vorbea despre găleţile pline cu apă murdară – „găleţile cu miere" – şi despre faptul că de bolnavi se ocupau numai rudele[17]. La 15 ianuarie, morga a fost distrusă de flăcări, originea focului fiind jachetele matlasate, căptuşite cu vată de bumbac netratat, care încă mai fumegau, ale muncitorilor morţi în incendiul unei fabrici. În total, conform Secţiei de sănătate a oraşului, 40% dintre cei internaţi în cele 73 de spitale în primele luni ale anului 1942 au murit. Discrepanţele mari dintre diferitele instituţii – Spitalul Karl Marx raporta 84% mortalitate printre pacienţii internaţi în ianuarie, Spitalul de copii nr. 2 din raionul Octombrie numai 12% – sugerează că această cifră poate fi nereală[18].

Marina Ieruhmanova a fost martoră la rapida deteriorare a condiţiilor din Evropa, hotelul transformat în spital. La 16 noiembrie, o bombă a căzut alături de intrarea principală, distrugând sistemul de alimentare cu electricitate şi odată cu acesta încălzirea, iluminatul şi lifturile. Ceea ce mai rămăsese din perioada de pace – feţele de masă scrobite, chelnerii cu jachete albe – a dispărut rapid, dar spitalul a reuşit să funcţioneze destul de normal până la Anul Nou, când s-a întrerupt alimentarea cu apă, iar ţevile din toalete au îngheţat. După aceea, a decăzut repede în mizerie şi dezordine. Pacienţii se uşurau pe scara principală de marmură, pe care au transformat-o într-un „munte de gheaţă galbenă". În restaurantul

de la etajul al doilea a fost înfiinţată o piaţă neagră, iar personalul din trupele auxiliare de voluntari – multe, precum Marina şi sora ei, poreclite „fetele Turgheniev" – era atacat în timp ce ducea mâncarea pe coridoarele întunecate. *Ştrafniki* – soldaţii cu pielea închisă la culoare şi ochi strălucitori din Batalionul de pedeapsă 16, în majoritate foşti deţinuţi – au pus stăpânire pe dormitoarele cele mai mari, acoperindu-şi umerii cu covoare şi făcându-şi turbane din draperiile de catifea „ca echipajul unei corăbii de piraţi". Un pian mare din mahon a fost încet, încet, transformat în lemn de foc, iar Sufrageria „orientală", cu vitraliile ei reprezentând corăbii lungi vikinge, a fost transformată în morgă. Pe 4 ianuarie, după ce muncise 15 ore pe zi cărând găleţi cu apă caldă şi urcând patru etaje pe scările acoperite cu gheaţă, Marina s-a prăbuşit, acuzând dureri de stomac. O soră miloasă le-a dus pe fete şi pe mama lor într-una din fostele camere ieftine ale hotelului, la ultimul etaj. Pereţii vopsiţi în cenuşiu erau acoperiţi cu gheaţă, temperatura din interior fiind de –11°C. Mama Marinei a descoperit o sticlă de jumătate de litru de alcool în fosta farmacie a hotelului şi asta le-a permis să facă această cameră locuibilă. Cu jumătate din cantitatea de alcool, ea a cumpărat *suhari* şi cu cealaltă jumătate a plătit un om să facă o *burjuika* dintr-o găleată.

Alimentată cu bucăţi de mobilier şi cu dosarele foştilor angajaţi ai hotelului – Marina şi sora ei citeau cererile de angajare ale unor chelneri şi bucătari de mult plecaţi dintre cei vii înainte de a le arunca în flăcări –, soba a transformat camera în „arca" Ieruhmanovei. Două surori medicale s-au mutat acolo, una cu bătrâna ei mamă; nu era permisă nicio conversaţie tristă şi toată lumea se dezbrăca în fiecare zi pentru a-şi verifica hainele de păduchi. Cu toate acestea, „arca" nu le putea adăposti pe toate. Un verişor primar, Leşa, de 12 ani, a venit în vizită de Anul Nou:

> Se vedea că băiatul suferea de foame. Era plin de edeme – din cauza lichidului, corpul îi era atât de umflat, încât se părea că pielea stă să crape... Am încercat să-l punem pe picioare şi i-am dat ceva de mâncare. Ca o placă stricată, repeta într-una că o să moară într-o săptămână, mama lui probabil mai repede şi tot aşa. Stăteam şi ascultam, dar sentimentele ne erau parcă tocite... Scopul nostru în viaţă era să supravieţuim. Gândurile şi emoţiile ne erau parcă amorţite.

Peste tot în oraş, instituţiile publice – şcolile, fabricile, băncile, oficiile poştale, secţiile de miliţie, universitatea – parcă se opriseră în loc, deşi angajaţii care mai erau în putere continuau să muncească şi încercau să se descurce pentru a găsi mijloace de a se încălzi, căutau companie şi şansa de a obţine la cantină o farfurie de zeamă pe post de supă. „Dimineaţa", scria Lazarev despre Institutul de Optică, „ne aşezam în jurul sobei în tăcere, cu capetele plecate. Stăteam acolo mai multe ore, fără să ne mişcăm, fără să vorbim. Când nu am mai avut lemne de foc, soba a rămas rece. Deşi în curte era o grămadă mare de lemne, nimeni nu avea putere să le taie şi să le ducă sus, pe scări. În schimb, stăteam şi aşteptam prânzul în frig. După masă, ne duceam acasă." Primii care au murit (ca în Casa Academicienilor a lui Gheorghi Kniazev şi în blocul Olgăi Grecina) au fost membrii personalului auxiliar al Institutului. „Bătrâna femeie de serviciu tocmai a murit de foame", scria el la 25 decembrie. „Alaltăieri încă mai ştergea praful de pe biroul meu. Mi s-a spus că s-a dus acasă, s-a aşezat în pat, şi-a întins braţele, a oftat şi a murit. Astăzi, pe când intram în laborator, am văzut cadavrul paznicului nostru recent decedat în camera de alături."

Spre deosebire de femeia de serviciu, Lazarev avea acces la Casa Universitarilor, clubul profesorilor universitari găzduit

Fotografiile: Vasili Fedoseev

Pe cheiul Nevei, vara anului 1941.

Avizier pe clădirea sediului ziarului *Leningradskaia Pravda*, iulie 1941.

Adunare la Uzina Kirov, iunie 1941.

FOTOGRAFIE: DAVID TRAHTENBERG

FOTOGRAFIE: NIKOLAI KHANDOGIN

Septembrie 1941: după bombardament (sus) și țărancă refugiată în fața Ermitajului.

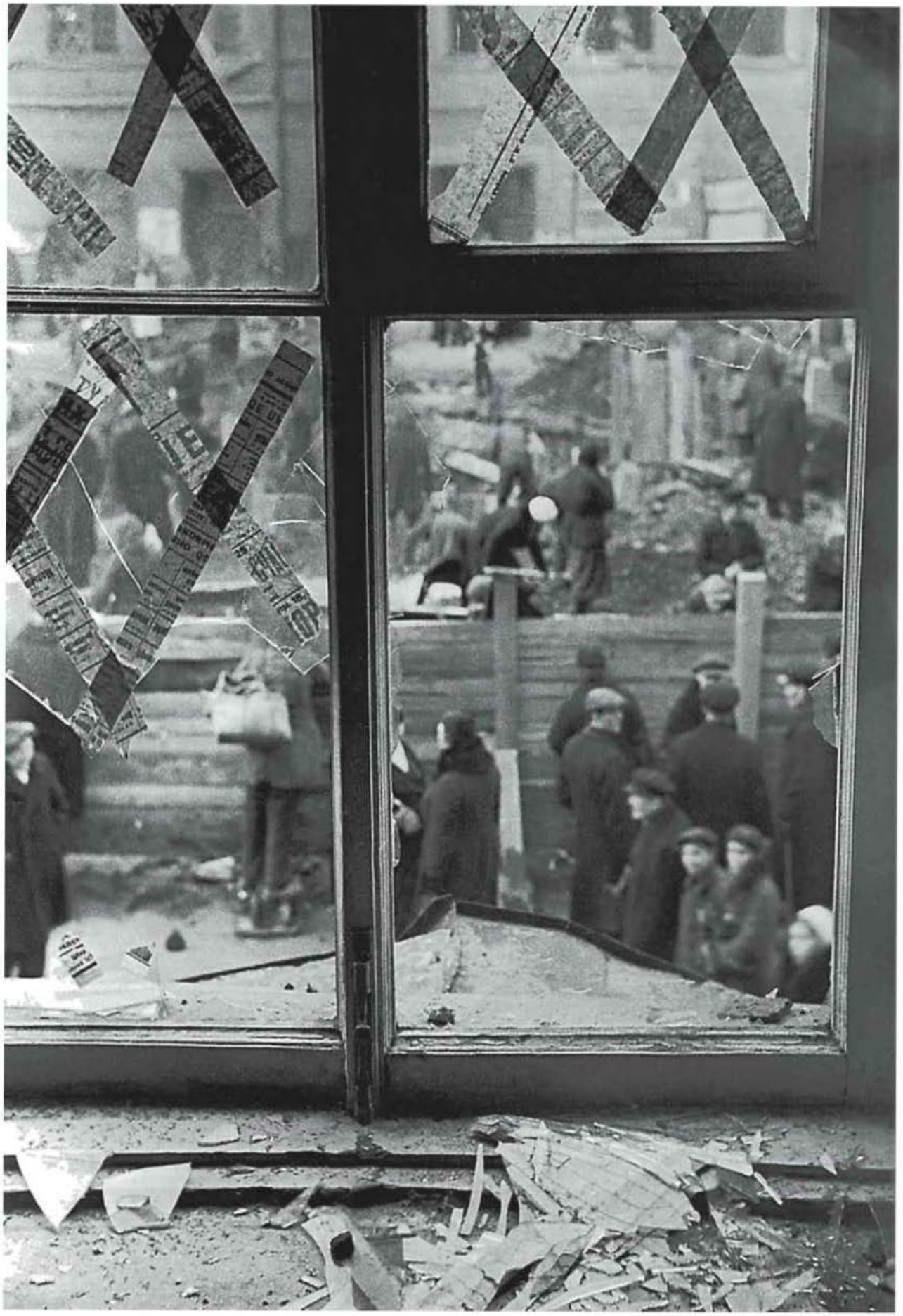

Octombrie 1941: curtea Teatrului Tineretului după bombardament.

Catedrala Sfântul Isaac și statuia lui Petru cel Mare de Falconet protejată cu scânduri și pământ.

Stație de interceptare („ascultătoare") pe zidurile fortăreței Petru și Pavel.

Sus: o femeie spală rufe lângă o țeavă spartă; jos: carnea unui cal ucis de bombardamente este „tranșată".

Photographer: Nikolai Krasnogin

Un om „bine hrănit" și unul „distrofic"; Ligovski Prospekt, decembrie 1941.

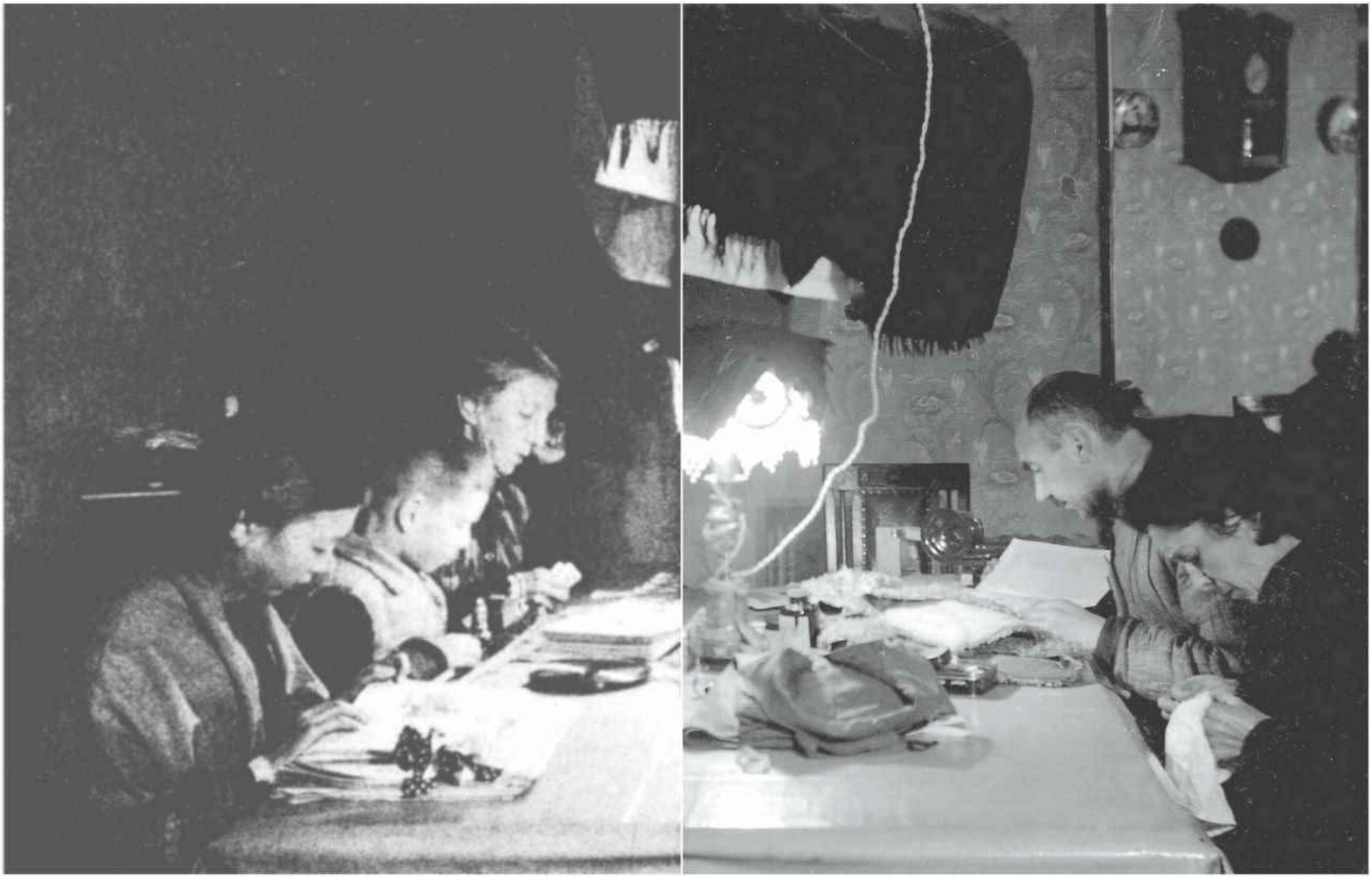

Familia Nikitin, ianuarie 1942. Nikolai Nikitin, mecanic la calea ferată, a murit în urma unei boli provocate de foame în aprilie 1942, la fel ca mama lui (în stânga fotografiei). Soția și copiii au supraviețuit și au fost evacuați din oraș în decembrie. Fotografia a fost făcută de Aleksandr, fratele lui Nikolai, care a dispărut fără urmă în iarna 1942-1943.

Februarie 1942, luna de vârf a deceselor în masă. În ianuarie, februarie şi martie 1942, cel puţin 100 000 de leningrădeni au murit de foame în fiecare lună.

Fotografiile Rafail Mazeliev

Evacuaţi pe Drumul pe Gheaţă de pe Lacul Ladoga, aprilie 1942.

Fotografiile Rafail Mazeliev

Câţiva dintre sutele de oameni care au murit pe drum, aprilie 1942.

Photographer: Aleksandr Brodsky

Photographer: Vsevolod Tarasevich

Vara anului 1942: deşi oraşul a revenit la viaţă, nivelul mortalităţii a rămas destul de ridicat.

Victorie! Podul Troiţki, 27 ianuarie 1944.

Reconstrucția: Nevski Prospekt, vizavi de Palatul Pionierilor, fostul Palat Anicikov (azi Palatul Belosselski-Belozerski), 1944.

Întoarcerea acasă: soldați demobilizați, iulie 1945.

într-un edificiu splendid, la câteva clădiri de Ermitaj, pe cheiul Nevei. În septembrie, se găseau acolo *pirojki*, cafea şi cartofi fără cartelă, deşi până la Anul Nou nu mai rămăsese decât supă şi ceai îndulcit. „În holul îngheţat", scria Lazarev,

> o coadă lungă urcă pe scara de marmură. Oamenii stau şi aşteaptă în linişte. Aproape toată lumea are o servietă pentru documente pe umăr, în care se află ascunsă o cutie în care să ducă mâncare acasă, la familie. Aşteptarea pare fără sfârşit. Îţi este foarte frig când stai lângă balustradele masive de marmură – simţi cum un val de frig vine dinspre acestea. Ne vine în cele din urmă rândul şi intrăm în cantină. Îngheţaţi, fără să ne scoatem hainele şi căciulile de blană, ne aşezăm la mesele libere. După un timp, începe o a conversaţie dezlânată. Un zoolog – înalt şi altădată supraponderal – se plânge că oamenii de dimensiuni diferite primesc aceeaşi cantitate de mâncare. „Luaţi aminte la vorbele mele, bărbaţii mai mari..." Dar nu-l ascultă nimeni, deoarece de masa noastră se apropie Katiuşa, ţinând în mână foarfeca şi cutia de chibrituri pentru cupoane.
>
> Este chelneriţa noastră favorită – ni se pare că ea ne serveşte mai repede şi că porţiile ei sunt ceva mai mari. Oamenii vin la cantină cu propriile farfurii şi linguri. Respectabilul profesor cu părut cărunt îşi linge farfuria înainte de a o ascunde în cutia pentru masca de gaze[19].

Lazarev s-a îmbolnăvit grav în primăvară şi a scăpat numai datorită unei detaşări militare providenţiale la o mină, care, pe lângă faptul că i-a oferit posibilitatea unor mese decente, i-a permis să cedeze cartelele soţiei şi fiicei sale.

Comitetul de partid Leningrad a închis oficial 270 de fabrici în timpul iernii, dar cea mai mare parte a celor rămase abia mai funcţionau şi până şi ceea ce mai rămăsese din fabricile care produceau pentru război reuşeau să facă numai mici reparaţii [20].

Olga Grecina, orfană după moartea mamei ei în ianuarie, făcea de gardă noaptea în fabrica unde lucra, în care se produceau obuze. Singură în atelierele pustii, încerca să-şi ţină curajul citind *Războiul lumilor* de H.G. Wells la lumina unui „liliac" – persoana care era de gardă alesese cartea potrivită, ca să uite de şobolanii care alergau „dezgustători şi neobosiţi" pe planşeele de beton. Când nu făcea de gardă, stătea la căldură în camera portarului, curăţând acele de pe crengile de pin pentru a prepara o băutură cu vitamina C – un alt „înlocuitor" alimentar inventat de Academia de Silvicultură. Pentru această slujbă primea o masă la 2 a.m. în fiecare zi, care consta din supă şi *kaşa*.

Din cei 270 de muncitori de la Atelierul nr. 15 al Şantierului naval Sudomeh unde lucra Vasili Cekrizov, 47 decedaseră până la sfârşitul lui ianuarie. „Câţi vor mai muri în februarie nu ştie nimeni. Numai 70 s-au prezentat la apel ori la cantină. Toţi ceilalţi zac... Muncitorii pricepuţi, calificaţi, coloana vertebrală a întreprinderii, au murit... Numai câţiva oameni muncesc la reparaţii şi asta nu se poate numi muncă – de fapt, pur şi simplu ard gazul[21]." Obişnuitele pedepse draconice pentru absenteism au încetat să mai aibă vreun efect. La şantierul naval Marti, se arăta într-un raport către Jdanov de la începutul lui februarie,

> sute de oameni nu s-au mai prezentat la muncă şi nimeni nu a mai acordat atenţie acestui fapt. În fiecare zi, numărul absenţilor nemotivaţi creşte...
>
> După ce Comitetul raional de partid a spus conducerii că acest comportament favorizează absenteismul, în decurs de două zile s-au luat măsuri împotriva a 72 de absenţi. Dar asta nu a fost ultima greşeală [a conducerii]. Din cele 72 de cazuri, jumătate au trebuit să fie trimişi înapoi, din lipsă de dovezi[22].

Viaţa academică a continuat un timp remarcabil de lung. Specialistul în limba persană Aleksandr Boldîrev încă mai ţinea

cursuri la Ermitaj la sfârşitul lunii decembrie (şi îi dojenea pe studenţi pentru că nu se pregăteau cum trebuie). Nikolai Punin a procedat la fel până la sfârşitul lui noiembrie. La Spitalul Erisman, patologul Vladimir Garşin ţinea cursuri şi în timpul raidurilor aeriene, iar examenele au avut loc ca de obicei la sfârşitul trimestrului de iarnă, chiar dacă studenţii lui mureau în cămine. (Bărbaţii singuri, observa el, s-au prăbuşit primii; fetele şi cuplurile căsătorite au rezistat mai mult.) Singurul mod de a merge mai departe, credea el, era să continui să munceşti:

> Aşa că am inventat diverse activităţi pentru asistenţii din laborator, numai pentru a-i ţine ocupaţi. Dacă nu mai munceşti, dacă începi să zaci în pat, este rău – nu există nicio garanţie că te vei mai ridica vreodată. O asistentă a murit chiar în laborator. A fost găsită dimineaţa pe hol, ghemuită sub un şal călduros şi încălţată cu ghete de fetru maro. Nu se dusese acasă, era prea departe. Soţul unei alte asistente a fost omorât pe stradă în timpul unui baraj de artilerie. Şi-a luat două zile libere şi s-a întors apoi la lucru, cu faţa parcă şi mai umflată din cauza plânsului. Este tăcută. Munca merge mai departe? Da, merge într-un fel sau altul. Important e să nu renunţi. Au loc examene, iar eu îi ascult la oral – felul în care se prezintă nu e rău deloc! Cursurile au avut rost până la urmă! Şi examinatorul, asistentul meu, îi perpeleşte la foc mic, dar cu blândeţe. De unde au oare atâta putere[23]?

Inber a urmărit un alt doctor de la Erisman susţinându-şi teza în adăpostul antiaerian al spitalului; după aceea s-a toastat cu alcool diluat[24].

Mai ales instituţiile de înalt profil au persistat într-o copie sfidătoare, aproape suprarealistă a vieţii normale, chiar în timpul celor mai rele zile ale iernii. La 9 februarie, Inber a participat la Conferinţa scriitorilor baltici, organizată de

Uniunea Scriitorilor, care urma să dureze două zile. Pentru a se pregăti, şi-a cârpit mănuşile şi ciorapii, a schimbat patru mese la cantină pe două ouă şi o bucăţică de brânză uscată şi a luat din rezerva privată de alimente o tabletă de ciocolată. Deplasarea de la Erisman la locul de desfăşurare a conferinţei, în vremuri normale o plăcută plimbare de pe Insula Petrogradski pe Insula Vasilievski, i-a luat două ore, în care a trecut pe lângă tramvaie înzăpezite, o clădire care arsese, nesupravegheată, toată noaptea, şi o stradă inundată de un hidrant defect, apa respectivă provocând vapori care captau lumina roz a zorilor. La sfârşitul unei zile de conferinţe, rapoarte şi cuvântări, s-a retras într-un pat suprapus aflat după o draperie, în spatele sălii de conferinţe, în care aerul era îmbâcsit de fum de ţigară. Dimineaţa devreme, a fost trezită de zgomot de lemne sparte. „Era Z, care cu un topor făcea bucăţi scaunul pe care stătuse în timpul lucrărilor conferinţei. L-am văzut cum aruncă bucăţile de lemn în sobă – bietele scaune neajutorate din Leningrad! M-am încălzit şi eu şi am adormit din nou."

La Academia de Ştiinţe, Gheorghi Kniazev, limitat mai mult ca niciodată la „cercul lui cu rază mică", deoarece din cauza frigului căruciorul i se blocase, urmărea neajutorat cum subordonaţii – cărora le ţinuse până nu de mult discursuri încurajatoare – mureau în jurul lui. „Şahmatova Kaplan şi Alioşa, fiul ei de 16 ani", scria el la 5 ianuarie, „au murit de distrofie. Băiatul era extrem de dotat şi foarte pasionat de astronomie. Fără îndoială urma să-şi facă un nume, poate chiar să devină academician. Aceste veşti ne-au afectat foarte tare pe mine şi întreg personalul." În ziua următoare, Comisia de istorie a Academiei de Ştiinţe a ţinut o întrunire programată mai demult, în care Kniazev a prezentat un raport („poate ultimul") intitulat „Istoria conducătorilor secţiilor Academiei de-a lungul existenţei sale (1925-1941)". În timp ce citea, un „biet nefericit"

zăcea afară în curte, deja deposedat de cizme. Să păstrezi o faţă încrezătoare, admitea Kniazev în jurnalul său, era acum aproape imposibil:

> Încerc să zâmbesc atunci când mă aflu în prezenţa altor oameni, să fiu vesel şi optimist, să le ridic moralul... Numai aici, în aceste pagini, îmi permit să renunţ la restrângerea impusă şi să mă relaxez. Aici sunt eu cel adevărat.
>
> Am văzut-o pe Svikul, care tocmai şi-a pierdut fiul de 15 ani, Volodea, un tânăr modest. Durere de neconsolat, disperare – sunt cuvinte jalnice în comparaţie cu ceea ce exprimă ochii ei, obrajii supţi şi bărbia care tremură. Am îmbrăţişat-o strâns – şi asta a fost tot ce am putut face[25].

La Ermitaj, membrii personalului şi familiile acestora – aproximativ 2 000 de oameni în total – se mutau în permanenţă în cele 12 adăposturi antiaeriene din subsolurile palatului, unde dormeau pe paturi de scânduri în mod nepotrivit amestecate cu vechi covoare turkmene şi mobilă aurită din palat.

Ferestrele de la acel nivel fuseseră zidite, aşa că încăperile erau întunecate chiar şi în timpul zilei. Una, biroul directorului muzeului Iosif Orbeli, avea lumină electrică furnizată prin intermediul unui cablu tras de pe *Steaua Polară*, fostul iaht al ţarului Nicolae, ancorat afară, pe Neva. De altfel, singura lumină venea de la candelele de la icoane şi de la „lilieci" – alimentate, susţin unele memorii, cu ulei de focă de la Grădina Zoologică. Mai multe femei membre ale personalului, nota Boldîrev, au adus, oarecum ruşinate, lumânări de nuntă păstrate de multă vreme – acele lumânări lungi, cu panglici, din ceară de albine, pe care le ţin mirele şi mireasa în timpul cununiei tradiţionale ortodoxe.

Unul dintre cele mai faimoase evenimente care au sfidat blocada în acea iarnă a fost un simpozion care a avut loc la

Ermitaj la jumătatea lui decembrie, pentru a celebra a 500-a aniversare a naşterii poetului Alişer Navai*. A fost organizată o expoziţie de porţelan decorat cu scene din poeziile lui Navai (un artist al vechilor ateliere de porţelan din perioada imperiului, Mihail Moh, a pictat un mic bol în stilul miniaturii mogule); Boldîrev a făcut o prezentare, iar colegul lui, specialist în limba persană, Nikolai Lebedev (atât de slăbit încât a fost nevoit să stea tot timpul pe scaun) a citit noua traducere făcută de el din opera lui Navai. În public se aflau bătrâna mamă a lui Boldîrev, care insistase să contribuie cu o bucată mică de pâine cu untură de porc la masa oficială. Nu avea nicio importanţă, a amintit un participant, că printre cei prezenţi nu se afla nici măcar un singur uzbek – evenimentul era „o provocare la adresa duşmanului. Lumina lupta cu întunericul"[26]. Boldîrev, mereu realist, considera prezentarea făcută de vechiul lui prieten Lebedev „proastă şi dezorganizată", dar traducerea în sine „minunată – limba strălucitoare şi limpede a poveştilor lui Puşkin". Propria lucrare meritase, de asemenea, efortul: „În zilele noastre, singura fericire şi satisfacţie se află în muncă, deoarece cu cât este mai grea situaţia din punct de vedere fizic – până la un punct –, cu atât este mai strălucitoare şi mai proaspătă munca minţii noastre"[27].

Peste două luni, Boldîrev a auzit de moartea lui Lebedev, de foame combinată cu dizenterie. Îl văzuse pentru ultima oară cu două săptămâni mai înainte, în pivniţele Ermitajului:

> El şi soţia lui zăceau în frig şi întuneric, în iadul de sub pământ al pivniţei (adăpostul nr. 3). M-a recunoscut după voce şi s-a agăţat de mine aşa cum un înecat se agaţă şi de un fir de pai. Mi-au dat 250 de ruble, implorându-mă să le

* Alişer Navai (1441-1501), filosof şi poet uzbek, vizir la curtea sultanului timurid Husayn Bayqarah, la sfârşitul secolului al XV-lea (n.tr.).

cumpăr pâine şi lumânări de la piaţă... Ultimele lui cuvinte pe care mi le-a adresat au fost „Cât de mult vreau să trăiesc, Sandrik, cât de mult vreau să trăiesc!". Vorbea cu vocea lui uimitoare, melodioasă, aşa cum îşi citea în mod inimitabil minunatele, muzicalele traduceri... Pe atunci eram şi eu prea ocupat pentru a-l ajuta cu adevărat şi nu am putut să-i cumpăr nimic. Mai degrabă Galea, care se ducea din când în când la piaţă, nu a reuşit să o facă, fiindcă nu a avut putere. Şi oricum pâinea nu mai putea fi cumpărată pe bani[28].

De asemenea, considerat o manifestare a spiritului sfidător al Leningradului este faptul că unele din zecile de teatre şi săli de concerte din oraş au continuat să funcţioneze. Teatrul de revistă – *Muzkomediia* – a rămas deschis aproape toată iarna, iar concertele au continuat la Filarmonică, sub candelabrele acum fără cristale, în decembrie. (Dintre instrumentiştii din secţiunea de coarde, nota cineva din public, numai violoncelistii puteau purta haine din blană de oaie. Restul purtau haine de bumbac matlasate, care le permiteau să se mişte mai liber.) Se afirmă că, în total, leningrădenii s-au bucurat de peste 25 000 de spectacole cu public de diferite genuri în cursul blocadei, iar imaginea artiştilor care se implicau în activităţi de război – Şostakovici pe acoperişul Conservatorului, Ahmatova care făcea de gardă la Palatul Şeremetiev, prime balerine care ţeseau plase de camuflaj – este una dintre figurile de stil cheie ale asediului.

În acea vreme, totuşi, mulţi leningrădeni erau cinici. Aşa cum nota cineva într-un jurnal despre un concert dat de marele violonist David Oistrah (care a venit cu avionul de la Moscova pentru această ocazie), spectatorii nu erau membri ai inteligheţiei şi arătau neobişnuit de sănătoşi. El şi soţia lui erau de departe cei mai „distrofici" dintre cei prezenţi[29]. Până şi un fervent stalinist, urmărind mulţimea care se înghesuia la casa

de bilete la un spectacol de operetă (*Vânt de libertate*) în martie 1942, își amintea de pâine și circ[30].

Unul din textele cele mai amare despre asediu este probabil următorul, scris de Vera Kostroviţkaia, profesoară de dans la școala de balet Mariinski:

> Pentru că în aprilie a devenit necesar să se portretizeze renașterea orașului în mâinile celor pe jumătate morți, L.S.T. [directoarea școlii] a avut ideea vanitoasă ca școala noastră – sau mai precis ceea ce mai rămăsese din aceasta – să dea primul spectacol [din primăvară] public la Filarmonică.
>
> Unele fete erau relativ sănătoase, grație condițiilor fericite de acasă, dar toate aveau scorbut. Cea mai talentată dintre ele, Liusa Alekseieva, nu putea interpreta operele clasice – picioarele ei, acoperite cu vânătăi, nu o mai ascultau. Am informat-o pe L.S.T. despre această situație.
>
> În replică, au venit țipete furioase și amenințări: să nu le dau celor care refuzau să danseze cupoanele cu rațiile pentru luna viitoare...
>
> Spectacolul a avut loc. Am dansat „moartea lebedei" și alte scene de balet la fel de inutile. Petea, machiat de mine ca să arate ca o persoană vie, „a dansat" două numere. Pentru a-l ține pe picioare, fetele i-au adus pâine și *kașa*. L-am condus pe scenă și am încercat să nu mă uit în timp ce „dansa". În pauză, s-a prăbușit în brațele mele și a vomitat *kașa* pe care o mâncase.
>
> Nu am avut public la concert, pentru că nu mai era nimeni în oraș. În primele două rânduri stăteau administratori și reprezentanți ai organizației de partid de la Smolnîi.
>
> Cu părul vopsit în roșu și îmbrăcată ca un manechin, L.S.T. a strălucit în *entr'acte*, primind felicitări, vorbind cu voce tare, nenatural, despre dragostea ei pentru copii, cărora le salvase viața în timpul iernii.

Petea a murit la puțin timp după aceea, într-un orfelinat, iar L.S.T. – o anume Lidia Semionovna Tagher – a continuat să-și

etaleze pălăriile şi blănurile noi, obţinute la schimb cu alimentele pe care le putea obţine din poziţia ei de soţie a şefului cu aprovizionarea Frontului Leningrad[31].

Cea mai ciudată, din perspectivă utilitaristă, dintre poveştile despre instituţii este probabil cea a Grădinii Zoologice din Leningrad, o instituţie mică şi fermecătoare, care data din anii 1860, situată în spatele Fortăreţei Petru şi Pavel, pe Insula Petrogradski. Grădina Zoologică evacuase 58 din cele mai valoroase animale ale sale în Kazan înainte de închiderea inelului blocadei, iar celelalte fuseseră ucise în timpul primelor raiduri aeriene. Sovietul oraşului, în loc să ordone măcelărirea şi consumarea celor rămase, a alocat Grădinii Zoologice o raţie specială de fân şi rădăcinoase, cu care, printr-un efort de extraordinară dedicaţie şi ingenuitate, membrii personalului au reuşit să ţină în viaţă pe timpul iernii 85 de animale.

Vulpile, herminele, ratonii şi vulturii, au descoperit îngrijitorii, puteau fi convinşi să mănânce un fel de „salată de legume" din tărâţe, *duranda* şi cartofi, dacă aceasta era mai întâi muiată în puţină supă de sânge şi oase, dar pentru tigri, bufniţe şi vulturi, mai pretenţioşi, trebuia să fie învelită în piei de iepuri sau cobai. Grădina Zoologică s-a redeschis în vara următoare, iar supravieţuitorii – vulturul-negru Verocika, antilopa-Nilgai Marinarul şi ursul Grişka – s-au transformat în adevărate vedete. Starul era hipopotamul Krasaviţa, adică „Frumoasa". Singurul hipopotam din Uniunea Sovietică, ea a fost hrănită toată iarna de devotata îngrijitoare Evdokia Daşina, care a spălat-o în fiecare zi cu 40 de găleţi de apă caldă scoase cu mâna ei din Neva şi i-a frecat pielea groasă şi cenuşie cu ulei camforat pentru a o împiedica să crape[32]. O fotografie din 1943 le arată pe Krasaviţa şi Daşina într-o împrejmuire plină de noroi. Daşina ţine nişte plante în mână; hipopotamul stă cu bărbia pe pământ, uitându-se la cameră printre gene, cu ochii lui mici.

În spatele animalului masiv, pe o balustradă, se află un șir de copii raşi în cap, cu genunchii osoşi.

Realizări ca aceasta, totuşi, erau ca niște mici raze de lumină în întuneric. Mai semnificative pentru starea oraşului ca întreg erau activitățile Trustului de pompe funebre, instituția care administra morgile şi cimitirele[33]. În primele câteva luni ale războiului, cei 250 de membri ai personalului, 12 vehicule motorizate şi 34 de cai s-au descurcat foarte bine cu cerințele din ce în ce mai mari. 3 688 de înmormântări – nu cu mult peste numărul de dinainte de război – au avut loc în iulie 1941, 5 090 în august, 7 820 în septembrie, 9 355 în octombrie şi 11 401 în noiembrie. Deşi două din cele opt cimitire noi – pregătite din vreme în aşteptarea victimelor raidurilor aeriene masive – au rămas până la urmă de partea cealaltă a liniei frontului, 80 până la 85 % dintre cadavrele ajunse la morgă au fost identificate de membrii familiei şi îngropate individual, conform obiceiului. Restul au fost înregistrate şi fotografiate de miliție.

Totuşi, din decembrie, totul a fost dat peste cap complet, pe măsură ce săniile încărcate cu „mumii" au început să umple străzile principale care duceau spre marile cimitire suburbane. Dincolo de porțile cimitirului, personalul Trustului (46 de membri ai acestuia au murit în timpul iernii) era copleşit, lăsând o breşă pentru „lupii cimitirelor" care, înarmați cu rângi de fier, se ofereau să sape morminte individuale, cerând în schimb pâine sau bani.

Sicriele puteau fi închiriate temporar, ca şi mormintele de fapt, în care cadavrele erau depozitate o scurtă perioadă, înainte de a fi aruncate în groapa comună, alături de restul corpurilor. O femeie, care şi-a dus tatăl decedat la cimitirul Serafimovskoe în martie, nu şi-a putut permite o înmormântare individuală, dar s-a învoit cu muncitorii ca pentru 25 de ruble să-l aşeze la marginea, nu în mijlocul unui mormânt colectiv, după ce mai

întâi îl scoteau din sicriu. În timp ce ieşea din cimitir, ea a fost martora unui episod de un umor grotesc: un cadavru aşezat în poziţie verticală, cu o ţigară în gură, arătând spre groapa comună cu mâna întinsă, îngheţată[34].

Din ce în ce mai multe rude îşi duceau morţii la noile morgi temporare, deschise în fiecare dintre cele 15 raioane ale oraşului, în parte pentru a elimina cortegiile funerare de pe străzi, care, aşa cum remarca Trustul, făceau „o impresie proastă asupra populaţiei". O asemenea morgă este plastic descrisă de inginerul optician Dmitri Lazarev, care a fost nevoit să scape de socrul decedat la sfârşitul lunii ianuarie:

> Administratorul clădirii a scris adresa pe o bucată de hârtie – strada Gluhaia Zelenina [„dosnică şi verde"]. Ne-a dat o sanie şi ne-a avertizat că, dacă nu sunt în sicrie, cadavrele pot fi transportate acum pe străzi numai după 8 p.m. Chiar pentru acea perioadă a anului era neobişnuit de frig: 35 de grade sub zero. Nina, Nika şi cu mine l-am legat pe Vladimir Aleksandrovici de o scândură cu nişte prosoape şi cu mare greutate l-am coborât pe scările întunecoase. Nina a rămas acasă, să-i culce pe copii; Nika şi cu mine am tras sania până pe Gluhaia Zelenina... La început, am tras amândoi, apoi cu rândul, în felul acesta celălalt putând să se întoarcă astfel încât să stea cu spatele la vânt şi să-şi încălzească puţin faţa şi mâinile. Excursia – în realitate, o distanţă destul de scrută – părea că nu se mai sfârşeşte. În cele din urmă, am ajuns la porţile morgii, care fusese mai înainte un depozit de lemne. Femeia de la poartă, şi ea pe jumătate îngheţată de frig, se pregătea să plece acasă şi, cu o voce de martir, ne-a spus să ne grăbim. Am tras sania pe o cărare îngustă curăţată de zăpadă, prin curte, către o remiză mare. Am deschis larg uşa şi, în lumina lunii, am văzut un munte de cadavre, pe jumătate dezbrăcate sau înfăşurate în cearşafuri, aruncate unul peste altul, la grămadă, ca nişte lemne de foc. Nerăbdătoare, femeia ne-a indicat că mortul trebuie aruncat în vârful

muntelui... Nu mai era nimeni acolo, iar ea stătea deoparte, în mod clar fără intenţia de a ne ajuta. Am dezlegat trupul de pe scândură şi am încercat să-l ridicăm, fără succes însă – muşchii noştri obosiţi nu aveau putere să o facă. Nu aveam de ales, trebuia să încercăm să-l tragem în sus, în vârful grămezii. Cel mai uşor, am descoperit, era să-l apucăm de picioare. Tremurând, am început să ne căţărăm, alunecând pe pântece, spinări şi capete sticloase, îngheţate bocnă. În pofida frigului, duhoarea era de nesuportat. Când, epuizaţi, ne-am oprit, capul şi umerii bietului Vladimir Aleksandrovici atârnau în afară. Femeia i-a împins capul cu uşa remizei, încercând să o închidă. Ar fi trebuit să urcăm mai sus, dar nu am putut. În cele din urmă, în disperare de cauză, l-am împins, iar trupul s-a mişcat în lateral, cu capul atârnând într-o parte. În acelaşi timp, uşa s-a închis şi s-a auzit un zăngănit. Era femeia care încerca broasca, să vadă dacă rămâne închisă. Timp de câteva clipe, am rămas în întuneric complet, temându-ne să ne mişcăm... Uşa s-a deschis. Cu grijă, ţinându-ne de mână, am coborât şi toţi trei am răsuflat uşuraţi. Femeia (era oare directoarea morgii?) a îndesat cu atenţie hârtia în buzunar şi aşa au luat sfârşit funeraliile[35].

Încă 16 astfel de morgi s-au deschis în aprilie, câteva în biserici dezafectate, inclusiv Catedrala Sfintei Treimi şi capela Mănăstirii Aleksandr Nevski.

La 15 ianuarie, Sovietul oraşului a ordonat săparea altor şanţuri mai mari, în cimitirul Bolşeohtinskoe (situat dincolo de fluviu, vizavi de Smolnîi), cimitirul Serafimovskoe din Novaia Derevnia, vechiul cimitir luteran de pe Insula Decembriştilor şi în cimitirele Piskarevskoe şi Bogoslovskoe din suburbiile din nord-est. Deşi se presupunea că fiecare din cele 15 soviete raionale trebuia să găsească 400 de muncitori pentru noile echipe din cimitire, numai unul a procedat aşa, iar sarcina a revenit

trupelor NKVD şi unităţilor de apărare civilă. Cei care au început să lucreze cu excavatoarele „Komsomoleţ" nu au reuşit să sape pământul care îngheţase până la adâncimea de un metru, un metru şi jumătate, aşa că au fost folosiţi explozivi, ca şi excavatoare AK, mai grele.

Un al doilea ordin din 2 februarie dădea instrucţiuni sovietelor raionale să vină cu un total de 60 de camioane cu remorcă pe zi, pentru colectarea cadavrelor de la morgi şi spitale. Camioanele de cinci tone trebuiau să transporte 100 de cadavre odată, camioanele de trei tone 60 de cadavre, iar camioanele de jumătate de tonă 40. Şoferii primeau raţii în plus – 100 de grame de pâine şi 50 de grame de votcă pentru fiecare a doua livrare şi următoarele. Ca rezultat, Trustul de pompe funebre a raportat, în câteva zile din februarie, că „şase până la şapte mii de trupuri au fost livrate zilnic numai la cimitirul Piskarevskoe... Camioane de cinci tone încărcate până sus cu cadavre puteau fi văzute trecând prin oraş, încărcătura lor abia acoperită ajungând peste marginile vehiculului, cu cinci sau şase muncitori aşezaţi în vârf". Pentru că trupurile erau îngheţate bocnă, pentru a încărca numărul maxim, echipele de colectare apelau la aceeaşi tehnică folosită la încărcarea buştenilor, unele cadavre erau aşezate vertical pentru a forma un fel de gard care să le susţină pe celelalte[36]. În cimitire, cei care săpau mormintele nu puteau ţine pasul cu livrările şi astfel se creau enorme grămezi de cadavre. Numărul corpurilor neîngropate de la Piskarevskoe, estima Trustul, se ridica la 20 000-25 000 în cele mai rele zile din februarie, depozitate în şiruri de 200 de metri lungime şi doi metri înălţime.

Deşi transformarea cuptoarelor de ars cărămizi în crematorii în martie, asociată cu scăderea mortalităţii, a adus încet, încet situaţia sub control, înmormântările în masă au continuat până la sfârşitul lui mai.

La Piskarevskoe (cel mai mare cimitir) au fost săpate în total 129 de șanțuri, umplute și acoperite de la 16 decembrie până la 1 mai. Cele mai mari, în număr de șase – adânci de patru până la cinci metri, late de șase metri și lungi de până la 180 de metri – conțineau, estima Trustul, aproximativ 20 000 de corpuri fiecare. La Bogoslovskoe o carieră de nisip scoasă din uz a fost umplută cu 60 000 de cadavre în cinci sau șase zile din februarie, un șanț antitanc cu 10 000 și mai multe cratere de bombe cu alte 1 000. 18 șanțuri antitanc de la marginea de nord a cimitirului Serafimovskoe au adăpostit alte 15 000 de cadavre. În total, raporta Trustul, au fost săpate 662 de morminte colective, umplute în oraș, fără a socoti puțurile, craterele și șanțurile folosite ca morminte. Câți morți conțineau în total este încă un subiect de dispută, dar se estimează că numărul civililor care au murit în timpul primei ierni de blocadă a Leningradului este de aproximativ jumătate de milion[37].

12

„Eram ca de piatră"

La 17 februarie 1942 Maria Maşkova, şefa Secţiei achiziţii la Biblioteca Publică, o clădire frumoasă, gri-bleu, în stil neoclasic, care se curbează la colţul Pieţei Aleksandrinskaia şi pe Nevski, s-a pus pe scris:

> Zilele trec una după alta şi pare deja târziu să începi un jurnal. Lucruri nerepetabile, îngrozitoare se petrec şi sunt uitate. Restul, cele obişnuite, rămân în memorie. Mai multe scrisori sosite astăzi îmi amintesc că departe de Leningrad o viaţă diferită îşi urmează cursul, iar oamenii nici măcar nu-şi pot imagina a suta parte din cele prin care trecem noi.
>
> Afară aud obuzele. Nu mă deranjau, dar acum gândesc cu indiferenţă: „Undeva se prăbuşeşte o clădire, oameni sunt striviţi sub dărâmături". Dar ce înseamnă asta în comparaţie cu tot ce se petrece în jur? Suntem cu toţii bolnavi. Olga Feodorovna [soacra Maşkovei] este foarte rău – nicio surpriză, de vreme ce în toate camerele sunt oameni morţi, un cadavru pentru fiecare familie. A trecut aproape o lună de când Anna Iakovlevna Zveinek a murit de foame. Încă mai zace în camera ei îngheţată şi murdară – neagră, uscată, fără dinţi. Nimeni nu se grăbeşte să o spele şi să o îngroape; toţi sunt prea slăbiţi ca să le pese. Două camere mai încolo zace un alt cadavru – fiica ei, Asia Zveinek, care a murit de asemenea de foame, supravieţuind mamei sale doar 12 zile. Asia a murit la doi paşi de patul meu, iar Vsevolod [soţul

Maşkovei] şi cu mine am târât-o afară, deoarece era prea cald în camera noastră pentru un cadavru...

N.P. Nikolski, prietenul lui Vsevolod şi [fost] deputat în Sovietul Suprem, a murit aproape în faţa ochilor mei. A fost adus pe o sanie, cu intenţia de a fi plasat într-o clinică de recuperare ca să fie pus din nou pe picioare... A intrat în comă şi a murit repede, în biroul lui Vsevolod. A rămas acolo, pe sofa, timp de 12 zile, fiindcă nimeni nu a putut să se ocupe de înmormântarea lui. În total, Biblioteca a pierdut cel puţin 100 de persoane...

Atitudinea oamenilor faţă de moarte, ca şi moartea însăşi şi înmormântarea s-au simplificat foarte mult. La început a fost foarte greu. Să comanzi un sicriu – este greu să obţii unul, 500-700 de ruble – să sapi un mormânt, care se plăteşte cu pâine... Apoi au apărut sicriele de închiriat şi apoi oamenii au fost duşi la morgă cu sania, înfăşuraţi numai în cearşafuri şi pături. Aşa i-am înmormântat pe V.F. Kariakin, soţul Zinaidei Iepifanova... chiar şi nervii mei amorţiţi abia au reuşit să se descurce cu tot ce am văzut...

Asia s-a mutat cu noi după ce mama ei a murit... Când a murit şi ea, spre disperarea mea, nu am putut să-i folosesc cartelele, deoarece un prieten de-al ei dispăruse cu acestea cu două zile mai înainte. Furtul cartelelor este un lucru înspăimântător, dar şi obişnuit... În magazine şi pe străzi poţi auzi adesea un strigăt ascuţit, sfâşietor – şi ştii că au fost furate cartelele cuiva sau că o bucată de pâine a fost smulsă din mâinile altcuiva. Este îngrozitor de deprimant şi ceea ce te salvează este indiferenţa animalică la suferinţa umană[1].

Ce însemna să trăieşti toate astea? Multe jurnale nu mai menţionează nimic în ianuarie ori în februarie, autorii lor au fost fie prea slabi pentru a scrie, fie nu au mai avut cuvinte. Altele sunt concise şi se mărginesc să înregistreze moartea rudelor şi mâncarea obţinută şi consumată. Însă altele, ca acela al poetei Olga Berggolţ, au devenit mai prolixe – revărsări lungi,

repetate, de disperare, neîncredere, vină, mânie și teroare. Întrebați-l pe unul dintre supraviețuitorii din ce în ce mai puțini ai asediului ce își amintește despre acele luni, iar răspunsul va fi probabil următorul: *„holod, golod, snariadî, pojarî"* – „frig, foame, obuze, incendii" – o frază tip ale cărei silabe lungi, ritmate, sunt în același timp o stenogramă și o litanie.

Evident, iarna asediului a însemnat o restrângere a existenței la triunghiul de fier – compus din casă, cozile la pâine și sursa de apă – și la familia și vecinii apropiați. Sechestrați în apartamentele lor întunecoase și înghețate, dependenți de sănii, lămpile făcute în casă și combustibilul recuperat, leningrădenii se comparau cu oamenii cavernelor, cu Robinson Crusoe și cu exploratorii polari. Viața de dinainte de război, care în acel timp păruse atât de dezorganizată, îi părea acum „Omului blocadei", cum îl numea Lidia Ghinzburg, „un basm frumos":

> Apa de la robinet, lumina la apăsarea unui întrerupător, alimentele din magazine... Din acele vremuri apuse, o gravură agățată deasupra raftului cu cărți și vasul de lut din Crimeea de pe raft – un cadou. Femeia care îl oferise se afla acum în Rusia neocupată, iar amintirea ei devenise un lucru palid și deloc necesar... În haosul în care trăiam în iarna aceea, vasul și chiar și cărțile erau ceva de genul Casei Pogankin* sau a ruinelor Colosseumului, căci nu vor mai avea niciodată nicio semnificație practică[2].

Odată cu îngustarea lumii fizice a venit și îngustarea sentimentelor. Supraviețuitorii se descriu pe ei ca fiind „precum lupii" sau și mai des „ca de piatră" – niște automate golite de sentimente sau interese, cu excepția prelungirii propriei supraviețuiri. Un străin care se prăbușea pe stradă, care în noiembrie

* Muzeul de Istorie și Artă din Pskov, aflat în casa unui negustor bogat din oraș care a trăit în secolul al XVII-lea (n.tr.).

şi decembrie ar fi prezentat în sine o dilemă morală – omul ar trebui să se oprească şi să ajute, riscând să nu mai ducă acasă alimente pentru propria familie, ori să treacă mai departe? –, în ianuarie şi februarie abia mai era observat. La 13 ianuarie, pe când se pregătea să se ducă la Casa Universitarilor pentru „supa de soia", Aleksandr Boldîrev a auzit că un vecin, „care îmbătrânise şi se ramolise complet în ultimele două luni", se prăbuşise afară pe trotuar şi fusese târât înăuntru de nişte soldaţi care treceau pe acolo. „Încă mai e acolo, în casa scării, pe moarte. Dar nu m-am dus la el, ci am plecat să-mi iau prânzul. Călătoria până acolo şi înapoi m-a sleit de puteri, mica mea rezervă zilnică. Golovan era şi el pe drum spre masa prânz, dar rezerva lui a fost insuficientă[3]." Portarii, nota un alt jurnal, îi roagă pe oamenii care se aşază să se odihnească pe scările din imobilele lor să plece, ştiind că dacă mor acolo vor fi nevoiţi să transporte cadavrul la morgă (era responsabilitatea lor). Dacă persoana respectivă era bine îmbrăcată, totuşi, portarul era „mai politicos, chiar le oferă un scaun, deoarece el ştie că, după aceea, le poate lua hainele"[4]. Aceeaşi lipsă de compasiune se manifesta şi în cadrul familiei, moartea unui soţ sau a unui părinte iubit provocând numai un sentiment de uşurare la gândul că vor obţine o cartelă şi o raţie în plus sau de anxietate în legătură cu felul în care vor scăpa de cadavru.

Pentru aproape toată lumea, era imposibil să se gândească la altceva decât la mâncare. Să o obţină, să o pregătească, să o economisească, să calculeze cât de mult va dura – toate acestea deveniseră obsesii universale, ca şi amintirile despre mesele din trecut. „În timp ce mergea pe stradă", scria Ghinzburg despre „Omul blocadei",

> el trecea încet în revistă tot ce mâncase în dimineaţa aceea sau în ziua precedentă; cântărea ce avea să mănânce în ziua aceea ori se ocupa cu tot felul de calcule referitoare la

cartele, raţii şi cupoane. Găsea în asta o preocupare şi o tensiune pe care le cunoscuse mai înainte numai când se gândea la ceva foarte important şi scria despre asta... Oare ce era atât de dezgustător? Ceva din viaţa de dinainte? Ah, da – să fii îndrăgostit fără speranţă[5].

Alţii sufereau de „mania pâinii", imaginându-se înmuind felie după felie de pâine în ulei de floarea-soarelui ori înfulecând o cantitate nesfârşită de chifle cu unt. (Varlam Şalamov, care suferea de foame în minele de aur de la Kolîma în acea perioadă, scria: „aveam cu toţii aceleaşi vise cu pâini de secară care zburau pe lângă noi precum meteoriţii sau îngerii".) S-au pus la punct noi ceremonialuri în jurul mâncării. În unele familii se mânca tot ce obţinuseră în ziua respectivă o singură dată; în altele, mâncarea era împărţită în trei „mese". Mâncarea putea fi adunată de la toţi – şi împărţită în mod egal sau în funcţie de necesităţi – ori fiecare membru al familiei putea să mănânce „conform raţiei sale". Prepararea mâncării era prelungită în ritualuri elaborate. În familia Jilinski, după ce folosiseră de mai multe ori frunzele de ceai, le amestecau cu sare şi le mâncau cu lingura. Familia Boldîrev avea o fiică de patru ani care făcea crize dacă masa nu era pusă cum trebuie şi „felurile de mâncare" nu erau însoţite de anumite cuvinte: „Ceaiul acesta este atât de rece, încât muştele şi ţânţarii patinează şi se dau cu sania pe el şi poţi să-l bei fără cană, fără linguriţă, direct din farfurioară". („Astea", scria tatăl ei, „sunt spuse de aproximativ cinci ori cu fiecare cană, într-un limbaj bizar, aproape maladiv, care îţi suceşte limba-n gură... O reacţie copilărească la haosul din jur[6].") Tradiţiile de ospitalitate, inevitabil, s-au evaporat. „Ştiu că îi este foame", scria Klara Rahman despre mama unei colege de şcoală care tocmai rămăsese văduvă, care era plină de păduchi şi venise la ea să-i ceară *duranda*. „Dar ar trebui să înţeleagă că în asemenea vremuri este jenant să ceri." (Tatăl lui Rahman, „dragul ei *papocika*", a murit în martie[7].)

Tot în această perioadă, leningrădenii au recurs la cele mai disperate încercări de a înlocui mâncarea, râcâind cleiul uscat de pe spatele tapetului şi punând la fiert pantofi şi curele. (În domeniul tăbăcăriei, procesele tehnologice se schimbaseră, au descoperit ei, de pe vremea lui Amundsen şi Nansen, iar pielea rămânea dură şi necomestibilă.) În pieţele de pe străzi se vindea „pământul lui Badaiev", săpat de sub ruinele depozitului lui Badaiev, care arsese şi se presupunea că e impregnat cu zahăr ars. Împreună cu un alt băieţel, Igor Krugliakov se strecura pe lângă paznici pentru a lua ceva pământ:

> Am găsit ceva ce credeam că era o bucată de zahăr şi am băgat-o în gură. Am ţinut-o în gură tot drumul spre casă. Nu s-a dizolvat, dar avea un gust dulce. Când am ajuns acasă, am scuipat-o în palmă şi nu era decât o piatră ca toate celelalte... Mama ne-a certat, desigur, dar fiindcă nu voia să mă supere sau să mă jignească, a spus că era ceva zahăr pe ea. A pus nişte apă şi era ca şi cum am fi băut ceai îndulcit[8].

Să refuzi mâncarea pentru a o oferi altuia – aşa cum au făcut sute de leningrădeni – a devenit un act de suprem autocontrol şi de adevărată caritate.

În ianuarie, Elena Kocina şi soţul ei s-au mutat la nişte prieteni. La 1 februarie, Kocina s-a dus să-şi vadă apartamentul şi a găsit uşa deschisă şi mobila făcută bucăţi. „«De ce ne tăiaţi mobila? », am întreba-o pe vecina de alături. «Ne-a fost frig», mi-a răspuns, laconic. Ce puteam să spun la asta? Are doi copii. Chiar le este frig." Peste patru zile s-a întors şi a găsit un cadavru în patul ei, „atât de emaciat încât cuvertura era abia ridicată numai în dreptul capului şi al picioarelor. După ce am tăiat piciorul unui scaun, am plecat, fără să întreb al cui era cadavrul". Două zile mai târziu, au mai apărut două cadavre. „Evident, vecinii instalaseră o morgă în camera mea. Treaba lor – cadavrele nu mă deranjează[9]."

Momentul în care leningrădenii ieşeau din „cavernele" lor şi realizau dimensiunile tragediei care se abătuse asupra oraşului lor era acela în care trebuiau să îşi îngroape rudele. Atunci când taciturnul lui tată, care obişnuia să taie lemne, a murit în martie, Dmitri Lihaciov l-a spălat cu apă de colonie, i-a acoperit ochii cu monede – ruble din secolul al XVIII-lea –, l-a înfăşurat şi l-a cusut într-un cearşaf şi l-a legat de o sanie mare, dublă, făcută din două mai mici, peste care bătuse în cuie o bucată de placaj. Mai întâi, el şi soţia lui au târât cadavrul la Catedrala Sf. Vladimir, unde un preot a făcut slujba de înmormântare şi a aruncat un pumn de ţărână peste el, adăugând un al doilea din partea unei femei al cărei fiu era dat dispărut pe front. Apoi l-au dus la o „morgă" abia deschisă pe terenul unei săli de concerte, unde mii de trupuri zăceau aşezate unele peste altele. Un camion a venit să ia corpurile pentru înmormântare, iar Lihaciov a încercat să-l convingă pe şofer să-l ia pe tatăl lui cu primul transport. Altfel, se temea el, linţoliul avea să fie desfăcut şi dinţii de aur smulşi din gură. Şoferul a refuzat[10].

Mama Olgăi Grecina a murit acasă pe 24 ianuarie. Hotărâţi să-i ofere cea mai bună înmormântare posibilă, Olga şi fratele ei mai tânăr Vovka au cumpărat un sicriu, cu pâine şi două sute de ruble, de la lucrătorul care se ocupa de clădirea în care locuiau. Deşi era cam scurt din cauza penuriei de lemn, au făcut tot ce au putut pentru a-l face să arate bine; l-au căptuşit cu un cearşaf, pe care l-au tivit cu dantelă desfăcută de la unul din şalurile mamei. Olga a reuşit chiar să cumpere o ferigă frumoasă de la o florărie, altfel goală, de pe Nevski. „Coşciugul arăta bine", îşi amintea ea:

> Eram mulţumită de ceea ce făcusem, nici nu m-am gândit că era pentru... Era doar foarte ciudat să văd trupul acela alb de sub cearşaf. De ce, cine este? M-am uitat şi nu era mama, era Moartea însăşi – un schelet acoperit cu piele, oase,

mâini care arătau ca niște gheare de pui. (Nu am putut să mănânc pui timp de 20 de ani după aceea, atât de tare m-a obsedat această amintire.) De vreme ce nu mai e ea, trebuie să scap cât mai repede posibil de cadavru, atunci lucrurile vor fi din nou în regulă. Cu un fel de energie voioasă, am început să mă organizez. Am aranjat un mormânt, am chemat rudele...

Din cauza unchiului Serioja, care a venit îmbrăcat ciudat și a scâncit ca un copil, repetând fără încetare că vrea supă (a murit peste vreo câteva săptămâni) totul s-a dus de râpă; oamenii nu s-au simțit deloc bine. Cu ajutorul fiului lucrătorului, au dus coșciugul pe o sanie de pe strada Maiakovski până pe Suvorovski Prospekt, au trecut de Smolnîi și pe lângă Podul Bolșeohtinskoe spre cimitirul Bolșeohtinskoe. În timp ce se apropiau de porțile cimitirului, treceau pe lângă mai multe „mumii". Înfășurate în lenjerie de pat sau în cuverturi vechi, acestea zăceau la marginea drumului. Un coșciug fusese improvizat dintr-o sofa și decorat cu o coroană făcută din așchii de lemn rămase după rindeluire, ondulate și vopsite cu cerneală; un copil zăcea în cutia unei pendule vechi și demodate. Mama Olgăi a avut „un mormânt adevărat, săpat cum trebuie, dar nu foarte adânc" și o cruce făcută din scânduri, cu numele și datele scrise cu creion chimic[11].

Supraviețuitorii asediului simțeau dorința irezistibilă de a găsi fel de un tipar pentru acele morți, o logică motivând cine trăiește și cine moare. Într-o versiune, cei mai buni – leningrădenii adevărați, „cei nobili, moderați, conștiincioși" – mureau primii, dați la o parte într-o luptă pentru supraviețuire darwiniană. În cealaltă analiză (mai comună), moderația și conștiinciozitatea îți puteau salva viața: pentru a supraviețui era vital să rămâi activ și să menții anumite standarde – să te speli pe cap, să te razi, să mături în cameră, să pui masa când trebuia să „mănânci", să te speli pe dinți, să nu-ți mănânci pisica, să nu-ți

lingi farfuria, să nu laşi ca găleata de gunoi să dea pe dinafară şi să nu arunci fecalele pe fereastră. Un *blokadnik* spunea: „Atunci când cineva renunţă să se spele pe gât şi pe urechi, nu se mai duce la serviciu, îşi mănâncă toată raţia de pâine odată şi apoi zace pe pat, acoperindu-se cu o pătură, nu mai are mult de stat pe lumea asta"[12].

Toate acestea se aplicau şi în cazul copiilor. Elena Kocina şi soţul ei s-au mutat în casa unui coleg, a cărui viaţă de familie era foarte bine organizată la sfârşitul lunii ianuarie, în speranţa (destul de repede pierdută) unei camere mai călduroase. Copiii lui, „albi precum mugurii de cartof", îşi petreceau ziua stând nemişcaţi unul lângă altul,

> îmbibaţi de supunere ca un burete de apă. Soţia lui N.A., Galea, şi doica ei munceau ca nişte ceasuri mecanice. N.A. le „întorcea" în fiecare dimineaţă, dându-le sarcinile pentru ziua respectivă... El ascultă cu entuziasm cum funcţionează maşina lui domestică, mărind sau micşorând încărcătura, mărind sau micşorând raţia în momentul potrivit. Păstrează pâinea în biroul lui, cântărind-o de trei ori pe zi şi înmânând fiecăruia porţia corespunzătoare[13].

Lihaciov şi soţia lui le învăţau pe fiicele lor de patru ani să memoreze poezii. Învăţaseră pe de rost fragmente din *Evgheni Oneghin* – scena balului şi visul Tatianei –, ca şi poemul Ahmatovei „Bunica mea tătăroaica mi l-a dat", despre o fată care pretinde că a pierdut un inel din jad negru, pe care de fapt i-l dăduse iubitului, care plecase pe mare şi nu se mai întorsese niciodată. Fetiţele se purtau ca eroii din poveste. Am introdus o regulă: să nu vorbim despre mâncare, iar ele au ascultat! La masă, nu cereau niciodată mâncare, nu erau niciodată neascultătoare, dar erau teribil de adulte, se mişcau încet, erau serioase. [Toată ziua] stăteau lângă *burjuika*, încălzindu-şi mâinile[14]. Mai

era o regulă a casei: să te speli în fiecare zi, chiar numai pe faţă şi pe mâini, şi să-ţi faci nevoile, după ce ţevile din baie au îngheţat, în pod, la care, dat fiind faptul că locuiau la etajul al cincilea, aveau acces. („Din fericire", notează Lihaciov, „trebuia să ne ducem acolo numai odată pe săptămână sau chiar numai odată la zece zile... Când vremea s-a mai încălzit în primăvară, au apărut pete maronii pe tavanul coridorului: am fost nevoiţi să ne ducem în anumite locuri, bine definite.")

Îngrămădiţi într-un apartament comun din raionul Petrogradski, membrii familiei extinse a lui Dmitri Lazarev se susţineau reciproc. Deşi doi membri ai gospodăriei – un prieten de familie şi socrul acestuia – au murit în timpul iernii, apartamentul a devenit (ca şi camera Marinei Ieruhmanova din Hotelul Evropa) o „arcă". El şi soţia lui îi distrau pe copii – o fată de şase ani şi o nepoată de nouă ani – citindu-le cu voce tare romane poliţiste din perioada prerevoluţionară şi jucând şarade. Cea pe care şi-o amintea fiica lor era cuvântul *blokada* – „blocadă". Pentru silaba *blok* jucau o scenă dintr-un poem de Aleksandr Blok; pentru *ad* – „iad" în limba rusă – un diavol perpelind un suflet într-o tigaie. Pentru întregul cuvânt, se prefăceau că trag cu greu o sanie prin cameră[15].

Însă jurnalele şi memoriile, aproape prin definiţie, provin de la familii care au reuşit să reziste şi să rămână împreună. Foarte multe nu au reuşit, iar descrierile celor care au renunţat la luptă – acele persoane care nu deschideau uşa; trăiau în întuneric, miros pestilenţial şi frig; siluetele nemişcate sub pături puse una peste alta; cei care delirau şi bombăneau – sunt numeroase şi aproape identice. Cu un amestec de dezgust şi milă, Maria Maşkova înregistrează dezintegrarea familiilor vecine de la nr. 18 de pe strada Sadovaia – cei mai mulţi, ca şi ea, angajaţi la Biblioteca Publică. O vecină, până recent capul unei gospodării „puternice, pline de viaţă, energice", după ce

şi-a văzut soţul plecând în armată, părinţii începând să se certe şi să fure înainte de a muri şi pe fiica ei luată la o casă de copii, a încetat să mai acorde importanţă lucrurilor din jur, cu excepţia mâncării: „Singura [ei] preocupare este să mănânce, să mănânce fără încetare, savurând şi bucurându-se... Vizitele pe care le face soţul ei acasă o înspăimântă – ar putea să-i ia porţia de pâine. Recunosc această stare de spirit – este a mea, a Olgăi, a tuturor"[16]. O alta s-a supărat pe fiul ei de zece ani după ce acesta şi-a pierdut cartela:

> Ceea ce nu încetează să mă uimească este felul în care s-a metamorfozat această mamă iubitoare, pe care noi o tachinam adesea pentru că făcea mare caz de Igoriok al ei... Acum s-a transformat într-o lupoaică, golită de omenie din pricina foamei. Singura ei grijă este să ia o bucată de mâncare de la Igor şi singura ei temere este că el va lua o firimitură de pâine din raţia ei ori că va fura o lingură de supă făcută din cerealele ei. M-am dus să vorbesc cu ea despre cum am putea să-l ajutăm pe Igor, dar nici nu asculta ce-i spun. Era torturată de o singură teamă – că acesta va pune mâna pe cartela ei sau că îi va mânca pâinea. A declarat categoric: „Îmi e foame, vreau să trăiesc. Nu-mi pasă de Igor şi de faptul că îi este foame. Şi-a pierdut cartela, lasă-l să se descurce singur". Nu avea de gând să-i dea nimic. Trebuie să supravieţuiască şi n-o interesează nimic altceva. Urăşte şi invidiază pe oricine care îi stă în cale... Igor stătea pur şi simplu acolo, fără să spună nimic, devorând o bucată de pâine pe care i-o dăduseră vecinii din milă. Ea a spus mânioasă: „Nu trebuie să credeţi ce spune! Ia uitaţi-vă ce bucată uriaşă de pâine înfulecă, în timp ce eu zac aici înfometată şi slăbită!". Igor, în pofida ororii şi tragediei situaţiei în care se află amândoi, este calm şi nu se plânge. S-ar putea să nu mai fie multă vreme întreg la minte[17].

Atunci când locuiau în apartamente comune, care împărțind bucătăria, sala de baie și holurile, vecinii cedau nervos destul de des. Igor Krugliakov, care rămăsese în viață datorită disciplinei de fier impuse de mama și bunica lui (nu era permis să se vorbească despre moarte, iar el și sora lui erau obligați să stea afară, în zăpadă, timp de zece minute în fiecare zi pentru lumină și aer), a auzit cuplul din camera de alături mai întâi certându-se, apoi bătându-se; în cele din urmă, a auzit loviturile din perete când soția și-a ucis copilașul[10].

Un supraviețuitor perfect al asediului era specialistul în istoria persană Aleksandr Boldîrev. Prezentabil, egoist și posesor al unui spirit caustic, scăpase de epurările din 1936-1937 petrecând lungi perioade în spital bolnav de ulcer ori în expediții de cercetare în locuri îndepărtate din Asia Centrală. Când a început războiul, a scăpat de încorporare cu ajutorul iubitei lui, o colegă de la Ermitaj, care a intervenit pentru el la directorul muzeului prin intermediul soțului suferind. Deși nu era membru de partid, Boldîrev a continuat neobosit să lucreze în timpul asediului, înscriindu-se la Casa Universitarilor și la Institutul de Orientalistică, dar și la Ermitaj, și mâncând zilnic un „prânz" la cantina fiecăruia. De la Ermitaj a reușit, de asemenea, să pună mâna pe cartela unui muncitor manual și, în mod remarcabil, 1 417 de ruble drept compensație pentru ultima lui vacanță de vară. Ținea, de asemenea, conferințe pe teme istorice – despre „Flota lui Petru", „Literatura popoarelor frățești din Asia Centrală" și „Afghanistanul de azi" – marinarilor de pe vasele prinse de ghețuri la Leningrad. Uneori, aceste activități însemnau o lungă plimbare prin oraș, dar de obicei obținea o masă și câteva țigări „Steluța". Jurnalul lui din timpul asediului arată ca o listă în continuă schimbare de înalți funcționari cărora urma să le ceară diverse lucruri, datorii pe care să le ceară înapoi și tot felul de schimburi în natură pe care să le facă – schimburi

pe care el le descrie în felul următor: „a sări din tufă în tufă într-o mlaştină"[19]. A reuşit, de asemenea, să nu-şi piardă speranţa (blocada era tot timpul pe cale să fie ridicată; Anglia era tot timpul pe cale să deschidă un al doilea front) ori simţul umorului. „Tot timpul", scria el pe 10 februarie, „în timp ce stau jos, în picioare sau întins, îmi amintesc de extrema mea emaciere. Deosebit de evidentă este dispariţia feselor, singurul aspect cu adevărat distins al persoanei mele, de care eram foarte mândru. Acum nu mai am deloc fund; pelvisul şi oasele şoldului se lovesc, ciocnindu-se, de carne."

Deşi familia lui era departe de a trăi în armonie (soţia se certa mereu cu mama lui, iar el se certa cu soţia), au continuat să fie o echipă, Boldîrev aducea acasă „supă de drojdie" şi „jeleu" de la diferitele cantine, soţia dona sânge (pentru care primea raţii în plus), iar mama lui stătea la coadă la pâine. Mai mult, erau norocoşi pentru că moşteniseră lucruri de valoare pe care puteau să le vândă. Pe lângă obişnuitele haine şi pantofi, în cursul iernii au vândut trei ceasuri – al lui Boldîrev, al tatălui său decedat şi al soţiei, un Longines – pentru zece kilograme de făină şi cinci kilograme de seu de vacă; un portţigaret de chihlimbar (pentru 200 de grame de pâine), două seturi de linguriţe de desert din argint (pentru două kilograme de pâine şi 700 de grame de carne), un vas pentru frişcă şi o zaharniţă de argint, ceşti de ceai de porţelan (vândute vechiului magazin Fabergé de pe Morskaia pentru 670 de ruble, cu care au cumpărat un litru de ulei de floarea-soarelui), ca şi verigheta mamei sale. Această combinaţie de perseverenţă, cooperare şi noroc i-a salvat pe Boldîrev, soţia şi fiica lui, nu şi pe cumnatul, pe unchiul sau pe mama lui; toţi au murit de foame între lunile decembrie şi mai.

Noaptea, întins pe sofa, lângă soba alimentată cu bucăţi de mobilier şi rame de tablouri, Boldîrev citea romane.

La 19 decembrie, a terminat *Marile speranțe*: „O plăcere de nedescris – singurele părți care m-au agasat sunt acele repetate *oh-so-English* pasaje despre mâncare". În ziua următoare a început *Prieteni de nădejde* a lui John Boynton Priestley – „Minunată până acum. Principalul său farmec este Anglia, Anglia contemporană" – pe care a terminat-o „cu mare regret – era cartea pe care voiam s-o citesc". A urmat *Kim*, cartea plină de căldură și lumină a lui Kipling („plăcere divină"), și critica sistemului juridic din perioada Regenței, făcută de Bulwer-Lytton în *Paul Clifford*. În martie, a citit Maupassant și *Ultimul mohican* de Fenimore Cooper, iar în aprilie *Șansa* de Joseph Conrad, despre o adolescentă respinsă de societate după ce tatăl ei este închis.

Că leningrădenii asediați au scăpat de izolare citind este un clișeu al asediului. („Citesc mai ales Balzac și Stendhal", se spune că i-a zis un maistru de la Uzina Kirov ziaristului membru de partid Aleksandr Fadeev, „care scria reportaje" din oraș în primăvară.) Este, totuși, confirmat de memorii și jurnale. La începutul războiului, conform lui Ghinzburg, „toată lumea" citea cu aviditate *Război și pace*, de vreme ce „Tolstoi avusese ultimul cuvânt referitor la curaj, despre oameni care își făcuseră în felul lor datoria într-un război al poporului"[20]. Gheorghi Kniazev, într-una din zilele în care soția lui se întorcea de la punctul de distribuire a rațiilor de la Academie cu mâinile goale, își petrecea timpul cu „istoria lumii", hitiții și (deloc caracteristic) decadenții francezi[21]. În după-amiaza întunecată de 14 ianuarie, Vera Inber stătea îmbrăcată cu paltonul și cu mănușile în mâini și citea *Soare, viață și clorofilă* a marelui botanist din secolul al XIX-lea Kliment Timiriazev, cu descrierea aproape vizionară a plantelor care transformă energia solară în viață pe Pământ. „«Nemăsurata suprafață a frunzelor»", scria în jurnalul ei. „Aceste cuvinte evocă pentru mine un

ocean mişcător de frunze verzi şi particule de lumină care zboară spre noi prin spaţiul îngheţat al universului[22]." Un locotenent din Armata Roşie care avea în sarcină baloanele de baraj citea *Insula misterioasă* de Jules Verne, din care a preluat (şi a implementat cu succes) ideea de a utiliza hidrogenul din interiorul baloanelor pentru a alimenta motoarele care le transportau la sol[23]. Maşkova cerceta librăriile care vindeau cărţi la mâna a doua pentru a găsi comori din bibliotecile evacuaţilor vândute în grabă. Pentru sine a cumpărat Herzen, Dostoievski şi *Documentele postume ale Clubului Pickwick* („plictisitoare, umor nesărat; sunt uimită că a fost publicată, chiar pentru copii"), iar pentru fiul ei în vârstă de zece ani Jules Verne, o viaţă a lui Pissarro şi aventurile din Vestul Sălbatic ale lui Mayne Reid. Un alt supravieţuitor al asediului, în vârstă de zece ani în acea vreme, îşi aminteşte de o listă de cărţi similară – poveştile lui Puşkin, *Prinţ şi cerşetor* de Mark Twain, *Călătoria unui naturalist in jurul lumii la bordul vasului Beagle* de Charles Darwin şi *Micii sălbatici* de Ernest Thompson Seton, despre un băiat de la oraş din anii 1850 care învaţă obiceiurile indienilor din ţinuturile sălbatice din Ontario.

Leningrădenii scriau – Kniazev cataloage, Inber poezie, Lihaciov istoria Novgorodului medieval, iar Olga Fridenberg o lucrare despre epopeea greacă şi originile ei, până când cerneala din călimară a îngheţat, devenind un mic bloc violet. Anna Ostroumova-Lebedeva, în mod remarcabil, nu a renunţat niciodată să aprecieze frumuseţea, descriind în detaliu felul în care arătau ramurile copacilor golaşe, acoperite cu gheaţă, profilate pe cer în luna februarie. A încercat să-i anime pe nepoţii ei din ce în ce mai letargici, adolescenţii Petea şi Boba – „palid şi subţire ca o foaie de hârtie" – punându-i să picteze o natură moartă (Boba a murit, Petea a supravieţuit). Mihail Steblin-Kamenski, folclorist şi prieten al lui Boldîrev, studia gramatica greacă şi lupta să se autoconvingă că avea în faţă o ocazie unică

„de a observa viaţa în cele mai ciudate şi inaccesibile aspecte". Încercase de multe ori să-şi imagineze Rusia medievală în vremea ciumei sau a foametei; acum putea vedea singur. Nu era de mirare că unii cronicari vorbiseră de un balaur care coborâse pe pământ, înhăţând copii şi scoţând foc pe nări[24]. Arheologul Boris Piotrovski, care locuia în pivniţa Ermitajului, a scris o istorie a regatului Urartu, un stat din secolul al VII-lea î.H. de pe ţărmul Lacului Van. „Este teribil de frig", a notat el pe margini, ca şi: „Frig, e greu să scrii"[25]. La Grădina Zoologică, Nikolai Sokolov a notat reacţiile diferitelor specii la bombardamentele artileriei. Babuinii şi maimuţele, scria el, deveneau isterici în timpul bombardamentelor, dar s-au obişnuit repede cu baloanele de baraj şi prezentau o „curiozitate normală" faţă de proiectoare şi proiectilele luminoase. Imperturbabil era ursul de la zoo, care „stătea întins liniştit, sugându-şi o labă". Un sânge rece similar arăta şi capra-de-munte siberiană: atunci când un obuz a căzut în îngrăditura ei, îngrijitorii au găsit-o uitându-se cu interes calm la craterul format. Emu nu „reacţiona la nimic" – din pricina, credea Sokolov, „intelectului limitat".

Cărţile puteau fi citite sau scrise, dar, desigur, puteau fi folosite pe post de combustibil. „Ne încălzim", scria Fridenberg, „punând pe foc memorii şi scânduri din planşeu. Proza, după cum s-a dovedit, oferea mai multă căldură decât poezia. Cu istoria fierbem apa în ceainic pentru ceai[26]." Boldîrev şi-a împărţit cărţile, ca şi mobila, în trei categorii – „de păstrat", „de vândut" şi „de pus pe foc". Una câte una, Lihaciov a rupt şi a pus pe foc în *burjuika* procesele-verbale ale şedinţelor Dumei de dinainte de Revoluţie, păstrând numai volumul cu ultima sesiune, o raritate. Olga Grecina a pus pe foc cărţile de drept roman ale defunctului său unchi – lucrările din secolul al XIX-lea, a descoperit ea, dădeau mai multă căldură decât uşurelele cărţi sovietice. O altă familie a început cu lucrări de referinţă şi manuale tehnice, a trecut la colecţia de ziare, pe

urmă la clasicii germani, apoi la Shakespeare şi, în cele din urmă, la ediţiile legate în albastru şi auriu ale lui Puşkin şi Tolstoi[27].

Un alt clişeu al asediului confirmat de jurnale este sprijinul afectiv pe care leningrădenii l-au primit prin intermediul radioului. Aparatele portabile au fost confiscate la începutul războiului, aşa că oamenii ascultau la difuzoare, mai bine de 400 000 de asemenea aparate au fost instalate în apartamente, ca şi în spaţiile publice, începând din anii 1920*. Având sediul central în Casa Radio, construită în stil Art Deco la intersecţia dintre străzile Italianskaia şi Malaia Sadovaia, postul de radio al oraşului a continuat să transmită, în ciuda întreruperilor de curent electric şi a avariilor provocate de bombardamente reţelei de transmisie, pe parcursul acelei ierni în care lumea a murit în masă. Există o mulţime de poveşti despre puterea de reanimare a radioului: Olga Berggolţ s-a prăbuşit în plină stradă, dar s-a ridicat auzindu-şi propria voce citind o poezie; un pilot de pe un avion de luptă a ajuns acasă „cu o singură aripă" ascultând-o pe Klavdia Şuljenko – Vera Lynn** a Rusiei – cântând „Basmaua albastră"; gospodina, care se îndrepta spre casă şi familie, „condusă" din difuzor în difuzor ca de un lanţ uman. Un program pentru adolescenţi (teatral, în stil stalinist), intitulat „Scrisoare către prietenul meu din Leningrad" şi transmis la 7 decembrie, a încântat-o pe Klara Rahman, în vârstă de 16 ani. „Ce scrisoare minunată!" scria în jurnalul ei: „Exprimă foarte bine gândurile mele. Am să scriu tot ce-mi pot aminti despre aceasta"[28]. Scriitorul Lev Uspenski, aflat într-o

* Sistemul a fost admirat de Hitler, care plănuia să instaleze un difuzor în fiecare sat ucrainean. Nu urmau să difuzeze ştiri, ci „muzică veselă", oferind ucrainenilor „o mulţime de ocazii să danseze".

** Cântăreaţă şi actriţă din Marea Britanie (n. 1917), foarte populară în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (n.tr.).

gară, un nod feroviar la sud de Ladoga, fuma o țigară noaptea târziu și a fost uimit să audă, cu ecou, cuvintele „Vorbește Leningrad" parcă ieșind din ceață, de undeva de deasupra capului său. Difuzoarele erau atașate de stâlpii de telegraf, iar cuvintele se suprapuneau, auzindu-se din ce în ce mai slab și dispărând în depărtare. Sunau, s-a gândit el, ca și cum vorbeau niște uriași înșirați unul lângă altul, îndemnându-i pe idioții de germani să se predea, să se întoarcă la casele lor înainte de a avea de suferit[29].

Cele mai ascultate erau buletinele de știri ale Sovinform, transmise zilnic la 11 a.m. și 11 p.m. Pentru că aveau un aparat de radio atunci când au început ofensivele din ianuarie ale Armatei Roșii, Fridenberg și mama ei ascultau fiecare cuvânt al spicherului. Știau că relatările nu erau adevărate, că nu te puteai baza pe ele – „cu toate acestea, omul asculta și credea"[30]. Cu adevărat îndrăgite erau emisiunile în care Berggolț își citea versurile proprii, mai ales *Jurnalul din februarie*, un poem lung, comandat în februarie 1942 pentru a marca Ziua Armatei Roșii. Deși era cenzurat, reușea să combine patriotismul cu un grad neobișnuit de realism și sentimente personale, care se potriveau perfect cu starea de spirit a publicului. Versurile, își amintește un supraviețuitor, erau „atât de simple încât ți se întipăreau în minte. Mergeai, murmurând versurile... Când eram nevoit să urc pe acoperișul bibliotecii noastre și să stau acolo în timpul bombardamentelor, îmi era cumva de mare ajutor faptul că le știam pe dinafară". Un altul le numește „splendide... ne-au scos cu adevărat din acea sumbră și animalică preocupare de a găsi mâncare"[31]. Alte programe populare erau *Foc de tabără* – o emisiune plină de imaginație pentru copii, care a continuat multă vreme după război – și, din primăvara anului 1942, *Scrisori către și de pe front*, care le-au permis leningrădenilor să-și trimită mesaje personale (care susțineau moralul). Casa

Radio transmitea şi pentru asediatorii Leningradului. Condusă de fraţii Ernst şi Fritz Fuchs, emigranţi austrieci comunişti, secţia în limba germană transmitea interviuri defetiste cu prizonierii de război germani şi falsifica „scrisori de acasă", despre care spunea că au fost descoperite în buzunarele soldaţilor morţi. Una descria bombardarea Berlinului; alta, scrisă de Berggolţ, vorbea cu accente lirice despre un Crăciun în Bavaria – „Îţi aminteşti mirosul biscuiţilor de Crăciun? Mirodenii, stafide, vanilie? Căldura şi lumina lumânărilor de Crăciun?"[32].

În decembrie şi ianuarie, programele au fost scurtate; erau transmise numai câteva ore pe zi. În pauze, radioul transmitea ticăitul calm (50 de bătăi pe minut) al unui metronom – bătăile regulate, pentru casele în care mai funcţionau aparate, ale inimii Leningradului. Nu prea conta ce transmitea Casa Radio; important era că organismul era viu, că acea comunicare era menţinută. Ivan Jilinski a fost unul dintre mulţii oameni care au ţinut un jurnal şi care a scris în fiecare zi, chiar dacă notele lui se reduc la simpla înregistrare a cantităţii de mâncare consumate şi a deceselor în rândul vecinilor ori dacă recepţiona sau nu emisiunile de radio. Mult mai greu de măsurat este cât de multă alinare primeau leningrădenii de la religie în timpul lunilor în care s-a murit în masă[33]. La sfârşitul anilor 1930, religia instituţionalizată a fost mituită sau a devenit ilegală în Uniunea Sovietică, în urma închiderii sau demolării de către Stalin a sute de biserici şi mănăstiri şi a executării, închiderii ori exilării călugărilor, călugăriţelor şi preoţilor. La începutul războiului numai 21 de biserici funcţionau în toată dioceza Leningrad, restul fiind dărâmate sau transformate în depozite, garaje, cinematografe, planetarii sau „muzee de religie". Catedrala Învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat") – o construcţie multicoloră în stil neorusesc, plină cu mozaicuri

strălucitoare, care este astăzi una dintre atracţiile turistice ale Sankt Petersburgului – a fost salvată de la demolare, în mod ironic, de izbucnirea războiului. După invazia germană, Stalin s-a răzgândit rapid, permiţând Bisericii Ortodoxe (dar nu şi bisericilor catolică, baptistă ori luterană) să joace un rol limitat în viaţa publică în schimbul susţinerii efortului de război. Unele biserici au fost redeschise, ziarul *Ateistul* şi-a schimbat numele, apoi a fost desfiinţat, iar lui Aleksei, mitropolitul Leningradului, i s-a permis să facă un apel patriotic la naţiune în care i-a invocat pe sfinţii războinici din Rusia medievală Dmitri Donskoi şi Aleksandr Nevski, dar nu l-a menţionat deloc pe Stalin. Preoţilor li s-a permis să slujească la înmormântări (ca în cazul tatălui lui Lihaciov) şi să facă vizite acasă pentru a da ultima împărtăşanie muribunzilor. Criptele au fost utilizate ca adăposturi antiaeriene şi ca puncte de distribuire a petrolului lampant, a lemnelor, a apei calde şi a hainelor. (Când era copil, poetul Iosif Brodski stătea în timpul raidurilor sub albul şi auriul marţial al Catedralei Spaso Preobrajenski, situată în apropierea apartamentului familiei sale de pe Liteinîi.) Bisericile din Leningrad colectau de asemenea substanţiale fonduri pentru apărare – peste două milioane de ruble la sfârşitul lui 1941, din care s-au cumpărat coloana de tancuri Dmitri Donskoi şi unitatea aeriană Aleksandr Nevski. La fel a făcut şi Templul Coral, singurul loc de cult rămas în oraş pentru cei 200 000 de evrei.

Congregaţiile independente, în schimb, au continuat să fie persecutate fără milă.

Tipic a fost un mic grup ilegal descoperit şi lichidat în vara lui 1942. Era condus, ne spune raportul NKVD referitor la acest caz, de un bărbat de 60 de ani cunoscut drept arhimandritul Klavdi, care făcuse deja închisoare pentru „activitate contrarevoluţionară" şi locuia acum ilegal la Leningrad. Printre

adepții lui mai în vârstă, cei mai mulți fără serviciu, se numărau „culaci", foste călugărițe, „elemente monastice" și o soră de la Spitalul Lenin. Crimele lor, conform mărturisirii lui Klavdi, includeau „încercarea ilegală de a recruta credincioși", „lauda adusă ordinii nivelului de trai prerevoluționar" și „exprimarea dezaprobării față de metodele puterii sovietice"[34]. Nu știm ce s-a petrecut cu ei, dar probabil a fost ceva similar cu ceea ce i s-a întâmplat tatălui lui Berggolț, doctor, care la începutul anului 1942 a fost deportat în Siberia pentru că a refuzat să dea informații despre un anume părinte Viaceslav, un vechi prieten cu care obișnuia să joace cărți[35].

Câți leningrădeni au asistat de fapt la slujbe în timpul primei ierni a blocadei este greu de spus. Deși un memorialist face o descriere emoționantă a slujbelor de la Catedrala Sf. Vladimir – membrii corului înfășurați în șaluri și încălțați cu cizme de pâslă, uleiul din candelele de la icoane care îngheța, împărtășania cu suc de sfeclă în loc de vin – cei care au ținut jurnale în acea vreme nu fac nicio remarcă, chiar atunci când se referă imprudent de franc la alte subiecte. Poate că printr-o festă jucată memoriei a fost menționată aglomerata Vladimirski; poate că nu atrăgea mulțimile decât după venirea primăverii, când leningrădenii care supraviețuiseră au avut puterea de a-și plânge morții; ori poate că pur și simplu numai inteligheția, ca întreg, a ținut jurnale, iar clasa muncitoare era cea care mergea la biserică. Leningrădenilor educați le era probabil mult mai greu să-și păstreze bruma de credință. Berggolț – evreică de origine și comunistă idealistă în tinerețe – vedea asediul ca pe o pedeapsă colectivă pentru că permiseseră ca Revoluția să fie pervertită, pentru minciunile și lașitatea morală a anilor de epurări:

> Ce popor nefericit suntem! Unde rătăcim? Ce fundătură sălbatică și ce delir? Oh, ce slăbiciune și ce teroare! Nu pot să fac nimic, nimic. Ar fi trebuit să-mi pun capăt zilelor, ar fi

fost lucrul cel mai onest. Am mințit atât de mult, am făcut atât de multe greșeli, că nu mă pot răscumpăra și nici nu pot corecta nimic... Trebuie să luptăm împotriva germanilor, să distrugem fascismul, să punem capăt războiului. Și apoi va trebui să schimbăm totul în legătură cu noi înșine... (Chiar acum Kolka [soțul ei] a avut un atac [de epilepsie] – am fost nevoită să-i țin gura închisă ca să nu-i sperie pe copiii din camera de alături. S-a luptat teribil.) De ce trăim? Oh, Doamne, de ce trăim? Nu am suferit destul? Nu ne așteaptă nimic bun.

Era demoralizată; se molipsise de la un prieten, supraviețuitor traumatizat al retragerii navale din Tallinn, care o vizitase în acea zi, murmurând incoerent: „Timp de 20 de ani am persistat în greșeală, iar acum plătim pentru asta"[36].

Alții au revenit la credință pe măsură ce teama și suferința creșteau. Membrii de partid spuneau în șoaptă rugăciuni și își făceau cruce în adăposturile antiaeriene; Gheorghi Kniazev, umanist și admirator al lui Turgheniev, Tolstoi și Cehov, în întunecatul ianuarie medita, privind în tavan, în nopțile de 18 ore, asupra puterii luminii – se va spânzura, decisese, dacă soția murea înaintea lui – și la „tema lui favorită – Hristos, acel uimitor învățător care predica dragostea și mila în îndepărtata Galileea"[37]. Un pictor, care murea alături de soția lui, a desenat schițe ale unui înger în flăcări, ale lui Hristos – capul lui numai piele și os semăna cu cele ale oamenilor care sufereau de foame – și pe Fecioara Maria care își arunca vălul protector peste curtea ca un puț al unui bloc cu apartamente camuflate[38]. Rascolnicii (cei care respectau vechea credință) și adventiștii de ziua a șaptea au continuat, așa cum o făceau din 1938, să țină slujbe în secret, în casele lor. Într-o astfel de familie, mama (al cărei soț, preot, era în închisoare) îi obliga pe cei șase copii ai ei să îngenuncheze ore în șir pe podea și să se roage. Când au slăbit îngrozitor,

devenind emaciați, le-a dat voie să îngenuncheze pe perne (doi din cei șase au decedat)[39]. Musulmanii și budiștii erau, de asemenea, nevoiți să își practice în secret credința, în ciuda faptului că mii dintre ei erau înrolați pe frontul Leningradului și că orașul poseda atât o moschee, cât și un templu budist magnific, construit în timpul domniei lui Nicolae al II-lea și punctul în care erau ancorate baloanele de baraj care servise și ca antenă pentru postul de radio în timpul războiului.

Una peste alta, credința religioasă a rămas o sursă privată, riscantă, de consolare în timpul asediului. Relaxarea regulilor practicată de Stalin a fost una oportunistă și temporară, iar leningrădenii știau asta. O fată de zece ani, dusă într-unul dintre cele 98 de noi orfelinate care s-au deschis între ianuarie și martie 1942, s-a trezit într-o noapte și a văzut-o pe profesoara ei îngenunchind, cu capul plecat, la fereastra dormitorului. Profesoara spunea, în șoaptă, că se roagă pentru fiul ei, care dispăruse pe front – și a implorat-o pe fată să nu spună nimănui ce văzuse[40].

13

Sviazi

În Uniunea Sovietică, un cuvânt greu de tradus însemna foarte mult: *sviazi* sau „relații" – o combinație între tragerea de sfori, schimb de favoruri și mituire, prin intermediul căreia cetățenii reușeau să răzbată dincolo de monopolul deținut de stat asupra bunurilor materiale și a locurilor de muncă pentru a obține orice, de la slujbe, telefoane și locuri la universitate până la găleți sau cartofi ori o pereche nouă de pantofi. În timp de pace, folosirea inteligentă a *sviazi* îmbunătățea nivelul de trai al unei persoane; pe durata asediului, însemna diferența dintre viață și moarte.

Dacă pentru leningrădenii obișnuiți prima linie de apărare împotriva foamei era familia apropiată, a doua era rețeaua de prieteni. Mai ales în rândul familiilor foarte unite din inteligheția orașului, prieteniile – bazate pe câteva generații de legături prin căsătorie, educație și profesie, plus experiența împărtășită a fricii și sărăciei – puteau fi atât extensive, cât și remarcabil de puternice. Nu a fost neobișnuită experiența văduvei fără copii Anna Ostrumova-Lebedeva, care a primit mici, dar încurajatoare cadouri în mâncare din partea colegilor de institut de cercetare în domeniul chimiei în care lucrase soțul ei decedat. „Prietenul meu Piotr Evghenevici m-a vizitat astăzi", scria ea în ziua de Anul Nou 1942. „Mi-a adus o mână de ovăz pentru *kisel* [o băutură din fructe], iar Ivan Emelianovici mi-a adus trei șproturi." Cei doi au reapărut peste câteva săptămâni,

de data aceasta cu 200 de grame de pâine, ceapă uscată, muştar pudră, „o bucată mică de carne, patru ciuperci albe uscate şi patru cartofi îngheţaţi (primii pe care îi vedeam din toamnă). Era o comoară nepreţuită, iar eu am fost extrem de recunoscătoare, mai ales că de o săptămână mâncam numai alge marine... O sărbătoare!"[1]. La fel de loiali au fost funcţionarul de la căile ferate, acum pensionar, Ivan Jilinski şi soţia lui Olga, care aveau grijă de un vechi prieten a cărui familie se evacuase. L-au invitat de Anul Nou să împartă cu ei vin şi *duranda* – mai înainte au făcut curăţenie în camera lor şi şi-au aranjat hainele, apoi l-au invitat să se spele şi să se radă când a venit –, l-au luat la ei când apartamentul acestuia a devenit de nelocuit în urma bombardamentelor şi, în cele din urmă, au dat din pâinea lor pentru a-i oferi un mormânt decent. Dacă Olga nu ar fi murit şi ea de foame, iar Ivan nu ar fi fost arestat de NKVD, i-ar fi adoptat copiii. Au mai existat şi alte mici fapte bune care au însemnat foarte mult: un supravieţuitor al asediului îşi aminteşte că tânăra de alături aducea lemne de foc şterpelite de la depozitul de lemne la care lucra – „Nu erau multe, dar pentru noi au reprezentat totul"[2]. La un nivel diferit, Olga Grecina – în vârstă de 19 ani şi care trăia singură – a găsit consolare în conversaţiile scurte, dar din inimă, purtate cu străini pe stradă, care în ianuarie şi februarie mergeau de obicei câte doi fiindcă le era teamă că vor fi jefuiţi:

> Mă interesa să observ impulsurile contradictorii ale oamenilor: pe de o parte, te temeai că bunul tău cel mai de preţ, cartela, putea fi furat; pe de altă parte, doreai, chiar pe scurtul drum spre casă, să fii cu cineva care să te asculte. Niciodată de atunci nu am mai simţit o asemenea dorinţă stranie, incontrolabilă, de a-i spune unui om complet străin totul despre mine...
>
> În timp ce ne luam rămas-bun, fiecare dintre noi îi mulţumea celuilalt că îl însoţise şi îi împărtăşea dorinţa de

a trăi pentru a vedea victoria. Era o nouă etichetă în acest rămas-bun, căci forma cuvintelor era aproape întotdeauna exact aceeași, fie că erau rostite de o persoană modestă ori una educată. Femei simple, auzindu-mi povestea nefericită, mă compătimeau și mă îmbărbătau, spunând că eram tânără și că aveam viața înainte – în aceste urări de bine sincere am găsit puterea de care aveam nevoie pentru a trăi. Și de aceea, eu, ca toți ceilalți, ca răspuns la povestea companionului meu i-o spuneam pe a mea[3].

Cel de-al doilea și foarte important cerc de *sviazi* al leningrădenilor deriva din locurile lor de muncă. Să ai o slujbă însemna nu numai că primeai o cartelă, dar și, cu puțin noroc, că aveai acces la mese în afara rației, la lemne de foc, la alimente furnizate de diferite organizații din Uniunea Sovietică neocupată și la un pat într-una dintre sutele de clinici de recuperare, ori *staționarî*, deschise din decembrie din ordinul Sovietului orășenesc. (Deși multe *staționarî* nu erau decât ceva mai bune decât gropile de gunoi pentru muribunzi, altele au salvat vieți numai prin faptul că le ofereau pacienților mâncare fără ca aceștia să stea la coadă.) Nu toate locurile de muncă erau la fel. Printre fabrici, cele mai bine aprovizionate erau marile uzine, prestigioase și care lucrau pentru apărare, deși șansele de supraviețuire ale personalului erau la fel de scăzute ca acelea ale civililor obișnuiți din cauza muncii grele, fizice, pentru că erau țința bombardamentelor și din cauză că și după concentrare majoritatea muncitorilor din apărare cădeau pradă înfometării. La Uzina metalurgică Stalin, rata mortalității era în jur de 35%, iar la Uzina Kirov, situată în cartierele mărginașe din sud, vulnerabilă, undeva între 25 și 34%.

În timpul creșterii producției din toamnă, dacă lipseai fără învoire puteai fi condamnat la închisoare și îți pierdeai rația de muncitor, dar în perioada în care se murea în masă, regulile nu

au mai fost atât de dure. Angajaţii care nu veneau la muncă erau în mod automat consideraţi bolnavi şi îşi păstrau cartelele, aşa că, în ianuarie 1942, 837 000 de leningrădeni erau încă înregistraţi ca muncitori, în ciuda faptului că 270 de fabrici fuseseră oficial închise şi cea mai mare parte a celorlalte abia mai funcţionau[4]. Printre mulţii leningrădeni care aveau o slujbă pur teoretică se număra Elena Skriabina. „Prietenii", scria ea la 15 ianuarie 1942, „mi-au găsit o slujbă într-un atelier de croitorie. Aşa aveam dreptul la raţiile din prima categorie. Atelierul produce foarte puţin – nu există lumină, nici combustibil –, dar raţiile se primesc la fel ca înainte. Astfel capăt ceva mai multă pâine, iar în acest moment fiecare firimitură este vitală"[5].

Una dintre cele mai căutate „enclave de supravieţuire" ale inteligheţiei – cum un istoric al iernii asediului numea locurile de muncă – era Casa Radio, al cărei director organiza o distribuire echitabilă a alimentelor, pe care le aducea pe furiş, în mod regulat, la birou de la legendara Cantină nr. 12 de la Smolnîi. Deşi cantităţile respective erau mici – câteva bucăţi de zahăr cubic, două-trei plăcinte cu carne, un bol de *kaşa* –, „formidabilul efect moral pe care îl aveau asupra noastră", aşa cum îşi aminteşte iubitul Olgăi Berggolţ, Iuri Makogonenko, „este foarte greu de descris"[6]. Personalul de la Casa Radio a primit, de asemenea, cel puţin două transporturi speciale de alimente de la Moscova, primul aranjat de Maria, sora greu de învins a lui Berggolţ, care a însoţit un camion plin cu provizii pe gheaţa Lacului Ladoga la sfârşitul lui februarie. „A luat-o pe un drum ocolitor", scria cu admiraţie Berggolţ, „doar ea şi şoferul, îmbrăcată în pantaloni şi o scurtă de blană, înarmată cu un fel de pistol... A dormit în camion, vorbind cu comandanţii, trecând prin sate abia eliberate de sub ocupaţia germanilor, colectând scrisori şi pachete pentru leningrădeni pe drum... Sunt mândră şi uimită de ea – minunata mea, certăreaţa mea Maşka[7]!"

Un al doilea transport a fost organizat de Berggolț însăși, care a colectat alimente și medicamente pentru a le trimite pe calea aerului către Leningrad în timp ce se afla la Moscova pentru lectura *Jurnalului din februarie*. Ar fi reușit să trimită mai mult dacă nu ar fi intervenit autoritățile din Leningrad, care nu aveau încredere în inițiativele din afara partidului și nu voiau ca eșecurile proprii să iasă la iveală și să atragă mânia oamenilor dacă se afla că anumite instituții erau mai bine aprovizionate decât altele. „Jdanov", scria furioasă Berggolț la 25 martie, „a trimis o telegramă prin care interzicea expedierea de pachete individuale către organizațiile din Leningrad. Se pare că aceasta avea «consecințe politice nedorite». Mulțumită acestei telegrame idioate, abia am reușit să trimitem câte ceva la Comitetul Radio." Insistențele au fost inutile:

> Astăzi am avut o întâlnire cu Polikarpov, președintele Comitetului Radio Unional. Mi-a făcut o impresie neplăcută. M-am adresat lui în mod nepotrivit, cu timiditate – probabil că ar fi fost mai bine dacă eram nepoliticoasă. I-am cerut permisiunea să trimit pachete cu alimente la Comitetul nostru Radio, iar ca răspuns acest birocrat calm, evident simțindu-se inconfortabil în prezența mea, a rostit locuri comune infecte: „Leningrădenii înșiși obiectează față de aceste pachete"; „Guvernul știe pe cine să ajute" și alte prostii similare. „Leningrădenii" – e vorba de Jdanov[8]!

Cu toate acestea, faptul că lucra la Casa Radio i-a permis lui Berggolț, deși gălbejită și umflată, plină de edeme, nu numai să supraviețuiască, ci să-și ajute și prietenii. Unul dintre beneficiari a fost Maria Maşkova, pe jumătate recunoscătoare, pe jumătate plină de resentimente, care în mai multe rânduri, a fost incapabilă să refuze o felie de pâine prăjită și o ceașcă de cafea oferite în apartamentul călduros, bine luminat al lui Berggolț ca să se

întoarcă în propriul apartament întunecos şi rece, la copiii care plângeau şi la soacra pe moarte. Berggolţ i-a oferit *suhari*, portocale, biscuiţi, supă pudră şi ceapă din primul transport de la Moscova pentru Casa Radio, dar şi pâine, biscuiţi, supă pudră, orez, făină de hrişcă, cârnaţi, ciocolată, votcă, tutun şi pachete de vitamina C din al doilea. „Le înşir pe toate în detaliu", scria Maşkova în jurnalul ei după o cină festivă, „pentru că sunt lucruri atât de rare – magice, de necrezut... Să stai cu prietenii lângă un samovar fierbând, să vezi felii de pâine pe un platou ca pe vremuri, să vezi copii mâncând cât vor... Să nu-ţi faci griji pentru că pâinea se termină, să vorbeşti şi despre altceva decât despre mâncare – nu asta înseamnă fericirea[9]?"

O altă enclavă de invidiat era Uniunea Scriitorilor, condusă de romanciera Vera Ketlinskaia. În ianuarie, ea a cerut adjunctului lui Jdanov, Aleksei Kuzneţov, permisiunea de a trimite mai multe camioane, special echipate cu sobe şi izolate cu fetru şi placaj, pe Drumul pe Gheaţă, spre „continent". Din Leningrad urmau să transporte familiile evacuate ale scriitorilor, iar pe drumul de întoarcere, să cumpere alimente de 100 000 de ruble de la colectivişti, care în schimb urmau să fie distraţi cu „literatură modernă" şi „serate literare". „Ni s-a adus la cunoştinţă că toate călătoriile neprogramate sunt anulate", insista ea într-o scrisoare, „dar vă implor să faceţi o excepţie de la această regulă. Chiar în cele mai dificile vremuri partidul şi guvernul sovietic au acordat o atenţie deosebită literaturii. Ne amintim conversaţia lui Lenin cu Gorki, despre cum trebuie să fie hrăniţi scriitorii şi oamenii noştri de ştiinţă[10]." Insistenţele ei au dat rezultate şi la începutul primăverii – cu mult înainte ca alte instituţii să revină la normal – cantina Uniunii servea zilnic supă de orz, borş, caşă şi desert[11].

Uniunea Scriitorilor a primit, de asemenea, livrări speciale de alimente de la Moscova; Vera Inber a căpătat partea ei dintr-un asemenea transport în martie: „Am fost uimită când

am văzut tot ce ne trimiseseră. Am luat câte o conservă de lapte condensat în fiecare mână; nu am putut să renunț la ele[12]". Lidia Ghinzburg citează aceste pachete de alimente ca un exemplu al ierarhiei sovietice în acțiune „cu neobișnuită claritate și cruzime". Conținând ciocolată, unt, biscuiți pentru copii și dulceață, erau, susține ea, împărțite conform postului și vechimii în muncă, nu conform nevoilor. Scriitorii activi în Uniune au primit câte două kilograme fiecare, cei mai puțin activi un kilogram, iar cei inactivi nimic[13]. Unul dintre cei care o detestau pe Ketlinskaia era Valerian Bogdanov-Berezovski, conducătorul filialei Leningrad a Uniunii Compozitorilor, care o rugase, fără succes, să îi admită pe membrii care mureau de foame pentru că aceștia nu aveau un club ori o cantină proprie[14]. Deși bolnav de dizenterie, care l-a împiedicat să participe la o întâlnire cu Popkov, președintele Sovietului orășenesc, el a reușit să obțină în plus 11 cartele de prima categorie, ca și trei paturi într-o clinică de recuperare instalată în Hotelul Astoria. S-a văzut însă confruntat cu sarcina oribilă de a le aloca:

> Am primit multe cereri de-a dreptul dureroase. Am fost în mod special afectat de un telefon de la L.A. Portov, care, de mai multe ori, cu o voce rugătoare, m-a implorat: „Fă-o. Fă-o acum. Dacă aștepți o săptămână, va fi prea târziu. Nu voi supraviețui".
>
> Nu am putut decât să-i promit un loc pe lista de așteptare, alături de foarte slăbiții Rubțov și Peisin, de vreme ce Rabinovici (bolnav de mult de tuberculoză), Deșevov (care abia se mai mișcă) și Miklașevski sunt cu toții într-o stare și mai proastă. Atunci când este vorba de salvarea unor vieți omenești, nu prea ai de ales. Viața fiecărui om sovietic trebuie să fie salvată. Cu toate acestea, ești obligat să alegi, în sensul de a decide prioritățile. Nu trebuie să te ghidezi după judecata „valorii" creative sau practice a fiecărei persoane (acestea

nu pot fi decât subiective), ci după indicatori obiectivi, şi anume cât de mult sunt ameninţaţi de moarte[15].

La sfârşitul lunii februarie, 21 din cei 80 de membri ai Uniunii au murit de ceea ce Bogdanov-Berezovski în raportul său oficial numea „epuizare"[16]. Au murit, de asemenea, mama, sora, cumnatul, socrul şi nepoata lui.

Nici la locul de muncă nu mai exista solidaritate. Directorul Casei Puşkin, notează Dmitri Lihaciov, se comporta cu multă cruzime, destituind femeile – ceea ce echivala cu o sentinţă la moarte, de vreme ce le condamna la raţiile celor dependenţi –, furând cartelele muribunzilor şi, în cele din urmă, dându-i afară pentru a nu fi obligat să se ocupe de cadavrele lor:

Îmi amintesc de moartea lui Iasinski. Fusese odinioară un bărbat înalt, suplu, foarte arătos, deşi în vârstă, care îmi amintea de Don Quijote. În timpul iernii, s-a mutat în biblioteca de la Casa Puşkin, unde dormea pe un pat pliant, în spatele grămezilor de cărţi... Gura nu i se mai închidea, iar saliva îi curgea; faţa lui era neagră, contrastând ciudat cu părul lui complet alb, neîngrijit. Era numai piele şi os... Buzele i se subţiaseră şi nu îi mai acopereau dinţii, care îi ieşiseră în afară, iar capul lui arăta acum ca al unei broaşte ţestoase. Odată a ieşit de după grămezile de cărţi cu o pătură pe umeri şi a întrebat: „Cât e ceasul?". Apoi a vrut să ştie dacă e zi sau noapte (distroficii bolboroseau cuvintele, pe măsură ce corzile vocale se atrofiau). Nu ştia pentru că pe hol toate ferestrele erau bătute în scânduri. Peste o zi sau două, directorul nostru adjunct, Kanailov, i-a alungat pe toţi cei care încercaseră să îşi găsească un loc în care să moară în Casa Puşkin, ca să nu fie nevoit să se ocupe de cadavrele lor. Mai mulţi angajaţi din personalul nostru auxiliar – portari, îngrijitori, femei de serviciu – au murit aşa. Fuseseră primiţi acolo, despărţiţi de familiile lor şi apoi, când nu mai

avuseseră puterea de a se duce acasă, fuseseră aruncați afară, la -30°C. Kanailov îi urmărea cu multă atenție pe cei care deveneau prea slabi și nici măcar o singură persoană nu a murit în clădire[17].

În ianuarie 1942, Kanailov și-a aranjat propria evacuare peste Lacul Ladoga, oferind prietenilor locuri în camionul lui dacă îi cărau valizele, pe care le umpluse cu covoare vechi și alte lucruri de valoare. Valizele – vechi și frumoase, din piele galbenă – nu erau de fapt ale lui, făcând parte din moștenirea unui fiu ilegitim iubitor de cărți al lui Alexandru al III-lea. Multe lucruri de valoare din Casa Pușkin au fost furate de marinarii de pe un submarin ancorat în apropiere, cărora li s-a permis să se mute acolo – și care și-au însușit sofaua lui Turgheniev și patul lui Blok – în schimbul faptului că i-au furnizat înlocuitorului lui Kanailov (ceva mai puțin corupt) supă și lumină electrică. „În primăvară", își amintea Lihaciov, „când gheața de pe Neva s-a topit, marinarii au părăsit Institutul într-o bună zi, fără să ne avertizeze, luând cu ei cât au putut căra. După plecarea lor, am găsit pe podea o placă aurită: ceasul lui Ceaadaev. Ceasul dispăruse. Oare pe ce fund de mare se odihnește acum[18]?"

De departe, cele mai bune organizații cu care trebuia să fii în legătură pentru a scăpa de foame, erau armata, întreprinderile de procesare și distribuire a alimentelor sau sediul de partid de la Smolnîi. Pentru soldații din tranșeele din jurul Leningradului viața de pe linia frontului era extraordinar de grea. Erau supuși unei discipline brutale și capricioase, obligați să facă marșuri pe distanțe mari, încălțați cu cizme care nu li se potriveau, cu obiele murdare, să sape tranșee și adăposturi în pământul înghețat cu drugi și târnăcoape, să doarmă sub cerul liber, pe zăpadă, înfășurați în mantalele lor, să poarte un război continuu împotriva șobolanilor și păduchilor și să lupte, în timpul

ofensivelor, fără hrană caldă zile întregi. Cu toate acestea, raţia lor, chiar şi în perioadele cele mai grele, includea zilnic 500 de grame de pâine. Deşi în unele unităţi alimentele erau în mod sistematic furate de gradele superioare, era posibil să supravieţuieşti cu raţia şi, în general, armata avea suficientă mâncare pentru a hrăni nu numai bărbaţii şi femeile înrolaţi, ci şi pe cei care depindeau de ei.

Soţiile şi prietenele ofiţerilor încartiruiţi în oraş o duceau mult mai bine decât oamenii obişnuiţi, căpătând porecla plină de resentiment „doamnele apărării". O asemenea doamnă locuia alături de Gheorghi Kniazev în clădirea Academicienilor. Era soţia unui inginer militar şi oferea mici cantităţi de pâine, zahăr şi orez în schimbul „feţelor de masă, prosoapelor, covoarelor şi lămpilor" vecinilor. Deşi mâncarea era utilă, s-a dovedit, nota pe un ton mucalit Kniazev, că „până şi în Leningradul înfometat, există câţiva tipi bine hrăniţi!"[19]. La începutul lunii februarie 1942, un ofiţer proaspăt ras, îmbrăcat într-o uniformă curată, a apărut la uşa Elenei Skriabina cu hârtiile ei de evacuare. Părea să aparţină unei specii de extratereştri, „literalmente o creatură dintr-o altă lume, care aterizase în mod accidental pe planeta noastră... Pentru a suta oară poţi să reflectezi la cât de diferiţi sunt cei cu putere ori avantaje de oamenii obişnuiţi, care nu au nimic altceva decât cartelele de raţii"[20]. Cei înrolaţi în armată sunt prezentaţi ca eroi în ceea ce istoriografii asediului numesc „poveşti despre salvator" – relatările, transmise de numeroşi supravieţuitori, despre străinii buni care apar în ceasul al unsprezecelea, aducând în dar mâncarea care salvează vieţi. Deşi fac parte din mitologia asediului – un istoric îi compară chiar cu Îngerul din Mons din timpul Marelui Război[21] – multe dintre aceste poveşti sunt fără îndoială adevărate. Igor Krugliakov îşi aminteşte că „înainte sau chiar după Anul Nou a bătut la uşă un tânăr pilot, roşu în obraji. A adus două cutii, de la tata. Una conţinea unt şi făină, cea de-a doua era plină cu

suhari. Acestea ne-au salvat". Familia Skriabinei a fost salvată de un alt soldat necunoscut care a apărut într-o bună zi la uşa ei cu o găleată plină cu varză murată[22].

Deplasările pe front erau şi ele foarte apreciate, deoarece acestea însemnau adesea să fii tratat cu nişte adevărate mese copioase. La mijlocul lui decembrie, o actriţă care avea sarcina de a da spectacole pentru soldaţi, nota cu surpriză şi plăcere meniul unui „banchet" organizat pentru a-i sărbători pe cei „140 de eroi ai războiului pentru patrie" – 100 de grame de alcool de persoană, două pahare de bere, 300 de grame de pâine şi o mică felie de pâine albă, 50 de grame de untură sărată de porc, două plăcinte din făină de hrişcă cu carne şi sos, un pahar de cacao cu lapte, seminţe de floarea-soarelui, un pachet de ţigări *Belomor* şi o cutie de chibrituri. A mai putut să ia acasă 400 de grame de bomboane[23]. Vera Inber a făcut parte dintr-o delegaţie care a vizitat Frontul de la Volhov în februarie 1942, ducând cu ea instrumente de ras, chitare şi cinci puşti automate pe care erau înscrise cuvintele: „Pentru cei mai buni exterminatori ai ocupanţilor germani. La micul dejun a fost plăcut impresionată când a fost servită cu terci, pâine şi o bucată mare de unt. „Ce lucru minunat! Data viitoare am să aduc neapărat cu mine o lingură." Aproximativ o sută de delegaţii ale muncitorilor au făcut deplasări similare în noiembrie şi decembrie[24]. Alţi civili au reuşit să se ataşeze de navele de război amarate în jurul oraşului. Faptul că au avut diverse slujbe pe un submarin şi un puitor de mine i-a salvat pe inginerii Cekrizov şi Lazarev, iar numeroşi scriitori şi academicieni – precum Boldîrev – au câştigat mese vitale ţinând conferinţe sau citind pentru marinari. În schimb, vizitele făcute acasă de către soldaţii de pe linia frontului erau interzise şi foarte periculoase, fiindcă un om care mergea singur pe străzi la ore târzii cu un rucsac în spate reprezenta o ţintă tentantă pentru jefuitori sau asasini.

Una dintre cele mai sigure tehnici de supraviețuire era să obții o slujbă în domeniul procesării sau distribuirii alimentelor. Leningrădenii care aveau asemenea slujbe, în mod deloc surprinzător, rareori mureau de foame. Toți cei 713 de angajați de la Fabrica de dulciuri Krupskaia au supraviețuit; la fel ca toți cei care lucrau la brutăria nr. 4 și la o fabrică de margarină. La brutăria Baltika, numai 27 din cei 276 până la 334 de muncitori au murit, toate victimele fiind bărbați[25]. Chelnerițele de la cantină și vânzătoarele de la magazinele de pâine erau „grase", ca și personalul din orfelinate – o prietenă a Ostroumovei-Lebedeva, zărind, în primăvară, câteva tinere femei cu forme „rubensiene" într-o nou deschisă baie publică, a presupus imediat că lucrau în brutării, în bucătării ori în case de copii[26]. În timpul iernii, multe femei nu au mai avut menstruație; se presupune că femeile care au născut în 1942 lucrau în fabrici de alimente sau în cantine. (Cekrizov a văzut numai două femei gravide în tot timpul blocadei și ambele erau chelnerițe la cantina șantierului naval.)

O măsură a puterii de cumpărare a unor asemenea femei era faptul că pe piața neagră cele mai căutate lucruri nu erau cele cu valoare practică, ci hainele de damă la modă. Pentru pâine și orez, Skriabina i-a oferit stofă și o bluză de șifon fostei sale cameriste, care era acum amanta îmbrăcată în haină de blană de veveriță a unui administrator de depozit[27]. Boldîrev a mituit-o pe „țarina bucătăriei" de la Casa Universitarilor cu o batistă de dantelă și ciucuri de mătase galbenă. Soția lui Lihaciov a vândut două rochii în piața Sitnî pentru un kilogram de pâine și 1 200 de grame de turte pentru vite[28]. În pofida unei scăderi în vara anului 1942, hoția și corupția au continuat să înflorească în domeniul distribuirii de alimente în timpul asediului. Un leningrădean se plângea într-o scrisoare privată (interceptată de NKVD) în luna septembrie a acelui an: „Există oameni care nu știu ce înseamnă foamea, care au fost cruțați. Uitați-vă la

vânzătoarea din orice magazin şi veţi vedea un ceas de aur la o încheietură şi o brăţară la cealaltă". Este numai una, raportau sec oamenii de la securitate, din cele 10 820 de plângeri similare adunate în numai zece zile[29]. Reclamaţiile erau inutile: când soţia lui Lazarev s-a plâns că aproape toţi copiii din spitalul de pediatrie unde lucra ea primeau mai puţin de jumătate din laptele care le era alocat, s-a trezit detaşată afară din oraş, unde petrecea 12 ore pe zi săpând în grădina de zarzavaturi a spitalului[30].

Cei care aveau cele mai mari şanse să supravieţuiască – şi cei mai detestaţi – dintre toţi erau aparatcici de la sediul partidului. „Am văzut cu ochii mei cum se livra pâine la Smolnîi", a auzit un informator o femeie şoptindu-i vecinei la o coadă la sfârşitul lunii ianuarie. „Cei de acolo nu suferă de foame. Dacă ar trebui să se descurce fără pâine câteva zile, probabil că ar reacţiona şi ar observa, ne-ar acorda ceva mai multă atenţie." „Sunt rumeni în obraz", a spus cealaltă. „Noi murim de foame şi îi vedem cum îşi mişcă fundurile grase în automobile. Nu e cinstit[31]."

Membrii simpli de partid – cei mai mulţi muncitori obişnuiţi – nu o duceau mult mai bine decât majoritatea cetăţenilor de rând. 17 000 de membri de partid – 15% din total – se estimează că au murit de foame în prima jumătate a anului 1942. Deşi reprezenta jumătate sau mai puţin din rata totală a mortalităţii în rândul civililor, de 30–40%, comparaţia nu este directă, deoarece demografia membrilor de partid – în majoritate bărbaţi, relativ puţini bătrâni, niciun copil – diferea de cea a populaţiei în general[32]. Aprovizionarea cu alimente era fără îndoială mult mai bună în cazul birocraţilor angajaţi la sediile de partid. S-a spus adesea că Jdanov mânca raţiile muncitorilor obişnuiţi în timpul asediului, dar date fiind mesele oferite la Smolnîi, lucrul acesta pare foarte puţin probabil. Vizitatorii vorbeau despre cantităţi enorme de mâncare – Lihaciov, care a

participat la şedinţa unei comisii, spunea că „mirosea ca într-o sală de mese", iar un ofiţer al Armatei Roşii de la aprovizionare îşi amintea că a livrat şuncă afumată, sturion şi caviar, rămase de la un transport *în afara* oraşului, către familiile evacuate ale funcţionarilor[33].

Cea mai bună (şi unică) relatare directă despre ce mânca elita Leningradului îi aparţine lui Nikolai Ribkovski, un funcţionar de la Profsoiuz, sindicatul sponsorizat de partid. În vârstă de 38 de ani la începutul războiului, Ribkovski provenea dintr-o familie de ţărani, era un fervent stalinist şi membru al generaţiei de funcţionari care ieşiseră cu bine din perioada Terorii, trecând fără probleme în locul celor epuraţi. Înainte de a obţine un post la Smolnîi la începutul lunii decembrie 1941, el trăia ca orice alt leningrădean, îngrijorat de felul în care se descurcau soţia şi fiul său evacuaţi („Am păstrat câteva tablete de ciocolată ca să le trimit la Seriojenka"), stând la coadă pentru raţiile obişnuite şi devenind tot mai emaciat: „Este oare corpul meu sau am trecut în trupul altcuiva fără să observ? Picioarele şi încheieturile mele seamănă cu acelea ale unui copil în creştere, stomacul mi s-a lipit de spate şi mi se văd coastele, de sus până jos". Postul de la Smolnîi, ca instructor în „serviciul de cadre" al Sovietului orăşenesc, a fost un paşaport spre o lume diferită. „Dimineaţa, la micul dejun", scria el în a patra zi de la obţinerea postului,

> macaroane sau spaghete, sau *kaşa* cu unt şi două pahare de ceai îndulcit. La prânz – felul întâi supă, felul doi carne. Ieri, de exemplu, am mâncat supă de legume cu smântână, urmată de o bucată mică de plăcintă cu fidea. Azi la primul fel am avut supă cu tăieţei, felul doi porc cu varză fiartă. Seara, pentru cei care încă mai lucrează, pâine la liber, cu unt şi brânză, prăjitură şi două pahare de ceai îndulcit. Nu e rău. Nu se taie cupoane decât pentru pâine şi carne; toate

celelalte sunt la liber. Asta înseamnă că economiseşti cupoanele; poţi să mergi la magazine şi să cumperi cereale, unt şi orice altceva şi să duci şi acasă câte ceva.

Deşi mulţi dintre angajaţii de la Smolnîi sufereau de diaree, clădirea era încălzită, curată şi luminoasă, iar instalaţiile de apă curentă funcţionau normal. Alţi leningrădeni, nota el, „se duc la toaletă chiar în apartamentele lor, iar apoi golesc vasele peste tot şi nu se spală pe mâini înainte de masă... Este neplăcut să te întâlneşti cu asemenea oameni – şi îi întâlneşti destul de des."

În martie 1942, Ribkovski a fost trimis la „Casa de odihnă" a Sovietului orăşenesc – efectiv un hotel – într-un sat din nordul oraşului:

Împrejurimile sunt minunate. Multe *dacea* mici, cu două etaje, cu cerdac acoperit, înconjurate de pini înalţi, atingând cerul cu vârfurile... După o plimbare în aerul rece, obosit şi puţin ameţit din cauza mirosurilor pădurii, te întorci acasă într-o cameră caldă, plăcută, te cufunzi într-un fotoliu moale şi îţi întinzi cu recunoştinţă picioarele.

Mâncarea de aici este la fel ca într-o casă de odihnă din vremurile de pace: variată, delicioasă, de calitate. În fiecare zi avem carne – miel, şuncă, pui, gâscă, curcan şi cârnaţi. Ca peşte – plătică, hering de Marea Baltică şi peşte-curcubeu – prăjit, fiert sau în aspic. Caviar, sturion afumat, brânză, *pirojki*, cacao, cafea, ceai, 300 de grame de pâine albă şi de pâine neagră în fiecare zi, 30 de grame de unt şi, culmea, 50 de grame de vin bun de porto la prânz şi la cină... Mâncăm, bem, ne plimbăm pe afară, dormim sau pur şi simplu nu facem nimic în timp ce ascultăm patefonul, glumim şi jucăm domino ori cărţi... Aproape că nu mai mă gândesc la război, care ne aduce aminte de prezenţa lui numai prin sunetul îndepărtat al tunurilor, deşi ne aflăm la doar câteva zeci de kilometri de front.

Se spune că sovietele raionale, adaugă el, defensiv, nu o duc nici ele mai puţin bine, „iar câteva organizaţii au clinici de recuperare în comparaţie cu care ale noastre pălesc"[34]. De la sfârşitul lui februarie, sovietele raionale hrănesc şi personalul NKVD, pe ai căror umeri a căzut mare parte din administraţia obişnuită a oraşului, după ce majoritatea membrilor de partid şi comsomol au plecat pe front[35].

La nivelul inferior al ierarhiei celor care se ocupau de aprovizionarea cu alimente a oraşului veneau oameni care nu erau din Leningrad – refugiaţi de la ţară. În septembrie 1941, când familiile ţăranilor au venit în oraş, fugind din calea armatelor germane şi finlandeze, Consiliul Militar a trecut în sarcina sovietelor raionale periferice responsabilitatea de a se ocupa de ei; acestea au fost instruite să le verifice actele de identitate, să-i împiedice să se urce în trenurile suburbane pentru a ajunge în centru şi să-i găzduiască în apartamentele goale, în şcoli şi cămine[36]. „Leningradul era încercuit de un inel de căruţe ţărăneşti", scria Lihaciov, „care nu au voie să intre în oraş. Ţăranii locuiau în tabere cu vitele şi cu copiii lor plângăcioşi, care au început să moară îngheţaţi în nopţile friguroase. La început, oamenii se duceau la ei să cumpere lapte şi carne – au început să-şi măcelărească vitele. Dar la sfârşitul lui 1941, toate aceste grupuri de ţărani muriseră îngheţaţi, ca şi femeile refugiate care fuseseră adăpostite în şcoli şi alte edificii publice[37]."

Lihaciov exagera, însă nu cu mult. Faptul că autorităţile din Leningrad i-au neglijat cu multă cruzime pe refugiaţi este confirmat de NKVD, printre diversele funcţii ale căruia se număra inspectarea activităţii celorlalte instituţii guvernamentale. Condiţiile de trai ale celor 64 552 ţărani din Karelia (peste o treime dintre aceştia copii) adăpostiţi în suburbiile din nord-estul oraşului, se plângea un raport de la sfârşitul lui noiembrie, erau „extrem de nesatisfăcătoare". Casele în care locuiau erau întunecoase, murdare, neîncălzite şi fără apă curentă, iar

cei mai mulţi erau obligaţi să doarmă pe podea pentru că nu aveau paturi. În satul Toskovo, unde 800 de oameni fuseseră plasaţi într-o şcoală neîncălzită, cu ferestrele sparte, au început să taie copacii şi să demoleze clădirile fermei pentru a obţine lemn de foc; chiar şi aşa, 10 copii au murit de pneumonie în ultimele cinci zile. Ţăranii din Toskovo erau, de asemenea, mai prost hrăniţi decât alţii, deoarece şeful punctului principal de aprovizionare a evacuaţilor (arestat ulterior) le reţinuse cartelele, făcând „tot felul de combinaţii dubioase pentru a obţine alimente în folos propriu". Nu s-a luat nicio măsură pentru a preveni răspândirea bolilor infecţioase: într-un sat foarte populat exista un singur doctor la 5 000 de oameni şi peste tot serviciile medicale erau „slabe". „Organizaţiile raionale", rezuma raportul, „ignoră condiţiile din punctele de evacuare şi încearcă să se eschiveze de responsabilitatea de a ajuta populaţia evacuată. Considerăm că este necesar să se ordone comitetelor raionale de partid şi comitetelor executive ale sovietelor să organizeze punctele de evacuare din zonele lor şi să îmbunătăţească nivelul cultural şi de trai al evacuaţilor[38]."

Când NKVD a înaintat din nou un raport, două luni mai târziu, refugiaţii mureau pe capete. În Vsevolojsk, un punct de evacuare din perimetrul de nord-est al oraşului, 130 de cadavre au fost adunate din case şi cămine. Alţi 170 au fost descoperiţi în spital, aproximativ 100 zăceau neîngropaţi în cimitir, iar şase pe străzi. Contribuţia NKVD la „îmbunătăţirea nivelului cultural şi de trai" a fost una caracteristică. 11 ţărani au fost arestaţi pentru „atitudini antisovietice", iar 12 pentru că omorâseră pisici şi câini ca să-i mănânce. Alţii au fost acuzaţi de „încercare de a organiza o revoltă". De fapt, intenţionaseră să convoace o adunare pentru a-şi alege reprezentanţii care să meargă la Moscova, unde să ceară ajutorul lui Stalin[39].

14

„Robinson Crusoe a fost un om norocos"

La 22 ianuarie 1942, Comitetul de Stat al Apărării de la Moscova a făcut ceea ce ar fi trebuit să facă în urmă cu şase luni, şi anume a ordonat evacuarea în masă a populaţiei Leningradului. Pentru că Drumul pe Gheaţă căpătase grosimea potrivită cu câteva săptămâni mai înainte, evacuarea avea să aibă loc cu camioanele, peste Lacul Ladoga. Aleksei Kosîghin, vicepreşedinte al Consiliului Comisarilor Poporului (şi mai târziu numărul doi în vremea lui Brejnev), a fost trimis să supravegheze acţiunea, care avea în vedere 500 000 de civili, dând prioritate femeilor, copiilor şi bătrânilor.

Deşi programul de evacuare era obligatoriu, o minoritate însemnată a leningrădenilor au încercat să scape, temându-se că nu vor supravieţui călătoriei, nevrând să-şi abandoneze rudele ori bănuind (adesea pe drept) că dacă îşi vor părăsi apartamentele nu le vor mai primi niciodată înapoi. Unul dintre ei a fost Aleksandr Boldîrev, presat de şefii lui să plece cu personalul de la Ermitaj care supravieţuise la Kislovodsk, în Caucaz: „Să pleci cu distrofie, în frig... să-ţi părăseşti apartamentul, mama şi totul, când aici, poate, ne aşteaptă succesul. Nu pot să o fac... Se pare că mama, sora şi fratele lui Ştakelberg au murit cu toţii chiar înainte de a pleca, la fel ca şi librarul Ponamarev. Corpurile lor au fost aruncate din trenul de evacuaţi pe peronul Gării Finlanda"[1]. Vera Inber, rezonând fără să ştie cu regina Elisabeta a Marii Britanii în timpul bombardării

Londrei, a declarat că soţul ei trebuia să stea cu studenţii lui, iar ea va rămâne alături de acesta[2]. Olga Grecina a simţit pur şi simplu că a pleca ar fi însemnat „să abandoneze frontul. O studentă prietenă cu Gheorghi Kniazev voia să rămână pentru că mai avea numai trei examene pentru a-şi obţine diploma şi pentru că nu voia să-şi abandoneze mama şi mătuşile[3].

Cei care nu aveau de ales dacă să rămână ori să plece erau miile de etnici germani şi finlandezi, ţărani din satele asediate din jurul Leningradului, a căror deportare fusese ordonată prea târziu de Beria, în vara precedentă. Aceasta s-a făcut, cu brutalitatea obişnuită, de către militari, sub conducerea „troicii" alcătuite din şefii locali ai partidului, ai sovietului şi ai NKVD. Pentru fiecare raion au fost stabilite anumite limite, deportaţilor li s-au dat doar câteva ore pentru a-şi face bagajele, iar vitele şi rezervele de alimente au fost confiscate, incendiate sau furate[4]. Consecinţa a fost că regiunea din jurul Leningradului a rămas fără ţărani, cu efecte predictibile asupra producţiei de alimente din vara anului 1942. În „punga" de la Oranienbaum, de exemplu, deportarea a 4 775 de ţărani a golit complet 12 colhozuri şi a lăsat alte opt cu numai o mână de familii[5]. Deşi unii deportaţi se temeau că vor fi ucişi – „duşi dincolo de golf şi aruncaţi în apa îngheţată", aşa cum se zvonea –, au existat cazuri în care etnicii ruşi s-au rugat să facă parte din cei deportaţi. Raportul de la Oranienbaum mai citează câteva cazuri în care ofiţeri ai Armatei Roşii au încercat să salveze finlandezi de la deportare – situaţie care era considerată o dovadă îngrijorătoare a faptului că „unii tovarăşi din armată au devenit parte a populaţiei locale şi că se identifică cu interesele locale, uitându-le pe cele ale statului". În total, de la începutul războiului până la 1 octombrie 1942, 128 748 de persoane au fost deportate cu forţa din interiorul inelului blocadei, din care aproximativ jumătate erau etnici germani sau finlandezi, iar restul „criminali" ori „elemente înstrăinate social"[6].

Cu toate acestea, în oraș, marea majoritate a leningrădenilor își doreau cu disperare să plece, iar oamenii agitați care se adunau în fața birourilor de evacuare îi detestau pe cei care nu respectau rândul. „De ce trimit toate fabricile, institutele și cele mai bune cadre?", a fost auzit plângându-se un bărbat. „Se pare că nu sunt foarte siguri că germanii nu vor cuceri Leningradul." Germanii, spunea un altul, pregăteau un mare atac în primăvară: „Șefii au grijă de ei și pleacă primii, dar nu putem fi lăsați în urmă"[7]. Chiar și pentru cei incluși în program, lucrurile practice implicate de evacuare erau descurajante. În afară de faptul că trebuiau să fie suficient de puternici pentru a călători și să nu aibă o boală infecțioasă, evacuații erau nevoiți să meargă de la un birou la altul pentru ștampile și diverse hârtii, să-și vândă bunurile ca să cumpere mâncare pentru drum, să împacheteze un bagaj de trei kilograme de persoană pe care să-l care pe Podul Liteinîi până în Gara Finlanda – sarcini îngrozitor de grele pentru niște oameni epuizați și emaciați. Faptul că acest efort a fost fatal multora este demonstrat de numărul de morți înregistrat la punctul de control medical din Gara Finlanda: din cele 2 564 de persoane care au trecut pe acolo de la începutul lui februarie până la 13 aprilie, 230 au murit în acel loc[8].

Mulți evacuați s-au confruntat, de asemenea, cu o dilemă îngrozitoare – trebuiau să rămână și să încerce să salveze viața unui membru al familiei prea slab pentru a călători sau să-l părăsească pe cel slab și să-l salveze pe cel puternic? Ceea ce istoricii perioadei numesc „abandon forțat" era foarte comun. Dmitri Lihaciov citează trei exemple dintre prietenii lui, primul fiind cel al lui Vasili Komarovici, expert în Dostoievski. Cu o zi înainte de plecarea planificată, soția și fiica lui l-au dus cu sania la staționarul Uniunii Scriitorilor. La sosire, au descoperit că acea clinică era închisă pentru câteva zile, dar au implorat-o pe doctorița de gardă să-l primească. Aceasta a refuzat, dar ele l-au lăsat totuși acolo, într-un vestiar din pivniță. Hrănit de doctoriță,

Komarovici a rămas în viață suficient pentru a-și termina teza de doctorat. A fost publicată după război, iar textul se poate citi normal, cu excepția faptului că notele de subsol sunt datate în funcție de sărbătorile bisericești. A doua familie pe care Lihaciov o citează a lăsat în urmă o fată, care a murit în spital, a treia o mamă în vârstă, care a fost abandonată, legată pe sanie, în Gara Finlanda, după ce nu a trecut examenul medical[9].

Moartea la momentul potrivit a scutit-o pe Elena Skriabina de o alegere similară. „Zvonurile referitoare la o posibilă evacuare", scria ea la 29 ianuarie, „au devenit din ce în ce mai dese. Unchiul meu... nu putea să suporte aceste discuții. Chiar dacă va pleca din Leningrad, nu va reuși să supraviețuiască acestei călătorii. Aici, ajutat de îngrijirile soției sale, poate să reziste." A murit în ziua următoare:

> Mătușa mea, care îl adora, s-a comportat așa cum face toată lumea acum – nu a vărsat nicio lacrimă. La ora șase seara, Ludmila a venit acasă de la lucru. Am luat-o deoparte și i-am dat vestea tristă a morții tatălui ei. A început să plângă și numai atunci, cumva, lucrul acesta a izbit-o pe mătușa mea. A îmbrățișat-o pe fiica sa și a plâns în brațele ei. Era mai ușor să asiști la această izbucnire a durerii decât la împietrirea teribilă pe care o găsești în fiecare om din Leningradul acestor zile[10].

Una dintre cele mai triste povești din timpul asediului este cea a lui Iuri Riabinkin, în vârstă de 15 ani, pe care vestea izbucnirii războiului îl găsise în drum spre o competiție șahistă. Un adolescent stângaci, foarte nervos, despărțit de familie în circumstanțe îngrozitoare, el este în multe privințe echivalentul sovietic al Annei Frank. Sfârșitul lui este mult mai ambiguu. Ca toți prietenii lui, a salutat la început războiul cu entuziasm copilăresc, folosind timpul liber neașteptat oferit de închiderea

şcolilor pentru a juca douăzeci şi unu şi gajuri („Lopatin a urcat o noapte întreagă în patru labe scara în spirală, Finkelshtein a primit pedeapsa să-l care în spate pe Bron"), dar şi să facă de gardă pentru prevenirea incendiilor pe acoperişul casei de pe strada Sadovaia numărul 34, un bloc elegant (azi sediul unei bănci) unde locuia cu mama şi sora lui mai mică.

La jumătatea lui octombrie, a început „să coboare în infern", mai întâi plângându-se de foame („îţi dă o senzaţie de jenă în adâncul stomacului, iar gura ţi se umple de apă tot timpul"), apoi începând să urască un membru mai bine hrănit al familiei care s-a mutat în apartamentul lor comun. („Este umilitor să o văd pe mama bând apă ca să uite de foame în timp ce A.N. stă şi se uită la ea vorbind despre teatru... iar Anfisa Nikolaevna este ca o pisică grasă, bine hrănită...[11]") La sfârşitul lunii, îi era greu să urce scările şi nu se mai obosea să-şi schimbe hainele. Deşi nu avea decât o lumânare la lumina căreia să citească, a încercat să evadeze în lumea literaturii – Dumas era „foarte distractiv", cartea lui Jack London *Dragoste de viaţă* „o lucrare minunată". Peste două săptămâni, faţa i se umflase din cauza hidropiziei şi a început să fie obsedat de mâncare („În fiecare noapte visez pâine, unt, *pirojki* şi cartofi. Şi înainte de a mă duce la culcare ultimul gând este întotdeauna că peste 12 ore noaptea se va sfârşi şi voi putea să mănânc o bucată de pâine..."). Mama lui pleca în fiecare dimineaţă la lucru, luând-o pe sora lui mai mică cu ea; sarcina lui Iuri era să stea la coadă pentru raţii:

> Mama şi Ira se întorc acasă înfometate, îngheţate şi obosite... abia îşi mai târăsc picioarele. Nici acasă nu e nimic de mâncare, nu avem lemne pentru sobă... Ele încep să mă mustre şi să-mi facă reproşuri pentru că vecinii de jos au reuşit să facă rost de cereale şi de carne, iar eu nu... Aşa că trebuie să mă întorc la cozi, dar este în zadar... Oh, măcar de-aş avea o pereche de ghete de pâslă[12]!

În decembrie, notele din jurnal devin aproape isterice, un amestec de fabulaţii („Mama va primi o slujbă de bibliotecară într-un spital nou; eu voi fi asistentul ei"), autodetestare pentru că furase câteva firimituri din rezerva de hrană a familiei şi paranoia:

> Ce fel de tortură au inventat mama şi Ira pentru mine în timpul serii? La masă, Ira mănâncă încet în mod deliberat, în aşa fel încât să poată simţi, iată, că este aici, mâncând, în timp ce noi, ceilalţi, care am mâncat deja, ne uităm la ea cu ochi flămânzi. Mama îşi mănâncă prima porţia, apoi ia câte puţin de la fiecare din noi. Când se împarte pâinea, Ira izbucneşte în lacrimi[13].

La sfârşitul lunii, jurnalul se pierde, sunt numai nişte mâzgăleli, aproape sălbatice: „Vreau să trăiesc, dar nu pot să trăiesc aşa! Dar cât de mult vreau să trăiesc!" şi „Unde e mama? Unde e?". Ultima menţiune este datată 6 ianuarie:

> Cu greu mai pot să merg sau să fac orice altceva. Nu mai am aproape deloc putere. Şi mama abia mai merge – nu îmi pot imagina cum de reuşeşte. Zilele astea mă loveşte deseori, mă dojeneşte şi ţipă la mine. Are crize de nervi pentru că nu poate să suporte halul în care arăt – o persoană slăbită, înfometată, torturată care abia se mai poate mişca dintr-un loc în altul, îi stă mereu în cale şi „se preface" că este bolnavă şi neajutorată. Dar eu nu mă prefac... Oh, Doamne, ce se petrece cu mine[14]?

Ce s-a petrecut cu el au aflat istoricii Ales Adamovici şi Daniil Granin de la sora lui, Ira, 40 de ani mai târziu: a fost lăsat acasă. După ce a obţinut permise de evacuare pentru întreaga familie, a dat tot felul de lucruri pe mâncare şi haine groase, după ce a încărcat o sanie cu cele necesare, plus un set de

tacâmuri de argint pe care să le vândă, mama lui Iuri şi-a dat seama că nu-l putea duce pe fiul ei jos, la parter. L-au lăsat zăcând pe sofa, iar mama şi fata au plecat, trăgând sania, la Gara Finlanda. „După ce am traversat Neva", îşi amintea Ira, „mama era disperată şi voia să se întoarcă înapoi după el. «Iura e acolo, singur, singurel!» Eu plângeam, desigur. Dar aproape imediat după ce ne-am urcat în tren, acesta s-a pus în mişcare şi am plecat." Ce s-a întâmplat după aceea cu Iuri nu ştim. Poate că a murit în Leningrad sau poate că a reuşit să se evacueze, de vreme ce jurnalul, trimis ca răspuns la apelul unui ziar în 1970, a fost găsit în provincia Vologda. Poate că a supravieţuit războiului, dar nu a vrut să restabilească legătura cu familia. Oricum, nu prea mai avea cu cine. Tatăl lui, care fusese arestat în timpul Terorii din 1936-1937, a pierit undeva în Gulag. Mama lui a murit în timpul călătoriei de evacuare, pe o bancă din gara din Vologda. Sora lui, Ira, a petrecut restul războiului într-o casă de copii şi mai târziu a fost crescută de o mătuşă[15].

Un alt mit reconfortant al asediului este acela că, după ce au pornit pe Drumul pe Gheaţă, evacuaţii au fost bine îngrijiţi şi s-au simţit în siguranţă. Chiar Dmitri Pavlov, comisarul poporului pentru aprovizionare ale cărui memorii apărute în era „dezgheţului" se numără printre cele mai oneste ale genului, pretinde că evacuarea a fost „atent gândită şi bine organizată":

> Mai multe mese de campanie au fost instalate pe drum pentru evacuaţi. Imediat ce leningrădenii traversau lacul şi ajungeau pe uscat, li se servea supă de varză fierbinte, cartofi, carne şi alte alimente la care aceşti oameni extenuaţi visaseră noapte după noapte. Mirosul de pâine făcută din făină de secară pură îi ameţea pe oamenii înfometaţi. De la primul pas pe uscat erau înconjuraţi de atenţie şi iubire. Cu toţii doreau din toată inima să îi ajute cu ce le stătea în putere[16].

Nimic nu era mai departe de adevăr. Primul test de anduranță cu care s-au confruntat evacuații a fost călătoria cu trenul din Gara Finlanda la Osinoveț, pe un drum lung de numai 45 de kilometri, care putea să dureze câteva zile. După ce coborau din tren, erau nevoiți să dea mită pentru a traversa lacul înghețat cu camionul. Elena Kocina a reușit să treacă prin mulțimea violentă, care striga, până la coada de camioane înmânând doi litri de votcă unui șofer; mama lui Igor Kruglaikov a făcut troc cu un șofer gras, beat, care purta o haină de blană peste tunica țărănească, dându-i mai întâi un pachet de țigări, apoi bani și, în cele din urmă, ceasul de argint al tatălui ei. Drumul pe Gheață părea a trece pe la Polul Nord: o câmpie plană orbitor de albă în zilele frumoase („Steagul roșu ca macul al controlorului de trafic", scria Inber, „este vizibil de la un kilometru"), un iad înghețat în care vântul urla pe viscol și un vid negru în timpul nopții. Câțiva norocoși l-au parcurs în autobuze trimise de la Moscova, dar cei mai mulți în camioane deschise ori cu prelată, în care nu era greu să mori de frig. Prea slăbiți pentru a rezista în timp ce camioanele îi hurducau pe gheață, mulți pasageri erau pur și simplu aruncați pe jos. O femeie-soldat care avea sarcina să se ocupe de drum ridica trupurile a cinci-șase copii mici în fiecare dimineață, care zburaseră din brațele mamelor lor în timp ce camioanele goneau ca să ajungă la destinație[17].

Pe țărmul opus, odată ajunși pe „continent", condițiile în care erau primiți oamenii erau mai mult decât inadecvate. Cei care au ținut jurnale descriu cozi interminabile la supă, faptul că nu reușeau să găsească un loc de dormit și vorbesc despre adevărate lupte pentru locurile în trenurile care duceau spre Rusia neocupată. Atunci când era de mâncare, nu mai existau măsurile luate inițial pentru a-i împiedica pe oamenii înfometați să mănânce prea mult și să moară din cauza asta. Un doctor căruia i se ordonase să înființeze un cabinet medical la Jiharevo

a descoperit că evacuaţii îşi consumau imediat raţiile – cârnaţi afumaţi şi pâine – care li se dădeau pentru călătoria de trei zile cu trenul spre Tihvin şi se îmbolnăveau de stomac. După ce a discutat în zadar cu şeful centrului de evacuare pentru a face schimbări, a reuşit în cele din urmă să obţină o întâlnire cu reprezentanţii Comitetului de Stat al Apărării de la Moscova. Le-a descris rezultatele autopsiilor făcute de el şi i-a convins că evacuaţii ar trebui să fie hrăniţi cu mici cantităţi de mâncare pe drum, cu mei şi griş gătite în cazanele trenului[18].

O relatare tipică a întregii experienţe a evacuării – în manieră sovietică – este cea a lui Vladimir Kuliabko, inginer specialist în frigotehnică, văduv, în vârstă de 65 de ani. El a supravieţuit în prima jumătate a iernii cu ajutorul cadourilor făcute de un vecin care lucra într-un magazin alimentar, iar în februarie i s-a oferit un loc într-unul din primele convoaie care au traversat Drumul pe Gheaţă. A acceptat, sperând că avea să-şi găsească fiul, medic militar încartiruit la Cerepoveţ, oraş situat la 400 de kilometri est de Leningrad, pe calea ferată spre Vologda. I-a spus administratorului de bloc că se mută în alt apartament, a lăsat cheile la un vecin şi i-a oferit altuia petrol lampant, macaroane şi nuci pentru a-l ajuta să-şi ducă bagajele în Gara Finlanda. Luând în calcul şi opririle pentru a se odihni pe lăzile cu nisip, „plimbarea" de trei kilometri a durat două ore. Trenul trebuia să plece la ora 10.30 dimineaţa, dar a apărut abia la 6 p.m., când Kuliabko a descoperit că vagonul lui era ocupat de „oameni de afaceri" şi bagajele lor. A reuşit să se înghesuie, el şi valiza lui, coşul şi perna, în partea descoperită de la capătul vagonului, unde în vremuri normale se adunau fumătorii. În cele din urmă, trenul s-a pus în mişcare la 1 a.m. şi li s-a dat de mâncare. Pentru a-şi primi porţia, a înţeles curând Kuliabko, trebuia să dea mită. Un bilet – „400 grame de pâine pentru Kuliabko, de banii ăştia, poţi păstra restul" – a rezolvat lucrurile. „În zece minute, am intrat în posesia pâinii.

Învățând din experiență, am făcut același lucru pentru supă." Când a sosit la Osinoveț șase ore mai târziu, a observat 15 cadavre care zăceau lângă șine.

Ca să se urce într-un camion pentru a traversa lacul, a avut nevoie de ceva timp și de alți bani dați ca mită:

> Am așteptat, înfometat și nehrănit, ca toți ceilalți (în pofida faptului că în Leningrad ni se promiseseră trei mese pe zi și ni se dăduseră cupoanele respective). Pe la 5 p.m., l-am găsit pe bărbatul care se ocupa de noi, dar mi-a îndrugat niște vorbe fără sens, iar eu am realizat că nu am să ajung nicăieri prea curând. Camioanele veneau și plecau, dar oamenii care aveau sarcina să se ocupe de noi îi alegeau pe cei care se puteau urca, fără să respecte nicio listă sau coadă... M-am dus din nou la șef, i-am spus că eram bolnav și că mă duceam să-mi văd fiul, soldat decorat.

La puțin timp după aceea, a venit la el un supraveghetor, care a acceptat 500 de grame de tutun în schimbul unui loc în primul camion care urma să vină. Patru ore mai târziu, Kuliabko se afla în camion, după ce refuzase cu obstinație să dea mita înainte de a se așeza înăuntru cu bagajul. „Același sistem de mituire, dar la o scară mult mai mică, se practica și în camion. Șoferul cerea tot timpul țigări și i se dădeau. Altfel, camionul mergea încet ori se întâmplau tot felul de lucruri neplăcute. O țigară înmânată la momentul potrivit făcea ca toate aceste probleme să dispară." După ce a petrecut trei ore într-un ambuteiaj cu niște camioane încărcate cu alimente care mergeau în sensul celălalt, camionul a ajuns în cele din urmă pe „continent" la ora cinci în dimineața următoare.

Deși Kuliabko scăpase din inelul blocadei, se afla departe de capătul necazurilor. Mai întâi, a fost nevoit să stea trei ore la coadă pentru *kașa* și supă, evacuații fiind obligați să aibă farfurii și linguri proprii – a rezolvat problema dându-i chelneriței

50 de ruble şi paşaportul ca gaj pentru o farfurie. Când a venit trenul, mulţimea dezlănţuită s-a îmbulzit să urce. Plătind 30 de ruble unui soldat să-i ducă bagajele, Kuliabko a reuşit să se cațere într-un vagon de marfă alături de câţiva studenţi emaciaţi, care nu l-au lăsat să stea lângă soba alimentată cu fân. Peste cinci zile şi nopţi fără somn, punctate de cozi lungi la mâncare, mici furturi şi moartea unuia dintre studenţi, căruia prietenii i-au aruncat cadavrul pe fereastra vagonului, a ajuns la Cerepoveţ:

> Mă târăsc afară din vagon, cad bineînţeles, trag jos cele trei boccele şi strig: „Ajutaţi-mă să le duc în gară". Nimeni nu se uită la mine. Încerc să le trag eu însumi, dar sunt prea grele şi cad din nou. Mă opresc disperat. În cele din urmă, văd un copil al străzii şi îl rog să-mi ducă lucrurile în gară. El întreabă: „Îmi dai o ţigară?", iar eu îi spun că am să-i dau... Ajungem în gară; văd un miliţian şi îl întreb: „Cum ajung la adresa asta?" Îmi răspunde că în piaţă sunt nişte taxiuri cu cai. Ca un prost, mă duc în piaţă, îi dau băiatului o ţigară şi mă uit după taxiuri. Nu este niciunul şi n-au fost niciodată. Cer ajutor unuia şi altuia, dar nimeni nu-mi răspunde. Prin urmare, încep să-mi târăsc lucrurile spre biroul de bagaje pierdute, care, din fericire, nu este departe. Împing valiza pe zăpadă cu piciorul şi car celelalte boarfe. Merg un metru, un metru şi jumătate, apoi mă opresc ca să mă odihnesc. Stau acolo, gata să izbucnesc în lacrimi. Cum am să ajung la Borea?

Salvatorul lui a fost un tânăr soldat, care, refuzând tot ce i se oferea, i-a luat bagajele şi l-a condus, pe jos, până la spitalul lui Borea, iar pe drum i-a dat raţia lui de biscuiţi cazoni[19]. Kuliabko a călătorit când programul de evacuare în masă se desfăşura abia de o săptămână, însă condiţiile au rămas haotice până la jumătatea lunii aprilie, când dezgheţul de primăvară a oprit

camioanele – care acum se deplasau cu zgomot în apa care le ajungea până la osii[20].

Cât de mulţi oameni s-au salvat străbătând Drumul pe Gheaţă? Oficial, 11 296 de evacuaţi l-au traversat în ianuarie 1942, 117 434 în februarie, 221 947 în martie şi 163 392 în aprilie, în total „depăşind planul" cu o cifră impresionantă de 514 069 de persoane în mai puţin de patru luni[21]. Nu există nicio înregistrare, totuşi, a celor care au murit pe drum, în timpul traversării ori în trenurile care i-au transportat pe evacuaţi în Rusia neocupată. În vagoanele aglomerate, fără toalete, făceau ravagii bolile de stomac, aşa cum povesteşte Kocina:

> Atunci când cineva „simte nevoia", întregul „public" din vagon ia parte de obicei la „realizarea" respectivă. Se petrece cam aşa: uşa este deschisă prin efort comun, iar cauza agitaţiei îşi dă jos pantalonii şi îşi aşează dosul în bătaia vântului. Mai mulţi oameni îl ţin de mâini şi de subsuori. [În timpul opririlor] ne repezim cu toţii să coborâm din tren şi ne aşezăm pe vine lângă vagoane, unul lângă altul – bărbaţi, femei şi copii. Localnicii se adună în jur, uitându-se la noi cu oroare... Însă noi suntem indiferenţi la toate astea. Nu ne este ruşine şi nu încercăm nici alte sentimente... Cei bolnavi merg cu noi până când mor. Când se întâmpla asta, îi aruncăm pur şi simplu din trenul în mişcare[22].

Faptul că evacuaţii nu erau îngrijiţi în mod adecvat nici după ce ajungeau pe „continent" este confirmat de un raport NKVD din 5 martie, care se plânge de tratamentul „iresponsabil şi lipsit de compasiune" aplicat evacuaţilor de personalul de la un punct de primire şi de condiţiile „inumane" din trenuri. Dintr-un tren, au fost scoase 17 cadavre în gara Volhov, 20 la Babaievo, şapte la Cerepoveţ şi încă şapte la Vologda. Din altul, 26 au fost îndepărtate la Volhov, 32 la Tihvin, patru la Babaievo şi şase la

Vologda[23]. Un mormânt colectiv de la Vologda, plin mai ales cu leningrădeni, conţine, s-a estimat, 20 000 de morţi.

Cei care au supravieţuit călătoriei iniţiale de evacuare s-au confruntat, dacă nu aparţineau unei instituţii ori nu îşi întâlneau rudele, cu problema de a găsi o autoritate locală pregătită să le ofere cartele şi un loc unde să stea. Deoarece peste tot erau oameni dislocaţi şi o lipsă cronică de alimente (chiar şi la Moscova, cerşetorii mureau pe străzi în iarna 1941-1942), lucrul aceste era extrem de dificil. Skriabina, care a trecut Drumul pe Gheaţă în februarie, a văzut-o mai întâi pe mama ei murind într-un aşa-numit spital din Cerepoveţ în care domnea dezordinea, apoi a petrecut mai multe săptămâni călătorind cu fiii ei emaciaţi dintr-un oraş în altul de pe calea ferată în căutarea unui funcţionar înţelegător. În cele din urmă, a găsit unul, prin intermediul *sviazi*: bătrânul doctor al familiei ei ajunsese membru de partid important la Gorki (azi Nijni Novgorod).

> Numele lui parcă era vrăjit... Funcţionarul i-a dat la o parte pe cei care stăteau la coadă în faţa mea şi ne-a invitat cu amabilitate să-l urmăm. Ne-a condus direct la biroul Comitetului de partid din Gorki... În zece minute, eram din nou afară, cu trei documente în mână – două pentru extra raţii şi unul pentru un transport special care se îndrepta spre Caucaz.

Refuzurile cu care s-a confruntat Skriabina până în acel punct erau predictibile, efecte ale lipsurilor generale din timpul războiului şi a neglijenţei birocraţiei. Însă ea le-a trăit ca pe nişte lucruri maligne şi personale: „Cred", scria ea, „că Robinson Crusoe a fost un om norocos. El ştia foarte bine că se afla pe o insulă pustie şi că trebuia să se hrănească singur. Însă eu mă aflu printre fiinţe umane[24]."

15

Canibalismul

Un alt aspect al blocadei care nu a fost tratat de istoriografia sovietică tradiţională este crima. Leningrădenii, susţine comisarul pentru aprovizionare Dmitri Pavlov, erau mult prea „inteligenţi" ca să ia pâinile căzute dintr-un camion care transporta pâine lovit de un obuz şi „protejau cu îndârjire" copacii din parcurile publice ca să nu fie tăiaţi pentru lemne de foc. Exemplul lor îi dezminte pe „autorii străini care susţin că omul renunţă la etică şi devine un animal de pradă atunci când suferă îngrozitor de foame. Dacă acest lucru ar fi adevărat, anarhia ar fi domnit în Leningrad[1]."

Anarhia nu a domnit în Leningrad în timpul asediului, însă oraşul a avut de suferit în urma unui val de delicte, mai ales jafuri şi omoruri pentru mâncare şi cartele de alimente şi, după cum se ştie, canibalism. Cel mai comun delict cu violenţă era simpla agresiune. În timp ce se întorcea acasă de la brutărie la jumătatea lunii decembrie 1941, Elena Kocina a văzut un adolescent îmbrăcat în uniforma unei şcoli profesionale din oraş alergând spre ea. S-a dat la o parte, dar acesta i-a înşfăcat pâinea şi a fugit, lăsând-o privindu-şi, îngrozită, mâinile goale. Întoarsă acasă, un vecin a dojenit-o că nu a ascuns pâinea sub haină. Peste patru zile, soţul Elenei s-a bătut cu un alt elev de la şcoala profesională pentru o coajă de pâine de pe jos:

> Astăzi, [Dima] a dat peste nişte sănii încărcate cu pâine. O gardă înarmată de cinci bărbaţi le însoţea, iar o mulţime de

oameni mergeau în spate, uitându-se fascinați la pâini. Dima se afla alături de ceilalți. Lângă magazinul de pâine, săniile au fost descărcate, iar gloata s-a repezit la lăzile goale, ca să ia cojile și firimiturile. Dima a găsit o coajă mare de pâine pe jos, în zăpadă. Însă un băiat i-a smuls coaja de pâine din mână. Mizerabilul a început s-o mestece, plescăind din buze și salivând. Dima și-a pierdut mințile. L-a apucat pe băiat de guler și a început să-l zgâlțâie, fără să-și dea seama ce face. Capul băiatului se clătina pe gâtul subțire de paiață. Dar continua să mestece, în grabă, cu ochii închiși. „S-a dus, s-a dus! Uite!", a strigat el deodată și a deschis gura[2].

Citați ca hoți în zeci de relatări similare[3], acești elevi de la școala profesională, ca și țăranii refugiați în suburbii, erau unul dintre cele mai vulnerabile grupuri sociale din Leningrad. Foarte răspândite chiar înainte de război, școlile profesionale – *remeslennîe ucilișia* – erau instituții de învățământ cu internat nu foarte prestigioase, care aveau scopul de a instrui adolescenții de la sate pentru a deveni muncitori în fabrici. Atunci când s-a închis inelul blocadei, elevii lor s-au trezit despărțiți de familii și la mâna directorilor de școală, adesea neglijenți ori lipsiți de scrupule. Aleksei Kosîghin, comisarul trimis de la Moscova să supravegheze evacuarea în masă pe Drumul pe Gheață, a observat că sunt foarte emaciați și s-a dus personal să inspecteze Școala profesională nr. 33. Băieții de acolo, a descoperit el, erau plini de păduchi și dormeau doi sau trei într-un pat, fără cearșafuri sau fețe de pernă, fără ca bolnavii să fie izolați de cei sănătoși. Și mai rușinos, personalul de la bucătărie fura în mod sistematic mâncarea, lăsându-le jumătate sau mai puțin din rațiile care li se cuveneau. Reprezentantul elevilor, i-a scris el furios lui Jdanov, ar fi trebuit să supravegheze direct bucătăria, iar directorul și personalul ar fi trebuit să fie arestați

și judecați. Rata mortalității din școlile profesionale nu este cunoscută, însă a fost estimată la un stupefiant 95%[4].

Hoția în rândul altor mii de copii abandonați din Leningrad a fost redusă prin înființarea și evacuarea ulterioară a 98 de noi orfelinate, dar acestea primeau de obicei numai copii în vârstă de până la 13 ani. „Situația celor de 14 și 15 ani rămași fără părinți", se scria într-un raport trimis lui Jdanov, „este deosebit de grea. Ei nu sunt acceptați în casele de copii și se adună pe lângă magazine și brutării, smulgând pâine și alimente din mâinile cumpărătorilor." Personalul din Secția învățământ a orașului, se spunea, refuza chiar să-i trimită pe copiii mai mici în orfelinate dacă nu erau curați, sănătoși și nu aveau toate actele în regulă[5].

Mult mai îngrijorătoare pentru miliție era amenințarea că gloatele furioase de la magazinele de pâine vor scăpa de sub control sau vor trece cu adevărat la jafuri. Deși distribuirea de alimente nu a fost niciodată în mod serios sistată, au existat câteva revolte, mai ales în ianuarie și februarie 1942, când leningrădenii stăteau la coadă de la orele dimineții, adesea fără a primi pâine. Târziu, într-o seară de ianuarie, Dmitri Lazarev s-a dus să o caute pe soția lui, care mersese să stea la coadă încă de la ora șapte în dimineața aceea. A găsit-o stând la rând afară, lângă un magazin de pâine de pe Bolșoi Prospekt:

> Oamenilor li se permitea accesul în magazin câte zece odată. La un moment dat, când următorii zece au avut voie să intre, toți cei din spate s-au repezit în față și au încercat să dărâme ușile. Doi milițieni au vrut să împingă mulțimea înapoi. În cele din urmă, au început să spună minciuni, promițând că oamenii vor intra imediat ce gloata va face câțiva pași înapoi. Când mulțimea s-a conformat, au încuiat ușile și au anunțat că magazinul s-a închis și lumea poate să plece acasă. Au fost strigăte, plângeri – unii nu mâncaseră de două zile, alții aveau acasă copii care mureau de foame.

Ordinea a fost restabilită numai după ce Lazarev şi alţi câţiva bărbaţi s-au dus în spatele magazinului şi l-au convins pe responsabil să dea raţii pentru alte 70 de persoane[6]. În total, NKVD vorbeşte de 72 de asemenea „atacuri" ale publicului asupra magazinelor alimentare, a căruţelor şi săniilor în primele 27 de zile ale lunii ianuarie. Deşi într-un caz „jefuitorii" au aruncat cărămizi în personalul magazinului, cele mai multe atacuri erau pur şi simplu iniţiative ale oamenilor de la coadă care îşi croiau drum în spatele tejghelei sau ale unor grupuri mici (uneori formate din dezertori înarmaţi, dar de obicei din femei ori din băieţi de la şcoala profesională) care atacau săniile sau cărucioarele trase cu mâna care livrau marfă şi plecau cu „prada"[7]. „În magazinul de pâine nr. 318", se scrie într-un raport tipic de la începutul lunii ianuarie,

> mulţimea s-a repezit înăuntru, incitată de o persoană necunoscută, şi a luat 100 kilograme de pâine. Am reuşit să arestăm câteva persoane. La magazinul de pâine nr. 399 aproximativ 50 kilograme de pâine au fost furate, dar niciun hoţ nu a fost arestat. Un grup s-a repezit la căruţa magazinului de pâine nr. 318, care aducea marfă. În noaptea de 7 ianuarie, doi oameni au fost descoperiţi ascunşi sub tejgheaua magazinului. Aveau asupra lor cuţite. În aceeaşi zi, magazinul nr. 20 de pe Gaz Prospekt a fost jefuit. Incidente similare au avut loc în Smolnîi şi în alte raioane[8].

Ca reacţie, mai mulţi miliţieni au fost postaţi pe lângă magazine, iar vehiculele au primit instrucţiuni să varieze traseele şi să se deplaseze cu gărzi[9].

Unul dintre puţinii autori de jurnale care admit că au beneficiat de pe urma hoţilor de alimente este Elena Kocina. Dima, soţul ei, care prezenta mai multe edeme, a început să fure la mijlocul lui decembrie, folosind un baston ascuţit la unul din

capete pentru a sustrage o pâine dintr-un magazin slab luminat. Odată, cineva de la coadă l-a văzut, l-a urmărit afară din magazin și l-a amenințat că îl denunță:

> „Dă-mi jumătate de pâine, dacă nu, te denunț", a șoptit femeia, apucându-l de mânecă... S-au dus în fața unei intrări, iar Dima a aruncat jumătate de pâine în fața femeii, spunându-i: „Uite, îndoapă-te!" Femeia a înșfăcat pâinea, s-a așezat pe scări, și a început să muște cu lăcomie. O vreme, Dima s-a uitat la ea în tăcere. Apoi s-a așezat alături de ea și a început să-și mănânce jumătatea lui. Au stat acolo mâncând, înjurându-se din când în când, până ce au terminat toată pâinea.

Un sac plin cu făină de hrișcă, șterpelit dintr-un depozit de alimente la jumătatea lui ianuarie, i-a ajutat pe cei doi Kocin să ia în greutate, lucru pe care l-au ascuns de vecini nemaispălându-se în mod deliberat. Vânzătoarele de la magazinul de pâine, nota Elena autojustificându-se, nu erau mai puțin necinstite și se „rotunjeau precum chiflele": „În schimbul pâinii au tot ce vor. Aproape toate, fără nicio rușine, poartă bijuterii de aur și blănuri scumpe. Unele chiar vin la lucru și stau în spatele tejghelei în haine elegante de samur și piele de focă"[10].

Omorurile pentru mâncare sau cartele au devenit, de asemenea, frecvente, cu 1 216 de arestări în prima jumătate a lui 1942[11]. Leningrădenii se temeau de atacurile unor străini pe străzile pustii, dar cazurile detaliate de NKVD sunt ale unor oameni care și-au ucis membri ai familiei, colegi și vecini. Din nou, atât răufăcătorii, cât și victimele erau deseori adolescenți dezavantajați. Un exemplu tipic, patetic, este cel al unui băiat de 18 ani, care i-a ucis pe cei doi frați mai mici cu un topor și a fost arestat în timp ce încerca să-și omoare mama. La interogatoriu, el a explicat că își pierduse slujba și odată cu asta cartela

de muncitor, când fusese prins într-un jaf mărunt, și că intenționase să utilizeze cartelele fraților lui. Alți doi adolescenți, în vârstă de 18 și 15 ani, și-au atacat și și-au rănit destul de grav vecinele, o mamă și fiica ei de șase ani, și au fost arestați în timp ce încercau să dea cartelele acestora lor pentru pâine. Un alt băiat însă, un mecanic de 16 ani, a fost omorât de un coleg de serviciu în căminul unde locuia după ce s-a lăudat că a reușit să schimbe pe alimente niște cartele valorând mai multe zile de muncă[12].

Multe crime nu au fost probabil descoperite, pentru că în toiul iernii miliția a încetat parțial să funcționeze. La 10 februarie, șeful NKVD Leningrad, P.N. Kubatkin, le-a cerut superiorilor lui de la Moscova 1 000 de oameni pentru paza fabricilor din oraș, deoarece din cei 2 800 oameni din brigada existentă, 152 muriseră de „epuizare", 1 080 se aflau în spital și cel puțin 100 spuneau că sunt bolnavi în fiecare zi[13]. Curatorul de la Pavlovsk, Anna Zelenova, printre sarcinile căreia se număra aceea de a lua obiectele antice aflate în proprietate privată și a le duce la loc sigur, a ieșit odată din apartamentul unui colecționar (din câte se pare recunoscător) și l-a găsit pe milițianul care o însoțise mort pe un scaun de pe palier[14]. O altă dovadă anecdotică a corupției foarte răspândite și a justiției sumare. „Dacă se descoperea că se furase pâine", își amintea după război un emigrant, „adunau cinci oameni și îi împușcau, indiferent dacă fuseseră sau nu implicați în furt[15]."

În general însă, impresia pe care ne-o transmit supraviețuitorii primei ierni a asediului este că le era mai puțin teamă de hoți și ucigași și mai mult de tăcere, spații goale și izolare. Angelina Kupaigorodskaia, în vârstă de 11 ani, a locuit singură în acea iarnă în apartamentul familiei de pe Fontanka, pentru că părinții ei, ingineri chimiști, fuseseră obligați să se mute la locul de muncă. După șapte decenii, este convinsă că a supraviețuit

datorită unei liste de reguli scrise pe o bucată de hârtie de tatăl ei: trebuia să spele și să golească în fiecare zi găleata de gunoi, să nu ia niciodată mai mult de rația pe o zi o dată și să meargă regulat la oficiul poștal pentru a verifica dacă rudele îi trimiseseră bani. Când ieșea afară, își amintește ea, era îngrozită, dar nu pentru că se temea de o infracțiune – de fapt, a aflat numai mult timp după război că exista așa ceva, citind despre asta. Pe vremea aceea, se simțea „singură în oraș, absolut singură. Mergeam până la magazin și înapoi, intram în curtea noastră, urcam scările și mă duceam la ușa mea. Dacă ar fi vrut, puteau să mă pună la pământ împingându-mă cu degetul mic. Însă nu m-am întâlnit niciodată cu nimeni"[16]. Kocina, care îl aștepta pe soțul ei să se întoarcă de la furat de pâine, obișnuia să iasă pe palier ca să îl audă venind: „De jos, liniștea se ridica precum aburul, condensându-se în casa scărilor. Am scuipat pe scări și am ascultat cum saliva a căzut, cu zgomot, dedesubt. Am rămas în întuneric mult timp, scuipând și ascultând"[17].

Cea mai cunoscută dintre crimele care au înflorit în timpul asediului – și mai simptomatică pentru disperarea leningrădenilor – era canibalismul. Poeta Olga Berggolț a auzit pentru prima oară despre acest lucru de la un prieten psihiatru:

> Nu de mult, Prendel ne-a spus că devorarea cadavrelor este în creștere. În mai [1942], la spitalul lui au apărut 15 cazuri, în comparație cu 11 în aprilie. El a fost nevoit – și încă este – să dea sfaturi ca specialist la întrebarea dacă acei canibali sunt responsabili pentru acțiunile lor. Canibalismul – un fapt. Ne-a povestit despre un cuplu de canibali care au mâncat mai întâi cadavrul mic al copilului lor, apoi au ademenit trei copii – i-au omorât și i-au mâncat... Nu știu de ce mi se părea caraghios ceea ce spunea – cu adevărat caraghios, mai ales atunci când a încercat să-i exonereze. Am spus: „Dar tu nu ți-ai mâncat bunica!". Și după asta nu

am putut să iau în serios poveştile lui despre canibali. Totul este dezgustător – canibali, acoperişuri găurite, ferestre sparte, oraşe distruse fără rost. Oh, da, eroismul şi farmecul războiului[18]!

Până la publicarea rapoartelor miliţiei în 2004, dovada utilizării cărnii umane ca aliment în timpul blocadei ţinea de domeniul anecdoticii: zvonuri, crezute de leningrădeni la vremea aceea, despre copii răpiţi pe stradă şi relatări din jurnale despre cadavre fără coapse şi fese, ca şi fără haine. O descriere şocantă a unui cuplu tânăr atras într-un apartament transformat în abator, relatat ca fapt de Harrison Salisbury în cartea lui *The 900 Days*, se dovedeşte, la o cercetare mai atentă, a fi fost inspirată dintr-un roman publicat, probabil sub auspiciile propagandiştilor nazişti, în Ucraina ocupată[19].

Pentru majoritatea oamenilor din vremea aceea, canibalismul ţinea, se pare, mai degrabă de poveştile de groază de mâna a doua decât de experienţa directă. „În Piaţa Pokrovskaia", scria profesorul de geografie Aleksei Vinokurov, „am dat peste o mulţime de oameni care se uitau în tăcere la cadavrul stângaci măcelărit al unei tinere durdulii. Cine făcuse asta şi de ce? Este oare aceasta dovada zvonurilor despre canibalism?[20]" Atunci când o cunoştinţă „mai degrabă sănătoasă" a lui Dmitri Lihaciov nu s-a întors acasă după ce plecase la o adresă ciudată ca să facă o afacere, el se întrebase dacă nu cumva fusese omorâtă de siniştrii comercianţi care ofereau de vânzare în piaţă „cotlete" gata tranşate[21].

Atunci când Olga Grecina s-a dus la fabrica în care lucra pentru a-şi lua leafa, a observat că şpanul de metal se adunase în jurul strungurilor şi a întrebat ce se întâmplase cu bătrâna femeie de serviciu, căreia i se spunea cu afecţiune tanti Nastea. I s-a spus că Nastea fusese executată şi la început a crezut că este o glumă: „Nu, este adevărat! Şi-a mâncat fata – o ascunsese

sub pat şi tăia bucăţi din cadavru. Miliţia a împuşcat-o. În zilele astea nu prea ajungi în faţa unui tribunal"[22].

Conducerea oraşului era bine informată de NKVD, care detaliază primele nouă cazuri de „folosire a cărnii umane ca aliment" în raportul din 13 decembrie 1941. O mamă o asfixiase pe fiica ei de 18 luni pentru a se hrăni ea şi cei trei copii mai mari; un bărbat de 26 de ani, concediat de la fabrica de cauciucuri la care lucra, şi-a omorât şi mâncat colegul de cameră de 18 ani; un metalurgist (membru de partid) şi băiatul lui au ucis cu lovituri de ciocan două femei refugiate şi au ascuns părţi din cadavrele acestora într-o magazie; un instalator fără serviciu şi-a omorât soţia pentru a-i hrăni pe fiul adolescent şi pe nepoatele lui, ascunzând rămăşiţele pământeşti ale acesteia în toaleta căminului muncitoresc de la Lenenergo[23]. Zece zile mai târziu, au fost raportate 30 de alte cazuri: un şomer de 18 ani şi-a omorât cu un topor bunica, i-a fiert şi i-a mâncat ficatul şi plămânii; un tânăr de 17 ani a furat un cadavru neîngropat dintr-un cimitir şi a trecut pielea printr-o maşină de tocat; o femeie de serviciu şi-a ucis fiica de un an pentru ca s-o hrănească pe cea de doi ani[24]. Printre primii care au recurs la consumul de carne umană s-au numărat elevii de la *remeslennîe ucilişia*, neglijaţi în mod criminal. La Şcoala profesională nr. 39 de pe strada Mohovaia,

> elevii erau lăsaţi de capul lor. Nu erau supravegheaţi, iar în decembrie nu li s-au dat cartele pentru raţii. În acea lună, au omorât câini şi pisici şi i-au mâncat. La 24 decembrie, elevul Kh. a murit de malnutriţie, iar cadavrul lui a fost parţial mâncat de ceilalţi elevi. La 27 decembrie, un al doilea elev, V., a murit, iar cadavrul lui a fost de asemenea folosit de ceilalţi elevi ca hrană.
>
> 11 oameni au fost arestaţi pentru canibalism, toţi recunoscându-şi vina. Directorul şcolii Leimer şi comandantul Plaksina, vinovaţi că au abandonat acest grup de

elevi fără provizii ori supraveghetori, au fost condamnaţi pentru crimă[25].

În total, miliţia a arestat pentru canibalism numai 26 de persoane în decembrie, însă numărul a crescut la 356 în ianuarie şi la 612 în februarie. S-a înjumătăţit la 300 în martie şi aprilie, apoi a crescut din nou uşor în mai, înainte de a scădea rapid în iunie şi iulie[26]. În decembrie 1942, când fenomenul s-a redus în fine, 2 015 de „canibali" au fost arestaţi în total[27].

Limba rusă face vitala distincţie din punct de vedere moral între *trupoiedstvo* – „consumarea de cadavre" – şi *liudoiedstvo* – „consumarea de persoane" sau uciderea pentru canibalism. În ciuda cazurilor oribile de crime în cadrul familiei scoase în evidenţă de miliţie, ultimele au fost mult mai comune (din 300 de „utilizatori ai cărnii de om drept hrană" arestaţi în aprilie 1942, de exemplu, numai 44 erau ucigaşi)[28]. Bandele de gangsteri organizaţi erau extrem de rare: rapoartele NKVD menţionează numai un singur asemenea caz – este vorba de şase tineri, trei dintre ei muncitori la căile ferate, care au ademenit 13 victime, cele mai multe agăţate în faţa magazinelor de pâine; li se oferea un troc, iar odată ajunse în apartament, erau ucise cu o lovitură de topor în ceafă[29]. Canibalismul a fost semnificativ mai puţin comun în centrul oraşului decât în suburbii, care erau mai sărace, cu mai puţini miliţieni şi unde se aflau cimitirele supraaglomerate. (Cele mai multe arestări au fost făcute în raioanele periferice Primorski şi Krasno Gvardeiski şi în zona industrială Vîborg; cele mai puţine în raionul Smolnîi, unde se aflau sediile de partid[30].)

La 22 decembrie, miliţia care patrula în cimitirul Serafimovskoe din Novaia Derevnia a oprit două femei care cărau nişte saci, care, s-a descoperit, conţineau trei cadavre de bebeluşi. La interogatoriu s-a aflat că una dintre femei era soţia unui soldat care lupta pe front, cealaltă soţia unui portar şi că

plănuiseră să le hrănească pe fetele lor, în vârstă de optsprezece luni şi şaisprezece ani. Alţi doi hoţi de cadavre – un muncitor dintr-o fabrică şi un tâmplar – au fost arestaţi la Serafimovskoe în ziua următoare; şi ei plănuiau să utilizeze conţinutul sacilor pentru a-şi hrăni copiii[31]. Un bărbat de 43 de ani fără ocupaţie, soţia lui şi fiul lor de 13 ani au fost prinşi „furând în mod sistematic" cadavre de la morga unui spital, iar o soră medicală de 24 de ani a fost arestată pentru că recupera membre amputate dintr-o sală de operaţii[32].

Alte cadavre uşor accesibile erau cele ale colegilor ori ale rudelor care muriseră de foame. Tipice pentru genul de acţiune de cooperare la care ducea adesea acest gen de *trupoiedstvo* au fost mai multe cazuri din ianuarie şi februarie. La Fabrica 1 Mai, un grup de nouă bărbaţi, care locuiau în acelaşi cămin, au împărţit cadavrul unui coleg de muncă[33]. La Fabrica Lenin, o muncitoare a mâncat cadavrul fiului ei de 11 ani împreună cu două prietene. O femeie de serviciu a împărţit trupul soţului ei cu un vecin fără ocupaţie; electricianul şi directorul adjunct al unei băi publice au mâncat împreună trupul omului care se ocupa de încălzirea apei[34]. Trei membri ai unei echipe de apărare civilă, unul membru de partid, au împărţit un cadavru descoperit în timp ce se ocupau de o clădire avariată de bombardamente[35].

Inginerul optician Dmitri Lazarev ne oferă o relatare la prima mână despre cum a fost invitat să se alăture unei asemenea acţiuni:

> Valentina Antonovna (prietena Ninei [soţia lui Lazarev]) a venit la noi. Tremurând de emoţie, ne-a povestit că ieri o femeie încercase să o implice într-o afacere oribilă. Ceva mai devreme în acea zi, câteva lucrătoare de la apărarea civilă muriseră strivite de nişte grinzi, în timp ce demolau o clădire pe [Insula] Krestovski. Trupurile lor au fost duse

într-o magazie goală de lângă apartamentul în care locuieşte singură această femeie. Ea i-a propus Valentinei Antonovna să ia cadavrul uneia dintre fete în apartamentul ei, să prepare carnea, să mănânce o parte şi să săreze restul pentru a-l folosi mai târziu. A spus că are lemne de foc, dar că nu poate să facă singură totul. Ca s-o atragă, a citat exemplul surorii ei, care mâncase carne de om timp de trei săptămâni, îşi recăpătase forţele şi se simţea mult mai bine. În mod imperios, a spus că nu tolerează nicio ezitare, că era o chestiune de viaţă şi de moarte şi că în dimineaţa următoare va veni s-o ia şi se vor duce să lucreze împreună.

Valentina Antonovna nu a închis ochii toată noaptea. În acelaşi timp refuza, revoltată, până şi să ia în considerare sugestia, apoi se convingea pe sine, uitându-se la fiul ei care dormea, că pentru binele lui ar fi trebuit să accepte. Dar apoi a început să-şi imagineze în detaliu ce implica de fapt asta şi a sărit în picioare: „Nu! Orice, numai asta nu! O să-mi pierd minţile!". Înainte de ivirea zorilor se convinsese din nou că nu era vorba de omor, că fetele erau oricum moarte şi că dacă nu o va face, fiul ei înalt, lat în umeri va muri de foame. Cu aceste gânduri, a adormit, s-a trezit dimineaţa şi a aşteptat-o pe musafiră. Dar când a apărut femeia, reacţia Valentinei Antonovna, destul de neaşteptată, a fost un refuz furios. Femeia a plecat, blestemând şi înjurând cum îi venea la gură[36].

În total, 64% dintre cei arestaţi pentru „folosirea cărnii de om ca hrană" erau femei, 44% oameni fără serviciu ori „fără ocupaţie impozitabilă" şi peste 90% analfabeţi sau cu o educaţie de bază. Numai 15% erau „locuitori de baştină" ai Leningradului şi doar 2% aveau cazier judiciar[37]. „Canibalul" tipic din Leningrad, prin urmare, nu era nici Sweeney Todd, legendarul ucigaş în serie englez, nici huliganul bestial din istoria sovietică, ci o gospodină onestă, din clasa muncitoare de provincie, care căuta proteine pentru a-şi salva familia.

În mod remarcabil, autoritățile medicale din Leningrad au făcut cel puțin o încercare să-i clasifice ca bolnavi mintali pe cei care au mâncat carne de om. La 20 februarie 1942, șeful serviciilor medicale de pe frontul Leningradului a convocat o întrunire la care au participat șapte psihiatri respectabili – academicieni, șeful unui spital de psihiatrie, psihiatrul Curții Supreme și un reprezentant al serviciului medical al armatei – pentru a decide dacă mâncătorii de cadavre ar trebui sau nu să fie considerați responsabili în fața justiției pentru acțiunile lor. Verdictul doctorilor, din punct de vedere juridic, a fost contradictoriu: mâncătorii de cadavre erau sănătoși, dar în același timp nu erau criminali incurabili. Un „disident" a argumentat că nicio persoană sănătoasă la minte, prin definiție, nu ar recurge la canibalism, dar că ar trebui totuși să fie judecată: „Sunt persoane inadaptate și periculoase din punct de vedere social! Trebuie să ne ocupăm de ele cu severitate!". În concluzie, s-a decis că majoritatea canibalilor erau sănătoși din punct de vedere mental, dar „primitivi, cu un nivel moral și intelectual scăzut". Deși cu toții erau periculoși, „perioade de izolare" ar trebui stabilite individual, luând în considerare circumstanțele infracțiunii („consumare de cadavre activă ori pasivă") și personalitatea delincventului[38].

În practică, totuși, toți canibalii – sănătoși, bolnavi, asasini ori „mâncători de cadavre" inofensivi – au fost tratați ca niște criminali. Deoarece nu exista nicio referire la canibalism în Codul Penal, acesta era inclus în clauza acoperitoare „banditism" (articolul 59-3 din Codul Penal). Când au fost convocați psihiatrii, 554 de „bandiți de categorie specială" ajunseseră deja în fața tribunalelor militare și dintre aceștia 329 fuseseră împușcați, iar 53 primiseră sentințe de condamnare la zece ani de închisoare. Cel puțin alți 45 muriseră (probabil de foame) în arest[39]. Dar deși nu s-a făcut nicio deosebire oficială între ucigași și mâncători de cadavre, sentințele variate sugerează că

în practică cei din urmă au scăpat relativ ușor. Din cei 1 933 de canibali judecați la începutul lui iunie, tribunalele militare au condamnat 586 la executare și 668 la închisoare pe termen de la cinci la zece ani[40]. Nu este clar ce s-a întâmplat cu restul de 659. Poate că își așteptau pur și simplu sentințele, poate că nu ar fi greșit să discernem – în rapoartele miliției există observația că „persoana care utiliza carnea de om ca hrană" era de obicei o femeie singură cu copii în întreținere și fără condamnări anterioare – cereri codificate de clemență. Ar fi bine să aflăm că li s-a răspuns.

16

Anton Ivanovici este furios

Amintiri surprinzătoare ale timpurilor de pace, pentru oamenii care își croiau drum pe Nevski în iarna 1941-1942, erau o serie de fluturași care făceau reclamă unei comedii cinematografice care ar fi trebuit să ruleze pentru prima oară la începutul războiului. Titlul filmului, scris cu litere mari, negre pe afișele lipite pe stâlpii de felinar, era *Anton Ivanovici este furios*.

Cât de furioși erau leningrădenii și de ce furia lor nu s-a transformat niciodată într-o revoltă deschisă? Într-un fel, este o întrebare frivolă – leningrădenii, ca și alți cetățeni sovietici, se simțeau loiali față de țara lor, nu față de bolșevism, îi urau pe germani și se temeau de ei și erau prea epuizați și emaciați pentru a face mai mult decât să se lupte pentru propria supraviețuire. În altul, este o enigmă. Sute de mii de oameni experimentaseră deja în mod direct represiunea și sărăcia înainte de război; acum, aproape toți erau fie foarte aproape de moartea prin înfometare, fie vedeau, neajutorați, cum familia și prietenii mureau în jurul lor. În plus, ipocrizia și inegalitățile vieții din URSS erau mai intense decât oricând. Oamenii puteau vedea cu propriii ochi că luminile din clădirile guvernamentale erau aprinse, corupția era foarte răspândită, copiii șefilor mâncau, în timp ce ai lor sufereau de foame. Legăturile cu Moscova erau tăiate, milițienii simpli se aflau într-o situație aproape la fel de disperată ca a lor – ce aveau de pierdut? Lipsa pâinii, un război

dezastruos şi furia faţă de incompetenţa guvernului duseseră în 1917 la izbucnirea Revoluţiei din Februarie. De ce nu au făcut la fel un sfert de secol mai târziu?

O vor face cu siguranţă, sperau naziştii, care, înainte de război, erau convinşi că invazia va aprinde imediat scânteia revoltei antibolşevice, dar aceste speranţe s-au spulberat după o vreme. În special, au supraestimat importanţa antisemitismului ruşilor, indicaţii, chiar minore, la această atitudine ocupând un loc de frunte în rapoartele spionilor SS şi militari. Propaganda lor în limba rusă era, de asemenea, uimitor de absurdă, denunţând în acelaşi timp guvernul sovietic „iudeo-stalinist" şi lăudând invincibilitatea şi duritatea Wehrmachtului („Terminaţi-vă raţia de pâine, curând veţi fi morţi" era un slogan; „Bombardăm azi, veţi muri mâine" altul)[1]. Serviciul de spionaj al armatei a început să se autocorecteze în toamnă, admiţând că deşi „chestiunea evreiască" era „din ce în ce mai activ discutată" de leningrădeni, nu exista „nicio dovadă a unei rezistenţe organizate ori active faţă de autorităţile comuniste". Fluturaşii aruncaţi din avioane în oraş, se nota, nu erau trecuţi din mână în mână, ci ascunşi pentru a fi folosiţi în viitor dacă Leningradul era abandonat. Un alt raport ajungea la concluzia, 12 zile mai târziu, că deşi starea de spirit a publicului era febrilă şi anxioasă, „guvernul roşu, cu ajutorul terorii şi al unei propagande energice, ţine cu fermitate populaţia sub control şi în prezent o revoltă organizată împotriva inamicului nu poate fi luată în considerare"[2].

Serviciul de spionaj al SS, Sicherheitsdienst (SD), a persistat mult timp în speranţa idealistă, colportând orice zvon sumbru şi *anekdot* antisemită. (Una, conform SD, se referă la prizonierii de război ruşi care au refuzat să se supună ordinelor germane de a îngropa de vii prizonierii de război evrei. „Soldaţii germani au ordonat atunci evreilor să-i îngroape pe ruşi. Evreii şi-au luat

cazmalele fără să ezite. Astfel germanii au reuşit să le demonstreze prizonierilor de război ruşi adevărata esenţă a iudaismului[3]".") La mijlocul iernii însă, ambele servicii au început să-şi dea seama că brutalitatea ocupaţiei naziste nu făcea decât să întărească rezistenţa ruşilor. „Mai înainte", raporta SD în februarie, „dezertorii făceau deosebirea între nazişti şi germani în opoziţie cu hitlerismul. Acum însă, îi numesc pe toţi germanii «barbari care trebuie distruşi»[4]." În mai 1942, când spionajul referitor la Leningrad a fost introdus în rapoartele despre teritoriile ocupate în general, toate speranţele unei revolte au fost abandonate.

Germanii nu greşeau însă considerând că leningrădenii erau furioşi. Este greu să estimezi opinia publică generală, dar jurnalele îi arată pe leningrădeni la fel de mânioşi pe incompetenţa, duritatea, ipocrizia şi lipsa de onestitate a propriilor funcţionari ca şi pe inamicul îndepărtat, impersonal. Printre cele mai bune dovezi referitoare la ceea ce credeau oamenii obişnuiţi despre guvern, în mod paradoxal, se numără cele scrise chiar de reprezentanţi ai regimului. Spre deosebire de alţi dictatori, Stalin şi satrapii lui nu au făcut niciodată greşeala de a crede că erau iubiţi – dimpotrivă, vedeau peste tot comploturi. Dincolo de paranoia, rapoartele primite de Jdanov o dată la câteva zile de la şeful Secţiei „instructori" a Comitetului orăşenesc de partid erau remarcabil de complexe, adunând fragmente de conversaţie auzite în rezumate destul de echilibrate ale problemelor care îi preocupau pe leningrădeni în anumite momente. Erau notate vârsta, sexul, apartenenţa etnică şi statutul socio-economic ale fiecărui vorbitor, dar numai în cazul în care criticile erau în mod deschis politice, detaliile persoanei respective ajungeau la NKVD. Cenzorii militari, care interceptau scrisorile private trimise pe front, urmăreau procentajul conţinând „comunicări negative" (acesta a crescut de la 6–9% la începutul lui ianuarie 1942 la 20% la sfârşitul lunii[5]). Scrisorile de la diverşi cetăţeni adresate direct lui Jdanov erau în mod similar grupate pe

subiecte, iar totalurile calculate lunar pentru fiecare tip[6]. Deşi ordinele de a sorta o problemă sau alta ridicată de Jdanov ca răspuns la această masă de date rămâneau adesea neîndeplinite, el nu a fost niciodată neinformat.

Sprijinul acordat autorităţilor creştea şi scădea în funcţie de nivelul raţiilor şi de evenimentele de pe front. Valul de patriotism care a cuprins Leningradul la vestea invaziei germane nu a durat prea mult, lăsând loc fricii şi urii în toamnă, când se părea că oraşul va cădea şi toţi şefii au fugit cu avionul. „Nu ne putem gândi la Napalkova", scria arhivistul Gheorghi Kniazev despre o colegă la 29 noiembrie 1941,

> fără dezgust. S-a aflat că în chiar ziua dinainte de a pleca le făcea morală unor „intelectuali plângăcioşi" epuizaţi, spunând că fiecare leningrădean trebuie să fie vigilent, pregătit să respingă inamicul şi aşa mai departe. În cele câteva ore înainte de a fugi nu a spus nimănui că urma să plece din Leningrad, nici colegilor, nici celorlalţi membri de partid. Acest caz este cu deosebire dureros pentru că Napalkova a fost primită în organizaţia de partid a Academiei după ce mulţi oameni au fost acuzaţi pe nedrept de lipsă de loialitate şi excluşi... În acest fel se ridică oamenii care spun vorbe mari despre sacrificiu de sine, curaj şi eroism[7].

Deşi problema nu a fost niciodată atât de răspândită cum credeau germanii, tot în toamna lui 1941 persecuţiile împotriva evreilor, consideraţi ţapi ispăşitori, o minoritate importantă din populaţia Leningradului (peste 6% din populaţia de dinainte de război) au atins punctul maxim. La 1 septembrie, Irina Zelenskaia, directorul Centralei electrice Lenenergo, a fost şocată de „o manifestare de antisemitism" a unei „fete lipsită de maniere, vulgară" la cantina centralei. Peste tot, se îngrijora ea, vedea „mormăieli pe la colţuri, priviri piezişe aruncate

membrilor de partid, neîncredere şi animozitate – totul se putea sfârşi printr-o explozie teribilă"[8]. La Muzeul Rus, după Anna Ostroumova-Lebedeva (în mod clar antisemită), „membrii personalului erau foarte indignaţi în legătură cu comportamentul evreilor... Atunci când se făcea un apel pentru voluntari la o şedinţă, ei vorbeau cu multă fervoare şi cu patriotism, dar în practică toţi, fără excepţie, reuşeau să găsească locuri călduţe, sigure pentru ei"[9]. În loc să-i atace pe germani, se glumea în legătură cu numeroşii membri ai inteligheţiei din Leningrad care se evacuaseră în Asia Centrală, evreii cucereau Taşkentul.

Sprijinul acordat autorităţilor a crescut în decembrie, după victoria de la Moscova, dar a scăzut din nou în ianuarie 1942, când ofensivele sovieticilor nu au reuşit să ridice asediul şi promisiunile de mărire a raţiilor nu s-au materializat. Anunţarea creşterii, la 25 decembrie, a fost întâmpinată cu mare bucurie: „Ne-au mărit raţia de pâine. Mama şi cu mine am strigat de bucurie... nu pot să descriu cât eram de fericite!", îi scria o femeie soţului ei aflat pe front[10]. Vera Inber a aflat de asta de la fata în casă, care văzuse un bărbat ieşind dintr-un magazin de pâine, râzând, strigând şi ţinându-se cu mâinile de cap[11]. Totuşi anunţul era o stratagemă a propagandei; în realitate, au fost distribuite mai puţine alimente ca mai înainte. Pe 29 decembrie, la 6 a.m., Ivan Jilinski s-a dus să aştepte în faţa respingătorului magazin nr. 44 de pe strada Moskovskaia pentru că se zvonise că se vor livra conserve de carne americane. Magazinul s-a deschis la primele raze de soare, peste trei ore şi jumătate, iar el a descoperit că marfa nu ajungea decât pentru 200 de oameni. El era al 233-lea la coadă, a decis că nu merita să mai aştepte şi s-a întors acasă cu mâinile goale. Mâncarea din acea zi pentru el şi soţia sa consta din 50 de grame de pâine şi o porţie de „supă" preparată din apă fierbinte, firimituri de pâine şi ulei de seminţe de bumbac. Două zile după Anul Nou, cozile se formau

la ora unu dimineaţa şi creşteau în mod dezordonat. „Numerele la coadă", scria el,

> sunt notate şi înmânate fiecăruia. După ce le primesc, oamenii se grăbesc să se ducă să se încălzească. Însă alţii, care sosesc mai târziu, reuşesc uneori să îşi croiască drum, scriind noi numere... Se face 6 a.m., dar magazinul este încă închis. Tot închis este la şapte, la opt. Apoi la nouă, dacă are chef, gestionara deschide în fine şi toată lumea intră, împingându-se, înăuntru, umplându-l până la refuz. Sticla din faţa ghişeului casierei a fost spartă, tejghelele sunt date la o parte şi aşa mai departe.
>
> Gestionara vindea pe vremuri legume dintr-un coş la piaţă... Singurul ei merit, după câte pot să văd, constă în carnetul de partid. În loc să încerce să aducă mai multe alimente, îşi petrece timpul servindu-şi prietenii pe uşa din dos. Toată Secţia 25 miliţie îşi primeşte raţiile prin spate, fără să stea la coadă. Acolo îşi mănâncă proaspăt obţinutele conserve de carne, pe care le „stropesc" cu vin... Magazinul se află pe o stradă lăturalnică şi niciun inspector nu se uită la el. Însă ce ar putea să facă un inspector? Şi lui îi este foame şi şi-ar vinde şi tatăl pentru o bucată de carne[12].

Nici în acea zi, Jilinski nu a reuşit să facă rost de mâncare, în pofida faptului că a stat la coadă de la cinci dimineaţa până la şapte seara.

Efectul unor asemenea experienţe asupra opiniei publice era previzibil. „Dacă în primele zile după creşterea raţiei de pâine starea de spirit a populaţiei oraşului s-a îmbunătăţit", observa un raport al partidului din 9 ianuarie, „recent o mare parte a populaţiei manifestă descurajare şi depresie. Acest lucru se datorează faptului că nicio provizie nu a fost eliberată încă pe cartelele din ianuarie şi mulţi oameni nu au primit încă zahăr, carne sau cereale pentru ultima treime sau ultimele două treimi

ale lui decembrie." Citată ca tipică era următoarea conversație între două femei care așteptau în fața unui magazin de pe Internațional Prospect:

> „La radio auzim mereu că populația Leningradului poartă toate poverile cu mult curaj și eroism. Dar cât costă acest curaj? În fiecare zi, tot mai mulți oameni mor de foame! Moartea – asta se află la capătul curajului nostru. Oare guvernul știe câți oameni mor?"
>
> „Evident, guvernul nostru nu a făcut rost de nimic pentru a ne hrăni. Oamenii obișnuiți mor, dar nu și cei din guvern. Ei sunt bine hrăniți, nu le pasă de noi."

Oamenii de la coadă, continuă raportul, nu au contrazis-o pe femeie, ascultând-o în schimb într-o tăcere aprobatoare. La puțin timp după aceea, a apărut gestionarul magazinului și a anunțat că nu mai are alimente, iar mulțimea a început să strige, furioasă. Le-a spus să se ducă la Sovietul raional, unde se aflau „oameni care ar trebui să facă ceva". O mărire cu 50 de grame a rației lucrătorilor care nu munceau cu brațele din 24 ianuarie s-a dovedit, de asemenea, iluzorie. Deși la vremea aceea făina ajungea în oraș destul de bine via Drumul pe Gheață, îmbunătățirea a coincis cu o pană în aprovizionarea cu apă a brutăriilor, cu rezultatul că timp de mai multe zile, la sfârșitul lui ianuarie și începutul lui februarie, nu a fost distribuită aproape deloc pâine. Atunci când gestionarul unui magazin de pe Sovietski Prospekt a anunțat că nu mai avea pâine decât pentru câteva zeci de oameni, mulțimea „a explodat, strigând și făcând gălăgie": „Fac ce vor cu noi! Ieri ne-au dat o mărire a rațiilor și astăzi ne iau toată pâinea!" „Ne iau ultima rație. Ce vor de fapt? Vor să murim ca animalele!" „Ne-au închis gura cu aceste 50 de grame, dar suntem nevoiți să stăm la coadă cinci ore în frig pentru a le primi!" „Este război, așa că ei consideră că și civilii

trebuie să moară[13]!" Un librar de la Teatrul de Comedie a fost auzit spunând: „Oamenii mor de foame, dar îi duc lui Jdanov cacao la pat". În manieră amenințătoare, numele lui este subliniat în exemplarul raportului înaintat lui Jdanov[14].

La 13 ianuarie, președintele Sovietului orășenesc, Piotr Popkov, a rostit la radio un discurs în care a afirmat că răul a trecut și că proviziile de alimente începeau deja să se îmbunătățească. Un mecanic a comentat pe loc, dar pe drept cuvânt, că acestea erau „vorbe goale, care aveau menirea să pacifice populația"[15]. Au avut un efect opus. Comentariul mulțimii din fața unui magazin din Piața Dictatura proletariatului (prescurtată, în mod potrivit, la simpla „Dictatura") a fost unul caustic: „Desigur, Popkov are suficientă mâncare – îi este ușor să vorbească. Mi-ar plăcea să vină aici și să vadă cum înghețăm". „Spun că lucrurile se îmbunătățesc. Dar cum anume? Eu, unul, aștept de patru ore și nici urmă de pâine." „Frumoase vorbe rostește Popkov – este ghiftuit și nouă ne dă de mâncare promisiuni." „Curând ne vor evacua în cimitirul Volkovo[16]." Eleva Klara Rahman a auzit discursul la radioul familiei: „El spune că toată povestea asta nu va mai dura decât încă vreo câteva zile, că în curând totul va fi bine. Dar când? Probabil după ce o să crăpăm". Circulau zvonuri că Popkov a fost arestat pentru sabotaj, că Leningradul urma să fie declarat „oraș deschis", că Stalin negocia în secret pacea sau că nu îi mai păsa deloc de oraș de vreme ce acesta urmă să fie cedat Marii Britanii și Statelor Unite ale Americii la sfârșitul războiului[17].

Ipocrizia lui Popkov a provocat unele discuții amenințătoare. „Va avea sens ceea ce zice", spunea un angajat al teatrului, „când ne vom duce și vom distruge magazinele." „Uitați-vă ce ne-au împins să facem conducătorii noștri – oamenii își omoară și își mănâncă apoi copiii", declara o gospodină. „Iar noi, ca proștii, stăm și nu spunem nimic. Trebuie să ne revoltăm dacă nu vrem să murim cu toții de foame. A venit vremea să punem

capăt acestui război[18]." Cu toate acestea, există doar două relatări despre demonstrații împotriva guvernului. Prima, descrisă într-un raport al spionilor germani, se spune că a avut loc la Uzina Kirov la jumătatea lunii octombrie 1941. Auzind vestea că un regiment alcătuit din muncitori de la Kirov fusese anihilat pe frontul finlandez, muncitorii, se spune, au încetat lucrul și au cerut pace. Trupele NKVD au tras în mulțime, omorând mulți oameni, și i-au luat pe capii revoltei în camioane[19].

A doua relatare se află în memoriile scrise în emigrație de Vasili Ierșov, fost ofițer cu aprovizionarea în Armata Roșie. El descrie cum mergea pe Stacek Prospekt, strada principală care ducea spre sud, către linia frontului din raionul industrial Avtovo, în dimineața aniversării Revoluției, 7 noiembrie 1941, și a văzut o mulțime de câteva sute de copii cu vârste cuprinse între 10 și 14 ani îndreptându-se către un punct de control al armatei. De sub haine, aceștia au scos pachete de fluturași care incitau la revoltă – „În urmă cu 24 de ani l-ați alungat pe țar! Vă rugăm ca acum să-i alungați pe detestații călăi de la Kremlin și Smolnîi!" – și au început să le înmâneze, dincolo de barieră, soldaților. Un comisar a ordonat soldaților să tragă și, când aceștia au refuzat, a tras el însuși. În același moment, a început un baraj german de artilerie, iar copiii s-au împrăștiat. 20 dintre ei au fost arestați, împreună cu soldații care refuzaseră să tragă și câteva zeci de rude ale acestor soldați[20].

Deoarece nicio altă referire la un alt incident nu a apărut încă din arhivele (incomplet deschise) partidului sau ale securității, este posibil ca ele să nu fi avut loc. Informatorul german poate că a vrut să-i mulțumească pe stăpânii lui; Ierșov poate că a exagerat ca să-și mărească șansele de a obține cetățenia americană ori a raportat ceva din auzite. Totuși, fluturași care îi îndemnau pe leningrădeni la revoltă au circulat fără îndoială. Un asemenea fluturaș, introdus în cutiile poștale de metal vopsite în albastru de la intrarea unui bloc de locuințe de

pe Insula Vasilievski, îi chema pe locatari la „o demonstrație a foamei" în Piața Palatului la 10 a.m. pe 22 ianuarie, de unde urmau să „se îndrepte spre luptătorii noștri și să le cerem să renunțe la această rezistență stupidă". Soldații nu vor trage, pentru că ei sunt „tații, frații, fiii noștri", și nici nu trebuie să se teamă de „nevolnicul NKVD" deoarece nu avea „forța de a opri masele flămânde". Fiecare cititor trebuia să scrie alte zece copii ale pamfletului și să le pună în cutiile de scrisori din blocurile vecine[21]. Un mecanic de la fabrica de mașini-unelte a fost arestat pentru că distribuia un apel similar:

> Muncitori leningrădeni! Moartea plutește peste Leningrad. În fiecare zi, mor două sau trei mii de oameni. Cine este de vină? Puterea sovietică și bolșevicii. Ei ne asigură că blocada va fi ridicată și rațiile de alimente vor fi mărite, dar s-a dovedit că sunt minciuni, la fel ca toate promisiunile puterii sovietice. Preluați conducerea orașului! Salvați-vă pe voi și patria, ori vă așteaptă moartea[22]!

Un alt pamfletar, care semna *Buntovșik* – „Rebelul" – lăsa în mod regulat pachete de fluturași copiați în Gara Moscova și, în plus, îi trimitea direct lui Popkov și Jdanov. În pofida extraordinarelor eforturi de a-l prinde, printre care se număra identificarea tuturor magazinelor care puneau în vânzare un anumit gen de plicuri și verificarea scrisului de mână a nu mai puțin de 13 000 de persoane, el a scăpat de ghearele autorităților timp de aproape doi ani. Când a fost prins în cele din urmă, s-a dovedit a fi un om obișnuit de etnie rusă, în vârstă de 50 de ani, muncitor la topitoria Uzinei Bolșevik, bănuit pentru că avea „rude în Polonia". „Ce funcție avea Lujkov în atelier?", scria furios adjunctul lui Jdanov Aleksei Kuzneţov în raportul referitor la caz. „Și ce știe despre el organizația de partid? Vă rog să verificați și să mă informați verbal[23]."

17

Casa Mare

Lăsând la o parte fluturaşii şi două demonstraţii care nu pot fi verificate, mânia publică nu s-a transformat niciodată într-o revoltă organizată. Era în parte o situaţie gen „rău cu rău, dar mai rău fără rău": poate că leningrădenii se temeau şi nu aveau încredere în propriii conducători, dar învăţaseră pe pielea lor, în timp ce ploua cu obuze în jurul lor şi auzeau veşti despre devastarea nou eliberatelor oraşe din jurul Moscovei, să-i urască pe nazişti. Era şi o realizare a regimului sovietic, care era bine informat, comanda loialitatea sinceră a multor oameni (mai ales tinerii), controla cu mână forte armata şi miliţia şi distrusese de mult orice surse potenţiale de opoziţie. Dacă, aşa cum spunea sovietologul Merle Fainsod, specialist în Războiul Rece, catastrofa şi criza sunt testele cele mai severe ale unui sistem politic, faptul că Leningradul a rezistat sugerează că aparatul sovietic era dur, durabil şi capabil să facă faţă la mari şocuri. Asediul, concluzionează el, ar trebui să înveţe Occidentul să nu subestimeze totalitarismul sovietic[1].

Dacă mergi spre nord pe Liteinîi, marele bulevard Belle Epoque care lega Nevski de Gara Finlanda, la capătul străzii, chiar înainte de a ajunge la fluviu, vezi o clădire cunoscută sub numele de Casa Mare – astăzi sediul Serviciului Federal de Securitate, aşa cum fusese altădată sediul predecesorilor acestuia, KGB şi NKVD. Construită în anii 1920, este categoric modernistă, faţada ei simplă din marmură roşie contrastând

izbitor cu grandoarea rococo a caselor mai vechi, de la începutul secolului. În primele zile ale raidurilor aeriene, își amintește un supraviețuitor, „toți leningrădenii sperau din toată inima ca bombele să cadă pe clădirea NKVD de pe Liteinîi și să distrugă arhivele. Însă clădirea, cu intrarea impunătoare de marmură, a rămas în picioare – enormă și teribilă"[2].

Teroarea, deosebit de severă în primele 12 luni ale războiului, a continuat de-a lungul acestuia[3]. Deportările pe scară largă din iulie și august 1941 au fost urmate de miniepurări în septembrie, noiembrie și martie, ultima „măturând" aproximativ 100 de intelectuali din mai multe instituții academice[4]. Până în toamna lui 1942, mai bine de 9 500 de oameni fuseseră arestați pentru delicte politice, aproximativ o treime dintre ei fiind membri ai inteligheției sau „foști culaci, comercianți, proprietari de pământ, nobili și funcționari", restul țărani și „gulere albe și albastre"[5]. Pentru cei care au compărut în fața tribunalelor militare care au suplimentat obișnuitele tribunale ale poporului, șansele de achitare erau extrem de mici: numai în 6% din cazuri au fost pronunțate verdicte de nevinovăție ori cazul a fost închis. Tribunalele civile, indulgente prin comparație (20% cazuri închise ori verdicte de nevinovăție), au fost mustrate de procurorul militar[6].

Lihaciov a fost martorul consecințelor terorii din timpul asediului la Casa Pușkin, unde Grigori Gukovski (același profesor pe care Olga Grecina îl criticase pentru că se sustrăsese mobilizării și care glumise că dacă vin germanii el se va da drept armean) a fost arestat și obligat să-și denunțe trei colegi, dintre care unul a murit ulterior în închisoare. Lihaciov – el însuși petrecuse cinci ani pe Insulele Soloveți – nu voia să judece pe nimeni. „În acea vreme", scria el mai târziu,

> o conversație între două persoane în legătură cu ce vor face, unde se vor ascunde, dacă germanii cucereau orașul, era

considerată un fel de trădare. De aceea eu nu cred că îl pot blama pe Gukovski, nici pe mulţi alţii care, constrânşi fiind, şi-au pus semnătura pe tot ce dorea torţionarul care îi interoga... S-a întâmplat prima oară când Gukovski a fost arestat şi evident habar n-avea că trebuia fie să refuze să răspundă la întrebările celui care îi lua interogatorul, fie să spună cât mai puţin posibil[7].

Marksena Karpiţkaia, o altă veterană a camerelor în care se desfăşurau interogatoriile NKVD, ca fiică de „duşmani ai poporului", a fost convocată în Casa Mare şi i s-a cerut să denunţe un coleg de la Biblioteca Publică, un bărbat mai în vârstă, ofiţer în retragere din armata ţaristă, care îndeplinea sarcini mărunte în schimbul companiei şi al căldurii. Ea a refuzat şi atunci miliţianul a spus, dispreţuitor, că era singurul lucru pe care îl avea de făcut, date fiind trecutul şi rudele ei. Karpiţkaia, spre propria uimire,

a explodat, mânioasă. I-am spus că nimeni nu a dovedit deocamdată că părinţii mei au fost duşmani ai poporului şi că spusele lui erau în sine o crimă... Numai nebunia tinereţii m-a făcut să fiu atât de curajoasă! A sărit în sus şi s-a aplecat spre mine, ca şi cum ar fi vrut să mă lovească... M-am ridicat în picioare şi am înşfăcat un taburet... Şi-a venit în fire, s-a aşezat la birou şi a cerut actele mele.

Deşi i s-a ordonat să plece din Leningrad, Karpiţkaia a reuşit să scape de deportare cu ajutorul şefei sale de la Publicika, care a dus-o în biroul ei, ascunzând-o de autorităţi pentru restul războiului[8].

Profesorul de geografie Aleksei Vinokurov a ajuns în vizorul securităţii după ce a afişat note scrise de mână în care se oferea să cumpere fotografii cu peisaje din Urali şi Siberia. Un răspuns

mâzgălit îl invita într-un apartament de pe Nevski, unde a fost predat prompt unui locotenent de miliție și escortat la Casa Mare. „A fost penibil la NKVD", scria el în jurnal. „Personalul din acel loc te uimea prin lipsa de interes. Procedura stupidă de interogare a durat aproximativ trei ore. Locotenentul a scris cu dificultate protocolul, pe care eu trebuia probabil să i-l dictez." Aceste cuvinte erau subliniate de investigatorul lui Vinokurov un an mai târziu, când apartamentul i-a fost percheziționat și jurnalul confiscat. De asemenea subliniate erau mențiunile referitoare la faptul că a văzut cadavre căzând dintr-un camion și cum soldații emaciați care mărșăluiau pe Nevski ieșeau din rând și schimbau tutun pe pâine. La fel rândurile care criticau Sovinformburo pentru rapoartele „lipsite de sens", ca și referirile la germani ca fiind europeni. Alături de indiciul că voia să plece la rudele care locuiau în orașul Staraia Russa, ocupat de naziști, toate acestea au fost mai mult decât suficiente pentru a-l condamna; pe 19 martie 1943, a fost împușcat, după ce a fost condamnat pentru „propagandă contrarevoluționară" la școala lui[9]. Aleksandr Boldîrev a fost mai prudent, căci referirile din jurnalul la un roman englezesc „stupid" – cu titlul *Two Trips to the Big House* (Două excursii la Casa Mare) – erau un cod pentru interogatorii[10].

Execuția putea fi un sfârșit plin de clemență, de vreme ce dovezile din memorii sugerează că marea majoritate a celor trimiși în închisorile din Leningrad în timpul primei ierni a asediului au murit de foame. Un deținut din închisoarea Krestî („Crucile"), un edificiu mare, din cărămidă roșie, în stil neobizantin, situat lângă Gara Finlanda, avea sarcina de a ridica din celule cadavrele. A numărat 1 853 între 16 octombrie și 2 februarie:

> În fiecare zi, ridicam între 25 și 40 de morți. Interiorul hainelor era căptușit cu un strat mișcător de păduchi.

> Cadavrele nu erau marcate sau etichetate în niciun fel – oamenii aceştia erau anonimi, nimeni nu nota nimic despre ei. Îi duceam în curte, unde trupurile erau încărcate în camioane şi duse undeva, nu se ştie unde... Iar pe 3 februarie am văzut că uşile tuturor celulelor care dădeau în coridorul închisorii erau deschise. Nu mai avea rost să le închidă, căci nu mai era nimeni înăuntru[11].

Această relatare corespunde cu un raport al serviciului statistic al oraşului despre numărul total al morţilor în închisorile din Leningrad, care a crescut de la zero în martie 1941 la 1 172 în decembrie, 3 739 în ianuarie 1942 şi la peste 2 000 în fiecare din următoarele patru luni[12]. Deţinuţii au fost trimişi să muncească la Drumul pe Gheaţă şi în întreprinderile din Gulag situate în interiorul inelului blocadei, printre care se numărau un abataj, o fermă de porci şi o centrală electrică, precum şi fabrici de muniţii, de produse chimice şi de cabluri. Şi aici, şansele lor de supravieţuire erau foarte mici: pe 31 decembrie, NKVD i-a cerut comisarului pentru aprovizionare Dmitri Pavlov să mărească raţia de pâine a celor 3 578 de prizonieri din lagărele de muncă de la 250 de grame pe zi la 350 de grame, cantitatea primită de un muncitor manual, subliniind că raţiile existente duceau rapid la „epuizare" şi îi făceau „inapţi pentru muncă"[13].

Moartea în închisoare ori în lagărele de muncă era probabil soarta care îl aştepta pe funcţionarul de la căile ferate Ivan Jilinski. Avea 51 de ani; era decent, inteligent, ingenios şi patriot, soarta sa este tipică pentru cea a miilor de leningrădeni obişnuiţi care şi-au găsit sfârşitul în timpul blocadei nu din cauza duşmanului, ci din cauza propriului guvern. Pe la jumătatea iernii, el şi soţia lui Olga s-au umflat din cauza hidropiziei şi mergeau în baston, supravieţuind de la o zi la alta din raţiile de persoane dependente, suplimentate cu pastile de tuse

glicerină, ulei de castor, adeziv pentru tapet și clei de tâmplărie, desprinse de pe pereți cu apă fierbinte și aromate cu coajă de portocale, muștar praf, rămurele de coacăz negru ori sare. Pentru a încălzi camerele înghețate, ardeau bucăți de lemn. Ca și în cazul lui Vinokurov, motivul căderii lui Jilinski a fost, probabil, legătura cu fotografia. El a renunțat la slujba de dinainte de război când tramvaiele au încetat să circule și nu și-a primit plata (i s-a promis că i se vor livra lemne de foc) de la alta, iar la jumătatea lui ianuarie a început să-și facă reclamă ca fotograf de pașapoarte pentru evacuați. Camera în care și-a instalat studioul temporar mai era ocupată de mama lui moartă, care zăcea, îmbrăcată în hainele cele mai bune, cu o icoană la căpătâi, ascunsă în spatele unui dulap de bucătărie și a unui pian. Schema a funcționat; el câștiga 100 de grame de pâine pentru o fotografie. Dar a fost prea târziu pentru Olga, care a murit în somn la 20 martie. „Odată cu moartea Olei", scria Jilinski, „a venit dezghețul de primăvară, la care ea visase toată iarna." A murit înainte de a primi, cu întârziere, scrisori și bani trimiși de niște rude evacuate, despre care cei doi credeau, în mod eronat, că îi uitaseră. Jilinski a fost arestat fără avertizare o săptămână mai târziu, probabil denunțat de vecinii care îl detestau. Din nou, miliția i-a confiscat jurnalul, în care notase previziunile mai degrabă perspicace referitoare la război. Germanii, considera el, făcuseră o greșeală crezând că pot „face o plimbare, ca în Polonia, până la Urali", având în vedere că rușii, care nu erau bolșevici prin natura lor, nutreau o ură istorică față de invadatori și aveau avantajele unui spațiu nesfârșit, o psihologie specială – „e nebun, dar e nebunul nostru", ca și capacitatea de a se lipsi de multe. Aliații furnizau Uniunii Sovietice suficiente ajutoare pentru a continua lupta, dar nu destul pentru a-i permite să lanseze o contraofensivă majoră. După război, ei vor transforma Leningradul într-un „port internațional" și vor obliga guvernul să proclame libertatea cuvântului și cea religioasă,

„în sensul deplin al acestor cuvinte... Noi, desigur, vom evita asta, cu scuze, suficient ca America și Anglia să dea înapoi și să ne lase să fierbem în suc propriu... În cele din urmă, ne vom trezi singuri din nou cu Cominternul, în timp ce restul lumii va rămâne democratică, parlamentară și capitalistă, așa cum suntem obișnuiți să numim cealaltă tabără"[14]. Pe baza acestor comentarii, Jilinski a fost acuzat că a „defăimat realitatea sovietică" și a fost condamnat la moarte, sentință comutată mai târziu în zece ani de închisoare.

Cele mai relevante, poate, dintre paginile îngălbenite de vreme ale dosarului de urmărire judiciară a lui Jilinski sunt cele care conțin un inventar al lucrurilor din apartamentul său. „Mobilierul", nota la mașina de scris un milițian, „constă din două dulapuri de bucătărie, două paturi de metal, o sofa tapițată cu stofă în carouri, un pian, o masă, cinci scaune, un samovar placat cu nichel, o mașină de cusut acționată cu mâna, o lampă, un gramofon Red Guard și un ceas de perete rotund." Clădirea de lemn în care au locuit el și Olga a dispărut de mult; pe locul acesteia, la unul din capetele străzii, se află acum un centru comercial, în celălalt capăt se află un magazin auto, capote strălucitoare aliniate în diagonală pe asfaltul nou turnat. Mai puțin schimbat, la un cvartal spre nord, este cimitirul Serafimovskoe, o oază de verdeață cu pietre de mormânt printre care se plimbă oameni tăcuți, florărese și femei bătrâne cu mături în mâini. Un monument proletar din epoca Brejnev ridicat la poarta principală îi comemorează pe cei care au murit de foame, dar mormintele colective – o întindere de pământ de la marginea cimitirului împrejmuită cu un gard de lemn – sunt neîngrijite. Pentru oameni precum Jilinski – victime nevinovate nu ale războiului, ci ale terorii din timpul acestuia – nu există niciun monument.

PARTEA A PATRA

În aşteptarea eliberării: ianuarie 1942-ianuarie 1944

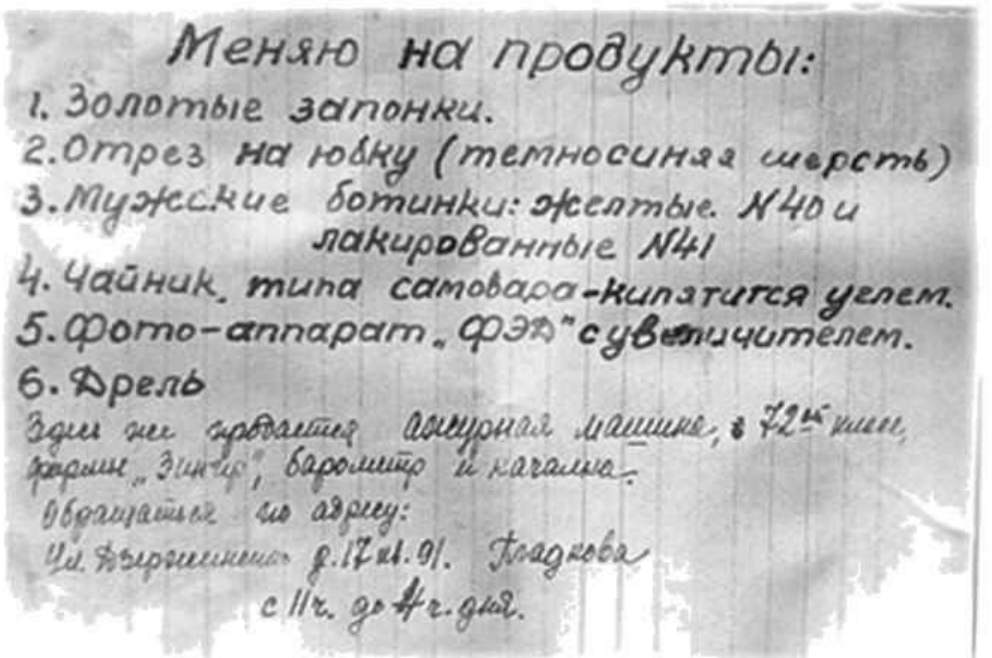
Меняю на продукты:
1. Золотые запонки.
2. Отрез на юбку (темносиняя шерсть)
3. Мужские ботинки: желтые. N40 и лакированные N41
4. Чайник типа самовара-кипятится углем.
5. Фото-аппарат „ФЭД" с увеличителем.
6. Дрель

Здесь же продается ножная машинка, в 72 кл. фирмы „Зингер", барометр и наганка.

Обращаться по адресу:
Ул. Дзержинского д. 17 кв. 9. Гладкова
с 11 ч. до 4 ч. дня.

„Dăm lucruri la schimb pentru alimente", februarie 1942. Oferim butoni de aur, o bucată de material de fustă de culoare bleumarin, o pereche de cizme de lac, un samovar, un aparat de fotografiat şi un burghiu.

Astăzi am fost la clinică. Acolo erau afișate două notițe. Prima – „Raportați la camera nr. 4 cazurile de copii de care nu are nimeni grijă după moartea părinților". A doua – „Policlinica nu eliberează scutiri pentru locul de muncă". Și pe drumul spre casă o notă prinsă de un gard: „Sicriu de vânzare"...

Dmitri Lazarev, aprilie 1942

18

„Valea Morţii" sau „Pădurea de cadavre"

Pentru restul lumii, agonia Leningradului nu însemna nimic – nimeni nu se mai uita şi nici nu se mai gândea la acesta. După ce ameninţarea imediată asupra oraşului a dispărut, privirile Aliaţilor s-au întors mai întâi către bătălia pentru Moscova, apoi către avalanşa de pierderi din Orientul Îndepărtat şi din alte părţi. Prima lună de decese în masă din Leningrad – decembrie 1941 – a coincis cu căderea Hong Kongului; a doua cu pierderile serioase de nave din Atlantic scufundate de U-boot-urile germane; în a treia, Japonia a cucerit Singapore, unde au căzut prizonieri 70 000 de soldaţi britanici şi din Commonwealth. În ceea ce priveşte Uniunea Sovietică, ţelul Marii Britanii şi al Statelor Unite ale Americii era pur şi simplu să împiedice prăbuşirea acesteia sau încheierea unei păci separate şi să reziste, în acelaşi timp, cererilor tot mai presante ale lui Stalin – şi ale stângii britanice – pentru deschiderea unui al doilea front. Primul dintre convoaiele din Arctica ce transportau tancuri, avioane Hurricane şi alte furnituri militare virate prin Programul Lend-Lease* destinat Marii Britanii au ajuns la Arhanghelsk la sfârşitul lunii august, un preludiu pentru patru ani lungi de diplomaţie aspră. „Ursuz,

* Program instituit prin Legea de împrumut şi închiriere (11 martie 1941), care dispunea vânzarea, închirierea sau împrumutarea mijloacelor militare tuturor ţărilor a căror apărare era socotită vitală pentru protejarea Statelor Unite ale Americii (n.tr.).

cinic și lacom", a scris mai târziu Churchill, „guvernul sovietic avea impresia că ne făcea o mare favoare luptând în propria țară pentru viața cetățenilor proprii[1]."

De-a lungul Frontului de Est, în ianuarie 1942, Wehrmachtul a fost nevoit să se oprească din înaintare. Analiștii și-au bătut joc de tendința generală a naziștilor de după război de a da vina pentru înfrângerea din Est pe vreme, drumuri și pe agresivitatea lui Hitler – pe orice, de fapt, cu excepția propriilor greșeli ori a superiorității sovieticilor pe câmpul de luptă. Lucrul acesta este injust: chiar după standardele rusești, iarna 1941-1942 a fost extrem de rece și a lovit din greu armatele germane, mai ales pe toate cele din Grupul de Armate Nord. Subita scădere a temperaturii, perora Hitler la cină în „Bârlogul lupului" la 12 ianuarie, a fost o „catastrofă neprevăzută, care a paralizat totul. Pe frontul Leningradului, cu o temperatură de 42 de grade sub zero, niciun camion, nicio mitralieră, niciun tun nu a lucrat de partea noastră"[2]. Avioanele au rămas la sol, motoarele tancurilor și camioanelor au refuzat să pornească, iar caii înotau în zăpadă până la pântece, așa că pentru a deplasa dintr-un loc în altul trupele trebuia să îți croiești drum ziua de-a lungul traseului pe care urmau să circule vehiculele în timpul nopții. Soldații furau haine și așternuturi de la țăranii din partea locului (caricaturile sovietice îi reprezentau drept caraghioșii „Friți de iarnă", cu capetele înfășurate în fulare și chiloți de damă cu dantelă), ori cădeau pradă înghețului și hipotermiei. „Divizia Albastră" spaniolă, trimisă de Franco pentru a ajuta în războiul împotriva comunismului, a fost numită așa de presă, în bătaie de joc, din cauza culorii fețelor, nu a cămășilor soldaților.

Unitatea de biciclete a lui Fritz Hockenjos – care acum se antrena ca unitate de schiori – a fost încartiruită în cătunul Zvanka, pe malul de vest al râului Volhov. Au fost cazați într-o mănăstire abandonată, aflată altădată pe proprietatea lui Gavriil

Derjavin, poetul de curte al țarinei Ecaterina cea Mare. Din punctul de observație aflat în turnul clopotniței acoperit de zăpadă vedeau câmpurile necultivate și pădurea care se întindeau până la orizont în toate direcțiile, peisaj întrerupt doar de albia largă a râului înghețat, stâlpii de telegraf care marcau calea ferată Moscova–Leningrad și de avioanele care veneau și plecau de pe un aerodrom sovietic aflat undeva departe. În față, pe malul opus al râului, se afla noua Armată a 2-a de Șoc sovietică; era de așteptat ca aceasta să atace în orice moment. În spate, printre copacii înghețați, cu ramuri de cristal, rătăceau rămășițele unităților distruse în luptele recente. „În fiecare zi", scria Hockenjos,

> suntem spectatorii și actorii unei piese oribile care se joacă afară, în pădurile albe din ultimele câteva săptămâni – cea a unui regiment rus ajuns la capătul puterilor... Bătălia din pădure de la 30 decembrie pare să fi fost ultima lor lovitură disperată, iar printre morți se număra și comandantul regimentului. Supraviețuitorii își aruncaseră de mult armele și își mâncaseră ultimele bucăți de pâine uscată. Acum rătăceau fără țel, ici și colo, prin pădure, ca animalele pierdute de turmă. Animale oarbe, apatice. Nici nu mai speră să scape, deși linia noastră este mai mult decât subțire. Nu se gândesc nici să se predea – pur și simplu merg și tot merg până ce sunt doborâți de foame și de frig. Le găsești urmele peste tot în pădure; nu trece nici măcar o zi fără ca una din patrulele noastre să nu întâlnească și să împuște câțiva. Într-o noapte înghețată, cu lună, o patrulă i-a văzut deodată chiar acolo, la 30 de pași de marginea cărării – un șir lung de umbre mergând în tăcere. Oamenii au tras la întâmplare; unii au căzut în zăpadă, alții au continuat să meargă mai departe în tăcere, pur și simplu îndreptându-se încet spre adâncurile pădurii... Cei care scapă de glonț cad pradă foamei și frigului, unul după altul. Se târăsc spre tufișuri, se

ghemuiesc și acesta este sfârșitul. Unii ies fără să se gândească în plină zi la marginea pădurii, alții apar în fața santinelei la postul nostru de comandă ca și cum nu ar vedea soldatul. Abia își pot ridica mâinile negre, înghețate ori mișca buzele. Sângele curge pe fețele lor crăpate. Glonțul este o binecuvântare pentru ei.

Uneori se întâmplă următoarele: santinela, în dialectul suab, strigă în jos, spre buncăr, „Uite încă unul!". În replică, Obergefreite K. întreabă: „Care din noii băieți nu și-a făcut rost până acum de cizme de pâslă?" Se văd câteva mâini ridicate, iar K. spune: „Karle, du-te și ia-le!" Karle se dă jos de pe patul lui suspendat de lemn, ia o pușcă și iese afară. Se aude o împușcătură, iar Karle se întoarce cu o pereche de cizme de pâslă la subsuoară.

De asemenea, soldații din unitate au dezbrăcat cadavre de ruși înghețați: „Din nefericire, trebuie să tăiem cizmele de pâslă ca să le scoatem din picioare, dar acestea pot fi cusute la loc. Noi nu suntem la fel de răi ca soldații din Batalionul 2, care ciopârțesc picioarele rușilor morți și le dezgheață pe soba din buncăr". În februarie, nota cu oarecare mândrie Hockenjos, el și oamenii lui se transformaseră în adevărați *Frontschweine*. Murdari și nebărbieriți, învățaseră să-și poarte pantalonii matlasați de bumbac peste cizme, pentru ca zăpada să nu intre în încălțări, și hainele neîncheiate la guler, pentru a putea să bage mâna rapid înăuntru după grenadele de mână. Își înfășurau, sub căști, capetele în șaluri de lână și își acopereau nasurile cu tifon, pentru a le proteja împotriva gerului. Purtau brasarde pentru a nu fi confundați cu inamicul. Hockenjos a fost emoționat când a găsit, într-un pachet trimis de pe frontul de acasă, un manșon de catifea demodat. „Cu siguranță", admitea el, „acum nu mai arătăm deloc ca niște soldați germani[3]."

Cu toate acestea, privațiunile suportate de oamenii asediați în Leningrad nu se comparau cu cele la care au fost supuși apărătorii orașului. Una dintre revelațiile mai puțin cunoscute ale arhivelor este faptul că soldații Armatei Roșii au suferit de foame. Rațiile acestora erau sărăcăcioase: pâine, „care semăna cu asfaltul la culoare și densitate", *kașa*, supranumită „șrapnel"[4]. Dar în interiorul inelului blocadei Leningradului soldații nu numai că dezertau, se împușcau în mâini sau picioare ori se sinucideau în număr substanțial de mare, ci mureau pur și simplu de foame. De vină erau – în afară de blocada însăși – dezorganizarea, hoția și corupția. Deși rația militarilor – 500 de grame de pâine și 125 de grame de carne pe zi pentru un soldat de pe linia frontului, 300 de grame de pâine și 50 de grame de carne pentru cel din ariergardă[5] – era teoretic suficientă pentru a supraviețui, în practică mulți oameni primeau mult mai puțin[6].

Unul dintre aceștia era Semion Putiakov, infanterist în vârstă de 36 de ani, încartiruit pe un aerodrom dintr-un sector liniștit al frontului finlandez, chiar la nord-vest de Leningrad. De la mobilizare el a notat în jurnalul său o lungă serie de nemulțumiri – lipsa de instrucție, puști demne să „fie expuse într-un muzeu", locotenentul („atât de prost că până și cei mai puțin educați soldați sunt surprinși de ordinele lui"), lipsa de decență a ofițerilor superiori, care folosesc vehiculele militare pentru a-și transporta prietenele. La începutul lui decembrie, a observat pentru prima oară că ofițerii furau alimentele oamenilor, ordonând personalului de la popotă să împartă rațiile pentru șase oameni la opt și luând surplusul pentru ei. La sfârșitul lunii, el suferea în permanență de foame și a dat de necaz pentru că se plângea:

> Ieri, în timp ce luam masa de prânz, l-am întrebat pe unul dintre comisarii politici de ce nu ne primeam integral

raţiile. Credeam că este un om onest şi că voia ca porţia ce ni se cuvenea să ajungă în stomacul nostru. Însă a început să ţipe că în regulament nu scria că noi putem verifica normele. Aşa că am întrebat unde scrie în regulament că ne pot da mai puţin decât trebuia să primim. După asta s-a înfuriat de-a binelea. Trebuie să-i aflu numele de familie. Mutra lui pocită arată mai sănătoasă decât ar trebui[7].

Putiakov a sărbătorit ajunul Anului Nou bărbierindu-se, uitându-se la o fotografie cu soţia şi copiii lui şi amintindu-şi de mesele în jurul cărora se întâlnea altădată familia. La 8 ianuarie, îi era greu să meargă: „Rod oase de cal în timp ce tai lemne. Foame, foame. Faţa mea e tot umflată. Se spune că raţiile vor creşte, dar eu nu cred asta... Naiba ştie ce scriu eu sau pentru ce". Furios, delirează împotriva sergentului corupt din pluton şi a sublocotenentului – „Ăştia nu sunt bărbaţi, sunt animale cu înfăţişare umană". Alţi soldaţi din unitate muriseră deja de foame – „dezgustătoare morţi din cauza foamei... este mai bine să mori în luptă cu fasciştii". Câteva zile mai târziu, a încercat să facă o plângere oficială unui medic militar şi a fost arestat. Acuzat de „exprimare a nemulţumirii faţă de aprovizionarea cu alimente a Armatei Roşii", a fost executat la 13 martie 1942.

În total, mortalitatea din cauza foamei în rândul trupelor de la Leningrad este imposibil de estimat, dar experienţa lui Putiakov nu era una izolată. Soldaţii spun poveşti similare în scrisorile trimise acasă: „Ne este îngrozitor de foame", scria unul dintre aceştia. „Nu vrem să murim de foame. Unii tovarăşi au fost deja trimişi la spital. Unii au murit. Ce se va întâmpla? La ce serveşte patriei moartea unor asemenea oameni?" „Suntem tot mai slabi pe zi ce trece", scria altul. „Nu primim niciun fel de carne sau grăsime, doar 300 de grame de pâine. În supă nu este nici măcar un singur bob, nici cartofi, nici varză – nu e decât o apă noroioasă şi sărată... Am slăbit foarte tare – arătăm ca nişte

umbre. Ronțăim turte de semințe de floarea-soarelui, cu care sunt hrăniți caii în loc de ovăz. Ne umplem burta cu apă." Al treilea s-a „săturat de viață. Fie am să mor de foame, fie am să mă împușc. Nu mai por îndura[8]".

Vasili Ciurkin, aflat pe linia frontului la sud de Lacul Ladoga cu bateria lui de artilerie, se plângea că deși camarazii lui erau în unele cazuri prea slabi ca să stea în picioare, un *politruk* leneș îi obliga să îi construiască un buncăr foarte confortabil la fiecare nouă oprire, în vreme ce ei dormeau afară, în zăpadă. Omul nu era „bun de nimic – doar un grăsan fără rost"[9]. În oraș, leningrădenii erau șocați de extrema emaciere a soldaților pe care îi vedeau în spitale ori mărșăluind pe străzi[10].

Ca și civilii din Leningrad care mureau de foame, unii soldați au recurs la canibalism. Hockenjos a dat peste ceea ce el numea o „tabără a mâncătorilor de oameni" în pădurea din spatele cătunului Zvanka, membrele tăiate confirmând declarațiile date de două tinere surori din Armata Roșie care au fost luate prizoniere și care lucrau în spitalul de campanie din batalionul lui. Vasili Ierșov (același om care pretindea că a văzut la un punct de control copii cu fluturași cu texte împotriva guvernului) era ofițer cu aprovizionarea la Divizia 56 infanterie din Armata a 55-a, încartiruită la Kolpino, chiar la sud de Leningrad. Printre responsabilitățile lui se număra aprovizionarea unui spital al armatei. Adăpostit în fosta Uzină Ijorski, cei 2 000 sau 3 000 de oameni bolnavi sau răniți zăceau în atelierele cu tavane de sticlă și podele de ciment, iar cei 200 sau mai mulți care mureau în fiecare zi erau îngropați în curtea fabricii. Personalul medical era numeros, dar necalificat și toți erau foarte slabi, deși în teorie primeau „rația militară pentru ariergardă". „Într-o zi", relatează Ierșov,

> sergentul Lagun a observat că un medic militar, căpitanul Cepurnîi, săpa în zăpadă în curte. Urmărindu-l pe furiș,

sergentul l-a văzut cum taie o bucată de carne dintr-un picior amputat, o pune în buzunar, îngroapă din nou piciorul în zăpadă şi pleacă. Peste o jumătate de oră, Lagun a intrat în camera lui Cepurnîi ca şi cum voia să-l întrebe ceva şi a văzut că mănâncă o bucată de carne dintr-o tigaie. Sergentul era convins că era carne de om... Aşa că a dat alarma, iar în cursul investigaţiei care a urmat a devenit clar că nu numai bolnavii şi răniţii din spital mâncau carne de om, ci şi vreo 20 de oameni din personalul medical, de la doctori şi surori la lucrătorii externi – care se hrăneau în mod sistematic cu cadavre şi membre amputate. Au fost împuşcaţi cu toţii din ordinul special al Consiliului Militar.

Cel care i-a executat era un anume căpitan Borisov, jovial şi vulgar, de la Secţia Specială, aripa din armată a NKVD, căruia Ierşov îi distribuia raţia specială de votcă destinată plutoanelor de execuţie (600 de grame, o treime înainte şi două treimi după). „Trebuie să subliniez", adaugă Ierşov, „că acest căpitan Borisov a împuşcat personal 50–60% dintre acei oameni... El nu putea să trăiască fără alcool în fiecare zi, aşa că a încercat el însuşi să execute cât mai mulţi posibil[11]."

Ierşov mai relatează şi despre faptul că soldaţii înfometaţi i-au omorât pe cei care de două ori pe zi cărau canistrele de supă, prinse în curele de piele pe spate, de la bucătăriile de campanie până la linia frontului:

La începutul lui ianuarie 1942, comandantul de divizie a început să primească telefoane urgente de la comandanţii de regiment şi de batalion, spunând că un grup sau altul de soldaţi nu primiseră mâncare, că omul care căra supa nu apăruse cu bidonul, fiind probabil ucis de lunetiştii germani. Cercetări minuţioase au scos la lumină că se petreceau lucruri de necrezut: soldaţii plecau din tranşee dimineaţa devreme pentru a ajunge în calea celor care aduceau supa, îi înjunghiau şi luau mâncarea. Mâncau cât puteau, apoi

îngropau cărăușul omorât în zăpadă și ascundeau bidonul înainte de a se întoarce în tranșee. Asasinul revenea la locul respectiv de două ori pe zi, mai întâi ca să termine conținutul bidonului, apoi ca să taie bucăți de carne de om și să le mănânce și pe acestea. Pentru a vă da o idee referitoare la numere, pot să vă spun că în divizia mea, în iarna 1941-1942, numai pe linia frontului – fără să socotesc unitățile din ariergardă – au existat aproximativ 20 de asemenea cazuri[12].

În pofida stării deplorabile a armatelor de la Leningrad, Stalin le-a inclus în ofensiva generală de la sfârșitul iernii, plănuită încă în toiul bătăliei pentru Moscova de la mijlocul lui noiembrie și din decembrie. Foarte ambițioasă, aceasta avea menirea de a recuceri Smolensk, Donbasul ucrainean și Crimeea, ca și de a elibera Leningradul și, pe plan general, să restrângă spațiul necesar germanilor pentru a se pregăti pentru noi asalturi în primăvară[13].

Responsabilitatea pentru străpungerea liniilor germane din jurul Leningradului urma să fie încredințată generalului Meretkov de pe Frontul de la Volhov, care înfrunta Armata a 18-a din Grupul de Armate Nord pe o linie care mergea spre sud-est de la Lacul Ladoga, apoi spre sud, de-a lungul râului Volhov, către Novgorod. În timp ce armatele din interiorul inelului blocadei au făcut tot ce au putut pentru a împinge inamicul spre sud și est, cei de pe Frontul de la Volhov urmau să străpungă spre vest dincolo de râu, blocând armata germană în jurul localităților Liuban, Tosno și Mga. În total, 326 000 de soldați urmau să fie inițial trimiși în această operație, dând un avantaj teoretic de 50% în forță umană, 60% în tunuri și mortiere și 30% în aviație.

Ignorând cererile lui Meretkov pentru mai multă artilerie, rezerviști și timp în care să-și concentreze trupele și să pună la punct logistica, Stalin a insistat ca ofensiva să fie lansată în prima săptămână din ianuarie. Pentru a-l încuraja pe Meretkov

(care se presupunea că era îngrozit), el l-a trimis la Leningrad p detestatul Lev Mehlis, șeful Direcției politice a Armatei Roșii ș unul dintre organizatorii epurărilor din armată din 1937–1938[14] Lucrurile au mers prost încă de la început: pe 4 și pe 5, dup 48 de ore de lupte grele lângă Kirișși, au câștigat abia cinci kilo metri de teren; pe 6, un asalt pe gheața râului Volhov în fa mitralierelor a dus la pierderea a peste 3 000 de oameni î primele 30 de minute. „Atacuri continue ale inamicului", scri cu dispreț generalul Halder în jurnalul său, „dar nimic la scar mare[15]." Necoordonată și intermitentă, ofensiva a continuat, c întreruperi, până în februarie. Hockenjos, care s-a întors l Zvanka pe 20, a găsit mănăstirea pe jumătate distrusă de bom bardamentele de pe malul opus al râului Volhov – curtea inte rioară plină de cratere, bolta capelei prăbușită, iar pinii și stejari de pe malul în pantă al râului reduși la un fel de „mizerabil cozi de mătură". Peste o săptămână, un al doilea atac al sovie ticilor a fost respins fără probleme:

> Ivan a „văruit" clădirile și tot ce era în jur cu un potpuriu de salutări de la artilerie, tunuri antitanc, aruncători de grenade. Punctul critic a venit în plină zi, când 15 ruși în hanorace de schi, probabil însufleți de votcă, s-au arătat în câmp deschis. Locotenentul de artilerie Vogt și cu mine îi urmăream din tranșeele de comunicații de pe panta din față. Mai întâi, s-au apropiat de niște grămezi negre, care se aflau în mijlocul Volhovului de la ultimul atac al rușilor, și le-au cercetat căutând ceva de mâncare. Prin binocluri îi puteam vedea luând cutiile de conserve din raniț morților. Pe urmă, au mers prin zăpadă spre marginea pădurii, în partea noastră, care se află pe latura de nord a dealului mănăstirii, spre râu. Când au ajuns la o distanță de 200 de metri, am tras cu tunurile noastre de calibru mare. Ținta era bună – cei mai mulți dintre cei 15 stăteau pe jos. Mi-ar fi plăcut să-i las să se apropie mai mult de santinele, pentru a trage în ei cu

puştile, ori chiar să ajungă la marginea pădurii, unde oamenii mei îi aşteptau de ceva vreme. Însă tunarii nu voiau să scape o ţintă sigură.

La căderea serii, doi dintre ruşii morţi au încercat să revină la viaţă, dar santinela mea a fost atentă şi i-a împuşcat. Şapte [sic!] *Russ* mai puţin[16].

La câţiva kilometri în amonte, vizavi de satul Miasnoi Bor („Valea Morţii") ofensiva sovietică făcea progrese. Forţa principală era nou formata Armata a 2-a de Şoc, care în ciuda faptului că era condusă de un acolit incompetent în probleme militare al lui Beria şi că era alcătuită din recruţi din stepa Volgăi, unde nu sunt copaci, a străpuns liniile germane la 17 ianuarie şi a pătruns adânc în spatele frontului german. La sfârşitul lunii

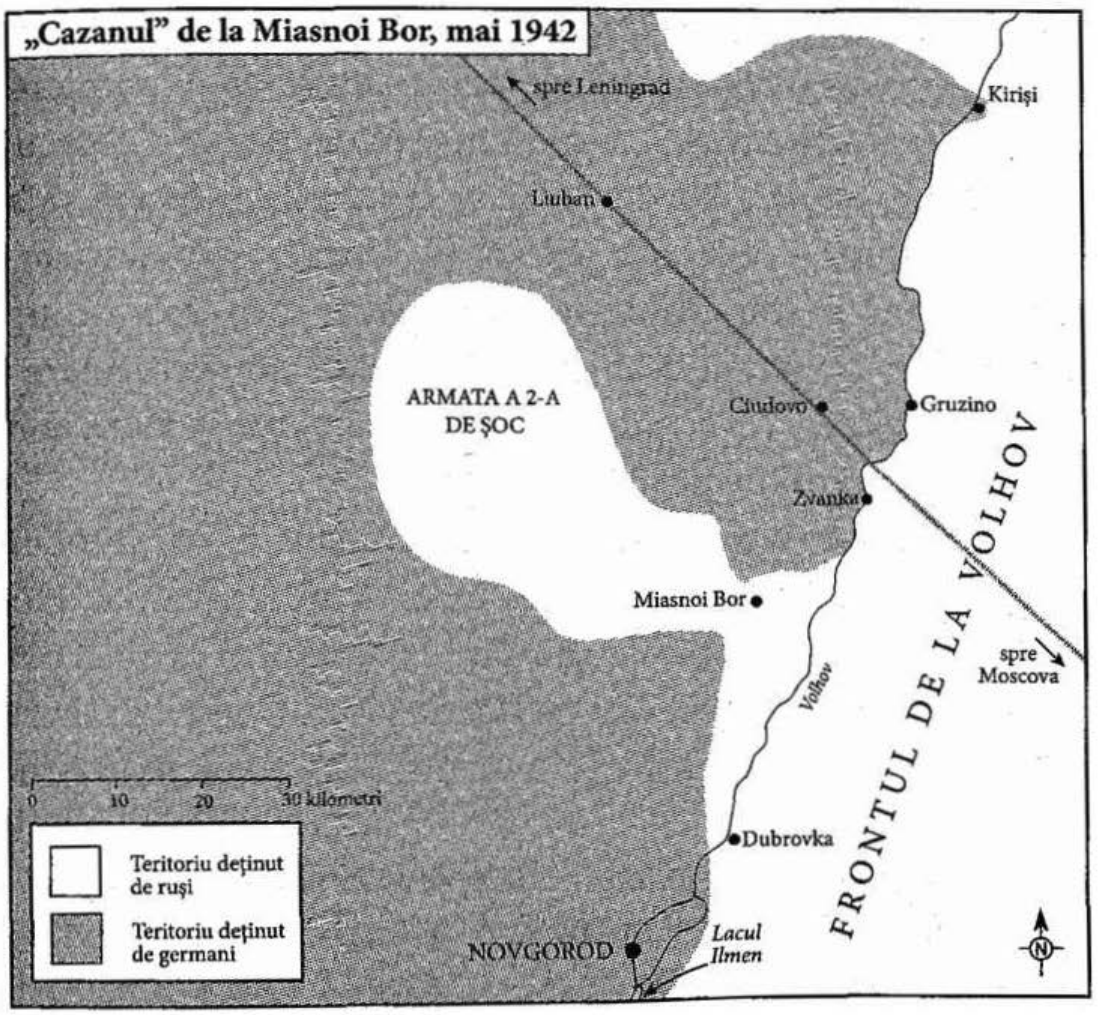

februarie, 100 000 de oameni au apărat o „pungă" de abia 50 de kilometri pătraţi, cu marginea de nord la numai zece kilometri de unul dintre obiectivele-cheie ale ofensivei, oraşul Liuban, situat pe calea ferată.

Însă aceste câştiguri erau mai impresionante pe hârtie decât în realitate. Eforturile de a lărgi breşa în liniile inamicului s-au năruit în faţa sosirii rapide a întăririlor, Liuban a rămas prea departe, iar terenul câştigat consta – câteva nume de locuri totuşi – dintr-o simplă pădure practic nelocuită, mlaştini şi turbării. Realizând vulnerabilitatea Armatei a 2-a de Şoc, la 2 martie Hitler i-a ordonat lui Georg von Küchler (care preluase comanda Grupului de Armate Nord de la von Leeb in ianuarie) să organizeze Operaţia Predator pentru a-l izola de restul Frontului de la Volhov. „Concentrarea de forţe ale aviaţiei în acest sector", scria Halder în jurnalul său, „este cerută pentru perioada 7-14 martie... După eliminarea „pintenului" de la Volhov, nu se va mai vărsa sânge pentru anihilarea inamicului în mlaştini; acesta poate fi lăsat să moară de foame[17]." Atacul a fost lansat în zorii zilei de 15 şi în cinci zile fuseseră tăiate ambele drumuri – poreclite „Erika" şi „Dora" – care duceau în „pungă". Până la sfârşitul lunii, după lupte disperate în jurul Miasnoi Bor, sovieticii deţineau un coridor de pătrundere în „pungă" de numai 1,5 kilometri lăţime, prin care se făcea aprovizionarea cu sănii pe timpul nopţii.

În aprilie, a început dezgheţul, iar liniştea a fost înlocuită de sunetul apei care curgea. Încă încartiruit la Zvanka, Hockenjos urmărea schimbările din jur, fotografiind primul petic de pământ – negru şi presărat cu fire de iarbă – care a apărut de sub zăpadă şi stând ore întregi în turnul clopotniţei mănăstirii:

> Smocuri de stuf, largi porţiuni de apă între smocuri de iarbă galbenă, pământ negru şi, din loc în loc, bucăţi de zăpadă. Deasupra un cer de primăvară cu nori de lână: o mare în

care cântă ciocârliile și nagâții. În pădurea mlăștinoasă din dreapta, în fiecare tufiș sunt sticleți... Peste tot, oamenii stau în fața buncărelor fără cămașă, cu torsurile lor albe... Fluieră și cântă. Aceste zgomote vesele pot fi auzite de ruși, dar nu am de gând să le interzic[18].

Pentru Armata a 2-a de Șoc, dezghețul a adus doar noi suferințe. Coridorul care o lega de restul frontului sovietic a devenit impracticabil, împiedicând livrarea proviziilor, ca și evacuarea răniților. Caii au murit și au fost mâncați; tranșeele au fost inundate, obuzele trebuiau cărate cu brațele, oamenii mergeau prin apă până la piept ori săreau din tufiș în tufiș „ca iepurii", spre amuzamentul germanilor, care strigau „*Rus, kup-kup!*". Pentru a se camufla pe timpul zilei, au construit „parapete" din ramuri, mușchi și frunze uscate; noaptea dormeau în câmp deschis în jurul focurilor, uscându-și cizmele și vestoanele ude. Pentru a reanima ofensiva, Stalin a făcut o restructurare la nivelul generalilor, rechemându-l pe Meretkov și subordonând Leningradul Frontului de la Volhov, sub comanda lui Mihail Hozin, protejatul lui Jukov. Andrei Vlasov, un bărbat înalt, cu ochelari, militar de profesie, care condusese Armata a 37-a în afara încercuirii de la Kiev și se aflase în fruntea contraatacului din decembrie de pe frontul Moscovei, a fost trimis cu avionul să preia comanda Armatei a 2-a de Șoc. La 12 mai, după ce a primit un raport al serviciilor de spionaj care menționa că germanii trimiteau întăriri, Hozin i-a ordonat lui Vlasov să străpungă încercuirea și să se alăture restului armatei de pe Frontul de la Volhov. Deși cinci divizii și patru brigăzi au trecut prin coridorul de la Miasnoi Bor și cel puțin 2 000 de oameni, conform rapoartelor germane, au dezertat, tot au mai rămas alte șapte divizii și șase brigăzi – aproximativ 20 000 de oameni în total – prinse în capcana din interiorul

„cazanului" german[19]. „Inamicul a încercuit mai întâi o unitate", își amintea un supraviețuitor, „a așteptat ca sovieticii să fie slăbiți din cauza lipsei de provizii și apoi a început să lovească":

> Eram complet neajutorați, de vreme ce rămăsesem fără muniții, petrol, pâine, tutun, nici măcar sare. Cel mai rău era că nu aveam ajutor medical, nici medicamente, nici bandaje. Vrei să-i ajuți pe răniți, dar cum? Toată lenjeria noastră intimă fusese de mult transformată în bandaje; mai aveam mușchi și vată. Spitalele de campanie sunt supra-aglomerate și puținul personal medical este disperat. Sute de răniți care nu pot să se deplaseze zac pur și simplu sub tufișuri. Țânțarii și muștele bâzâie în jurul lor ca albinele în stup. Dacă te apropii, norul vine după tine, te acoperă cu totul, îți intră în gură, în ochi, în urechi – ceva greu de suportat. Țânțarii, muștele și păduchii – dușmanii pe care îi urâm... Nimic nou în legătură cu păduchii – dar în *asemenea* cantități... diavolii ăștia cenușii ne mănâncă de vii, cu entuziasm, acoperindu-ne complet hainele și corpurile. Nici măcar nu mai încerci să-i strivești; tot ce poți să faci, dacă ai un moment liber, este să-i scuturi de pe tine. Găsești șase sau șapte pe un singur nasture...
>
> Principala problemă, totuși, era foamea. Foamea copleșitoare, fără sfârșit. Oriunde te duci, orice faci, gândul la mâncare nu te părăsește niciodată... Aprovizionarea cu alimente depindea acum de livrările pe calea aerului cu U2 [tip de biplan mic, cu un motor]. Fiecare putea transporta cinci sau șase saci de *suhari*. Însă noi eram mii – cum ar fi putut să ajungă pentru toată lumea? Dacă un sac aterizează cu succes, fără să se spargă la impactul cu solul, asta înseamnă o bucată de pâine uscată la doi soldați. Altfel, ești pe cont propriu, trebuie să mănânci tot ce poți – scoarță de copac, iarbă, frunze, hamuri... Odată, cineva a găsit un cartof vechi, îngropat în cenușa unei colibe. L-am tăiat și fiecare a primit câte o bucățică. Ce festin! Unii au lins

bucata respectivă, alții au mirosit-o. Mirosul mi-a adus aminte de casă și familie[20].

S-a făcut o altă restructurare la vârf, prin care Hozin a fost rechemat și s-au separat iarăși cele două conduceri din nord (Frontul de la Volhov a fost încredințat din nou lui Meretkov, exonerat, iar Leningradul unui artilerist taciturn, cu fața impasibilă, de jucător de pocher, Leonid Govorov), dar a venit mult prea târziu pentru a mai conta[21]. La jumătatea lui iunie, rămășițele Armatei a 2-a de Șoc fuseseră împinse într-o mică porțiune de mlaștină la vest de Miasnoi Bor:

Nopți albe, căci aveam avioane germane deasupra capetelor noastre douăzeci și patru de ore pe zi, mitraliind și aruncând bombe. Zgomotul bombardamentelor de la sol era continuu și asurzitor, ca și sunetul copacilor care cădeau și ardeau... Nu mai eram o armată acum – eram o gloată. Dezordine totală – fără comunicații între unități, iar liniile de comandă încetaseră să existe. Nu aveam informații despre situația noastră, dar nu duceam lipsă de mijloace de propagandă germană – fluturași, ziare, proclamații colorate – care acopereau solul și ne îndemnau să ne predăm... Pădurea arde, turba fumegă. Peste tot sunt cratere de obuze și copaci căzuți la pământ – grămezi de puști inutile, afeturi de tun distruse și cadavre – cadavre peste tot. Mii, care miros urât și sunt acoperite de muște, în timp ce se descompun sub soarele de iunie. Treci pe lângă unul și muștele se ridică și se reped la fața ta – nu poți vedea nimic, sunt pretutindeni, în ochi, în nas, peste tot. Muște mari, grase și bâzâitoare – mi se face silă când îmi amintesc. Pe fiecare bucățică de pământ uscat sunt soldați răniți, care strigă, se lamentează, imploră – unii pentru apă, alții pentru cineva care să-i împuște. Însă nimănui nu îi pasă de ei. Oamenii rătăcesc prin pădure, indiferenți, deprimați, pe

> jumătate nebuni; cu apărătorile pentru urechi ale căciulilor legate sub bărbie pentru a se apăra de țânțari; cu ochii roșii și umflați din cauza lipsei de somn... Nimeni nu are ceas, am pierdut noțiunea timpului. În ce dată suntem? Este zi sau noapte[22]?

Sfârșitul a venit în nopțile fără odihnă de 21-24 iunie, într-o serie de străpungeri suicidare printr-o breșă în liniile germane lungă de patru kilometri și lată de numai câteva sute de metri. Cei care mai aveau putere duceau puști, iar cei prea slăbiți și răniții nu cărau nimic. Tirul german, după cum spune un supraviețuitor, era „atât de cumplit încât totul era aruncat în aer – oameni, pământ, copaci. Nu puteai vedea nimic din cauza fumului". Împiedicându-se de cadavre vechi și noi, el s-a adăpostit într-un crater de obuz, apoi a alunecat în josul malului, peste un tanc german, spre un pârâu. „S-a lăsat o tăcere uimitoare, apoi, brusc, o voce: «Stop! Cine e acolo?» Erau soldații noștri; trecusem în partea cealaltă[23]."

Un soldat care nu a reușit să treacă în partea cealaltă a fost generalul Vlasov, care întrerupsese toate comunicațiile radio cu cartierul general al frontului în urmă cu câteva zile. Cum anume și-a petrecut următoarele trei săptămâni nu este foarte clar, dar pe 12 iulie a fost prins de germani într-un sat din marginea de vest a „pungii" și dus cu avionul la Vinnița (azi Vinnitsa), în Ucraina centrală, locul noului cartier general al lui Hitler și unde se afla un lagăr special pentru prizonierii sovietici cu grad înalt. Aici – poate într-un acces de furie provocat de dezastrul de la Miasnoi Bor, poate ca rezultat al anilor de îndoieli și frustrare suprimate – Vlasov s-a întors împotriva lui Stalin, scriind o scrisoare autorităților naziste în care argumenta că întrucât mulți cetățeni sovietici erau antibolșevici, civilii din teritoriul ocupat ar trebui să fie mai bine tratați și prizonierii de război sovietici recrutați într-o armată

rusă de eliberare. Își judecase greșit auditoriul: „Nu vom alcătui niciodată o armată rusă", a ricanat Hitler. „Este o mare aiureală." Deși naziștii s-au folosit de Vlasov în scopuri de propagandă, ducându-l peste tot în teritoriile ocupate și punându-i numele pe fluturașii care îndemnau Armata Roșie să se predea, el nu s-a întâlnit niciodată cu Hitler și a primit doar comanda a două divizii de prizonieri de război târziu, în ianuarie 1945. Peste patru luni, a fost capturat de sovietici în timpul haosului din timpul revoltei de la Praga și, în iulie 1946, a fost judecat cu ușile închise de un tribunal și spânzurat[24].

Trădarea lui Vlasov a fost, de asemenea, fatală pentru reputația Armatei a 2-a de Șoc; de la rezistență eroică s-a trecut la dezertare deliberată în masă la inamic. General-maiorul Afanasiev, șeful comunicațiilor al lui Vlasov, a fost luat cu avionul din spatele liniilor inamicului în august, unde petrecuse mai multe săptămâni trăind ascuns alături de partizani. În raportul interogatoriului său, în care îl descrie pe Vlasov care căzuse într-o indiferență abrutizată înainte de a rătăci singur prin pădure, se simte teama de a fi acuzat de trădare. În timp ce zbura peste liniile sovietice, pretinde el, nu s-a putut abține să nu strige: „Urrraaa! Trăiască marele și iubitul nostru prieten și învățător, tovarășul Stalin!", deși era „singurul pasager, iar pilotul nu îl putea auzi"[25].

După război, orice mențiune referitoare la Armata a 2-a de Șoc era interzisă. Nu s-au scris istorii, nu au avut loc ceremonii, nu au fost înălțate monumente, iar văduvele militarilor căzuți la datorie nu au primit pensii de urmaș. Veteranii au fost obligați să ascundă perioada respectivă ca pe un secret rușinos, la fel cum era rușinos să fii fiu de culac ori de preot. Reabilitarea a început abia la sfârșitul anilor 1970, când grupuri de voluntari locali au organizat expediții în păduri pentru a descoperi și a înmormânta decent zeci de mii de cadavre încă neîngropate.

Saşa Orlov este fiul unuia dintre fondatorii mişcării voluntarilor. Cu cizme înalte de cauciuc şi o tunică militară, stă lângă o camionetă casată, în sălbăticie, la câţiva kilometri sud-est de Miasnoi Bor. Zăpada şi cerul sunt de un cenuşiu plat, apăsător; oranjul şi auriul sălciilor şi al stufului mort sunt estompate. Undeva, ascuns vederii, acolo unde terenul coboară, se află râul. Cu excepţia ciripitului cintezoilor din tufişul din apropiere, liniştea este deplină. Aici, explică Saşa, era un buncăr german. Scormonind în zăpadă cu piciorul, descoperă destul de repede o cizmă de piele, un ferăstrău ruginit, două sticle de vin verzi, pe jumătate pline cu pământ, o bucată de centiron pentru muniţie, un burlan, resturile spiralate ale unui furtun şi zeci de gloanţe de puşcă de 7,92 mm cu vârf ascuţit, împachetate în şiruri ordonate într-o cutie de lemn putrezită. Calm, ignorând orice măsură de securitate, sparge un cartuş de o piatră şi scoate de acolo o grămăjoară de pietricele strălucitoare, de culoarea ardeziei. Scapără o brichetă şi acestea pâlpâie şi trosnesc, aruncând o jerbă în miniatură de scântei albe, strălucitoare.

Descoperirile grupului sunt expuse în sala de gimnastică a şcolii locale. Este vorba despre hărţi de perete desenate de mână – liniile frontului sunt marcate atent cu piese roşii şi gri – o mare varietate de arme (poliţia le ia periodic de acolo, spune Saşa, dar grupul lui găseşte şi aduce altele în loc) şi o mulţime de căşti, sticle de apă şi linguri de tinichea cu litere chirilice zgâriate pe mânere. Trei clasoare mari sunt pline cu echivalentele din Armata Roşie a plăcuţelor de identitate: formulare înguste de hârtie, completate de mână, care erau rulate şi puse în cilindri de bachelită de mici dimensiuni, cu dop înşurubat. Acestea sunt acum, după ce au fost găsite, aproape ilizibile, iar rezultatul: din cele 29 000 de cadavre descoperite în zona Miasnoi Bor, numai 1 800 au fost identificate. Exponatul cel mai grozav al lui Saşa, dezgropat pe locul în care s-a aflat ultimul

cartier general al lui Vlasov, atârnă pe perete. Este o matriță de tipar, cu litere de plumb încă prinse într-o ramă de metal corodat, pentru „ziarul" de o pagină al Armatei a 2-a de Șoc. Titlurile sună așa: „Moarte ocupanților germani", „Dușmanul nu va zdrobi rezistența noastră" și „Victoria noastră este aproape". Această ediție, care aproape cu siguranță nu a apărut niciodată, este datată miercuri 24 iunie – ziua în care ce mai rămăsese din Armata a 2-a de Șoc a trecut prin coridorul Miasnoi Bor pentru ultima dată.

În total, în timpul ofensivei de iarnă, din ianuarie până în aprilie 1942, pierderile de pe fronturile de la Leningrad și de la Volhov se ridică la 308 000 din totalul de 326 000 soldați trimiși în luptă. Dintre aceștia, 213 303 au fost „pierderi medicale" – de exemplu, răniții și cei care au murit în spital – și 95 000 „pierderi irecuperabile" – de exemplu, cei care au murit în bătălie, au fost capturați și declarați dispăruți. În operațiile din mai și iunie au pierit pe fronturile de nord alți 94 000 de oameni, din care cel puțin 48 000, conform datelor germane, au fost luați prizonieri la Miasnoi Bor 26.

Ilia Frenklah, supraviețuitor al nefericitei „miliții populare" („Poporul înrolat"), fusese transferat într-o unitate de recunoaștere din Armata a 52-a de pe Frontul de la Volhov. Sarcina lui era să stea nemișcat timp de mai multe ore în *no-man's-land*, observând cu binoclul liniile inamicului. Era înconjurat peste tot de cadavre, starea lor de descompunere indicând că făceau parte din „chemările la cer" din toamnă ori din primăvară. „Pe când stăteai acolo", își amintea el,

> nu puteai să nu te gândești și să compari: de ce germanii sunt atât de bine instruiți, în timp ce tot ce facem noi este să încercăm să-i copleșim prin numărul nostru? De ce ei folosesc tehnologie și creiere, iar noi avem doar baionete? De ce de fiecare dată când atacăm noi, sângele nostru curge

în râuri şi morţii noştri se adună în grămezi cât munţii? Unde sunt tancurile noastre? Cine are nevoie de satul Dubrovka, acum numai ruine? şi o mulţime de alte întrebări fără răspuns.

Un sentiment de dezgust – numai oamenii care au luptat la Leningrad ori pe râul Volhov în primii doi ani ai războiului vor înţelege ce vreau să spun. Dacă generalii şi coloneii noştri şi-ar fi făcut datoria aşa cum trebuie, am fi câştigat numai cu un sfert din pierderi... Măcelari şi antreprenori de pompe funebre – avem o mulţime[27].

19

Bucuria de a trăi şi a respira

În primăvara şi vara anului 1942, pentru cei care mai aveau energia psihică de a le urmări, buletinele Sovinform au adus un val de veşti proaste. Înfrângerea Armatei a 2-a de Şoc la Miasnoi Bor (dedusă din faptul că a încetat pe neaşteptate să fie menţionată) a coincis cu încercuirea şi pierderea a 200 000 de soldaţi în afara Harkovului şi cu abandonarea Peninsulei Kerci din Crimeea, a cărei apărare fusese condusă de mântuială de Lev Mehlis, asasinul ignorant care contribuise la dezastrul ofensivei de la Leningrad din ianuarie. Lovitura cea mai grea a fost căderea Sevastopolului, pe 3 iulie. Baza navală, casa istorică a flotei din Marea Neagră a Rusiei, fusese încercuită din noiembrie 1941, iar 106 000 de soldaţi sovietici rezistaseră împotriva a 203 000 de germani şi români aflaţi sub comanda lui Erich von Manstein. Civilii de acolo, ca şi aceia de la Leningrad, nu fuseseră evacuaţi, ci se adăpostiseră de bombardamentele intense ale artileriei în subsoluri, pivniţe şi catacombe, unde fabricau îmbrăcăminte şi muniţii în timp ce se hrăneau cu pisici şi câini.

Cu trei zile înainte ca Stalin să ordone, în cele din urmă, ca Sevastopolul să se predea – amiralul a plecat cu un submarin –, presa încă îi lăuda invincibilitatea: „Am văzut capitularea", tuna şi fulgera *Steaua Roşie*, „unor fortăreţe ori state glorioase. Dar Sevastopol nu se predă. Soldaţii noştri nu se joacă de-a războiul. Ei duc o luptă pe viaţă şi pe moarte. Ei nu spun «Mă predau » când văd câţiva inamici pe tabla de şah"[1].

A mai fost şi lovitura neaşteptată de la Tobruk, port libian, vital pentru apărarea Egiptului, unde se afla Armata a 8-a britanică, capturat aproape fără vărsare de sânge de către Rommel, împreună cu 33 000 de soldaţi britanici şi sud-africani şi mari cantităţi de provizii, cu nouă zile mai înainte. Churchill a primit vestea în Biroul Oval, în timpul unei întâlniri cu Roosevelt. „A fost", îşi amintea unul dintre generalii prezenţi, „un şoc oribil şi total neaşteptat. Pentru prima dată în viaţa mea, l-am văzut pe prim-ministru crispându-se de durere." În august, Churchill a zburat cu avionul, împreună cu trimisul lui Roosevelt, Averell Harriman, la Moscova pentru prima întâlnire la nivel înalt cu Stalin. El trebuia să anunţe că promisa debarcare în nordul Franţei era amânată *sine die* în favoarea Operaţiei „Torţa", care avea ca scop atacarea lui Rommel prin Maroc şi Algeria, teritorii care făceau parte din Africa franceză şi erau controlate de guvernul de la Vichy. Reacţia lui Stalin a fost atât de insultătoare, încât interpretul lui Churchill a crezut că colegul rus tradusese greşit. De fapt, redase perfect cuvintele dictatorului – Stalin le spunea aliaţilor lui în faţă că le era frică de germani[2].

În timp ce marile puteri se certau, la Leningrad a venit primăvara. Gheaţa se topea şi plutea pe canale, zăpada aluneca în avalanşe de pe acoperişuri şi balcoane, iar grămezile de nisip ridicate împotriva incendiilor, cu scândurile de mult dispărute şi transformate în lemne de foc, se dezgheţau şi se prăbuşeau. La Ermitaj, din cauza ţevilor sparte, pivniţa de sub Sala Atenei a fost inundată, inclusiv o colecţie de porţelanuri din secolul al XVIII-lea. Personalul – alcătuit acum aproape în totalitate din femei – păşea prin apa murdară, pe care pluteau etichete de inventar, şi căutau pe pipăite, cu delicateţe, păstori şi păstoriţe de porţelan de Meissen. Apa curgea prin acoperişul distrus de bombe al palatului, iar cadeţii din armată care ajutaseră la mutarea mobilei antice în locurile uscate primeau drept mulţumire un tur al galeriilor făcut de un ghid al muzeului,

care le vorbea trecând pe lângă ramele acum goale în care se aflaseră capodoperele[3].

Pe măsură ce ziua s-a mărit şi raţiile au crescut, leningrădenii au început să iasă din „micile lor bârloguri", obişnuindu-se din nou cu lumea dinafară şi cu sentimentele umane normale. Cu un coş şi o foarfecă, Olga Grecina căuta în parcuri primele păpădii şi urzici – atât de mulţi făceau acelaşi lucru, încât pentru a găsi câteva a fost nevoită să se aventureze pe un poligon de trageri. Atunci când tramvaiele au început din nou să circule, pe 15 aprilie, oamenii alergau după acestea, râzând şi strigând[4]. „În sufragerie", scria Dmitri Lihaciov de la Casa Puşkin, „ne salutam unul pe altul cu următoarele cuvinte: «Trăieşti! Mă bucur tare mult!» Aflai cu nelinişte că unul a murit, că altul a plecat din oraş. Oamenii se numărau, îi numărau pe cei care plecaseră, ca la apelul care se face la închisoare[5]."

La 1 Mai (pentru a marca evenimentul magazinele alimentare şi-au împodobit vitrinele cu fructe şi legume artificiale*), maistrul Vasili Cekrizov de la şantierul naval era mulţumit nu numai să-i vadă pe bărbaţi mergând la lucru cu cravată, iar pe femei cu pălării şi rujate, dar şi să vadă beţivi. În mod normal, l-ar fi dezgustat, dar anul acesta ei reprezentau o bine-venită întoarcere la normalitate. Peste câteva săptămâni, când s-a trezit, a constatat, cu uimire, că avea o erecţie; apoi, în timp ce trecea pe lângă o curte, a auzit o femeie înjurând şi gemând. „Nu ştiu de ce plângea. Şi lacrimile sunt dovada că situaţia din Leningrad se îmbunătăţeşte. Atunci când în fiecare zi sute de cadavre înfăşurate în zdrenţe erau târâte ori aruncate pe străzi, nu erau lacrimi (sau eu nu le-am văzut)[6]."

Pentru „Omul blocadei" desensibilizat de foame de care vorbeşte Lidia Ghinzburg, primele emoţii la care s-a întors erau

* La Moscova, Alexander Werth nota: „şunci, bucăţi de brânză şi cârnaţi de carton, toate acoperite de praf".

iritarea – față de galoșii rupți, ochelarii sparți, neîndemânarea de a folosi mănușile și plasa de cumpărături într-un magazin alimentar aglomerat – și nerăbdarea, „sentimentul timpului pierdut". Urmau mâhnirea și tovarășa ei apropiată, vina:

> Oamenii care au trăit asediul au uitat senzațiile, dar își amintesc faptele. Faptele au ieșit încet din umbra memoriei în lumina regulilor de comportament care acum se întorceau la normalitate.
>
> „Își dorea tare mult bomboana. De ce am mâncat bomboana aceea? Nu trebuia s-o fac. Totul ar fi fost un pic mai bine."... Așa se gândește Omul blocadei la soția sau la mama lui, a căror moarte a transformat acea bomboană în ceva irevocabil. El își amintește faptul, dar nu poate evoca sentimentul: sentimentul legat de acea bucată de pâine ori de acea bomboană, care l-a determinat să comită acte de cruzime, dezonorabile, umilitoare[7].

Un asemenea supraviețuitor apăsat de vină era Olga Berggolț, al cărei soț, Kolea, bolnav de epilepsie, a murit la spital în februarie. În jurnalele ei se simte tristețea și remușcarea – de ce nu l-a vizitat în fiecare zi? De ce nu a fost alături de el în clipa morții? De ce nu i-a dus câțiva din biscuiții trimiși de sora ei de la Moscova? Cum, mai presus de toate, ar trebui să se gândească la colegul ei de la Casa Radio, Iuri (Iurka) Makogonenko, cu care încă mai avea o relație plină de pasiune?

> Astăzi, toată ziua, l-am văzut pe Kolea, așa cum arăta când am făcut a doua vizită la spital la Pesocinaia: cu mâinile umflate, pline de tăieturi și ulcerații. Cum i le-a întins cu grijă asistentei medicale ca să-i poată schimba bandajele, mormăind tot timpul neliniștit, împiedicându-mă să-l hrănesc, făcându-mă să irosesc mâncarea prețioasă. Eram disperată și odată, furioasă, l-am lovit peste biata lui mână

umflată. Ce nemernică!... Mă săturasem de el. L-am trădat. Nu, nu este adevărat. Nu am trădat, am fost doar slabă şi fără inimă. Cum mă mai cheamă acum Iurka! Însă asta ar însemna să-l înşel pe Kolea! NU AM ÎNŞELAT. Niciodată. Dar să-i dau inima mea lui Iurka înseamnă să-l înşel pe el... Sunt nefericită în sensul deplin, absolut, al cuvântului... Sper ca orice lucru teribil care se poate întâmpla să mi se întâmple mie.

Acest val de sentimente coincidea cu popularul şi oficialul succes al lungului ei poem *Jurnal din februarie*. La sfârşitul lui martie, a luat avionul (urmărit de şase Messerschmitturi) spre Moscova pentru a participa la o serie de lecturi şi recepţii, inclusiv una la cartierul general al NKVD („Presupun că existau unele fiinţe umane printre ei. Dar cât sunt de tonţi, de mitocani."). Evenimentul i-a dat ocazia să facă o petiţie în favoarea tatălui ei, aflat în acel moment într-un tren de prizonieri în drum spre Minusinsk, în sudul Siberiei.

El mi-a scris: „Contactează pe cine poţi – Beria etc. –, dar scoate-mă de aici". Mergea cu trenul acela de la 17 martie. Erau hrăniţi o dată pe zi şi uneori deloc. În vagonul lui, şase oameni muriseră deja şi mai mulţi aşteptau să le vină rândul... Doamne, pentru ce luptăm? Pentru ce a murit Kolea? De ce continui să trăiesc cu o rană arzândă în inimă? Pentru un sistem în timpul căruia o persoană minunată, un distins medic militar şi un adevărat patriot rus, este insultat, zdrobit, condamnat la moarte, iar nimeni nu poate face nimic în legătură cu asta[6].

Deşi ea a reuşit să obţină o întâlnire cu secretarul organizaţiei de partid a NKVD, asta nu a dus la nimic: „Am avut o «conversaţie» (nu pot nici măcar să vorbesc fără să tremur de ură). A luat petiţia şi mi-a promis să o dea mai departe către Narkom

în seara aceasta. Vor face oare ceva? Mi-e greu să cred". Cazul a fost într-adevăr trimis înapoi la Leningrad („pur și simplu pentru a se spăla pe mâini"), iar tatălui ei nu i s-a permis să se întoarcă acasă decât după sfârșitul războiului. Berggolț era disperată din cauza faptului că moscoviții nu știau nimic despre evenimentele din Leningrad. Ca și dezastrele militare din primele luni ale războiului, nu se vorbise deloc despre foamete. Deși ziarele menționau „lipsa de alimente", o făceau rar și în trecere, prezentând în schimb modul macabru în care erau uciși civilii în timpul bombardamentelor germane[9]. În interior, eufemismele aveau menirea de a masca simplitatea dezolantă a tragediei: în loc de „foame" ori „foamete" (același cuvânt, *golod* în limba rusă), rapoartele guvernului vorbeau despre „extenuare", „avitaminoză", „efectele cumulate ale malnutriției", „moarte datorată dificultăților legate de aprovizionarea cu alimente" sau cel mai des despre „distrofie", un termen pseudo-medical inventat care a intrat în jargonul curent și încă este folosit și azi[10]. Deși Berggolț a putut să vorbească liber cu prietenii ei din Moscova – și s-a trezit făcând acest lucru fără încetare, cu același „sentiment detașat, alienat, de surpriză" pe care îl resimțise când fusese eliberată din închisoare în 1939 – emisiunile ei au fost cenzurate. „M-am convins", scria ea,

> că nu se știe nimic despre Leningrad aici. Nimeni nu pare să aibă nici cea mai mică idee despre situația din oraș. Ei spun că leningrădenii sunt eroi, dar nu știu în ce constă acest eroism. Nu știu că noi am suferit de foame, că oamenii au murit de foame, că nu exista transport public, electricitate sau apă. Nu auziseră niciodată de o boală numită „distrofie". Oamenii întreabă: „Este periculoasă?"... Nu am putut să deschid subiectul la radio, fiindcă mi s-a spus: „Poți să vorbești despre orice, dar nu aminti de foamete. Nimic, nimic. Curajul leningrădenilor, eroismul lor, de asta avem nevoie... Însă nicio vorbă despre foame"[11].

Cu lăzi de lămâi şi cutii de lapte condensat, Berggolţ s-a întors la Leningrad pe 20 aprilie, unde a descoperit că iarna se sfârşise, iar raidurile aeriene încetaseră. S-a mutat cu Makogonenko din camera lui de la mansardă cu vedere spre acoperişurile distruse de bombe, două etaje mai jos, în apartamentul unui actor recent ucis pe front. Plin cu lucrurile actorului – fotografii, cărţi, „o grămadă de farfurioare, două căni la fel şi o maşină de tocat ruginită" –, acesta a accentuat sentimentul ei de detaşare, de a fi păşit în viaţa altcuiva sau într-o viaţă de după moarte. Era imposibil să scrie – „ca şi cum aş trage un leucoplast de pe sufletul meu, cu sânge şi durere". O conferinţă a scriitorilor care s-a ţinut pe 30 mai ar fi putut să fie o ocazie minunată, o celebrare provocatoare a puterii lumii. În realitate însă, a fost „ipocrizie organizată" – prostească, politică şi întunecată de invidia periculoasă a colegilor faţă de noua şi brusca ei faimă[12].

Peste şase săptămâni, Makogonenko şi-a pierdut temporar postul de la Casa Radio, pentru că a permis, neintenţionat, transmiterea pe post a unei poezii interzise, *Drumul vieţii* de Zinaida Şişova, scrisă în stilul lui Sassoon*. Pentru că se referea la un cadavru ţinut pe balcon, şi avea o strofă finală în mod deliberat banală, foarte sarcastică – „Odihneşte-te, fiule, ai făcut tot ce trebuia să faci / Apărai Leningradul" –, a fost considerată „ciudată" şi „aproape batjocoritoare" de către cenzori şi emisiunea a fost întreruptă la mijlocul poeziei de un telefon direct de la Comitetul orăşenesc de partid[13].

Jurnalul din februarie al lui Berggolţ a fost publicat, dar cenzurat, un vers repetat de trei ori – „În această mizerie, în întuneric, foame, tristeţe" – a devenit insipid prin înlocuirea

* Siegfried Loraine Sassoon (1886–1967), poet şi scriitor englez, care a luptat în prima conflagraţie mondială şi a luat poziţie împotriva felului în care era condus războiul (n.tr.).

cuvintelor „foame" și „mizerie" cu mai abstractele „sclavie" și „suferință"[14]. Consolarea a venit de la ascultătorii obișnuiți, care i-au scris lui Berggolț cu sutele. Unele scrisori erau eforturi de grup semioficiale, din unitățile Armatei Roșii ori din colhozuri; dar altele erau de la indivizi particulari, mulțumindu-i pentru că exprimase în cuvinte experiențele și sentimentele lor. O femeie descrie cum o ajutaseră emisiunile lui Berggolț să treacă peste vestea morții fiului ei pe front, alta cum o calmaseră pe când încerca să-și hrănească soțul muribund pe întuneric, în timp ce lingura nimerea nasul în loc de gură. „Asta este cu adevărat minunat" scria Berggolț:

> Locuitorii Leningradului, o mulțime, zac în colțurile lor întunecate, umede, cu paturile care se clatină... (Doamne, știu bine cum zăceam acolo, fără voință, fără nicio dorință, acolo, în spațiul gol.) Și singura lor legătură cu lumea de afară era radioul... Dacă le-am adus o clipă de fericire – măcar iluzia trecătoare a acesteia – atunci existența mea este justificată.

Ca și ceilalți, și ea a găsit consolarea încărcată de simboluri în venirea primăverii, în lămâii verzi din piețele orașului (cu mugurii lor la înălțimea unei mâini ridicate în sus) și în florile de păpădie și mușețel ivite printre ruinele caselor bombardate. Una dintre paginile din care se desprinde o adevărată bucurie a fost scrisă într-o noapte caldă de iunie, în timp ce Makogonenko stătea afară, pe acoperiș, uitându-se după bombe incendiare:

> Ieri, am avut o seară uimitoare. Cu bani mulți, Iurka a cumpărat un mănunchi mare de ramuri de mesteacăn. Le-am dus în casă și le-am pus într-o vază. Fereastra era larg deschisă și se vedea cerul, măreț și calm. Vântul sufla, aducând răcoare, orașul era foarte liniștit, iar mirosul de

mesteacăn atât de dulce încât toată viaţa mea, cu zilele cele mai frumoase, părea să renască în mine. Sufletul îmi era plin – fericire, dorinţă, mulţumire. Serile umede, parfumate din copilăria petrecută la Glušina. Prima seară cu Kolea pe Insulă, când, tânăr şi frumos, m-a sărutat pentru prima oară. Eu purtam o bluză brodată şi mirosea şi atunci a mesteacăn... Iar acum am seara de ieri, când mă aflam lângă un soţ frumos, iubitor, prezent, şi am simţit cu întreaga mea fiinţă că asta este fericirea – că el este aici, acum, stând lângă mine, iubindu-mă, şi că totul e calm şi miroase, miroase a mesteacăn proaspăt. Toate acestea s-au topit într-o unică, fără durere sau, mai exact, într-o durere plăcută. Totul era minunat, etern, total[15].

Poşta a început să funcţioneze din nou spre sfârşitul lui martie, oferind leningrădenilor, după mai multe luni, primele veşti despre rudele şi prietenii evacuaţi. Deoarece aceştia aveau de obicei doar o vagă idee despre încercările prin care trecuseră cei lăsaţi în urmă, reluarea comunicaţiilor era adesea dificilă. Specialista în studii clasice Olga Fridenberg, care era bolnavă de scorbut şi mergea în baston, s-a simţit insultată de o scrisoare mai degrabă jovială de la vărul ei Boris Pasternak, care descria viaţa din oraşul Cistopol, din Urali, unde noroiul ieşea dintre pietrele caldarâmului, iar gospodinele luau apă de la hidrantul pentru incendii de sub fereastra lui cu găleţi purtate pe umeri – cobilițe de lemn. „Nu ştiu care este motivul", scria el cu teamă, „dar am sentimentul că această scrisoare nu pică bine şi simt... că o citeşti cu răceală şi ostilitate." Avea dreptate: Fridenberg sperase la mai mult. „Nu, nu mă aştept la ajutor de nicăieri şi de la nimeni. Scrisoarea vorbeşte despre găleţi cu apă şi despre un spirit uzat, neted, ca o monedă veche[16]."

În februarie, tânăra curator Anna Zelenova i-a scris unui coleg din Novosibirsk, descriind cu francheţe tensiunile din rândul membrilor personalului muzeului adunaţi în Sf. Isaac.

Acum dădea înapoi. Prima ei scrisoare, se temea ea, îi oferis probabil o impresie greşită; deşi cu toţii avem un călcâi al lu Ahile, încercările din iarna aceea uniseră de fapt mai strân întregul *kollektiv* al muzeului[17]. Bogdanov-Berezovski, şefu Filialei Leningrad a Uniunii Compozitorilor, a început să pri mească tot felul de cereri de la membrii evacuaţi să le verifice apartamentele, o sarcină grea, care implica bătălii birocratic cu administratorii necinstiţi ai blocurilor, ca şi drumuri obosi toare prin oraş. Anna Ahmatova, bolnavă de tifos în Taşkentu plin de inteligenţia, auzise că un fost vecin, un băiat porecli Şakalik, adică „Micul Şacal", fusese omorât în timpul unui rai aerian. Odinioară îi citise din Lewis Carroll; acum a scris poezie pentru el:

Bate cu pumnul tău mic – îţi voi deschide.
Ţi-am deschis întotdeauna uşa.
Acum sunt dincolo de muntele înalt,
Dincolo de deşert, dincolo de vânt şi căldură,
Dar nu te voi părăsi niciodată...
Nu ţi-am auzit vaietele
Nu mi-ai cerut niciodată pâine.
Adu-mi o rămurică de arţar
Ori pur şi simplu un fir de iarbă verde
Aşa cum ai făcut primăvara trecută.
Adu-mi, în palmele făcute căuş,
Puţină apă rece şi pură din Neva
Şi am să-ţi spăl urmele de sânge
Din părul tău auriu[18].

„Urmele de sânge", a descoperit ea mai târziu, nu s prea potriveau, pentru că de fapt fratele mai mare al lui Şakali era cel care murise şi nu în timpul unui raid aerian, ci d foame.

Pentru Vera Inber, un teanc de scrisori având date diferite de la fiica ei – evacuată, ca Pasternak, la Cistopol – i-au adus veşti despre decesul, în urma unei meningite, a nepoţelului ei. „Am citit scrisoarea aceasta până la sfârşit. Apoi am pus-o deoparte... apoi, foarte repede, am luat-o şi am citit-o din nou, sperând, vag, că îmi imaginasem totul. Nu, este adevărat... Mişenka al nostru a murit." Pentru a marca prima lui zi de naştere, îi făcuse o jucărie dintr-un cilindru roz de celuloid, o boabă uscată de mazăre şi o bucată de panglică, şi o atârnase la capul patului ei. Pe atunci, descoperea ea acum, murise deja de o lună, iar ea a ascuns jucăria într-un sertar[19]. Pe front, Vasili Ciurkin a primit două scrisori. Prima, de la tatăl lui, spunea că fiul lui mai mare, Jenea, fusese ucis în luptă cu trei luni şi jumătate în urmă. A doua, de la fiul lui mai mic Tolea, descria cum murise de foame soţia sa:„I-au încărcat cadavrul, împreună cu altele, într-un camion, în curtea blocului nostru, ca şi cum ar fi fost lemne de foc. Au dus-o la cimitirul Piskarevskoe, într-o groapă comună... Tu şi cu mine, tată, am rămas singuri acum. Răzbună-te pe bestiile cu două picioare, tată, pentru mama şi Jenea![20]" Tolea însuşi, care împlinise 17 ani, aştepta să fie mobilizat şi spera să ajungă în unitatea tatălui său.

Pentru Vladimir Garşin – un om cultivat, în vârstă de 54 de ani, patolog-şef la Spitalul Erisman, o cucerire a Annei Ahmatova – întoarcerea la un fel de normalitate funcţiona. În martie s-a dezbrăcat pentru prima dată în trei luni: „Au pus acest straniu trup ciolănos în apă şi l-au ridicat din nou. Trupul nu putea să iasă singur din apa divină. Căldură!... Este trupul altcuiva, nu al meu. Nu îl cunosc; funcţionează în mod diferit de cum o făcea mai înainte. Produce excreţii diferite; totul este nou şi nefamiliar". Personalitatea era, de asemenea, nouă. Avusese noroc; nu căzuse pradă indiferenţei în timpul morţii în masă, nici urii sau mâniei. (Era adevărat –

o pungă de ovăz pe care o dăduse familiei cu care stătea Ahmatova înainte de evacuare le salvase viața[21].)

Cu toate acestea, lucrurile erau schimbate, el nu era „prea bine". A fost nevoit să caute înlăuntrul lui, „să studiez acest trup nou și acest suflet nou, să explorez ungherele lor ascunse, ca și cum m-aș fi mutat într-un apartament nou, nefamiliar". El diseca literalmente cadavre la morga de la Erisman. Așa cum era de așteptat, nu aveau niciun pic de grăsime, dar cel mai uimitor lucru erau organele:

> Iată un ficat – a pierdut aproape două treimi din greutatea inițială. Iată o inimă – a pierdut mai bine de o treime, uneori aproape jumătate. Splina s-a micșorat la o fracțiune din dimensiunea normală. Ne-am uitat la antecedentele medicale ale acestor oameni. Unii au mâncat destul de adecvat o vreme înainte de a muri, însă tot nu și-au revenit – au ajuns într-o stare îngrozitoare, fără a mai putea fi salvați. Acesta se află în stadiul 3, groaznic, de distrofie, care este ireversibilă... După ce și-a folosit rezervele de grăsime, corpul începe să-și distrugă propriile celule, ca o navă care, după ce a rămas fără combustibil, ajunge să-și distrugă propriile cazane. Știam toate acestea în teorie, dar acum le putem vedea cu ochii noștri, să le atingem cu mâinile noastre, să le punem sub microscop.

Uitându-se în jos prin lentile la mostrele lui – „cele mai subțiri posibil bucăți de țesut uman – curat, colorat, frumos vopsit" – el a descoperit înlăuntrul lui două sentimente contradictorii – primul: o avidă voință de a face o cercetare științifică al doilea: o dorință arzătoare de a blama: „Aceste minunate eșantioane își strigă tragedia, cea a luptei duse de trup. Ele vorbesc despre distrugere, despre prăbușirea structurilor fundamentale ale ființelor vii... Pentru că acest «experiment» nu fost pus în scenă de viață, nu de viață. Ură față de cei care au pu

în scenă aşa ceva, asta simt". Nu menţionează cine credea el că erau aceşti oameni[22].

Prima prioritate a guvernului, atunci când iarna se retrăgea, făcând loc primăverii, a fost să prevină izbucnirea unor epidemii. O sarcină urgentă era aceea de a aduna miile de cadavre neîngropate care apăreau de sub zăpadă ori se dezgheţau în pivniţe şi depozite; alta să înlăture gunoiul strâns timp de cinci luni – numit cu delicateţe „murdărie" – care se adunase pe marginea străzilor şi în curţi. În timp ce Garşin se lupta să rămână detaşat în laboratorul lui, dincolo de fereastră, lucrătoare cu feţe palide, umflate, cu mai multe haine puse una peste alta şi legate cu sfoară, curăţau curtea spitalului cu târnăcoape şi lopeţi. „Nu sunt în stare să muncească", scria Garşin; „Nu pot decât să stea lângă sobă şi să bea ceai. Cu toate acestea, muncesc... Este un fel de instinct de supravieţuire". La jumătatea lui aprilie, 52 de cadavre au fost adunate de la Erisman, 730 de la Spitalul Kuibîşev, 114 dintr-un spital de copii, 378 dintr-un spital de psihiatrie, 204 din Gara Finlanda, 70 de la Casa Poporului şi 103 dintr-o pivniţă transformată în morgă de sub biblioteca din strada Milionaia, în capătul Ermitajului. În cimitire, mormintele colective săpate în iarnă începeau să se taseze şi să miroasă urât şi au trebuit să fie refăcute[23].

Eforturile de a-i opri pe oameni să arunce fecalele afară sau să le lase în părţile comune ale blocurilor de locuinţe, începuseră încă din ianuarie şi au continuat. „La intrarea de la nr. 47 Sovetski Prospekt", raporta un poliţist, „a fost lipit un afiş în care se spunea că persoanele care aruncă urină sau fecale în afara clădirii vor fi date în judecată. Însă în curte nu există nici canal, nici hazna în care să poată fi aruncate acestea, iar latrina instalată acolo este atât de murdară, încât nu te poţi apropia de ea." O femeie pe care a prins-o golind o găleată cu lături a ripostat: „Dă pe altul în judecată! Unde să arunc mizeria? În capul meu?". Îngrijitorul şi administratorul blocului, a adăugat

ea, ar trebui să fie dați în judecată – mulțumită lor țevile au înghețat și ea era nevoită să care apă de la o jumătate de kilometru distanță. După câteva eșecuri, campania de curățenie a început în cele din urmă pe 28 martie. Prima zi a fost o dezamăgire – oamenii au ajuns târziu sau nu au venit deloc, transportul nu a fost adecvat, nu erau destule răngi, iar 450 dintre lopețile distribuite nu aveau cozi. Deși mulți dintre cei scutiți de muncă – bătrânii, răniții în război și copiii – s-au prezentat voluntar la datorie, alții au încercat să se eschiveze.

O gospodină a fost auzită mormăind: „Mai întâi să ne dea de mâncare, pe urmă vom munci"; o muncitoare dintr-o fabrică a declarat pur și simplu: „Nu vrem, asta-i tot". Un bărbat care a spus pe un ton sec: „Nu am de gând să muncesc pentru guvernul sovietic", a fost denunțat la NKVD[24]. Cu toate acestea, peste două zile, numărul voluntarilor se ridicase la 290 000. „Întreaga populație a orașului", scria Vera Inber,

> este afară, curățând străzile. E ca și cum ai face ordine la Polul Nord. Peste tot domnește dezordinea – blocuri de gheață, movile înghețate de murdărie, stalactite de apă murdară... Atunci când vedem o bucată de caldarâm curat, suntem emoționați. Pentru noi, este la fel de frumoasă ca o poiană presărată cu flori. O femeie cu fața galbenă, umflată, îmbrăcată cu o haină de blană înnegrită de sudoare – probabil că o purtase toată iarna – se sprijinea într-o rangă, căscând gura la o bucată de asfalt pe care tocmai o curățase. Apoi a început să sape din nou[25].

Pentru Olga Grecina, trimisă cu echipa ei de apărare civilă să curețe Piața Lev Tolstoi, scena semăna cu „săpăturile într-un oraș antic":

> În unele locuri zăpada a fost curățată, în altele munca nu a început. Erau o mulțime de oameni – mai mulți decât am

văzut adunaţi într-un singur loc de mult timp. Cei care nu pot munci stau pur şi simplu pe taburete; au fost ajutaţi să iasă afară ca să se bucure de soare. Toţi muncesc bucuroşi, cu nerăbdare. Cei mai slabi, în grupuri, târăsc blocuri mari de zăpadă şi gheaţă de pe Karpovka pe bucăţi mari de placaj legate cu sfoară. Toată murdăria şi zăpada au fost aruncate în fluviu[26].

Aleksandr Boldîrev, care încă mai făcea neobosit turul institutelor în căutarea unui prânz gratuit, a auzit despre campanie cu două zile mai devreme. Cu siguranţă, s-a gândit el, mulţi vor pieri, dar raţionamentul oficialităţilor era „mai bine să moară acum câteva sute de gospodine şi dependenţi, decât câteva mii într-o epidemie peste o lună". Convocat să ajute la curăţarea solului la Ermitaj, a muncit două ore pe 28 („strigătele unui proprietar de sclavi de la Ada şi ceilalţi") şi o altă oră pe 29 înainte de a se retrage, cu scuza că se lovise la genunchi („Duhoarea zăpezii pe jumătate topite, de culoarea ciocolatei, este dezgustătoare. Atunci când o loveşti cu ranga, mii de stropi îţi sar pe haine şi pe faţă.") În ziua următoare chiar s-a accidentat, rănindu-se la degetul mare în timp ce tăia lemne. Un doctor milos (căruia i-a mulţumit făcându-i cadou cărţi de artă) l-a scutit de muncă, dar ceilalţi nu au fost la fel de norocoşi. „Pruşevskaia", scria el în sâmbăta Paştelui, „a murit azi în clinica de recuperare de la Ermitaj. Deşi distrofică la extrem, după manual, alaltăieri încă mai lucra la curăţarea zăpezii. Acum Ada Vasilievna se consolează cu ideea că [Pruşevskaia] «era deja bolnavă mintal când a fost internată în clinică»[27]." În total, personalul de la Ermitaj a curăţat 36 de tone de zăpadă, gheaţă, surcele, tencuială căzută şi sticlă spartă[28].

Campania de curăţenie din martie–aprilie este unul dintre momentele decisive ale asediului, citată ca punct de cotitură în aproape toate interviurile cu supravieţuitorii şi creditată cu

miraculoasa prevenire a epidemiilor celor trei boli clasi provocate de foamete – dizenterie, febră tifoidă şi tifos. În realitate, acest lucru nu era întru totul adevărat. Deşi rata mor talităţii a scăzut, per total, începând cu luna martie, în aprilie numărul cazurilor de dizenterie şi febră tifoidă la mia d locuitori era de cinci până la şase ori mai mare decât în anu precedent, iar a cazurilor de tifos de 25 de ori mai mare. Citând aceste cifre într-o scrisoare particulară adresată lui Jdanov l jumătatea lui mai, comandantul garnizoanei Leningrad blam cu mânie serviciile medicale inadecvate şi instalaţiile sanitare Jumătate din băile publice din oraş, sublinia el, nu funcţionau numai 7% din apartamente aveau apă curentă şi 9% canalizare iar până la o treime din gospodării sufereau serioase infestări c păduchi. Multe curţi erau încă pline de urină şi fecale. Printr punctele „fierbinţi" focare de tifos se numărau clinicile d recuperare, casele de copii, gările şi punctele de evacuare şi dacă nu se luau măsuri urgente, în curând şi cazărmile[29]. Dizen teria – cunoscută sub numele de „diareea foamei" – figurează de asemenea, în relatările din jurnale; adesea aceasta era ultim lovitură dată celor care sufereau de foame. Boldîrev reuşea s glumească în legătură cu asta. Obligat, în drum spre o şedinţ cu administratorii de la Ermitaj, să „facă ceea ce nu se poat spune" într-o galerie pustie – cea în care se afla altădată *Ma donna Conestabile* a lui Rafael –, a fost încântat să găsesc acolo o lopată şi o grămadă mare de nisip destinat apărări împotriva incendiilor.

Pe măsură ce primăvara trecea şi venea vara, iar speranţel că blocada va fi ridicată au pălit, atenţia oamenilor s-a concen trat pe evitarea repetării a ceea ce se petrecuse în iarna trecută când se murise în masă. În timp ce mergea cu tramvaiul di nou pentru prima dată după mai multe luni, Dmitri Lazarev observat că afişele din anul trecut – „Denunţaţi-i pe cei car

şuşotesc pe la colţuri şi pe spioni!" „Moarte provocatorilor!" – fuseseră înlocuite acum cu apeluri mai practice:

> 5 000 de metri pătraţi vor produce 800 kg de varză, 700 kg de sfeclă, 120 kg de castraveţi, 130 kg de morcovi, 340 kg de napi, 50 kg de roşii şi 200 kg de alte legume! Este mai mult decât suficient pentru o întreagă familie pentru tot anul. Păstraţi cenuşa din sobe pentru grădina voastră de legume[30]!

Grădinăritul a fost îmbrăţişat cu entuziasm de leningrădeni, care, cu ajutorul distribuirii de seminţe şi echipament organizată de guvern – sape şi roabe au fost special fabricate –, au creat mii de loturi de legume în parcuri, scuaruri şi pe terenuri virane. La Ermitaj, personalul a scos liliacul şi caprifoiul din „grădina suspendată" de pe acoperiş a Ecaterinei cea Mare şi a plantat morcovi, sfeclă, mărar şi spanac. Familia Boldîrev a plantat ceapă într-o jardinieră („Oh, ce dor îmi e de ceapă!"); familia Lihaciov cultiva ridichi într-o masă de bucătărie întoarsă. În total, conform ziarului *Pravda*, 25 000 de tone de legume au fost cultivate pe loturi individuale în 1942 şi 60 000 de tone în anul următor. Astfel au devenit de două ori mai productive, în termenii cantităţii pe metru pătrat, decât 633 de noi „ferme auxiliare" de pe lângă institute, şcoli şi fabrici[31].

Oraşul a continuat să rechiziţioneze mari cantităţi de alimente de la colhozurile din interiorul inelului blocadei. Pe lângă faptul că făceau livrările obişnuite, prin gospodăriile lor colective, către stat, ţăranii erau obligaţi să ofere animale şi seminţe de grâu refugiaţilor din zonele lor, să subscrie fonduri unei coloane de tancuri (supranumită „Colectivistul din Leningrad") şi să „doneze" Armatei Roşii grâne din rezervele personale. Comitetele raionale de partid aveau instrucţiuni să se bazeze pe Serviciul Statistică, nu pe ţărani pentru previziunile

referitoare la recoltă, iar comitetele care nu reușeau să adu acele cote care le erau alocate erau acuzate că favorizau „el mentele anticolective". Într-o rară concesie făcută pieței, s-a dec să se ofere lenjerie, săpun, ață, tutun și votcă în schimbul livr rilor de ciuperci și fructe de pădure[32].

Un raport NKVD despre starea de spirit din satele din juri orașului Borovici, la est de Novgorod, ilustrează resentimente provocate de aceste măsuri. Au fost organizate o serie d adunări publice cu scopul de a strânge fonduri pentru coloar de tancuri „Colectivistul" și s-au adunat 3 milioane de rub prin discursurile patriotice. „Ar trebui să ajutăm Armata Roș să alunge aceste bestii cu două picioare de pe teritoriul nostru declara o *traktoristka* loială. „Cei trei fii ai mei au plecat p front. Unul a fost ucis, dar banii noștri le vor oferi celorlal armele de care au nevoie pentru a înfrânge dușmanul." Cu toa acestea, mulți au refuzat în mod deschis să doneze – cel puți la început. „Nu am niciun ban așa că nu semnez", a spus femeie de 40 de ani. „Nu am de unde să împrumut și dacă a exista cineva cunoscut, acesta nu ar avea bani să-mi dea mie Până la sfârșitul adunării, totuși, a fost convinsă, s-a dus acas și s-a întors cu 300 de ruble. La Colhozul „Plugarul Roșu" u estonian nechibzuit, care inițial a refuzat să subscrie, „văzân cât de înflăcărați erau ceilalți membri, a semnat pentru 1 000 d ruble și a donat suma în bani gheață".

Peste tot, sătenii vorbeau tot mai deschis, încurajați d sunetul tunurilor germane să-i amenințe de fapt pe șefii lo Certată de președintele Sovietului sătesc pentru că nu munce cum trebuie, o femeie i-a răspuns:

> Abia aștept până când se va sfârși cu puterea sovietelor. A adus în sapă de lemn țăranii, ne-a lăsat flămânzi și desculți, iar acum ne dezbrăcați la piele. Însă nu am de gând să mă plec în fața voastră, domnilor. Domnia voastră se apropie de

sfârşit. I-aţi alungat pe toţi oamenii buni din sat, dar aşteptaţi, va veni şi rândul vostru.

Un membru în vârstă de 50 de ani al Colhozului „Unitatea" a avut, de asemenea, curaj: „Vine vremea noastră şi vom lua ce ne aparţine. Poate că nu ştiu să scriu şi să citesc, dar voi fi primul care îi va denunţa pe şefi. Voi fi crezut. Atunci o să vă plătim cu vârf şi îndesat. Şi nu ne vom mulţumi să luăm un miel de la fiecare dintre voi; vă vom administra câte o pereche de curele pe spate". (Această „activitate contrarevoluţionară", nota raportul, a fost documentată în pregătirea arestării.) Exista un zvon larg răspândit cum că Statele Unite ale Americii şi Marea Britanie, în schimbul faptului că urmau să deschidă un al doilea front, ceruseră să fie desfiinţate colhozurile, iar pământul va fi dat înapoi proprietarilor ţărani[33].

În oraş, au fost lansate noi campanii împotriva hoţilor de alimente şi a comerţului de pe piaţa neagră. Însă, deşi sute de angajaţi ai magazinelor alimentare şi întreprinderilor care distribuiau alimente au fost arestaţi (520 în iulie, 494 în august) şi cantităţi substanţiale de produse achiziţionate ilegal au fost confiscate (62 de ceasuri de aur în septembrie), ambele au continuat să înflorească[34]. Atunci când erau închise într-o parte a oraşului, pieţele în aer liber pur şi simplu reapăreau în alta, iar muncitori din fabrici au continuat să se plângă că şefii şi personalul de la bucătărie erau înţeleşi să le micşoreze raţiile. La Şantierul naval Sudomeh, măsurile represive au declanşat o confruntare între conducerea fabricii şi organizaţia de partid. „Directorul şi directorul adjunct beau alcool", scria în jurnalul său membrul de partid Vasili Cekrizov.

> Îi vezi pe nemernici ameţiţi din ce în ce mai des. Dacă au chef să se îmbete, s-o facă în spatele uşilor închise, aşa mi-aş dori. Se îngraşă, acoperă toate hoţiile de la cantină şi au eliminat controlul muncitorilor, fiindcă le stătea în cale.

Sunt o mulțime de șefi ca ei – nu numai aici, ci peste tot... La ședințe, își declară sprijinul pentru acțiunea grădinăritul, iar la sfârșit de săptămână chiar se duc uneori să inspecteze loturile. Însă în particular nu vorbesc decât despre cum să înhațe tot ce pot pentru ei. Cei care se ocupă de inventar au fiecare câte 20 de cartele de rații. Unde sunt cei din NKVD? Chiar nu pot să-i prindă?

La o ședință de partid de la sfârșitul lui august el s-a ridica (în van) și a făcut o plângere publică: „Am fost mulțumit d ceea ce am spus, deși știu că tovarășii Kalinovski [directoru Sudomeh], Derevianko și alții nu mă vor ierta. N-au decât să s ducă dracului. Am spus cu voce tare ceea ce gândeau toți c din sală... Nu am să mă vând pentru o supă de linte, deși mi- foame în fiecare zi".

În timp ce încerca să îndeplinească un adevărat potop d ordine de producție aproape imposibile, Cekrizov a primi sarcina de a demola 14 clădiri de lemn aflate la sud de mănăs tirea Aleksandr Nevski, parte a campaniei guvernului de a stoc leme de foc. Unele au fost dezmembrate cu mâna, cu ferăstrai și topoare; altele au fost legate cu cabluri atașate de un tracto și trase până au fost doborâte la pământ. Deși Cekrizo recunoștea că această muncă era necesară, o găsea deprimantă pentru că toate clădirile erau bine construite (cu tradițional zgură sub planșee, pentru izolare) și pentru că locatarii n primiseră încă alte locuințe. Ca să oblige o familie să plece, fost nevoit să ordone echipei sale să dea jos acoperișul. Cei ma mulți erau resemnați. „Le dărâmăm casele în care trăiesc d mai multe decenii. Nu sunt supărați, își dau seama că orașul ar nevoie de lemne de foc. Stau pur și simplu pe boccele și p valize, așteptând un mijloc de transport[35]."

Un ofițer cu care Vera Inber discutase pe drumul spre casă în timp ce se întorcea de la o conferință la o fabrică, i-a spus c tocmai fusese să-și vadă familia în Novaia Derevnia (veche

suburbie muncitorească, la nord de Insula Elaghin, unde locuise familia Jilinski). Când a ajuns acolo, şi-a dat seama că fosta lui casă dispăruse, că nu mai rămăseseră decât moloz şi bucăţi de mobilă distrusă. În moloz găsise câteva fotografii de familie. „Acum", i-a spus cu tristeţe lui Inber, „am toată casa în buzunarul meu. Pot s-o duc cu mine[36]." Olga Grecina, care păzea o casă recent demolată până la venirea unui camion, a fost timid abordată de o femeie în vârstă, care i-a dat un nap mic şi i-a cerut voie să ia o scândură. După o oră de stat de pază, Grecina obţinuse „o masă – câţiva napi şi morcovi"[37]. Campania de demolare, care a continuat tot timpul toamnei, a transformat aspectul rural al periferiei oraşului din nord şi est – producând mai multe pagube, au observat leningrădenii, decât toate bombardamentele, aeriene sau nu, ale germanilor.

Activităţile din vară: grădinărit, rechiziţii de alimente, lupta anticorupţie şi demolarea au fost însoţite de o altă evacuare în masă peste Lacul Ladoga. Destinată să-i mute din oraş pe toţi leningrădenii care nu munceau, era teoretic obligatorie, deşi mulţi – precum Boldîrev şi pictoriţa Anna Ostroumova-Lebedeva – au reuşit să o evite: Boldîrev deoarece calculase că îi era mai bine unde se afla, Ostroumova-Lebedeva (căreia i s-a oferit să ia avionul şi să fie cazată cu sora unei prietene) pentru că voia să rămână acasă, unde îi era locul:

> Am trăit şi am suferit în Leningrad atât de mult timp, iar acum, chiar înainte de eliberare, să plec!... Mi-am închipuit că sunt în Kazan, într-o cameră caldă, departe de bombe şi foame – şi m-am imaginat în rolul – nu de parazit, dar nici de chiriaş: o femeie bătrână de care nimeni nu are nevoie. Şi am luat decizia să nu plec nicăieri. Nicăieri[38]!

Clasicista Olga Fridenberg a încercat să plece cu mama ei oarbă, de 80 de ani, dar a renunţat când trenul supraaglomerat în care se afla s-a oprit fără nicio explicaţie timp de patru zile

pe drumul spre Osinoveț. Mituind un paznic cu ultima ei feli de pâine, a reușit să coboare cu bagajele și mama și să s întoarcă în apartamentul lor gol și în plină dezordine, unde ai rămas tot restul războiului.

Obligați să-și transforme în grabă cât mai multe bunuri î bani gheață sau alimente, evacuații așezau mese cu tot felul d obiecte pe caldarâm sau în ferestrele apartamentelor de l parter (era uimitor, gândea Grecina, cât de multe lucruri vech și frumoase mai aveau oamenii de vânzare). Dmitri Lihaciov rămas fără permis de ședere și căruia i se dăduse un preaviz d trei zile pentru a pleca după interogatoriul de la Casa Mare urmărea un șuvoi de potențiali cumpărători cum scotoces printre lucrurile din apartamentul familiei: „La prețuri de nimic au cumpărat candelabre, covoare, setul de scris din bronz, cut de malahit, fotolii de piele, sofaua, lampadarul cu bază de oni cărți, cărți poștale cu vederi din diferite orașe – toate lucrurile pe care tatăl și mama mea le adunaseră înainte de Revoluție". Î total, după vânzare, a adunat numai 10 000 de ruble, din car 2 000 s-au dus pe șase saci de cartofi[39].

Plecările au redus populația civilă a Leningradului la cea unui mic oraș de provincie. Cu 3,5 milioane de locuitori înaint de război, aceasta a scăzut la aproximativ 1 milion în aprilie 1942, la 776 000 până la sfârșitul lui august și la 637 000 până la sfârșitul anului[40]. Raidurile aeriene și bombardamentele a încetat în timpul verii, atmosfera era liniștită și domestică aproape rurală. În parcuri, femei cu basmale pe cap săpa rânduri de verze cu frunze crețe. Băieții pescuiau pe cheiur marinarii mergeau cu bicicleta pe mijlocul străzilor, răsturnân paturile de fier care împrejmuiau, pe post de garduri, craterel de bombe și grădinile de legume. La Ermitaj, personalul că mobila tapițată cu mătase afară, la soare, periind-o și curățând- de stratul gros de mucegai de un verde-sulf. Porticul Sf. Isaa unde fuseseră depozitate comorile de la Pavlovsk, arăta „ca

stradă lăturalnică din Neapole", cu tapiserii şi covoare atârnând pe frânghii de rufe întinse între stâlpii lustruiţi de granit. În curtea Palatului Iusupov, pacienţii spitalului bolnavi de scorbut, cu pielea plină de echimoze, se încălzeau la soare în izmene, indiferenţi la sexualitate ori jenă. Unii găseau liniştea reconfortantă, o amintire a vacanţelor în satele bunicilor. Alţii, ca Vera Inber, abia întoarsă dintr-o călătorie la Moscova, o găsea opresivă şi dezolantă: „Oraşul este liniştit şi atât de pustiu încât te sperie... Cum poate cineva să scrie într-un asemenea oraş! Până şi în timpul bombardamentelor era mai uşor[41]". Pentru Olga Fridenberg, care îi scria vărului ei Boris Pasternak, era „mai curat decât a fost vreodată un alt oraş" – „sterilizat", „sacru" – dar şi „fără niciun germene de viaţă în el. Fără femei gravide, fără voci de copii... Un clopot din care a fost pompat tot aerul"[42].

Leningradul se transformase într-un oraş de femei, care acum reprezentau trei sferturi din populaţie şi majoritatea muncitorilor din toate sectoarele productive, cu excepţia producţiei de arme şi construcţiei de nave[43]. (Instalarea unei conducte de combustibil sub Lacul Ladoga, terminată în iunie, a permis centralelor electrice şi fabricilor să reia producţia limitată.)

Şeful securităţii de la Ermitaj se plângea că înainte de război avea 650 de gărzi, iar acum avea 64, „o trupă puternică, alcătuită în majoritate din femei bătrâne de 55 de ani sau mai mult, plus câteva de 70 de ani. Multe sunt invalide care păzeau pe vremuri sălile... câteodată cel puţin o treime din ele sunt în spital"[44]. Cekrizov a preluat fără voia lui un grup de 18 femei, foste funcţionare şi bibliotecare, la Şantierul naval Sudomeh – nu erau de niciun folos, bombănea el, cu excepţia faptului că făceau curat. Peste vreo două luni, şi-a înghiţit vorbele, pentru că instruise cu succes mai bine de 100 de gospodine care acum lucrau ca strungari, metalurgişti şi sudori. Nu numai că lucrau,

admitea el, dar „lucrau bine"[45]. De asemenea, șantierul a angaja peste 200 de copii sub vârsta de 18 ani, toți orfani ori fără u părinte în oraș.

Acum erau mai multe alimente și mai puține guri de hrăni iar majoritatea leningrădenilor mâncau, după standardel sovietice, aproape normal („Un sistem destul de bine organiza de subnutriție", cum spunea, cu sarcasm Ghinzburg). Pe lâng pâine, carne, grăsime și zahăr, pe cupoane au început să fi obținute mici cantități de sare, vin, ceapă uscată, ciuper uscate, merișor, pește sărat, cafea și chibrituri. În cantinele di fabrici, oamenii nu mai lingeau farfuriile, deși încă mai dădea cu degetul pe marginea lor și o urmăreau pe chelneriță cu och flămânzi. Rata mortalității, deși încă de multe ori mai mar decât înainte de război, a început să scadă constant, ia insuficiența cardiacă (un efect secundar al malnutriției severe a depășit „distrofia" ca unic mare ucigaș[46].

Adaptarea psihică a durat mai mult. Oamenii încă se mira că nu mai vedeau cozi la magazinele alimentare – „ca un or care se pregătește să ridice o valiză grea", scria Ghinzburg, „ descoperă că aceasta este goală". Cuvintele: „Îmi este foame până recent atât de pline de disperare, au revenit foarte încet vechea lor funcție de a exprima dorința obișnuită de a lua mas Cei mai mulți leningrădeni erau încă extrem de slăbiți – recu perarea lor era la fel de fragilă, cum a spus Boldîrev desp familia lui, ca o pânză de păianjen, care poate fi în orice m ment ruptă de o insectă care trece pe acolo. Atunci când nepot de 15 ani al Annei Ostroumova-Lebedeva, un supraviețuitor venit să-i facă o vizită la sfârșitul lunii mai, aceasta a fost șoca „palid ca un cadavru, trăgându-și picioarele, îngrozitor de sl în baston; părul îi căzuse și avea capul acoperit cu un puf al (Cum era de așteptat, a început să picteze, realizând „un stuc bun cu copaci, cer și părți ale Departamentului de Anatomie" Oamenii cu adevărat sănătoși încă ieșeau în evidență, mai a

în băile publice deschise din nou. Berggolţ a văzut o tânără cu pielea netedă, cu pieptul mare asaltată de femei numai piele şi os, care o loveau peste spate, şuierând printre dinţi că probabil este amanta unui administrator de cantină ori o lucrătoare hoaţă de la vreun orfelinat, până ce fata a ieşit din bazin şi a fugit[48].

În timp ce lumea îşi revenea, câţiva oameni, o minoritate, au continuat să moară de foame, fie pentru că trupurile lor nu mai puteau să se vindece, fie pentru că se aflau în afara sistemului raţiilor. Din primăvară, deşi nivelurile raţiei au crescut în mod gradat, era mai greu să obţii o cartelă. O reînscriere generală în aprilie a redus numărul de cartele aflate în circulaţie, regulile care îi excludeau pe cei fără permise de şedere au fost sever aplicate, iar cartelele celor fără locuri de muncă au fost retrase pentru a fi obligaţi să se evacueze[49]. „Nu este o măsură medievală, cum era în iarnă", scria Berggolţ in iulie,

> însă aproape în fiecare zi vezi pe cineva sprijinit de un zid – extenuat sau pe moarte. Ieri, pe Nevski, pe treptele Gosbank, o femeie zăcea într-o baltă de urină. Doi poliţişti o ridicau de subsuori, iar picioarele ei, ude şi urât mirositoare, se târau pe asfalt în spatele ei.
>
> Iar copiii, copiii din brutării! Oh, iată-i pe aceştia – o mamă şi fiica ei de trei ani, cu faţa imobilă, brună, ca de maimuţă. Nişte ochi imenşi, de un albastru transparent, îngheţaţi, privind fix în faţă, acuzatori şi disprefuitori. Mica ei faţă crispată era întoarsă uşor în sus şi într-o parte, iar mâna murdară, inuman de brună, nemişcată, cerşind... Ce acuzaţie adresată nouă, tuturor – culturii noastre, vieţii noastre! Ce judecată – nu putea exista ceva mai lipsit de milă[50].

Lazarev era bântuit de o adolescentă înfometată care se apropiase de el în faţa unui magazin alimentar, cerşind o bucată de pâine cu care să mănânce un cap de hering şi spunându-i că

„trăia fără cartelă". I-a dat suplimentul la rația pentru famil lui și s-a uitat după ea în ziua următoare, dar nu a mai văzut niciodată. Redactorul unui ziar editat de o fabrică a luat u copil înfometat de pe stradă:

> Dimineață, în drum spre serviciu, am văzut un băiețel singur. Suspina când și când și am fost surprins de mersul lui nesigur. M-am apropiat de el și mi-a spus, printre suspine, că mama lui plecase, că nu avea nimic de mâncare până seara. Era evident că nu mai raționa. Mintea lui o luase razna. Îmi tot vorbea despre tatăl său și m-a rugat să-i arăt drumul spre front. Voia să-și găsească părintele, dar nu știa cum să ajungă acolo[51].

Ca și cei „plecați" în Gulag, oamenii care încă sufereau d foame erau un fel de memento îngrozitor al condiției de murito obiecte ale batjocurii disprețuitoare, ca și ale compasiunii. Fii și nepoata lui Lazarev au învățat următoarea poezie popular adaptată după textul unui cântec pentru copii de dinainte d război:

> Un distrofic mergea
> Cu o privire tâmpă
> Într-un coș ducea un dos de cadavru.
> „Am carne de om pentru prânz,
> Bucata asta o să-mi ajungă!
> Câh, foame plină de tristețe!
> Și pentru cină, clar
> O să am nevoie de un copilaș.
> O să-l iau pe cel al vecinilor,
> Am să-l fur eu din leagăn"[52].

Pentru a scăpa de sentimentul inutilității fizice, șefii îi folose pentru a îngroșa rândurile contingentelor de „voluntari" ca

munceau în afara oraşului în taberele de tăietori de lemne şi în minele de turbă. Boldîrev, care acum lucra la Biblioteca Publică, critica aspru trimiterea în minele de turbă a unei colege, „distrofică de gradul doi", o „fiinţă demnă de milă, neîndemânatică", incapabilă să sape zece ore pe zi. „Muncă!", scria el mânios în jurnal, „după o zi de muncă, ei cad din picioare. Mâine trebuie să se ducă acolo. Cruzime, cruzime fără sens." Peste patru săptămâni, aceasta s-a întors şi i-a spus cum fusese:

> Pentru cei puternici este bine acolo – pâine în plus, prânzul. Barăcile sunt încălzite şi au lumină electrică. Mulţi au luat în greutate şi au cerut să rămână şi peste iarnă – regimul de lagăr, desigur, nu îi supără. Însă cei slabi sunt nenorociţi, căci dacă nu îţi faci norma, îţi taie raţia. Nefericita noastră bibliotecară – care abia putea să stea în picioare înainte de a pleca – primea doar o singură farfurie cu supă de grâu pe zi. Şi asta în prima categorie de cartele – cu alte cuvinte, nu primea nici măcar raţia care i se cuvenea. Acesta este sistemul. Peste tot, tot timpul, cei slabi sunt călcaţi în picioare şi reprimaţi, din principiu. „Distrofic" s-a transformat într-un cuvânt injurios – la locul de muncă, pe stradă, în tramvai. Distroficii sunt dispreţuiţi, persecutaţi, culcaţi la pământ. Dacă vrei să obţii o slujbă, prima condiţie este să nu arăţi ca un distrofic. Aceasta este morala celui de-al doilea an al asediului[53].

20

Simfonia Leningradului

Pentru guvernele american şi mai ales britanic, parteneriatul cu sovieticii a fost întotdeauna tensionat şi dificil. În primii doi ani ai războiului (pe care chiar şi cei mai puţin naţionalişti ruşi preferă să-i uite), Uniunea Sovietică a fost nevoită nu numai să se dedice în mod public revoluţiei în lume, dar s-o facă în alianţă cu Hitler. Opinia publică a fost foarte nemulţumită când URSS a invadat Finlanda, iar guvernele britanic şi francez au luat în considerare în mod serios trimiterea unei forţe expediţionare în apărarea finlandezilor. Numai atunci când a fost invadată la rândul ei de Germania, Uniunea Sovietică s-a transformat brusc din duşman în prieten.

La auzul veştilor, Churchill a profitat imediat de ocazie pentru a prezenta această schimbare publicului; avea nevoie ca oamenii să facă deosebirea între poporul rus şi guvernul rus. A făcut-o pentru prima dată într-un discurs transmis la radio în seara începerii Operaţiei Barbarossa, declarându-şi în mod memorabil sprijinul pentru ruşii obişnuiţi – „Văd cele zece mii de sate ale Rusiei... unde există încă bucurii primordiale, unde fetele râd şi copiii se joacă" –, în timp ce continua să condamne regimul – „Nimeni nu a fost un adversar mai constant decât mine al comunismului... Nu voi retrage niciun cuvânt din cele pe care le-am spus despre acesta"*. Agenţiile de informaţ

* În particular era mai cinic: „Dacă Hitler invada Iadul", i-a spu secretarului particular mai târziu în aceeaşi seară, „aş fi putut cel puţin fac o referire favorabilă la Satana în Camera Comunelor".

guvernamentale au fost instruite să facă la fel, dar era greu să se mențină un echilibru. BBC, obligată să transmită o cantitate generoasă de material rusesc, dar să evite ideologia, s-a limitat mai ales la clasicii din secolul al XIX-lea (o adaptare radiofonică a piesei *Război și pace*, cu Celia Johnson în rolul Natașa și Leslie Banks în rolul Pierre, a fost un succes), cântece populare și Rimski-Korsakov. Abia după șase luni corporația a primit permisiunea de a transmite „Internaționala" („ni s-a cerut să nu exagerăm"), iar „vorbitorilor" li s-a recomandat să se limiteze la subiecte istorice mai îndepărtate, mai ales dacă erau de stânga. În legătură cu Bernard Pares, distinsul fondator al School of Slavonic and East European Studies de la London University, s-a decis că nu putea „face prea mult rău dacă vorbea despre Petru cel Mare etc."[1]. Foamea în masă din Leningrad – dincolo de observația ocazională că orașul se afla „într-o situație dificilă în ceea ce privește alimentele" – nu a fost deloc menționată. În schimb, au fost scoase în evidență pierderile culturale ale orașului (Inber a scris un articol moralizator, pentru uzul străinătății, despre stricăciunile produse de obuze unui bust al lui Roentgen, inventatorul razelor X) și apărarea înverșunată a acestuia. Profesorul Ogorodnikov a transmis felicitări frățești – „purtând o manta de infanterist, cu o pușcă în mâini" – lui Astronomer Royal (directorul Royal Greenwich Observatory)[2]. Propunerea ca BBC să transmită programe în limba rusă direct în Uniunea Sovietică nu a avut niciu rezultat: atunci când sugestia i-a fost prezentată lui Maiski, conform lui Anthony Eden, ambasadorul sovietic „s-a speriat ca un mânz"[3].

La începutul anului 1942 au sosit vești despre ceva care promitea să transceadă toate aceste dificultăți – o nouă simfonie, compusă în Leningradul asediat, de către Dmitri Șostakovici. Deși părea un tinerel cu meșa lui și ochelarii rotunzi are îl făceau să semene cu o bufniță, Șostakovici avea 34 de ani la izbucnirea războiului. Copil precoce, se înscrisese la

Conservatorul din Leningrad (pe atunci Petrograd) la vârsta d 13 ani și intrase în lumea muzicală sovietică șase ani mai târzii când marele dirijor german Bruno Walter a acceptat să dirijez prima lui simfonie. În 1936, cariera sa a făcut un mare pa înapoi, când *Lady Macbeth din Mțensk*, premiată cu doi ani m înainte, a fost brusc denunțată de *Pravda* ca „harababură, n muzică". După ce a petrecut ultima parte a anilor 1930 temâr du-se mereu că va fi arestat, a fost (la fel ca Anna Ahmatova reabilitat odată cu invazia germană. A scris cântece pentr armată și a săpat tranșee, a cerut să intre în „Poporul înrolat", a fost fotografiat pe acoperișul Conservatorului, purtând cască de pompier din alamă, absurdă și demodată. La 17 sep tembrie – la o săptămână după începerea asediului –, a fo invitat la Casa Radio pentru a realiza o emisiune naționali bazată pe un text care se voia ecoul editorialului din *Leningrad skaia Pravda* „Dușmanul se află la porți" din ziua precedent Vorbea, le-a spus ascultătorilor, de pe linia frontului. Însă, de o bătălie pe viață și pe moarte se ducea în afara zidurilo orașului, în interior viața continua ca de obicei, așa cum dovedește faptul că abia cu două ore mai înainte termina primele acorduri ale unei noi simfonii.

Prima persoană care a auzit o schiță a simfoniei, într-o „ cenușie ca oțelul, deprimantă" cu șase săptămâni mai înainte fost secretarul său, Isaak Glikman:

> Mi-a spus că voia să aud primele acorduri ale noii sale lucrări. După un moment de ezitare, a cântat introducerea și o variație a temei care descrie invazia fascistă. Eram amândoi extrem de agitați; era un eveniment rar ca Șostakovici să cânte cu o asemenea emoție. După aceea am stat o vreme în liniște, întreruptă în cele din urmă de Șostakovici cu următoarele cuvinte (le-am notat): „Nu știu care va fi soarta acestei piese". După o altă pauză a adăugat:

„Presupun că acei critici care nu au nimic mai bun de făcut mă vor condamna pentru că am copiat *Bolero*-ul lui Ravel. Ei bine, treaba lor. Aşa aud eu războiul"[4].

La fel de impresionat a fost compozitorul Bogdanov-Berezovski, aflat într-un grup de muzicieni pe care Şostakovici îi invitase în apartamentul lui pentru a participa la un fel de repetiţie la două zile după emisiunea lui.

În unanimitate, l-am rugat să ne cânte din nou. Dar sirenele au sunat – o altă alarmă de raid aerian. Şostakovici a sugerat să facem o scurtă pauză în timp ce i-a ajutat pe soţia şi pe copiii lui, Galina şi Maksim, să coboare în adăpostul antiaerian. Rămaşi singuri, am aşteptat în tăcere. Niciun cuvânt nu părea potrivit cu ceea ce tocmai auzisem[5].

Realizând valoarea propagandistică a noii opere, la începutul lui octombrie, autorităţile i-au evacuat pe Şostakovici şi familia lui pe calea aerului la Moscova. De acolo au plecat, cu un tren supraaglomerat (timp de o jumătate de oră oribilă, a crezut că a pierdut manuscrisul simfoniei), în oraşul Kuibîşev de pe Volga. Acolo, în pofida faptului că împărţea cu alte persoane locuinţa şi a neliniştii disperate pentru soarta mamei, surorii şi rudelor prin alianţă lăsate la Leningrad, Şostakovici a terminat orchestraţia la Simfonia a şaptea.

Diversele premiere – la Kuibîşev pe 5 martie 1942, la Moscova (în Sala Coloanelor de la Kremlin) pe 29 şi la Londra şi New York în iunie şi iulie – au făcut senzaţie. „Simfonia a şaptea", scria *Pravda* după spectacolul de la Kuibîşev, „este creaţia conştiinţei poporului rus... Hitler nu l-a speriat pe Şostakovici; Şostakovici este un bărbat rus[6]." Olga Berggolţ a fost la concertul de la Moscova şi îşi dorea cu ardoare ca soţul ei decedat să fi fost şi el acolo – „Oh, ce rău îmi pare că nu pot

vorbi cu Kolea despre asta. Cât este de teribil și de nedrept că
nu o poate auzi... Înăuntru am plâns tot timpul, ascultân
prima parte, și am fost atât de epuizată din pricina tensiunii d
nesuportat că secțiunea din mijloc a dispărut cumva. Oare a
auzit-o cei din Leningrad?[7]". Pentru Alexander Werth, care
ascultat-o și el la Moscova, simfonia reflecta „o milă infinit
pentru poporul rus", iar marșul sinistru cu flaute și tobe, repet
de 11 ori, din ce în ce mai tare, sentimentul că „dracul gol, c
toată puterea lui uluitoare, arogantă, inuman de înfricoșătoare
cotropise țara[8].

Premiera simfoniei la Londra – care a avut loc cu ocazi
comemorării unui an de la Operația Barbarossa – a fost trans
misă în tot imperiul. Primele acorduri, a intonat spicherul cu
voce „sinceră" și „entuziastă", cum fusese instruit, introducea
două teme. Prima era „sinceră și fermă, precum fețele simpl
arse de soare, ale milioanelor de femei și bărbați sovietici ca
s-au adunat duminică 22 iunie anul trecut, în toiul unei vieți pa
nice, pline de bucurii". A doua simboliza invazia germanilor:
„tema fasciștilor – brutali, lipsiți de sentimente, implacabil
(Referirile la natura „insidioasă" și „sardonică" au fost tăiate d
scenariu.) „Dacă aveți urechi de auzit și inimă de simțit",
conchis spicherul pe un ton răsunător, „sunt sigur că veți fi
acord că această muzică spune povestea unui eroism sublim
unei credințe neclintite în victorie[9]." A urmat concertul s
bagheta lui Sir Henry Wood, pentru care 6 000 de oame
umpluseră Albert Hall.

La New York simfonia a provocat o dispută între ma
dirijori Leopold Stokowski și Arturo Toscanini; ambii au fă
lobby pe lângă Ambasada sovietică pentru a avea onoarea d
dirija primul acest concert. Toscanini și Orchestra lui de la N
au câștigat și, deși Șostakovici a criticat în particular interp
tarea acestuia („A mărunțit totul și a turnat un sos dezgustă

pe deasupra"), milioane de americani au stat lipiți de aparatele de radio. Revista *Time* a sărbătorit evenimentul publicând fotografia „pompierului Șostakovici" pe copertă, cu legenda: „Printre bombele care explodau în Leningrad, el a auzit acordurile victoriei". În timpul stagiunii 1942-1943, simfonia a fost cântată de 62 de ori în Statele Unite ale Americii, multe concerte transformându-se în demonstrații publice de sprijin pentru deschiderea unui al doilea front. Hotărât să nu fie întrecut din nou de NBC, CBS a plătit guvernului sovietic 10 000 $ pentru simfonia pe care Șostakovici urma să o compună. Însuși Șostakovici, deși ridicat în slăvi în presa sovietică, nu s-a lăsat impresionat de toate acestea. „Un nou succes", a spus el mai târziu, „însemna un nou cui în coșciug[10]."

Ultima și cea mai impresionantă premieră a Simfoniei a șaptea a avut loc chiar la Leningrad, pe 9 august 1942. Întrucât cele mai prestigioase orchestre din oraș fuseseră evacuate în timp ce se închidea inelul blocadei, concertul a fost interpretat de Orchestra Simfonică Radio, dirijată de Karl Eliasberg. Deși descompletată din cauza mobilizării, orchestra continuase să țină spectacole în timpul deceselor în masă din iarnă. Avusese ultimul concert cu public (Ceaikovski) la 14 decembrie, în marea sală albastră și albă a Filarmonicii, în care înghețai de frig, și ultima emisiune în direct în ziua de Anul Nou 1942, cu fragmente din *Crăiasa Zăpezii* de Rimski-Korsakov (prim-tenorul I.A. Lapșenkov abia a reușit să-și termine aria și a murit în aceeași seară). Peste câteva săptămâni, Berggolț l-a auzit pe Makogonenko dictând un memoriu: „Șeful orchestrei, primul violonist – mort. Fagot – aproape mort. Primul percuționist – mort"[11]. În total, 22 de membri ai orchestrei pieriseră.

La sfârșitul lunii februarie 1942, Comitetul Radio a anunțat că orchestra a fost reconstituită și a transmis un apel, rugându-i pe toți muzicienii rămași în oraș să se prezinte pentru

înregistrare. Atunci când au venit numai 16, Eliasberg a ieși din *staționarul* lui din Hotelul Astoria și a bătut din ușă în uș la toate apartamentele, insistând ca toți cei aflați la pat să s ridice în picioare. Primele repetiții, își amintea o oboistă, dura numai 40 de minute, iar ei îi era rușine să vadă fețele prietenilo murdare de funingine, cu păduchii mișunând pe gulerel cămășilor. Li se dădea de mâncare, dar cei mai mulți luau ce er în plus acasă, pentru familiile lor. Un prim concert – valsuri ș fragmente din *Spărgătorul de nuci* și *Lacul lebedelor* – a avut lo la 5 aprilie, în vastul Teatru Aleksandrinski. Oboista l-a urmări pe Eliasberg cum urca pe podium:

> Karl Ilici avea o ținută rigidă, în frac. Dar când a ridicat brațele, mâinile îi tremurau. Am avut sentimentul că era o pasăre care tocmai fusese împușcată, că în orice moment are să se prăbușească la pământ... După un timp, mâinile s-au oprit din tremurat, iar el a început să dirijeze.
>
> Când am terminat prima piesă, publicul a început să aplaude, dar nu se auzea niciun sunet, deoarece toată lumea purta mănuși. Privind spectatorii, nu îți puteai da seama cine era bărbat și cine femeie – femeile erau înfofolite din cap până în picioare, iar bărbații purtau eșarfe și șaluri ori chiar haine de blană de damă. După aceea am fost cu toții foarte inspirați, deoarece știam că ne-am făcut datoria și că munca noastră va continua[12].

Repetițiile pentru simfonia lui Șostakovici au început ! jumătatea lui iulie, cu numai câteva săptămâni înaintea pr mierei. Cu o partitură pentru opt cornuri de armonie, șa tromboane, cinci timpane, două harpe și minimum 62 c instrumente cu coarde, simfonia depășea cu mult resurse Orchestrei Radio, deși au fost aduși trompetiști (alămuri) d orchestrele militare, dându-li-se cartele de muncitori manua

Microfilmul partiturii a venit pe calea aerului din Suedia și fiecare muzician și-a copiat de mână partea lui. Interpreților bărbați li s-au dat jachete, iar femeile au primit rochii negre – deși arătau, își amintește oboista, ca și cum ar fi atârnat pe umeraşe. În dimineața concertului – data era prima aniversare a zilei în care se spunea că Hitler plănuise să organizeze un banchet al victoriei la Astoria –, generalul Govorov a pus la punct o operație specială, pentru a preveni întreruperea din cauza raidurilor aeriene sau a barajelor. În marea sală de concerte plină de oficialități, spectacolul în sine a fost mediocru, dar atmosfera era copleşitoare. „Unii au plâns", își amintea o femeie din public,

> deoarece era singurul mod în care își puteau exterioriza emoția, alții pentru că trecuseră prin ceea ce muzica exprima acum cu o asemenea forță, mulți pentru că îi plângeau pe cei pe care îi pierduseră, mulți fiindcă erau copleșiți de simplul fapt că se aflau acolo, în Filarmonică.

La final, toată lumea s-a ridicat în picioare: „Era imposibil să asculți stând jos. Imposibil"[13]. Germanii asediatori, auzind muzica răsunând în difuzoare dincolo de *no-man's-land*, se spune că au realizat în acel moment că războiul din Est nu va fi niciodată câștigat – Leningradul era invincibil și la fel era Maica Rusia.

Este o poveste minunată, dar se pare că rezonează mai degrabă în retrospectivă decât a făcut-o printre leningrădeni în acea vreme. Puțini dintre cei care au ținut un jurnal menționează concertul și o fac numai în trecere. Cameleonica Simfonie a șaptea – deopotrivă, amenințătoare, iritantă, înfricoșătoare și transcendentă – poate că se potrivea mai bine cu vara lui 1941, când a scris-o Șostakovici, decât cu amorțitul, vidul an 1942.

Vera Inber, care a asistat la premiera de la Leningrad, scria jurnalul ei la întoarcerea acasă: „Apropierea tancurilor germa huruind – asta a fost. Însă concluzia strălucitoare încă nu întrezărește"[14]. Mai târziu, simfonia a devenit un instrument timpul Războiului Rece, reprezentată până la saturație în Uniun Sovietică și ignorată ca o bombastică parte a stalinismului Occident. Șostakovici a reușit să clarifice lucrurile num postum, prin intermediul memoriilor scrise de prieteni. Cân a compus faimosul marș „fascist" pentru flaut și instrumen de percuție, a explicat el, i-a avut în minte nu numai pe naziș ci și pe „alți inamici ai umanității... Simt o compasiune eter pentru cei care au fost uciși de Hitler, dar nu mai puțină mi pentru cei omorâți din ordinul lui Stalin. Am suferit pentr fiecare om care a fost torturat, împușcat sau a murit de foam Au fost milioane de astfel de oameni în țara noastră înainte c începerea războiului cu Hitler[15]".

Celălalt mare adevăr care trebuie restabilit în legătură c anul 1942 este cel referitor la copiii din Leningrad. La început asediului, copiii în vârstă de 12 și sub 12 ani reprezentau st 20% din populația civilă a Leningradului, care era de 2,4 mi oane de locuitori. În mai, 170 000 fie muriseră, fie fusese evacuați pe Drumul pe Gheață și alte mii erau orfani ori răm pe drumuri[16]. Una dintre cele mai frecvent citate însemnări d timpul blocadei, mâzgălită cu stiloul pe paginile unei agen de buzunar cu adrese, este cea a Taniei Savicheva, în vârstă 12 ani:

> 28 decembrie 1941 la 12.30 a.m. – a murit Jenia. 25 ianuarie 1942 la 3 p.m. – a murit bunica. 17 martie la 5 a.m. – a murit Lioka. 13 aprilie la 2 a.m. – a murit unchiul Vasia. 10 mai la 4 p.m. – a murit unchiul Lioșa. 13 mai la 7.30 a.m. – a murit mama. Familia Savicev a murit. Toată lumea a murit. Numai Tania a rămas.

Începând cu luna ianuarie, echipe de muncitori din apărarea civilă, în majoritate tinere femei de 30 sau 20 de ani, mergeau în apartamentele „morților", adunând copii precum Tania. Aceștia erau duși în centre conduse de miliție, similare celor deschise cu cinci ani în urmă pentru copiii victimelor epurărilor. Din aceste centre, copiii mai mici, în vârstă de trei până la 13 ani, erau transferați în cele 130 de noi case de copii (98 în oraș, 32 în satele și orașele din jur) care s-au deschis din ianuarie până în martie. Până la sfârșitul anului, 26 250 de copii fuseseră instituționalizați, 54% din ei orfani, 30% cu un singur părinte aflat în armată[17].

Copiii mai mari au fost înrolați în echipele de apărare civilă ori în fabrici, direct sau prin intermediul școlilor profesionale. Galina Vișnevskaia, în vârstă de 14 ani, abandonată la Kronstadt de tatăl și de mama vitregă, s-a alăturat unei brigăzi de apărare civilă alcătuită numai din femei. Locuia în barăci, purta o salopetă albastră și a învățat să care scânduri, să sape după țevi sparte, să bea votcă, să fumeze *mahorka* și să cânte jazz pentru marinari. „Nu era", scrie în memoriile ei, „un institut pentru tinerele fete din aristocrație... Am ajuns să cunosc viața așa cum este de fapt – viața pe care nu aș fi cunoscut-o niciodată în alte condiții[18]."

Un alt copil unic supraviețuitor, în vârstă de opt ani la acea vreme, a fost Irina Bogdanova. Familia ei fusese deja înjumătățită de Teroare, în timpul căreia bunicii paterni fuseseră exilați la Arhanghelsk, iar tatăl ei, jurnalist la *Leningradskaia Pravda*, se sinucisese. Irina – o fată plinuță, drăguță, cu șosete albe și cu codițe blonde – a fost crescută de mama (geolog mai mult absent), de mătușa și de bunica ei într-un apartament din strada Barmaleev, în raionul Petrogradski. În februarie 1942, persoanele adulte au sucombat una după alta, din cauza dizenteriei, lăsând-o pe Irina singură cu cadavrele mamei și bunicii. A fost

găsită zece zile mai târziu de o muncitoare de 21 de ani
apărarea civilă, care a dus-o la miliție cu hainele, pantof
cartela nefolosită. („Gândiți-vă, în acele condiții, cât a fos
cinstită, căci nu a luat-o!", exclamă acum Irina.) În formul
de înregistrare cineva a scris mai întâi „băiat" și apoi a corec
„fată". Zilele pe care Irina le-a petrecut singură sunt o pată a
primul lucru pe care și-l amintește este că mergea într-o cam
mare, luminoasă și realiza faptul că fata cu care dormea în
murise. Nu era ceva neobișnuit: dintre cei 4 508 de copii pri
în zece orfelinate din suburbii, 682 au murit, cei mai mulți d
câteva zile de la primire[19].

În primăvara și vara lui 1942, orfelinatele – 38 080 de c
în total – au fost evacuate pe „continent"[20]. Pasați între
ministrațiile locale suprasolicitate, adesea călătoreau
multe săptămâni, ajungând până la urmă la țară, departe
personal medical calificat sau de mijloace de comunicare.
caz extrem a fost cel al Casei de Copii nr. 82, ai cărei 135
orfani au fost cazați în două cabane mici, neluminate, dint
mică așezare din vestul Siberiei, la 25 de kilometri de cel
apropiat telegraf și la 800 de kilometri de linia de cale ferat
Irina a fost evacuată cu Casa de Copii nr. 57 într-un sat
regiunea Iaroslavl. Acolo viața era, își amintește ea, „gr
dar bună". Copiii dormeau pe saltele de fân, erau puși
muncească la adunat de ciuperci și fructe de pădure – nu av
voie să mănânce nimic până ce nu își realizau norma – și e
pedepsiți dacă erau prinși furând mâncare. Irina a trebuit s
ceară iertare în fața întregii școli după ce a fost prinsă în ti
ce se întorcea acasă de la brutărie desprinzând coaja de p
pâine și amestecând-o cu muguri de pe ramurile lămâilor c
creșteau pe marginea drumului: „Erau foarte dulci și lipici
și atât de buni cu pâine – îmi amintesc gustul chiar și acum

Pentru copii ca și pentru adulți, desigur, recuperarea implica mult mai mult decât rații mai bune. Supraviețuitorii își amintesc anxietatea persistentă, monotonia, neîncrederea în adulți și obsesia pentru mâncare. Întrebată dacă îi place turta dulce, o fată evacuată în Urali nu a înțeles întrebarea: „Îmi amintesc că stăteam acolo și mă întrebam – Ce înseamnă oare «frumos» ori «nu e frumos»?... Ce înseamnă fraza «Nu vreau să mănânc»?". Noaptea se strecura afară și săpa într-un câmp din apropiere după pâine, care, credea ea, crește în pământ, precum cartofii. „Credeam că nu trebuie decât să sap o groapă mică și acolo am să găsesc o pâine proaspătă. Am s-o iau și am să mănânc pe săturate[23]." O pediatră le-a dat copiilor, pe răspunderea ei, materiale de desenat: unul a desenat un cadran de ceas, cu legenda: „Acesta este ceasul nostru. El ne spune când putem mânca următoarea bucățică de pâine"; altul, un băiat de nouă ani, a desenat un pătrat mare, negru[24]. O concurentă la un concurs de povestiri și-a imaginat legumele pe care le cultiva pe loturile de la școală ca pe niște omuleți cu picioare și capete verzi, care alergau în sus pe scările unui bloc pentru a salva o fată subțirică, cu părul de aur, ori alergau printre obuze către o tranșee a Armatei Roșii[25]. Alți copii, în mod obsesiv, adunau firimituri în cutii de chibrituri, deveneau bâlbâiți ori nu vorbeau deloc[26]. Pentru profesoare, unul dintre cele mai îmbucurătoare semne de însănătoșire era atunci când elevii lor începeau din nou să facă tot felul de lucruri năstrușnice. O fată, căreia i s-a spus să se prezinte la directoare pentru că alergase pe stradă, a fost uimită când femeia, de obicei foarte severă, a izbucnit în lacrimi: „Era prima noastră glumă copilărească; însemna că ne întoarcem la viață și asta le făcea foarte fericite"[27].

Salvată de o școală, în postură de profesoară, nu de elevă, a fost Olga Grecina. De la începutul războiului, săpase tranșee,

muncise în fabrică, curăţase zăpada, scăpase ca prin urechi acului de mai multe ori în timpul raidurilor aeriene şi pierduse mama, care murise de foame. Fratele ei, Vovka, vârstă de 16 ani, se transformase într-un străin, apărând apartamentul lor numai rareori, cu lucruri noi, ciudate – hai o bicicletă şi borcane cu roşii sărate, pe jumătate putrezite – care cu multă fantezie pretindea că le împrumutase de la ru ori că le luase din pivniţele de la Smolnîi. „Deja", scria ea, „ mai era acelaşi mic elefant fericit adorat de toate colegele m de şcoală, puţin laş şi nu prea pasionat de lecţii." În mai 194 totul a devenit clar, când a auzit că fusese arestat pentru furt nu numai din magazinele de pâine, a descoperit ea, ci şi de vecini şi rude, inclusiv de la două mătuşi fete bătrâne cărora luase cartelele, promiţându-le să le aducă înapoi cu raţii cuvenite; acestea au murit de foame. În pofida faptului că mers la toate secţiile de miliţie şi s-a alăturat cozilor lun tăcute din faţa închisorii Kresti, Olga nu a avut nicio veş despre fratele ei până în vara anului următor, când a primit înştiinţare oficială că acesta murise de „distrofie" într-un lag din regiunea Iaroslavl.

După arestarea lui Vovka, Olga a suferit o cădere nervoa Obligată să vândă lucrurile de valoare ale familiei unei cole de şcoală lacome (serviciul de ceai de argint de la aniversa căsătoriei părinţilor ei a fost dat pe câteva ruble, o masă d lemn de stejar pe două kilograme de mei), se simţea înconjur din toate părţile de pierderi şi trădare, a început să ai halucinaţii şi să se simtă deprimată. A ajuns să urmeze un c în urma unui apel transmis la radio (era nevoie de perso pentru şcolile de asistente medicale), dar stătea undeva în sp şi dormea:

> Mă trezeam destul de rar şi nu puteam să scriu ori să-mi amintesc nimic. Din fericire, nu erau examene – le-aş fi

picat. Erau acolo câteva fete drăguțe, dar le vorbeam ca un robot – bănuiesc că ele credeau că eram handicapată mintal. Și era de fapt adevărat, de vreme ce nu îmi amintesc nimic din iunie. Nu mai știu ce am mâncat, pe cine am văzut sau vreun alt detaliu al vieții mele de atunci. Nu simțeam că eram pe moarte, ci că eram deja moartă[28].

Salvarea ei a fost Școala cu internat nr. 43, o instituție bine condusă, cu relații, adăpostită într-o frumoasă clădire din secolul al XIX-lea, la o stradă mai jos de Ermitaj, pe Neva (și azi se află tot acolo). Directoarea, care s-a trezit în fața unei tinere de 20 de ani, osoasă, cu ochelari, cu o coadă împletită prinsă în agrafe în vârful capului și șosete cârpite, a trimis-o imediat să sape cartofi la colhozul afiliat la școală, unde a mâncat supă de varză, și-a petrecut zilele moțăind cu „nasul în pământ" și și-a deschis sufletul în fața colegelor, lectori universitari, cea mai mare parte văduve, în timpul serilor lungi. În septembrie, s-au întors în oraș, iar Olga a fost pusă să lipească manuale („Era foarte greu să nu mănânci papul acela, făcut din făină albă") înainte de a i se da în grijă o clasă de 35 de copii de patru ani, „cărora nu le mai era foame și care erau destul de plini de viață". „Nu te ocupi de o turmă de copii", i s-a spus, „îi educi."

Această slujbă a fost una extraordinară. Profesoarele își petreceau tot timpul la școală, alături de 120 de copii între patru și șapte ani. Noaptea – când nu vorbea cu copiii jos, în adăpostul antiaerian – dormeau pe mese puse una lângă alta, iar ziua nu doar predau, ci puneau lemne în sobe, cărau apă cu găleata două etaje din pivnița neluminată a clădirii de alături, spălau și întindeau la uscat cearșafuri (șase din grupul de care se ocupa Olga făceau pipi în pat), curățau toaletele, făceau și strângeau paturile de campanie (de patru ori pe zi, dacă luăm în calcul somnul de după-amiază) și îi rădeau în cap pe copii ca să-i scape de păduchi. Seara, cârpeau hainele copiilor,

refolosind nasturii și elasticul. Nu aveau săpun, nici pastă dinți și atât de puține căni, încât toată lumea bea din farfurioa Personalul participa și la muncă „voluntară" în afara școlii demolarea clădirilor pentru lemn de foc și la golirea ploș într-un spital militar din apropiere. Deși era interzis să v bească în fața copiilor despre război – aceștia trebuiau să „duși într-o lume fantastică, a basmelor și a artei" –, realita își făcea inevitabil simțită prezența printre ei. În timpul pli bărilor, se întreceau pentru proiectilele goale de la tunu antiaeriene de pe *Kirov*, ancorat în apropiere pe Neva, ia pauze o necăjeau pe Olga cu jocurile lor:

> Astăzi copiii au găsit un fel de gaură în curte și au început să sape, cântând: „Haide, haide să săpăm mai repede. Micuții noștri sunt acolo. Germanii i-au ucis pe toți!"
>
> Lida: „Vovoșka al meu e acolo!"
>
> Rufa: „Și Lilenka, ca și bunica mea!"...
>
> Era foarte greu să le faci pe fete să renunțe la jocul acesta. Le fascina și îl reluau iar și iar. Rufa, în vârstă de cinci ani și cea mai mare din clasa mea, era întotdeauna cea care îl începea. Nu fusese la grădiniță mai înainte și locuise cu bunica ei, care adormise și nu mai voise să se trezească. Înainte de asta, fusese Lilenka – probabil o soră mai mică – și ea adormise pentru totdeauna[29].

La început, Olgăi, care nu mai avusese de-a face cu c mici, i s-a părut aproape imposibil să controleze „colecti dar curând a învățat trucurile meseriei. La masă, îi liniște ajutorul unei marionete – un câine cu urechi mari, care fu jucăria ei în copilărie. În timpul raidurilor aeriene, repe poveste de Frații Grimm, cu o oală fermecată din care cu fără încetare casa dulce și aurie, atât de multă că ieșea din și inunda tot orașul. „O mulțime de energie, timp și vigoare

fost cheltuite pentru pregătirile pentru ziua de Anul Nou 1943. În afară de faptul că au recitat poezii care îl lăudau în mod neruşinat pe Voroşilov, distribuite de Secţia învăţământ a oraşului, copiii s-au costumat în fulgi de zăpadă, iepuri şi urşi, iar o profesoară în Snegurocika – Fetiţa de Zăpadă din basmul rusesc, nepoata lui Moş Gerilă – jonglând cu bulgări de zăpadă de vată. Mătuşa Motea, incoruptibila bucătăreasă a şcolii în vârstă de 80 de ani, a făcut *pirojki* din făină adunată cu grijă. Olga a rămas la Şcoala nr. 43 până în toamna lui 1944, înainte de a-şi da examenul de diplomă la Universitate. Asta nu numai că a salvat-o de la disperare, dar i-a oferit „un loc pe lume". „Simţeam că aveam nevoie de oameni", scria ea mai târziu, „şi că ei s-ar putea să aibă nevoie de mine."

21

Ultimul an

Printre obiectivele lui Hitler pentru 1942 se număra Leningradul. Urma să fie atacat, conform Directivei Führerul din 5 aprilie, imediat ce victoria din Crimeea ar fi eliber blindatele şi artileria necesară, într-o operaţie cu numele de cc *Nordlicht* („Aurora boreală")[1]. Ignorând cererile generalilor s pentru o altă încercare de cucerire a Moscovei, Hitler a reiter intenţia sa după cucerirea Sevastopolului, ordonându-i l Manstein să preia comanda a cinci divizii şi a unui tun gigant care se deplasa pe calea ferată, „Marele Gustav", şi să porneas spre nord[2]. „Sankt Petersburg", a reflectat el cu voce tare timpul mesei de prânz câteva zile mai târziu, „trebuie să dispa cât mai repede de pe faţa pământului. Ca şi Moscova. Apoi ru se vor retrage în Siberia[3]." Departe de a se retrage în Siberia, mijlocul lunii august, Armata Roşie a lansat cea de-a pat încercare de a străpunge frontul german de pe malul de sud Lacului Ladoga, concentrându-se pe deja scăldata în sân culme Siniavino, la sud de Şlisselburg. Noile divizii ale l Manstein au reuşit să prevină o străpungere, dar nu să pc nească *Nordlicht*. Între timp, Hitler a lansat Operaţia *Bl* („Albastru"), care se îndrepta în forţă spre sud, către Caucaz Asia Centrală. Rostov pe Don a fost cucerit în ultima săptămâ a lui iulie şi, la jumătatea lui august, Panzerele se îndreptau sp poalele Munţilor Caucaz, încercând să ajungă la ispititoar câmpuri petrolifere de la Baku.

Dincolo de suprafață, totuși, războiul începea să încline balanța în favoarea URSS. Până în toamnă, Wehrmachtul era suprasolicitat: linii de aprovizionare slabe, recruți tot mai tineri și mai neexperimentați, cu generali tot mai servili – „măgari care dau din cap", cum le spunea Speer[4] – în fața Führerului. (Halder și-a dat demisia în septembrie, deplorând „accesele de furie nesănătoasă" ale lui Hitler și „tendința cronică de a subestima inamicul".) Armata Roșie, prin contrast, începea să-și revină. Spre deosebire de Hitler, Stalin a realizat faptul că era mai bine ca deciziile militare să fie lăsate în seama profesioniștilor. Tot mai mult, îi asculta pe generali, iar în octombrie a redus cea mai mare parte a atribuțiilor comisarilor politici care îi urmăreau pe ofițerii de carieră. Proviziile livrate prin Legea Lend-Lease au început să sosească pe cale terestră via Vladivostok și Teheran, nu prin intermediul convoaielor care străbăteau periculoasa Arctică, iar producția de armament a crescut, mai ales cea a robustelor și fiabilelor tancuri T-34 și a pistoalelor-mitralieră PPSh-41.

Componenta delicată a populației Uniunii Sovietice a început să-și spună, de asemenea, cuvântul; Armata Roșie a apelat la femei, care au fost înrolate în număr mare începând cu primăvara lui 1942. Folosite în trupele auxiliare de la începutul războiului, femeile – cele mai multe, ca și bărbații, adolescente sau în vârstă de puțin peste 20 de ani – erau acum instruite ca piloți de luptă sau bombardament, artileriști (servanți tunuri antiaeriene), cercetași, trăgători de elită, deminori și infanteriști. „În dimineața asta", scria Fritz Hockenjos, tulburat, „o santinelă a reperat o femeie care avea o pușcă. Ca să se distreze, a tras în ea. Aceasta s-a ferit, a alergat, s-a întors, a tras în el și a fugit – la fel de bine ca orice soldat bine instruit. Să sperăm că nu voi fi nevoit să am de-a face cu femei ca asta." Mai târziu, în timpul unui atac sovietic lângă Pskov, oamenii lui au raportat că

au văzut femei soldați alergând cu saltele, pe care le aruncau peste sârma ghimpată pentru infanteriștii care le urmau. „Am tras în ele și în infanteriști. Oamenii mi-au spus mai târziu despre toate astea, făcând glume porcoase pentru a-și ascunde jena. Când i-am întrebat cum și-au dat seama că nu erau bărbați, mi-au spus: «Când săreau, totul se clătina»[5]." Până la sfârșitul războiului, 800 000 de femei au fost înrolate în Armata Roșie.

Faptul că soarta războiului din Est se schimba a devenit evident pentru lumea întreagă la Stalingrad, micul oraș de pe Volga – la mai puțin de 200 de kilometri de granița de astăzi dintre Rusia și Kazakhstan – care încă mai este sinonim cu încăpățânarea sovieticilor și încrederea în sine exagerată a naziștilor. Asediat din august 1942, a părut să cadă până la jumătatea lui noiembrie, când Jukov a lansat o ambițioasă contraîncercuire a Armatei a 6-a, comandată de Paulus. Încercarea de la mijlocul lui decembrie de a elibera Armata a 6-a

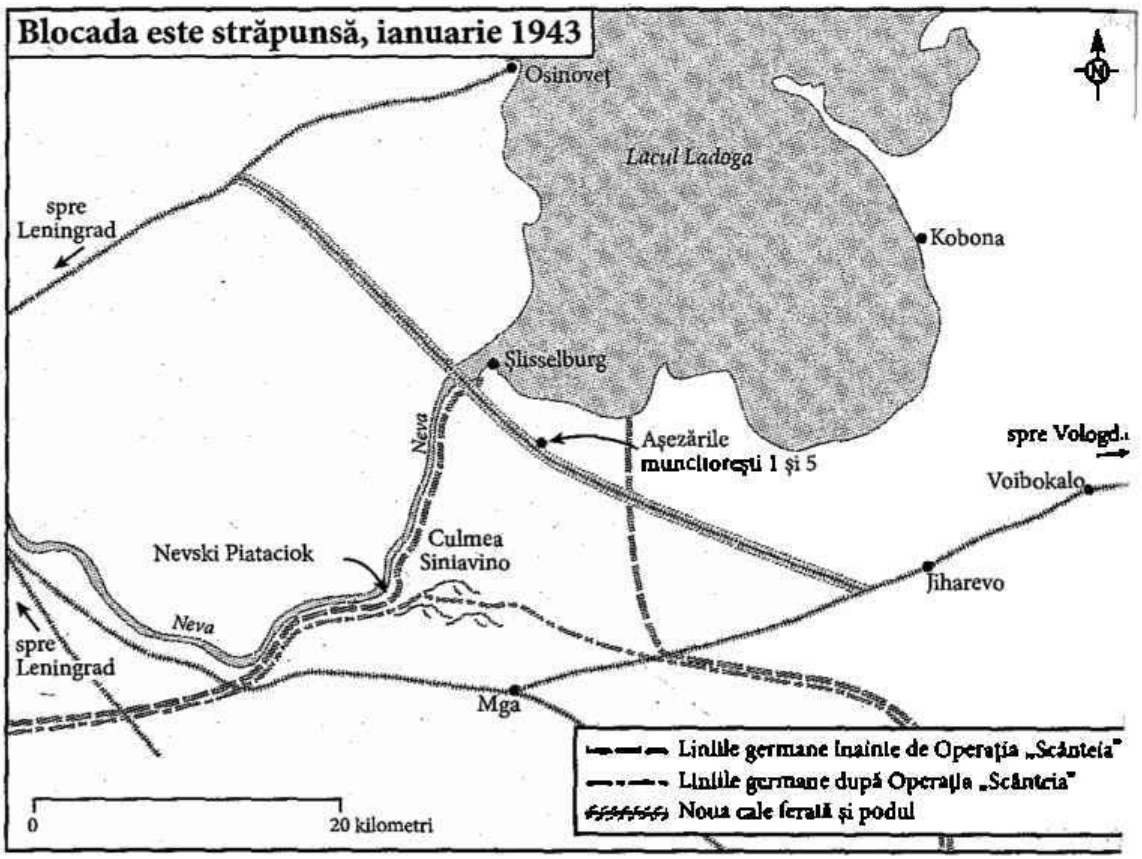

comandată de Manstein, a eşuat şi după încă şapte săptămâni de măcel Paulus s-a predat, împreună cu mai bine de 90 000 de soldaţi. Ceea ce a durut mai mult, urla Hitler în „Bârlogul lupului", a fost faptul că Paulus nu s-a sinucis: „Ce este Viaţa? Viaţa este Naţiunea... S-ar fi putut elibera de toată tristeţea, s-ar fi înălţat în eternitate şi nemurirea naţională, dar el a preferat să meargă la Moscova"[6]. Aceeaşi lipsă de optimism reiese şi din cărţile poştale *Feldpost* pe care Hockejos le trimitea acasă, soţiei: „Nu este important dacă trăim sau nu; este necesar ca *Volk*-ul nostru să trăiască, ca Germania să trăiască".

Pentru Leningrad – acum redus la o cincime din populaţia de dinainte de război – a doua iarnă de asediu nu a semănat cu prima. Din nou, oamenii s-au retras într-o singură cameră încălzită de acele *burjuiki* care scoteau mult fum; au fost sigilate ferestrele şi au făcut depozite de alimente şi lemne de foc. Însă iarna a fost una blândă, mai multe apartamente aveau acum electricitate şi apă, iar raţiile erau la fel ca acelea de la Moscova: nu s-au înregistrat decesele în masă din 1941-1942.

În timp ce bătălia de la Stalingrad era încă în toi, Stalin a ordonat o altă acţiune de eliberare a Leningradului. Operaţia cu nume de cod *Iskra*, „Scânteia", a fost în mod esenţial o mai bine planificată şi echipată repetare a ofensivei de la Siniavino din luna august. Armatele din Leningrad urmau să forţeze Neva în trei puncte de-a lungul fluviului, la sud de Şlisselburg; armatele de la Volhov trebuiau să se îndrepte spre vest, întâlnindu-se cu acestea la sud de Ladoga. O încercare preliminară de a transporta tancurile peste Neva a eşuat, gheaţa dovedindu-se insuficient de groasă pentru a suporta greutatea acestor, iar operaţia a fost amânată pentru 12 ianuarie, când temperatura a scăzut la –15°C. Comandată de Jukov, a început în zori, cu un baraj de două ore efectuat de mai bine de 4 500 de tunuri. De data aceasta tancurile au trecut, pe pontoane ingenios proiectate

care au fost transportate către locul respectiv la adăpostu întunericului și fixate pe poziție cu apă scoasă de sub gheață Până la sfârșitul zilei, un cap de pod de 5 kilometri lungime un kilometru adâncime a fost stabilit pe malul de sud al Neve Până pe 14, cele două fronturi sovietice se aflau la o distanță d numai 5 kilometri unul de altul și la 9.30 în dimineața de 18 ia nuarie s-au întâlnit în cele din urmă, în turbăriile care au intra în istorie sub numele de „Așezările muncitorești nr. 1 și 5", da care în realitate erau avanposturi ale Gulagului. Mai târziu î aceeași zi, Armata Roșie a eliberat Șlisselburg. Era aproap pustiu, toți, cu excepția câtorva sute de locuitori, muriseră d foame, fuseseră trimiși din oraș la muncă forțată ori fugiser odată cu germanii.

În Leningrad, oamenii s-au adunat în jurul difuzoarelor d la colțul străzilor. „O zi extraordinară", scria Vera Inber pe 16

> Tot orașul așteaptă... Se poate întâmpla în orice moment! Oamenii spun că fronturile noastre – cel de la Leningrad și cel de la Volhov – au făcut joncțiunea. Oficial nu se știe nimic... Undeva trag tunurile. Alarma tocmai a sunat. Viața obișnuită sub asediu merge mai departe, dar toată lumea așteaptă. Nimeni nu spune nimic – nimeni nu îndrăznește, căci un cuvânt sau un gest nepotrivit poate ajunge acolo unde ni se decide soarta și poate schimba totul. Sunt uimită și înspăimântată. Nu îmi găsesc locul. Încerc să scriu și nu reușesc[7].

Anunțul oficial a venit peste două zile, în afișele scrise litere de o șchioapă lipite peste tot în oraș. „Blocada a f străpunsă! Blocada a fost străpunsă!", exulta Anna Ostr mova-Lebedeva. „Ce fericire, ce bucurie! Nimeni nu a dor în noaptea aceea. Unii au plâns de bucurie, unii au sărbăt unii au strigat doar... Nu mai eram rupți de patria-mai

Inimile noastre bat la fel[8]!" „Toată lumea se felicită", scria Dmitri Lazarev, „toţi povestesc cum şi de la cine au aflat vestea – cum femeile au ieşit în fugă din clădirea cu birourile conducerii, cum s-au sărutat şi cu cine s-au întâlnit... Nu mai contează raidurile şi bombardamentele, oricât ar fi de grele ori frecvente. Blocada a fost străpunsă – este începutul sfârşitului[9]!"

Era începutul sfârşitului, dar atât. Victoria costase puţin după standardele sovietice (34 000 de morţi, dispăruţi ori capturaţi), dar era departe de a fi completă[10]. Armata Roşie străpunsese liniile germane care deţineau Lacul Ladoga, dar curăţase numai un coridor fragil spre „continent", lat de 8 kilometri în punctul cel mai strâmt. La sud şi la vest de Leningrad, armatele germane încă se aflau în suburbiile îndepărtate. (Fritz Hockenjos, privind din noul lui punct de observaţie – o altă clopotniţă de mănăstire – spre Golful Finic, putea vedea maşini şi infanterişti deplasându-se pe străzi şi număra ferestrele unei clădiri a guvernului[11].) În februarie 1943, o a doua operaţie, „Steaua Polară", avea ca scop să ridice complet asediul încercuind Armata a 18-a germană spre vest şi tăind legătura pe calea ferată spre Pskov. A eşuat din cauza ploii, prudenţa tardivă a lui Hitler după Stalingrad, şi a Diviziei Albastre spaniole, care îşi apărase cu succes poziţiile în lupte grele, corp la corp, în tranşee. (Hockenjos, care mai înainte îi acuzase pe spanioli că sunt „o adunătură de *caballeros*, purtători de pumnale şi tenori de operetă", probabil că a fost nevoit să-şi retragă cuvintele.)

Coridorul a permis, totuşi, construirea unei noi căi ferate temporare de 34 de kilometri spre Leningrad, via un pod de pontoane peste Neva. Primul tren direct de pe „continent" a intrat în Gara Finlanda pe 7 februarie, primit cu discursuri, drapele şi fanfară. Decorat cu portrete ale lui Stalin şi Molotov împodobite cu coroane din frunze de stejar şi o pancartă pe care scria „Moarte uzurpatorilor fascişti germani!", se spunea că aducea unt („pentru copiii Leningradului") şi pisici, de ultimele

fiind mare nevoie din cauza invaziei de șobolani. Vulnerabilă bombardamente până când germanii au fost în cele din urn împinși dincolo de inelul de la Siniavino în septembrie, linia suplimentat ceea ce erau acum drumurile pe gheață transporturile cu barje pe Lacul Ladoga.

În oraș, starea de spirit din 1943 a devenit una de aștepta încordată, tensionată – pentru un al doilea front, pentru raidurile aeriene și bombardamentele să înceteze, iar războ să se termine și viața normală să-și reia cursul. Cu toții sufere încă de foame. Bibliotecara Maria Mașkova cădea pradă un valuri de depresie, incapabilă să fie interesată de ceva extenuată de faptul că se gândea neîncetat la pâine și *kașa*. D apartamentul ei era acum curat și cald, cu lumină electri apă la baie, telefon și radio, era în mod constant obosită iritată. La serviciu, sarcinile îi „scăpau din mâini", acasă simțea vinovată pentru că nu le putea face o bucurie copiil Soțul ei emaciat, reumatic, se închisese în sine, vorbea puțin dormea „ca o marmotă" seara, în timp ce ea cârpea plictisi șosete ori citea din *Frații Karamazov*. Considera de neînțel bârfele prietenei ei Olga Berggolț despre flirturile și invidiile la Casa Radio, iar la vederea unei femei care alăpta în sala așteptare a unui cabinet medical a simțit aproape repuls Copilul fusese conceput, a calculat ea, în luna februarie sau martie a anului precedent – „lunile în care oamenii se p bușeau cu sutele sau cu miile, murind de foame, morgile e pline, cadavrele zăceau peste tot, cu fețe negre, zbârcite. Și lângă toate acestea, începea o nouă viață! Unde au găsit fo dorința?".

Umbrele morții în masă erau prezente peste tot, major tea în apartamentele în ruină, murdare și „moarte" din c Mașkova avea sarcina să salveze cărți pentru Biblioteca Publ Fiecare avea povestea lui despre moarte, jaf, sinucidere; des copii arestați, trimiși în orfelinate ori pur și simplu dispă

Pe 7 aprilie 1943, ea a vizitat trei asemenea apartamente, unul cu deosebire „tipic pentru Leningrad":

> Odată aici locuia o familie de şase persoane. Tatăl şi fiica cea mare s-au înrolat în Armata Roşie şi nimeni nu a mai auzit de ei. Nu se ştie dacă sunt vii sau morţi. Mama a rămas la Leningrad cu trei copii – Boris, handicapat mintal, în vârstă de opt ani, Lida, în vârstă de treisprezece ani, şi Liusea, de cincisprezece ani. Curajoasă, ea a încercat să-i salveze din ghearele morţii, dar nu a reuşit. În decembrie moare Boris, în ianuarie Lida şi apoi, de diaree provocată de foame, mama însăşi. Singura rămasă în viaţă este Liusea – cu o cartelă de dependent, într-un apartament întunecat, rece, în ruină, plin de mizerie şi funingine. Se târăşte până în piaţă, vinde lucruri, apoi, în ultimă instanţă, începe să fure de la vecini. A fost prinsă cu cartele de alimente furate şi arestată; nu se mai ştie nimic de ea din martie anul trecut. Poate că şi ea a murit. Şi ceea ce a mai rămas este o cameră înfiorătoare, distrofică, plină de murdărie şi gunoaie. Nicio familie – doar două paturi goale în mijlocul acestui haos – asta este tot ce a rămas dintr-un cămin altădată primitor. Oh, cât de familiară este această situaţie!

Erau şi umbre ale terorii: Maşkova a fost convocată la Casa Mare de patru ori, întotdeauna noaptea târziu, în februarie şi martie. O şedinţă a durat nouă ore epuizante. Deşi în jurnalul ei se referă la aceste întâlniri numai pe scurt şi destul de vag („Am ajuns acasă înfometată; m-am săturat de relaţii complicate"), aproape sigur i s-a cerut să dea informaţii despre prieteni şi colegi.

Pe măsură ce iarna ceda locul primăverii, viaţa sa a devenit ceva mai veselă. În sâmbăta Paştelui, ea şi soţul ei au băut cinci litri de bere şi s-au dus să cumpere haine; la 1 Mai au făcut curăţenie de primăvară în apartament, au invitat prieteni să

mănânce *pirojki* și s-au dus să-i vadă pe copii la un concert ţin la școală. Însă nu a reușit să scape de depresie și dezgustul sine.

> Unde am putea găsi puterea de a trăi fericiți, bucuroși, fără grijile fără sfârșit? De ce nu pot copiii să fie motivul fericirii? La urma urmei, sunt copii buni și ar trebui să trăim numai pentru ei. De ce nu putem să scăpăm de teama că restul vieții noastre nu va fi nimic altceva decât oboseală și efort?... Să fie vorba doar de lipsa unei bucăți de pâine și a unei farfurii de supă? Resursele noastre interioare sunt de fapt insuficiente și aceasta definește tot ce se află în jurul nostru[12]?

Frecventele raiduri aeriene s-au adăugat tensiunii; în med din ianuarie până în mai, au fost una sau mai multe alarme noapte[13]. Bombardamentele – mai rele în prima jumătate anului – au devenit atât de precise încât stațiile de tramvai trebuit să fie mutate, iar cinematografele „Aurora" și „Tineret abia redeschise s-au închis din nou[14]. Barajele se situau acu într-un tipar bine stabilit, coincizând cu deplasările de din neață și de seară la serviciu. Erau foarte grele în timpul sărt torilor (la 1 Mai 1943 blocul în care locuia Vera Inber „sălt se clătina ca un balansoar") și când soseau vești despre vic riile sovieticilor (acum frecvente). Printre locurile „norocoa bine stabilite se numărau Piața Aleksandrinskaia, cu stat Ecaterinei cea Mare înconjurată de generali și curteni, și C Radio, despre care se spunea că are fundații de plumb dat din epoca în care fusese consulat japonez. Cele nenorocc erau Liteinîi sau „Podul Diavolului", piața din fața G Finlanda, poreclită „valea morții", și intersecția străzilor Ne și Sadovaia, din fața Bibliotecii Publice. La 8 august, cc Maşkovei au scăpat ca prin minune de la o moarte sigur

acel loc; se întorceau acasă de la pescuit: „Au apărut brusc, vorbind cu însufleţire despre membre sfârtecate, sânge, un camion strivit –, apoi, toţi dintr-o suflare, despre cei trei peştişori pe care îi prinseseră şi care încă mai mişcau în plasă. I-am sărutat, i-am îmbrăţişat, eram foarte bucuroasă şi în acelaşi timp mă simţeam complet distrusă"[15].

Anna Ostroumova-Lebedeva locuia tot în raionul Vîborg, cu Niuşa, fata în casă, al cărei unic fiu fusese ucis pe front în anul precedent. În timpul raidurilor aeriene, dormeau în vestibul, Ostroumova-Lebedeva pe un scaun pliant, Niuşa pe un cufăr. La fiecare impact, clădirea „sărea"; oalele cădeau de pe rafturi, cartuşele trase de tunurile antiaeriene răpăiau ca boabele uscate de mazăre pe acoperiş şi noi crăpături apăreau pe plafon. O dată, o schijă a intrat, zburând, pe fereastră şi s-a oprit într-un scaun; ştiau că dacă o bombă incendiară ar fi aterizat în atic, clădirea ar fi ars până în temelii, pentru că nu mai erau alţi locatari care să facă de gardă. Dimineaţa, trotuarele erau acoperite cu sticlă spartă, care scârţâia şi strălucea. Munca o ţinea în viaţă pe Ostroumova-Lebedeva – prima sculptură în lemn de după foamete a fost un moment special, uneltele tăind la fel de sigur ca întotdeauna în scândura moale, aurie – şi un cerc loial de prieteni, majoritatea artiste tinere. La aniversarea a 72 de ani, la 15 februarie 1943, i-au adus o lumânare, jumătate de litru de lapte (pentru care persoana care i l-a oferit mersese pe jos cinci kilometri dus-întors la un spital), un pachet mic de ceai, trei bomboane şi două linguri de cafea. Niuşa i-a oferit o bucată de săpun de bucătărie. „Toate cadouri bine-venite şi utile... [Noi] nu am vorbit despre mâncare, raţii, pâine, distrofie şi aşa mai departe, ci despre cărţi, creativitate, artă – despre lucrurile dragi inimii mele, prin care trăiesc." În timpul verii a început să iasă la plimbare, deplângând daunele aduse clădirilor favorite şi culegând trifoiul şi piciorul-cocoşului care creşteau în iarba înaltă de pe marginea trotuarelor. Buruienile o făceau

să simtă că mergea pe „pământ liber, undeva, pe un câmp
Aceste flori umile, atât de delicate și efemere, aduc pacea
fericirea în sufletul meu".

Evada din realitate frunzărind jurnalele din copilărie,
însemnările despre excursiile de la începutul secolului în Ital
și acuarelele de la Lugano și Pasul Simplon. În zilele liniștit
scria despre acestea în grădinile spitalului, printre tranșee
loturile de legume. În timpul raidurilor se adăpostea în baia
fără ferestre, scriind pe o scândură așezată pe chiuvetă. În toi
unui baraj, într-o noapte fierbinte de la sfârșitul lui iulie,
prietenă i-a telefonat, întrebând-o dacă totul era în ordine:

> Printre șuierături și bubuituri, am strigat: „Suntem încă aici!
> Suntem încă aici!" Și amintindu-mi că fusese în străinătate,
> am adăugat: „Pentru numele lui Dumnezeu, spune-mi cum
> se numesc florile acelea care cresc sus, în zăpadă, în Alpi.
> Am încercat să-mi aduc aminte toată ziua!"
>
> „Ciclame!"
>
> „Da, da, ciclame!"

Peste câteva zile, ea și Niușa au fost cât pe ce s-o pățeas
atunci când un obuz a lovit acoperișul două camere mai înco
și a pătruns până jos, la parter. După acest incident s-au dus
adăpost în timpul raidurilor, dar nu s-au mutat.

Barajele au întrerupt, de asemenea, activitatea la Șantier
naval Sudomeh. La 18 aprilie, 31 de obuze au lovit atelierul l
Vasili Cekrizov, care a trebuit să se mute. „Fetele mele er
înăuntru când a început", nota el aprobator, „dar înainte de
ieși de acolo au închis ușa. Bune fete... Până seara, toată lum
scosese cioburile, acoperind ferestrele cu placaj[16]." Când
repara stricăciunile provocate de bombe, petrecea mult tin
luptându-se cu birocrația pentru membrii personalului său:

> Interesant fapt. O fată a ieşit din spital şi s-a dus la căminul în care locuia. Acesta se mutase. Unde anume, nu ştia nimeni. Nu mai avea nimic, lucruri, bani sau cartele. Sovietul raional a trimis-o la noi. Procesul urma să dureze şase zile. Îşi petrecuse ultima noapte afară, într-o curte. Astăzi este duminică, aşa că nu o putem înregistra şi fără înregistrare nu putem să-i dăm un loc în căminul nostru. Nici nu poate primi cartele noi... Am hotărât să o trimit la cei care se ocupă de repartizare, dar nici acolo nu a putut să obţină cartele înainte de marţi. Fără cartele, nu poate să mănânce şi în trei zile o să fie înapoi în spital ca mai înainte... Aşa că am aranjat cu oamenii de la cantină să-i dea de mâncare azi şi mâine, dar o vor face oare? Acesta este un exemplu al genului de activitate în care am fost prins în ultimele zece zile. Peste tot este lipsă de mână de lucru, iar cei pe care îi avem îi folosim în mod neproductiv[17].

Pe lângă aceste griji de rutină, Cekrizov a continuat să-şi joace rolul în realitatea virtuală a politicii de la locul de muncă. La o şedinţă din iulie, organizaţia de partid a şantierului naval a pus în scenă o miniepurare. Un bărbat a fost condamnat la moarte şi şapte la ani grei de închisoare, pentru că fuseseră complici la furt de alimente cu membrii conducerii şi pentru că „se pregăteau să-i întâmpine pe germani". În ciuda faptului că fusese el însuşi exclus pe nedrept din partid în anii 1930, Cekrizov se pare că nu avea nicio îndoială în legătură cu ultima acuzaţie, întrebându-se în jurnal: „Cum de nu a observat asta Partorg?".

Şi în alte instituţii, represiunea găsea teren prielnic. Iakov Babuşkin, producătorul radio plin de viaţă şi spontan care organizase premiera Şostakovici, a fost dat afară de la Casa Radio în aprilie; astfel nu a mai fost scutit de mobilizare şi a fost omorât pe front peste câteva săptămâni[18]. La Hotel Evropa transformat în spital, Marina Ieruhmanova, tânăra de 21 de ani

care supraviețuise în timpul deceselor în masă lucrând c infirmieră, a fost citată ca martor în procesul intentat admini tratorului, un om adorat de personal pentru corectitudine felul deschis de a fi și pentru farmecul lui. Apărat doar c Marina – care presupusese, în naivitatea ei, că și ceilalți v vorbi în favoarea lui –, a fost găsit vinovat de „activita contrarevoluționară" conform articolului 58 din Codul Pen „plus nenumărate alte numere și litere. Tot alfabetul, se par nu era suficient pentru a enumera crimele lui". Marina – uimi la vederea șefului ei neras, fără curea și cu o expresie c amară resemnare pe față – a fost dată afară, împreună cu mam și sora ei[19].

În urma parțialei străpungeri a frontului din ianuarie 194 nordul a asistat la puține lupte serioase timp de câteva luni. U dezgheț timpuriu din acea primăvară a îngreunat mișcări trupelor și a dus la amânarea unei alte încercări lipsite de succ de a lărgi coridorul pe uscat spre „continent" pentru iuli atenția s-a îndreptat spre centru și sud, unde pornise în for marea contraofensivă a Armatei Roșii de după Stalingra Rostov pe Don a fost eliberat în februarie; Harkov, în urm marilor bătălii de tancuri din iulie de lângă Kursk, la sfârșitul l august. La 3 septembrie, Stalin a avut, în fine, al doilea fro după ce Aliații au debarcat în Italia.

Între timp, în afara Leningradului viața în tranșee deveni una de rutină. La sud de Uzina Kirov, soldații îi tratau pe vi tatori cu varză și castraveți murați făcuți în casă. Pe Frontul la Volhov, Vasili Ciurkin dormea mult, aduna zmeură, urmărea pe generalul lui exersând la haltere dimineața și sc în jurnal la un birou echipat cu o lampă cu gaz, călimară cerneală, o cutie de penițe și o vază cu flori de câmp. Peste soldații foloseau dinamita ca să pescuiască plătică și știu distilau *samogon*, foloseau gâște priponite pe post de santin și ciopleau cuțite din parbrizele de plexiglas ale avioane

doborâte. De partea cealaltă a *no-man's-land*, Fritz Hockenjos își petrecea timpul studiind păsările (soldatul care i-a adus vestea despre prima ciocârlie a câștigat un șnaps), făcând fotografii – subiecte favorite fiind bisericile (în ruine) ori copacii (carbonizați), siluete pe fondul unor apusuri spectaculoase – și luându-și ca animal de companie o pisică, pe care a botezat-o Minka și căreia îi permitea să doarmă lângă capul lui pe mantaua făcută sul. Oamenii lui puseseră indicatoare comice – „Berlin 1 400 de kilometri, Leningrad 3 kilometri"; *Kein Trinkwasser* când tranșeele se inundau – și denumiseră colțurile adăpostite în care jucau cărți *am Wilden Mann* și *am Alten Fritz*, după cârciumile din Suabia. Separate doar de câteva sute de metri de noroi acoperit cu sârmă ghimpată, cele două tabere au dezvoltat un soi de intimitate, făcând ochi dulci fetelor care vizitau buncărele celorlalți, strigând tot felul de glume – „Ne dați un uzbec și noi vă dăm un român" – și ajungând la acorduri tacite în legătură cu unde și când să tragă. „Într-o noapte rușii sunt peste tot în *no-man's-land* și noi stăm în fața sârmei ghimpate așteptând să luăm prizonieri", observa Hockenjos, „iar în noaptea următoare schimbăm rolurile[20]."

El a notat cuvintele cântecului „Kalinka" – auzite la soldații ruși – cu un scris îngrijit pe spatele unui formular de telemetrie.

În septembrie 1943, când Wehrmachtul se afla în retragere generală pe tot frontul central și sudic, generalii lui Hitler au început să susțină plecarea din Leningrad. Cu blindatele și tunurile concentrate la apărarea Smolenskului și Kievului, ei nu mai sperau să reinstaleze o blocadă totală, iar retragerea din sud a lăsat armatele din nord periculos de expuse, mai ales de când partizanii, din ce în ce mai mulți, aruncau în aer căile ferate și atacau convoaiele cu provizii care se aventurau în afara drumurilor principale. (Șeful organizației regionale de partizani susținea, într-un memoriu adresat lui Stalin la 25 septembrie, că

oamenii lui, 5 000 la număr, aruncaseră în aer 673 de poduri p
şosele şi căi ferate, distruseseră 7 992 de vagoane de marfă
platforme şi incendiaseră 220 de depozite, 2 307 camioane
automobile, 91 de avioane şi 152 de tancuri. „Partizanii m-a
lăsat din nou să trec", scria cu sarcasm Hockenjos în jurnal l
întoarcerea de la Narva, unde petrecuse o scurtă perioadă î
spital[21].) Spionii sovietici au înregistrat îndoielile care s
răspândeau în rândul gradelor inferioare: „Nu ar fi trebuit s
ne pierdem timpul cu mlaştinile acestea", a spus la interogatori
un prizonier german, „ar fi trebuit să ne trimită să apărăm
Ucraina"[22]. Un altul, dezertor din garnizoana germană di
Novgorod, pretindea că ofiţerii îşi petreceau timpul bând
jucând jocuri de noroc, în timp ce gradele inferioare îşi punea
speranţa într-o „armă distructivă care până acum a reprezenta
un mare secret". El decisese să schimbe tabăra înainte de a f
ucis[23]. Un al treilea a explicat că aflase întotdeauna veşti de l
omul de la bucătăria de campanie, „dar acum el nu ştie ma
mult decât noi. Nu suntem ţinuţi la curent cu evenimentele d
pe front şi asta pentru că lucrurile nu merg prea bine. Rusia est
prea mare pentru ca noi s-o putem învinge"[24].

Deşi nu voia să ofere finlandezilor (care acum tatona
terenul pentru tratative diplomatice cu America) o scuză de
renunţa la război abandonând Leningradul, Hitler s-a lăsa
parţial convins, dându-i lui von Küchler permisiunea de
construi o nouă „Linie Panther" defensivă în spatele râulu
Narva şi lacurilor Peipus şi Pskov. 50 000 de lucrători, cei ma
mulţi mobilizaţi din populaţia locală, au construit 6 000 d
buncăre, au pus 200 de kilometri de sârmă ghimpată şi au săpa
40 de kilometri de tranşee şi capcane pentru tancuri. Liniil
Grupului de Armate Nord au fost scurtate cu un sfert, retra
gerea incluzând cel puţin un sfert de milion de civili sovietici -
unii voluntari, alţii adunaţi pentru a preveni recrutarea lor î
Armata Roşie care înainta. (O ţărancă cu care Hockenjos a fos

încartiruit pentru scurt timp era ocupată să împacheteze – mai puțin, credea el, ca un compliment făcut germanilor, mai mult pentru că se temea și mai tare de bolșevici.) Totuși, inelul din jurul Leningradului a rămas la fel de strâns. De pe dealurile de la Pușkin și Pulkovo, bombardarea orașului a continuat cu răutate inutilă – morțile provocate (ca acelea a două studente de la Erisman în decembrie) fiind cu atât mai crude cu cât sfârșitul asediului era acum evident aproape.

La sfârșitul lunii septembrie, Armata Roșie a recucerit Smolensk; la 6 noiembrie, după ce a realizat o trecere strălucită și neobservată a Niprului, a eliberat Kiev, la timp pentru sărbătorirea zilei Revoluției. În nord, planul generalului lui Govorov pentru eliberarea finală a Leningradului era acum aproape complet. Ofensiva urma să se desfășoare pe trei fronturi – în est din „punga" de la Oranienbaum, în care 52 000 de soldați fuseseră deplasați în secret, spre Peterhof și Urițk; în sud chiar din oraș spre Pușkin și Pulkovo; și în vest din Volhov spre Novgorod. La cererea lui Jdanov, s-au primit în plus 21 600 de tunuri, 1 475 de tancuri, 1 500 de lansatoare multiple de rachete numite „Katiușa" și 1 500 de avioane. Cu aproape de două ori mai mulți oameni decât Grupul de Armate Nord (1,24 milioane, în comparație cu cei 741 000 de soldați ai lui von Küchler), mai bine de două ori mai multe tunuri și de patru ori mai multe tancuri și avioane, Govorov avea acum o superioritate copleșitoare ca număr de oameni și controla spațiul aerian atât de bine, încât șoferii camioanelor Armatei Roșii nu se mai oboseau să camufleze farurile în timpul nopții.

Atacul a început în dimineața de 14 ianuarie 1944, cu un bombardament masiv de la Oranienbaum. Pe o ceață deasă, au fost trase 104 000 de obuze într-o oră și cinci minute. „Putem uita de permisia mea", îi scria un ofițer german soției sale în acea seară. „Aici are loc o bătălie care depășește tot ce am văzut până acum. Rușii avansează din trei părți. Suntem în iad. Nu

pot descrie ce se întâmplă. Dacă supraviețuiesc, am să îți po vestesc când o să ne întâlnim. În acest moment, pot să-ți spu un singur lucru – urează-mi noroc[25]."

Bombardamentul a fost continuat în dimineața următoar de un atac de o oră și 40 de minute, cu 220 000 de obuze lansat asupra Pulkovo. Barajul și contrabarajul i-au șocat pe leningră deni, desprinzând tencuiala din tavane, întrerupând iluminatu electric și făcând să se prăbușească la pământ unul din atelierel de la șantierul naval al lui Cekrizov. Înghesuiți în adăposturi ș în casa scărilor, ei se rugau ca acesta să fie cu adevărat sfârșitul „Stăteam pe marginea patului mamei", scria Olga Fridenberg l 17 noiembrie:

> Bombardament răsunător. M-am uitat la ceas ca să văd intervalele [între lovituri]. Un alt zgomot asurzitor, dar de data aceasta nicio explozie – un obuz a lovit probabil o clădire din vecini. O altă bubuitură și lumea s-a oprit în loc. Fusesem loviți. M-am uitat în sus și am văzut toate ferestrele pulverizate pe loc. Și aerul înghețat de ianuarie a intrat înăuntru. Am simțit cum capăt puteri supraomenești. Am înșfăcat un palton, l-am pus pe mama și am tras patul ei greu afară pe coridor, apoi în camera mea. O fereastră era în mod miraculos intactă și am acoperit-o pe cealaltă cu zdrențe[26].

Anna Ostroumova-Lebedeva și-a petrecut zilele de 18 și 1 în baie, sprijinindu-se de pereții exteriori care șuierau și s prăbușeau. „Trebuie să admit că bombardamentul m-a scos pu și simplu din minți. În capul meu totul este încâlcit. Nimeni n se poate obișnui cu asta. Tremur fără să mă pot controla; inim mi se contractă. În fiecare clipă aștepți obuzul care îți va pu capăt vieții." În seara aceea buletinul de știri a făcut-o să plân de bucurie: Peterhof, Krasnoe Selo, Ropșa și opt sate de Volhov fuseseră eliberate.

Vera Inber, încercând ca de obicei să lucreze în camera ei de la Erisman („Dumnezeule, ce vacarm!"), urmărea autobuzele Crucii Roşii care veneau şi plecau din gări, adunând soldaţii răniţi. Oare câţi răniţi, se întreba ea, se aflau în toate spitalele din oraş? Cu siguranţă, cu siguranţă, sacrificiul lor nu a fost în van? Duminică dimineaţa, pe 22 ianuarie – la o zi după ce Mga fusese eliberat şi von Küchler plecase cu avionul la „Bârlogul lupului" pentru a cere permisiunea de a abandona Puşkin –, a primit un telefon de la Uniunea Scriitorilor cerându-i să fie pregătită într-o oră pentru un tur al presei în nou eliberatul Peterhof. Au fost duşi cu maşina pe recentele câmpuri de bătălie. Pe marginile drumului, grămezi de moloz marcau locul unde fuseseră satele; câmpurile, scormonite de focul artileriei, erau negre, ca şi cum ar fi fost proaspăt arate. Geniştii lucrau de-a lungul unui şanţ cu câinii lor, dezamorsând obuzele neexplodate, subţiri şi argintii, înşirate pe mal, ca nişte peşti abia prinşi. Oraşul Peterhof era de nerecunoscut, un „peisaj ciudat, alb, abstract", punctat de câteva fragmente de ziduri din cărămidă cu forme fantastice şi o singură biserică în ruine. Marele palat baroc al lui Rastrelli fusese complet distrus de foc – era „dincolo de efortul uman", a presupus imediat Inber, să fie restaurat. În drum spre casă, în întuneric, la lumina unei case în flăcări, a zărit o coloană de prizonieri de război. Murdari şi neraşi, erau primii germani pe care îi vedea.

La ora opt în seara de 27 ianuarie 1944 – la patru zile după ce ultimul obuz a căzut asupra Leningradului –, Inber a plecat de la o şedinţă de partid şi a ajuns la Câmpul lui Marte, pe malul râului, locul unde se ţineau altădată paradele, la timp pentru sărbătorirea oficială a victoriei. Parcurile, podurile şi cheiurile erau pline de oameni, dar şi de tancuri şi motociclete militare. De pe docuri în vest până la Smolnîi în est, 324 de tunuri au tras 24 de salve, iar flăcările ieşeau pe gurile lor „ca focul iadului

în vechile picturi". Flăcările se arcuiau peste Neva, erau roşii, verzi, albastre şi albe şi se reflectau pe gheaţă şi pe o mare de feţe întoarse în sus. Un reflector s-a oprit pe îngerul aurit din vârful fleşei de la Catedrala Petru şi Pavel, iar raza era atât de ascuţită încât părea solidă, un pod urcând pe care puteai ajunge în rai. „Cel mai mare eveniment din istoria Leningradului", scria Inber în jurnal mai târziu în acea noapte. „Eliberare completă de blocadă. Şi aici, deşi sunt scriitor de profesie, îmi lipsesc cuvintele. Declar pur şi simplu că Leningradul este liber[27]."

PARTEA A CINCEA

Urmările

Schiță pentru un monument în memoria eliberării Leningradului (Aleksandr Vasiliev, februarie 1943)

Nu îmi vizitez prea des memoria
Şi mă surprinde întotdeauna.
Când cobor cu o lampă în pivniţă,
Îmi pare că pământul alunecă
Se rostogoleşte din nou pe scările înguste.
Lampa fumegă, nu mă pot întoarce
Şi ştiu că înaintez către duşman.

Anna Ahmatova, 1940

22

Întoarcerea acasă

Sfârşitul, ca orice sfârşit al marilor conflicte, a lăsat în urmă o liniştе atotcuprinzătoare – a sirenelor şi tunurilor, a celor dispăruţi şi morţi care nu se vor mai întoarce niciodată şi, în cazul Leningradului, a durerii şi ororii neexprimate, a faptelor plăsmuite sau rămase nespuse. A mai însemnat noi începuturi – în plan militar, cel al marşului sovieticilor spre Berlin; în plan privat, cel al confruntării cu pierderile şi refacerea vieţii; în plan public, cel al repopulării şi reconstrucţiei unui oraş golit şi ruinat; în plan politic, cel al unor noi runde de represiune.

Sfârşitul asediului nu a însemnat sfârşitul luptelor. Armata Roşie a avut nevoie de numai trei săptămâni pentru a împinge armatele a 16-a şi a 18-a ale lui von Küchler înapoi la graniţa cu Estonia, dar abia în iulie 1944 a străpuns Linia Panther şi a reuşit să-i alunge din citadela de graniţă Narva; rezistenţa germană înverşunată a avut ca rezultat în plan militar un număr foarte mare de morţi, egal cu al celor din primele luni ale războiului. Unul dintre cei căzuţi a fost Tolea, fiul de 17 ani al lui Vasili Ciurkin. În timpul liber, Ciurkin i-a căutat cadavrul, până ce a realizat că „dacă vreau să cercetez fiecare cadavru de pe bucăţica asta de pământ, îmi va lua luni întregi. Erau peste tot – pe ambele margini ale drumurilor, în păduri, în poieni. Capul de pod de la Narva a înghiţit divizie după divizie"[1]. În cele şase luni de la începutul ofensivei de eliberare a Leningradului, mai bine de 150 000 de soldaţi sovietici au fost ucişi, capturaţi

sau daţi dispăruţi – adesea în acelaşi fel de şarje grele d infanterie care costaseră atât de multe vieţi în urmă cu doi ani Alăturându-se din nou oamenilor săi la Gatcina după permisi de Crăciun petrecută acasă, lui Hockenjos i s-a spus „de ma multe ori cum îi împuşcaseră pe ruşi unul câte unul şi i alungaseră – soldaţii din Garda din Leningrad, care atacau î grupuri mari, pe care nu aveai cum să nu le observi, fluturân steaguri roşii". Oare „încăpăţânarea ruşilor", se întreba el, i făcuse pe „cei 50 de bărbaţi să iasă din pădure în mijlocul zile şi să mărşăluiască spre noi prin zăpadă, în câmp deschis", o era vorba despre „cruzimea rece ca gheaţa a vreunui comisa care stătea la marginea copacilor şi trimitea o companie numa pentru a-i testa pe apărătorii noştri? Oricum ar fi, i-am nimeri foarte uşor cu puştile şi nici măcar nu a fost nevoie să n obosim să tragem cu tunurile"[3].

Cu sau fără comisar politic, Armata Roşie avansa, iar Wehr machtul se retrăgea, arzând pământul în urmă. („I-aş fi putu împuşca pe flăcăii ăştia din *Brandkommando*", scria dezgusta Hockenjos, „care aleargă din casă în casă cu mănunchiuri d paie în flăcări. Desigur, execută nişte ordine, dar se şi bucură î acelaşi timp[4].") În mod corespunzător, Grupul de Armate Nor a sfârşit şi el sub asediu, prins în capcană în Peninsula Curland din Letonia. Incapabil să admită că războiul cu bolşevicii ei pierdut, Hitler nu i-a permis să înceapă evacuarea pe mare pâr în ianuarie 1945, când Armata Roşie intra deja în Germani Mai bine de 200 000 de soldaţi germani încă mai apăra peninsula în ziua victoriei – 9 mai degrabă decât 8 mai, cu spun ruşii –, când s-au predat generalului Govorov. O ofensi sovietică separată spre nord prin Istmul Karelian, condusă Mereţkov, s-a sfârşit prin armistiţiul cu finlandezii de 19 septembrie 1944. (Ciurkin, încartiruit într-o uimitor curată fermă finlandeză, a văzut avionul lui Mannerheim zb rând pe deasupra Berlinului, escortat de trei avioane de lup

sovietice.) Graniţa a fost retrasă la sfârşitul Războiului de iarnă, lăsând cel de-al doilea oraş al Finlandei, Viipuri, Rusiei – aici a rămas, fermecător, dar neglijat lamentabil, până în ziua de azi.

Eliberarea Leningradului a găsit-o Irina Bogdanova, acum în vârstă de 12 ani, la casa de copii din împrejurimile Iaroslavlului. Anunţul, îşi aminteşte ea, a fost întâmpinat cu strigăte de bucurie şi cu perne aruncate:

> Apoi, după câteva minute, într-un colţ al dormitorului, cineva a început să plângă. Pe urmă, în alt colţ, un alt copil, până când plângeam cu toţii. Şi niciunul dintre noi nu a vrut să mănânce; nici la micul dejun, nici la prânz. Profesorii au reuşit să ne adune în sala de mese abia la cină. Asta pentru că am realizat, deodată, că nu ne aştepta nimeni. La casa de copii nu ne gândisem la acest lucru, pur şi simplu aşteptasem ca războiul să se sfârşească. Numai odată cu victoria am intrat din nou în contact cu viaţa, cu tot ce pierdusem[5].

Olga Grecina, care îşi petrecea ultimele luni la Şcoala cu internat nr. 43, a sărbătorit alături de colegele ei:

> Personalul s-a adunat seara, în loc să mănânce fiecare în colţul lui, separat, ca de obicei. Unii au adus votcă; am cântat, am plâns, am râs; dar era şi multă tristeţe – pierderile erau prea mari. Se sfârşise o operă măreaţă, fapte imposibile se săvârşiseră, cu toţii simţeam asta... Însă eram în acelaşi timp derutaţi. Cum vom trăi de acum încolo? Pentru ce scop[6]?

Olga Fridenberg îşi plângea mama, petrecând ore lungi ghemuită în pat cu faţa la perete, sau făcând, în mod mecanic, ordine şi curăţenie:

> Acum că am atât de mult timp, mă simt ca un naufragiat aici. Totul în jur se deformează parcă, devenind infinit.

> Vreau să umplu acest infinit făcând diverse lucruri, mișcându-mă în spațiu, dar nimic nu ajută... Numai târziu, seara, spiritul meu parcă revine cumva la viață – o altă zi s-a sfârșit. Ușurată, mă întind și preț de șapte ore nu mai am, din fericire, noțiunea timpului... Dimineața, trezirea din somn este oribilă – acel prim moment de conștiință de după noapte. Sunt aici. Sunt din nou în interiorul timpului[7].

Evacuații au început să se întoarcă în număr mare în vai lui 1944, dublând populația Leningradului în 12 luni și aducân cu ei suflul Asiei Centrale și al ținuturilor îndepărtate ale Rusie O fată, abia venită de la o fermă din stepa sudică, simțind lips cailor pe care îi călărea fără șa pe pășune, a început să se urc pe acoperișurile din oraș – „Cinci etaje sau mai sus și cât m abrupte". O prietenă a Verei Inber a adus cu ea o roată de tor la care lucra între două sonate de Beethoven[8]. Soldații a început să se întoarcă acasă un an mai târziu, în vara lui 194 Educați să creadă în înapoierea capitalismului, fuseseră uimi de ceea ce văzuseră în trecere din nivelul de trai al germanilo chiar în timp de război. De ce, se întrebau mulți, se chinuise germanii să invadeze URSS, când aveau atât de multe?

Mai încet s-au întors prizonierii de război care supravi țuiseră. Din cei aproximativ 4,5 milioane de soldați sovieti luați prizonieri în timpul războiului, aproximativ 1,8 milioar mai erau în viață la sfârșitul acestuia, restul fuseseră executa (dacă erau evrei ori membri de partid) ori uciși de foame și bo Mulți au murit din cauza marșurilor forțate spre vest în timp Wehrmachtul se retrăgea. Când ajungea în lagărele lor, Arma Roșie îi reinterna cu promptitudine pe supraviețuitori și supunea „filtrării". Întrebările standard erau: „De ce nu te-împușcat în loc să te predai?", „De ce nu ai murit în lagărul prizonieri de război?" și „Ce sarcini ai primit de la Gestapo Abwehr?" – plus, în cazul celor eliberați de Aliați: „Ce sarcini

primit de la serviciile de spionaj anglo-americane?" Lev Kopelev, un *politruk*, arestat pentru că protestase faţă de violarea în masă a femeilor germane şi poloneze de către soldaţii din Armata Roşie, s-a trezit împărţind celula cu doi tineri din Leningrad. Capturaţi la vârsta de 12 ani, când Wehrmachtul ajunsese la tabăra de pionieri de lângă Luga, fuseseră trimişi la muncă forţată în Germania, apoi pe frontul din Rusia ca spioni; ajunşi acolo, trecuseră imediat în liniile ruseşti şi se predaseră primei unităţi a Armatei Roşii întâlnite. Deşi Kopelev i-a asigurat pe băieţi că vor fi curând eliberaţi şi li se va permite să se întoarcă acasă, nu a aflat niciodată ceea ce s-a întâmplat cu ei de fapt. El însuşi a fost condamnat pentru obişnuita „activitate antisovietică" şi trimis în Gulag, unde a rămas până în 1954[9].

Reunirea familiilor (în cazul celor norocoşi) a fost adesea dificilă. Copiii nu şi-au recunoscut părinţii, părinţii nu îşi mai cunoşteau copiii, soţii şi soţiile îl găseau pe celălalt schimbat şi străin. Până şi oraşul arăta diferit – slăbit şi descărnat, cu ochii goi, fără dinţi, plin de gropi săpate de obuze. Entuziasmată că este din nou acasă, Anna Ahmatova a fost întâmpinată la gară de iubitul ei de dinainte de război, patologul Vladimir Garşin. Se hotărâseră, prin scrisori, să se căsătorească şi ca Ahmatova să ia numele lui. Acum a descoperit că el se răzgândise. Ahmatova şi-a spus că Garşin îşi pierduse minţile („Bărbatul care nu mai înseamnă /Nimic pentru mine acum... Rătăceşte ca o fantomă în suburbii /Pe străzile şi curţile dosnice ale vieţii"), dar de fapt acesta pur şi simplu se îndrăgostise de altcineva. Umilită, Ahmatova a tăiat toate dedicaţiile făcute lui din poeziile ei şi s-a mutat din nou în vechea sa cameră, lângă Nikolai Punin, într-o anexă a Palatului Şeremetiev. Ferestrele fuseseră reparate graţie Olgăi Berggolţ, care ceruse ajutor unui conservator de la Biblioteca Publică. Atunci când a subliniat importanţa Ahmatovei, omul i-a spus să nu-i insulte inteligenţa – „Sunt literat!" – şi a

luat sticla necesară – „Cred că ne vor ierta" – de la litografi unor mari scriitori din secolul al XIX-lea.

Ciurkin, căruia îi muriseră pe front cei doi fii, iar nevasta foame, nu avea acasă pe nimeni la care să se întoarcă. Îndemr de prieteni, a avut nevoie de trei zile înainte de a-şi lua inima dinţi pentru a-şi vizita propriul apartament. Acesta era nerecunoscut:

> O harababură înfiorătoare; hoţii întorseseră totul cu fundul în sus. Hainele – costume şi paltoane – şi lucrurile de valoare dispăruseră. Tot ce nu le trezise interesul zăcea aruncat pe podea... nu am luat decât albumul nostru de fotografii. Iată-i aici, dragii mei, uitându-se în tăcere la mine. Nu am să-i mai văd niciodată. Durerea m-a copleşit şi am izbucnit în lacrimi[10].

La Iaroslavl, Irina Bogdanova a fost mai norocoasă. Deşi pierduse şi ea toate rudele apropiate, şi-a amintit adresa un prietene de familie – patru surori fete bătrâne, dintr-o fami de aristocraţi polonezi, în a căror căsuţă acoperită cu cart gudronat dintr-un sat de *dacea* situat la est de Leningrad petrecuse odată vara. Când au primit scrisoarea Irinei – într- stil copilăros, cu întrebări politicoase despre sănătatea pisici căţelului lor – cele două surori care supravieţuiseră (cele n în vârstă muriseră de foame) au plecat imediat la Iaroslavl şi luat-o pe Irina acasă, crescând-o ulterior ca pe copilul lor. I au salvat-o, aşa că astăzi le păstrează în amintire – un teanc fotografii de la începutul secolului făcute într-un studio, hârtie de bună calitate, a unor tinere frumoase cu talia subţ şi părul des, strâns în coc. Pălăriile lor, albe, cu boruri largi, s împodobite cu aripi de porumbei.

Şi Leningradul avea nevoie de reparaţii. Deşi nu era redu ruine precum Harkov, Minsk ori Stalingrad – ori, confo celor care le-au văzut pe amândouă, ca Londra –, fusese lovit

peste 150 000 de obuze de artilerie grea și de peste 10 000 de bombe și bombe incendiare în timpul asediului[11]. Erau puține ferestrele nesparte, pereții necrăpați, acoperișurile negăurite. Ermitajul, în mod miraculos lovit direct doar de două ori în timpul asediului, a întocmit o factură pentru 65 de tone de tencuială, 100 de tone de ciment, 6 000 de metri pătrați de sticlă, 80 de tone de alabastru și șase kilograme de foiță de aur.

În timp ce orașul se umplea din nou, cererea de locuințe neatinse de bombardamente a crescut, ascuțind disputele între cei întorși și noii ocupanți, legali sau nu, ai apartamentelor lor părăsite. Cei care luptaseră pe front și civilii care fuseseră evacuați individual (elita politică și culturală), în teorie și-au primit înapoi în mod automat locuințele de dinainte de război, dar civilii care fuseseră evacuați cu întreprinderile în care lucrau (oamenii de rând), nu. În practică, chiar și pentru primele două categorii restituirea cerea adesea mită – un „impuls". O lege care obliga la returnarea lucrurilor de valoare vândute pe prețuri de nimic nu s-a aplicat în mod corespunzător și după război nu era deloc neobișnuit să vezi un tablou familiar pe peretele unui shop (în limba rusă *beriozka* – magazin în care produsele se vindeau pe valută) ori broșa care îi aparținuse mamei tale la reverul unei străine[12].

Palatele de vară imperiale au fost cel mai grav afectate. Printre primii care au văzut Pavlovsk, la opt zile după eliberarea acestuia, s-a numărat Anna Zelenova. A primit permisiunea, nu și un mijloc de transport, așa că s-a dus pe jos să vadă ce se întâmplase cu acesta. A fost o plimbare de una singură, i-a scris ea bucuroasă unui coleg evacuat, pentru că a fost însoțită doar de stoluri de ciori, care zburau în cerc pe deasupra cadavrelor neîngropate ale germanilor. Un cadavru fusese proptit de un gard, cu un afiș pe care scria: „Am vrut să ajung la Leningrad. Nu am reușit". La intrarea în parcul Pavlovsk, a văzut că stâlpul

central al porții duble fusese demolat pentru a face loc tancu rilor. Până și parcul era răvășit: peste tot erau cratere de obu cioturi de copaci, tranșee și cuiburi de mitraliere. Într-u buncăr a găsit tapiserii din care fuseseră decupate svastici, î altul picturi în ulei și un pian. Ușile cu decorații incrustate fuse seră folosite pe post de podețe peste șanțuri, dulapurile de acaj erau transformate în latrine. Palatul însuși – incendiat, ca Peterhof, de germani la plecare – arsese timp de zece zile:

> Domul dispăruse, iar turnurile cu ceas și biblioteca lui Rossi arseseră până în temelii, inclusiv pereții. Aripa dreaptă sau sala tronului nu mai există, nici galeria cu spaliere de deasupra colonadelor. Galeria de tablouri a dispărut, capela, tot palatul... Dacă privești prin ferestrele de la parter, poți vedea cerul și poți identifica o sală numai după fragmentele de tencuială rămase pe pereți.

Înăuntru, Zelenova a găsit grafitti, rămășițe din parchet care acoperea podeaua arătând acum ca un puzzle făcut p jumătate și grămezi de sticle goale de vin. Bârnele carbonizat încă mai fumegau și plumb topit curgea din ceea ce mai răm sese din acoperiș pe aparatul ei de fotografiat. Statuia țarul Pavel din fața intrării principale fusese transformată în stâlp d telegraf, cu bicornul înfășurat în cabluri. („Sunt bucuroasă c Pavel stă cu spatele la palat.")

În orașul Pușkin, făcut una cu pământul, palatele Ecaterin și al lui Alexandru erau de asemenea în ruină, cel al Ecaterin în parte pentru că Armata Roșie nu reușise să dezamorseze dou bombe cu întârziere, cea de-a doua explodând pe 3 februarie, mai bine de o săptămână după eliberare: „O rușine – oamen ar fi trebuit să fie la posturi în primele ore", i-a scris colegu Zelenovei când aceasta i-a dat vestea[13]. Ani întregi după război sarcina lui va fi să bată drumul până la Berlin după comori

imperiale jefuite. Printre cele care nu au fost găsite niciodată se numără panelele delicat sculptate din fabuloasa Cameră de chihlimbar din Palatul Ecaterinei, oferite lui Petru cel Mare de către Frederic Wilhelm al Prusiei. Ascunse în spatele unor pereți falși, au fost descoperite repede de ocupanții naziști, care le-au împachetat în lăzi și le-au trimis la Königsberg (azi Kaliningrad), în Prusia Orientală. Văzute pentru ultima oară în castelul din Königsberg, ce anume s-a întâmplat ulterior cu ele rămâne un mister. Cu toate că vânătorii de comori încă le mai caută, astăzi se bănuiește că au pierit într-un incendiu care a distrus clădirea la câteva zile după ce aceasta a căzut în mâinile Armatei Roșii în aprilie 1945[14].

Distrugerea deliberată a palatelor, conform jurnalistului Alexander Werth, „a fost considerată de ruși la fel de oribilă ca atrocitățile săvârșite de germani împotriva ființelor umane". Ca majoritatea, el a presupus inițial că acestea nu vor putea fi restaurate. Stând în vârful marii cascade de la Peterhof, se spune că Piotr Popkov, președintele Sovietului orășenesc, a arătat cu mâna spre scheletul înnegrit din fața lui și a declarat: „Toate astea vor fi demolate!"[15]. Alții considerau că ruinele ar trebui să rămână ca un monument al brutalității naziștilor sau înlocuite cu locuințe pentru muncitori.

Decizia de a reclădi, luată de Stalin însuși, era în acord cu noua stare de spirit a publicului care se propaga în întreaga Uniunea Sovietică la sfârșitul războiului. Mai întâi, toată lumea tânjea pur și simplu după o viață mai ușoară, mai plăcută, „normală". Olga Grecina, care căuta să-și alcătuiască o garderobă respectabilă pentru universitate, a făcut rost de ghete noi scoțând lamele de la o pereche de patine. Marina Ieruhmanova, dată afară de la Evropa, a adoptat un Saint-Bernard pierdut – bunicii ei avuseseră un câine din aceeași rasă –, pe care îl hrănea cu *akutaq* (fel de mâncare din Alaska, numit și înghețata eschimoșilor, preparat din untură, fructe de pădure, pește etc.) și pe

care îl ridica pe cântarele de pe trotuare. (Fusese salvat, îi plăc
ei să creadă, de nişte *tankistî* victorioşi dintr-un *Schloss* germ
părăsit.) Nikolai Ribkovski, acel *apparatcik* care mânca şuncă
curcan la cantina partidului în toiul deceselor în masă, aştep
cu nerăbdare ziua în care îşi va putea permite să ducă o fată
Mariinski şi să o trateze în pauză cu prăjitură şi cafea. Botaniş
de la Grădina Botanică au întocmit o listă cu ţări calde în ca
doreau să organizeze noi expediţii de colectare de plante
India, Madagascar, Java, Australia şi Ceylon[16].

În al doilea rând, oamenii au realizat că acum comuniş
vor rămâne la putere. Înainte de război, fusese posibil să con
deri regimul ca pe ceva temporar. Codul pentru ţarism d
conversaţii fusese „timpul de pace", implicând posibilitatea
reîntoarcere la o ordine naturală. Acum fraza ieşise din ı
Leningradul înlocuise definitiv Petersburgul. În al treilea râ
însă, oamenii voiau ca acest comunism să fie unul diferit. Du
ce luptaseră, munciseră şi suferiseră pentru ţara lor timp
patru ani, simţeau că îşi câştigaseră dreptul de a merita înc
derea guvernului. Tânjiseră după lucrurile obişnuite ale u
vieţi civilizate – siguranţă, confort, distracţii –, dar şi du
libertatea de a-şi exprima opiniile, de a explora lumea c
exterior şi de a participa cu adevărat la viaţa publică. La prim
alegeri de după război pentru Sovietul Suprem, leningrăde
au anulat buletinele de vot, scriind pe ele: „Când aveţi de gâ
să aboliţi sclavia comunistă?"; „Daţi-ne pâine şi apoi organiz
alegeri"; „Jos cu munca forţată din fabrici şi colhozuri", s
chiar tăind cu o cruce numele candidatului şi scriind „Pen
Adolf Hitler". „Este umilitor", a fost auzit un actor de la Aleks
drinka exclamând. „Te simţi ca o maşinărie, un pion. Cum p
să votezi când pe listă nu este decât un singur nume[17]?"

Alexander Werth, căruia i s-a permis să transmită pe sc
din Leningrad în septembrie 1943, a sesizat dorinţa arzătoar
schimbare. La banchetul dat în onoarea lui la Uniu

Scriitorilor s-au rostit obişnuitele toasturi în cinstea lui Churchill şi Eden, dar el a detectat în spatele cuvintelor „mai mult chiar decât la Moscova... o adevărată sete de viitoare contacte strânse cu Occidentul. Ei gândeau în termeni de porturi şi nave – nave care transportau pasageri încolo şi încoace, ca şi bunuri, cărţi şi muzică, tablouri şi discuri de gramofon". Intervievându-l pe Popkov, a fost frapat de faptul că acesta se numea pe sine „primarul" Leningradului, nu preşedinte al Sovietului orăşenesc, şi, în timpul vizitei la o bază aeriană, de lozincile prinse în piuneze la popotă, care nu erau citate din Lenin, ci dintr-un manual de bune maniere al Corpului Pajilor* de dinainte de revoluţie („Evitaţi să gesticulaţi şi să ridicaţi vocea", şi „Forţa unui ofiţer stă nu în acte impulsive, ci în calmul lui imperturbabil"). Camerista în vârstă de la Hotelul Astoria, acceptând o *Lucky Strike*, şi-a amintit de ţigările egiptene *Tanagra* pe care le fuma în timp ce se afla în serviciul unei prinţese Borghese şi de excursiile anuale la Paris, pentru a cumpăra lenjerie de la Paquin şi Worth. În ultima seară, Werth a fost invitat la teatru, unde, într-o sală plină până la refuz, a văzut o adaptare pentru scenă a comediei lui Frank Capra *S-a întâmplat într-o noapte***, cu şlagăre din film, milionari, detectivi şi gangsteri – „cu toţii îmbrăcaţi ca americanii «adevăraţi» în costume strălucitoare bleu deschis şi violet". Peste tot, a observat el, erau fotografii ale lui Jdanov, mai multe decât cele cu Lenin şi Stalin. Una peste alta, a plecat cu „impresia curioasă că Leningradul era puţin mai diferit de restul Uniunii Sovietice, tradiţionalul complex de superioritate al acestuia fiind întărit de conştiinţa faptului că luptase „pe cont propriu", fără ajutorul Moscovei. Exista chiar un zvon că ar putea deveni din nou capitală – dacă nu a întregii Uniuni Sovietice, măcar a Republicii Ruse[18].

---

* Academia Militară Imperială, frecventată de fiii nobililor (n.tr.).

** Film din 1934, cu Clark Gable şi Claudette Colbert (n.tr.).

Aceste speranţe – pentru confort, pluralism politic, cont cu lumea exterioară şi un rol special pentru Leningrad – au f aproape toate spulberate după război. Nivelul de trai s-a îml nătăţit – agonizant de încet –, dar pentru leningrădeni, c pentru ceilalţi ruşi, primii ani ai Războiului Rece au adus acte de represiune, atingând un punct maxim la sfârşitul ani 1940 şi la începutul anilor 1950, înainte de a dispărea odată moartea lui Stalin în 1953.

Privind retrospectiv, fusese întotdeauna evident că se întâmpla aşa. Nemaifiind constrâns de efortul de război să ţ seama de opinia publică şi conştient că soldaţii care se întorc victorioşi din Europa se puteau revolta, Stalin nu avea de intenţia să piardă puterea. Deşi NKVD Leningrad a arestat r puţine persoane decât de obicei pentru delicte politice în 1 (373 în total), acest lucru s-a întâmplat numai pentru că ocupat cu vânarea colaboraţioniştilor din nou eliberatele or din jur. Numărul arestărilor a crescut iarăşi în 1945[19]. Cenzu care se relaxase uşor în timpul războiului, a devenit mai stri mai ales în legătură cu moartea în masă din 1941-1942 femeie handicapată de 20 de ani care ţinea un jurnal, a no alături de faptul că tatăl ei murise de foame, descoperi unor trupuri dezmembrate în apartamentul unui vecin mu cian. Ea a citit jurnalul cu voce tare unor prieteni; unul dii aceştia a informat autorităţile, iar ea a fost trimisă în Gu pentru şase ani. Violiniştii, în versiunea oficială, nu au mâi copii în timpul asediului, ci au interpretat Şostakovici mâinile în mănuşi fără degete[20]. Inber a criticat-o pe Berg pentru că aceasta continua să scrie poezie „tristă, de m veche", dar a aflat că o adunare a Uniunii Scriitorilor a ac propria operă ca fiind „dezgustătoare", „rece" şi „o tortură p tru cititor"[21]. La Casa Radio, angajaţilor li s-a ordonat să trugă înregistrările din timpul războiului ale unor interv

improvizate cu oameni obişnuiţi; ei însă au luat acasă benzile, ascunse sub haine ori le-au pus în cutii cu eticheta „muzică populară". Fridenberg, însărcinată (de NKVD, a descoperit ea, şocată) să adune poveşti despre „eroinele Leningradului", a ajuns să descopere „favorite şi preferate ale autorităţilor... Tot ce era viu, tot ce era veritabil era inadmisibil... Deşi multe dintre acestea erau incredibil de tragice, ele mi-au fost relatate oral, nimeni nu a îndrăznit să scrie adevărul"[22].

Speranţele într-o „renaştere a Leningradului" s-au spulberat, foarte public şi deliberat, în vara lui 1946, în urma unei represiuni a inteligheţiei din Leningrad. Iniţiată de Stalin, a fost dusă la îndeplinire de Jdanov, de acum întors la Moscova şi considerat de toată lumea ca succesorul lui Stalin. El şi-a ales ca victime pe Anna Ahmatova şi pe autorul satiric Mihail Zoşcenko, pentru că erau populari („Am ştiut că eram condamnată în momentul în care o fată a alergat spre mine şi a căzut în genunchi", a spus Ahmatova despre o lectură de poezii în public, când s-a bucurat de succes) şi pentru că ei întruchipau spiritul inteligent, sceptic, al Leningradului eurofil. Iată ce scrie Konstantin Simonov în memoriile lui:

> Cred că atacul împotriva Ahmatovei şi a lui Zoşcenko nu îi privea prea mult pe ei în particular... Stalin a fost întotdeauna suspicios în legătură cu Leningradul, un sentiment pe care îl înăbuşise încă din anii 1920... Eu mă întrebam pe atunci: „De ce Ahmatova, care nu a emigrat, care a citit atât de multe poezii în timpul războiului?"... A fost o modalitate de a pune inteligheţia la locul ei, de a le arăta că sarcinile care se aflau în faţa lor erau la fel de clare ca întotdeauna[23].

Lovitura a venit la 15 august, sub forma unei rezoluţii a Comitetului Central al Partidului. Opera Ahmatovei a fost

condamnată ca „goală de sens şi frivolă... pătrunsă de parfu mul pesimismului şi decadenţei", cea a lui Zoşcenko fiin considerată „un nonsens putred, vulgar", susceptibilă de deturna tineretul sovietic de la drumul drept. Ambii arătaser „servilism faţă de cultura burgheză a Occidentului". Una di cele două reviste din Leningrad care îi publicaseră a fo desfiinţată, iar în fruntea celeilalte a fost numit ca redactor-şe un propagandist din Comitetul Central. Peste o săptămân Jdanov a venit cu avionul la Leningrad pentru a-i anatemiza î persoană pe cei doi, într-o cuvântare ţinută la Uniunea Scriito rilor. În timp ce semnificaţia cuvintelor sale (a descris-o p Ahmatova ca „jumătate târfă, jumătate călugăriţă" şi pe Zoşcenk drept „un mic-burghez fără importanţă... răspândind otrav antisovietică") începea să fie înţeleasă, audienţa a îngheţa într-o tăcere – „strângându-se", cum a descris-o un membru Uniunii, „în decurs de trei ore, într-o masă solidă, albă"[24]. femeie a încercat să iasă din sală, dar a fost împiedicată şi s aşezat din nou undeva în spate. Nu au mai fost alţi protestatar şi a fost votată în unanimitate excluderea Ahmatovei şi a li Zoşcenko din Uniunea Scriitorilor. Adunarea s-a încheiat la o unu dimineaţa, când scriitorii participanţi au ieşit în liniş afară, în noaptea caldă de vară. „La fel de tăcuţi", îşi aminti cineva, „am trecut pe bulevardul drept spre piaţa pustie şi tăcere am plecat cu troleibuzele de noapte. Totul fuse neaşteptat şi de neînţeles[25]." Însăşi Ahmatova, cu un dispr magnific, a declarat că nu ştia de existenţa rezoluţiei până nu a văzut-o tipărită pe o foaie de ziar unsuroasă din ca tocmai despachetase nişte peşte. Interpretarea dată de Simon acestei afaceri s-a dovedit a fi adevărată şi a fost confirmată faptul că în pofida retoricii terifiante a lui Jdanov, nici ea, n Zoşcenko nu au fost arestaţi; în schimb, ambii au revenit vechea existenţă de dinainte de război, neştiută de nimeni

plină de lipsuri, arzând carnete de notiţe şi trăind din bunăvoinţa prietenilor. Unul dintre cei suficient de curajoşi pentru a nu o părăsi pe Ahmatova a fost mult mai tânăra Olga Berggolţ, care în consecinţă şi-a pierdut postul în Comitetul Uniunii Scriitorilor.

În august 1948, politica de la Kremlin s-a schimbat drastic; Jdanov a murit (fără ajutor din afară) în urma unui atac de cord. Malenkov şi Beria au început imediat să se reafirme, lărgind represiunea foarte mediatizată asupra inteligheţiei din Leningrad la o epurare secretă a protejaţilor lui Jdanov de la Kremlin şi a întregului Comitet de partid Leningrad.

Ceea ce a devenit cunoscut sub numele de „Afacerea Leningrad" a început în februarie 1948, cu demiterea din post a lui Aleksei Kuznețov, adjunctul lui Jdanov în timpul războiului, care îl urmase la Moscova şi primise sarcina supravegherii NKVD, a „maiorului" Popkov, care devenise prim-secretar al Comitetului de partid Leningrad, şi a lui Nikolai Voznesenski, un tânăr economist inteligent care profitase de poziţia lui Jdanov pentru a deveni şeful Comisiei de Stat a Planificării. „Politbiuro consideră", spunea o rezoluţie secretă, că „tovarăşii Kuznețov... şi Popkov au [demonstrat] o deviaţie bolnavă, nebolşevică, exprimată în propuneri demagogice făcute în organizaţia Leningrad, critici nedrepte la adresa Comitetului Central... şi în încercări de a se prezenta ca apărători deosebiţi ai intereselor Leningradului[26]."

Deşi „vânătoarea pornise", cum a spus Hruşciov mai târziu, leningrădenii au fost lăsaţi iniţial în libertate; Voznesenski a fost chiar invitat în continuare de Stalin la mesele de la miezul nopţii unde se bea foarte mult. În cele din urmă, la 13 august, Kuznețov, Popkov şi alţi trei au fost chemaţi în biroul lui Malenkov şi arestaţi la sosire de garda de corp a acestuia. Deşi Voznesenski i-a trimis o scrisoare linguşitoare lui Stalin – „Vă

rog să-mi daţi de lucru, orice, pentru a-mi face datoria faţă d partid şi ţară... Vă asigur că am învăţat lecţia despre simţul civi şi responsabilitatea faţă de partid" –, asta nu l-a ajutat c nimic[27]. A fost arestat în schimb la 27 octombrie şi s-a alătura lui Popkov şi Kuzneţov într-o închisoare specială. În septembri 1950, au fost judecaţi cu uşile închise la Leningrad, în fost clădire a Clubului Ofiţerilor de pe Liteinîi. Kuzneţov a refuza să-şi recunoască vina şi a fost imediat executat – conform lu Hruşciov „oribil, cu un cârlig înfipt în partea din spate gâtului"[28]. Voznesenski a fost, se pare, ţinut în viaţă mai mul timp. Există o poveste cum că la câteva luni de la proces Stali l-a întrebat pe Malenkov ce s-a întâmplat cu faimosul şef a Comisiei de Planificare pasionat de muncă şi a sugerat să i s dea ceva de făcut. Malenkov a replicat că acest lucru nu er posibil, de vreme ce îngheţase şi murise în spatele unui camio al închisorii[29]. În total, 69 de funcţionari care aveau legătură c organizaţia de partid Leningrad au fost executaţi, aruncaţi î închisoare sau exilaţi între 1949 şi 1951, plus 145 de rude al acestora. Ultimul care merita milă era P.N. Kubatkin, şef NKVD Leningrad. Fotografiile standard făcute la arestarea lui din faţă şi din profil dreapta – îl arată obosit şi cu păr nepieptănat, la fel ca miile de oameni care îi căzuseră victime î timpul războiului.

Condusă în mare secret, „Afacerea Leningrad" rămâne în un mister până în ziua de azi. Pretextele acesteia, şoptite l urechea lui Stalin de Malenkov, au fost că Voznesenski falsifi case cifre de producţie şi că Organizaţia de partid Leningra organizase un târg de produse agricole fără permisiunea Mo covei. În realitate, se pare că a fost rezultatul tensiunii d timpul Războiului Rece – 1949 a fost anul podului aerian de Berlin, al înfiinţării NATO şi al primei bombe atomice d Uniunea Sovietică – combinat cu teama lui Stalin de eventua

rivali. Poate că acesta a fost tulburat de discuţiile despre un Partid Comunist Rus (ca opus întregii Uniuni), cu sediul la Leningrad şi de o vizită de prietenie în oraş a unei delegaţii din Iugoslavia lui Tito, cu pretenţii de independenţă[30]. Revizioniştii argumentează că epurarea a fost o subtilă demonstraţie de putere, care a reafirmat supremaţia lui Stalin şi a contrabalansat facţiunile de la Kremlin. În mod convenţional, şi mai convingător, a fost pur şi simplu unul dintre ultimele spasme ale unei minţi îmbătrânite, paranoice.

În paralel cu „Afacerea Leningrad", Stalin a mai lansat, din nou cu încurajarea lui Malenkov şi Beria, un „război împotriva cosmopolitismului" în întreaga Uniune Sovietică. În timpul războiului, se revenise la valorile tradiţionale – reîntoarcerea la gradele şi insignele militare, onoruri numite după Suvorov şi Nevski –, dar acum totul s-a transformat într-un virulent antioccidentalism. Era epoca pseudogeneticii excentrice, a pâinii care se numea „de oraş" în loc de „baghetă" (pâinea franţuzească) şi a mândriei că ruşii au inventat radioul, aeroplanul şi becul. Persoanele care aveau legături cu străinătatea ori nume de familie evreieşti au început să dispară în fiecare zi („Pe vremuri era o loterie", spunea cu maliţiozitate cineva, „acum este o coadă"[31]), iar la Universitatea din Leningrad colegii s-au adunat din nou pentru a se acuza unul pe altul de „formalism", „subiectivism burghez" sau „prosternare în faţa Occidentului". „Toţi profesorii", scria Olga Fridenberg despre Secţia studii clasice,

> erau umiliţi într-un adevărat ritual. Unii, precum Jirmunski, au îndurat totul cu eleganţă şi cu fler... dar profesorul Tomaşevski, un bărbat încă în puterea vârstei, cu un temperament flegmatic şi spirit caustic, foarte calm şi deloc sentimental, a ieşit pe coridorul Academiei de Ştiinţe după examinare şi a leşinat, pierzându-şi complet cunoştinţa.

Profesorul de folclor Azadovski, deja slăbit de o boală de inimă, şi-a pierdut cunoştinţa chiar în timpul şedinţei şi a trebuit să fie dus afară pe braţe.

S-a calculat că, în toată Uniunea Sovietică, atât de mul evrei şi-au pierdut slujbele că până în 1951 deţineau mai puţi de 4% din posturile din guvern, economie, mass-media şi di universităţi, faţă de 12% în 1945[32]. Cea mai înaltă în grad vi timă a fost Polina, soţia în vârstă de 53 de ani a lui Moloto mare iubitoare de lux, fost comisar al poporului pentru indu tria peştelui. Un pseudoproces grotesc, cu acuzaţii de spion sionist şi sex în grup, s-a terminat cu divorţul de Molotov şi sentinţă de cinci ani în lagăr. Pentru toate aceste lucruri îngr zitoare, Fridenberg a găsit un cuvânt nou, urât – *skloka* – ca înseamnă „ostilitate josnică, trivială; ranchiună, intrigi me chine. Se dezvoltă în calomnie, delaţiune, spionaj, intrigi, dif maţie... *Skloka* este alfa şi omega politicii noastre. *Skloka* es metoda noastră[33]."

Ahmatova, deşi lăsată în libertate, a fost făcută să sufere pr procură. Unul dintre miile de arestaţi a fost Lev Gumilev, fiul în vârstă de 37 de ani, nu de mult demobilizat după ce lupta tot războiul până la Berlin. Acesta petrecuse mai mulţi ani Gulag înainte de război, iar acum a fost condamnat la alţi ze ani şi, în pofida petiţiilor trimise de mama lui şi a obedien sale (a scris un ciclu de poezii patriotice intitulat *Laudă păc* nu a fost eliberat până la amnistia generală dată de Hruşciov 1956. Şi fostul ei soţ Nikolai Punin a fost arestat; acesta, c declarase în public, după ce observase dispariţia a 80 de col că „am trăit în timpul invaziei tătarilor şi vom trăi şi în tim acesteia", a fost condamnat ca fiind „un avocat al ideii reac nare a «artei pentru artă»" şi trimis în Peninsula Komi Arctica. Din lagăr i-a scris nepoatei sale scrisori comice des

castele de nisip, arici și ciuperci, înainte să moară acolo patru ani mai târziu, la vârsta de 65 de ani[34].

În același an un alt bărbat în vârstă a murit singur – Iosif Vissarionovici Stalin. Vestea a fost întâmpinată cu un amestec de tăcere plină de stupefacție și emoție intensă, cathartică. În școli, profesorii au plâns alături de elevii lor; în apartamentele comune, oamenii se forțau să arate solemni ori să izbucnească în lacrimi; în lagăre, paznicii s-au adunat nervoși în grupuri, în timp ce prizonierii strigau și își aruncau chipiele în aer. Mulțimi isterice au însoțit cortegiul funerar al marelui dictator la Moscova, dar la Leningrad un bărbat ș-a pierdut carnetul de partid pentru a doua oară pentru că a închis radioul în timpul discursurilor și a continuat să muncească în liniște. „Am fost de două ori asediați", a scris Lihaciov, „din interior și din exterior[35]." „Asediul din interior" nu se sfârșise: în Uniunea Sovietică represiunea va persista, sumbră, timp de încă aproape 40 de ani. Dar nu va mai fi niciodată atât de rău.

23

Pivnița memoriei

Principalul monument dedicat asediului Leningradului e cimitirul memorial Piskarevskoe, situat în partea de nord-e orașului. Inaugurat în 1960, este, după standardele sovieti mai degrabă un complex modest, un loc pentru oamenii înc liați decât pentru celebrarea victoriei. Mormintele colectiv movile mari, acoperite cu iarbă, fiecare marcate (simbo pentru că înmormântările nu au fost niciodată atât de orc nate) cu o piatră ce poartă un anumit an – se aliniază d lungul unei alei centrale. La un capăt arde o flacără eter transparent în lumina soarelui; la celălalt statuia unei femei șolduri generoase, într-o rochie lungă, se profilează pe ce acoperit uneori de nori. Pe friza din spatele ei sunt grav versurile faimoase, neadevărate ale lui Berggolț: „Nimeni este uitat, nimic nu este uitat".

Departe de aleea centrală, movilele se întind în continua umbrite de lămâi și mesteceni. Aici iarba este mai puțin înș jită, iar spațiile dintre ele sunt acoperite cu piciorul-cocoșu și hasmațuchi. Unul are alături o vizuină de iepure. Există morminte individuale – din secolul al XIX-lea, rămase ac din zilele în care cimitirul era unul obișnuit, și sute de m minte ale soldaților care au murit în spitalele militare ale Len gradului, ale căror fețe tinere – frumoase, cu urechi clăpăuge, pistrui, asiatice, cu sau fără ochelari – te privesc din fotograf alb-negru din medalioane ovale din ceramică. Un sistem

difuzoare transmite muzică – *Marșul funebru* al lui Beethoven, acorduri solemne distorsionate de briză și utilizarea îndelungată. Când acestea tac, se aud alte sunete: triluri de păsări și zgomotele îndepărtate ale traficului.

Ca alte asemenea locuri, Piskarevskoe este neglijat. Statuile, peisajul, poezia – nimic nu poate spune ceea ce ar trebui spus și simțit despre o tragedie la scara celei din Leningrad. Poate că, pentru vizitatorul modern, nu există oricum un răspuns adecvat. Tot ce poate face este să nu se grăbească, să se gândească, să-și arate respectul. Păstrarea în memorie a asediului a fost problematică și pentru statul sovietic – acum rus. Până la moartea lui Stalin, a fost împinsă undeva în fundal, ca un memento stânjenitor al primilor ani dezastruoși ai războiului. Nu a fost ridicat niciun monument pentru victimele foametei, acestea au fost citate, dar substanțial subestimate la Nürnberg, iar decretele împotriva cerșitului au alungat mii de soldați mutilați care luptaseră pe front de pe străzi în vechea mănăstire de pe insulele Valaam din nordul Lacului Ladoga. Mormintele colective au rămas fără garduri, lăsate în seama urzicilor și rugurilor de mur.

O parte din aceste tufișuri au fost curățate în timpul lui Hrușciov, care a permis construirea, în urma unor dezbateri publice în legătură cu locul potrivit, a complexului Piskarevskoe, ca și publicarea relatării lui Dmitri Pavlov, directă (pentru acel timp), despre aprovizionarea cu alimente din timpul războiului. S-a dezvoltat din nou, în diferite forme, sub Brejnev, care a confiscat asediul folosindu-l în cultul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, desemnat să înlocuiască farmecele care se estompau ale marxism-leninismului. În această versiune, civilii care au suferit au ajuns din nou în prim-plan, dar într-o formă abstractă, aseptică. Extremele ororii au fost reduse la minimum – frig, întuneric, o sanie de copil, o *burjuika* – și

decăderea morală și socială sfâșietoare a fost transformă
într-o poveste stimulatoare despre mântuire și redresar
Leningrădenii fuseseră eroi altruiști, disciplinați, neclintiți
credința în victoria finală. Supraviețuind pur și simplu în or
ei contribuiseră la apărarea acestuia, iar când muriseră
foame o făcuseră în mod nobil, într-un fel de transă extatic
Din acest martiriu ieșiseră călițI, purificați, o rasă special
Fetele și băieții din Leningrad, îndemnau cei mai extravagar
retori ai cultului, ar trebui să se căsătorească numai între ei[1].

Încercările de a restabili într-un fel realitatea poveștii as
diului au întâmpinat o rezistență hotărâtă. Atunci când Harris
Salisbury a publicat lucrarea clasică (ea însăși romanțată, m
ales în ceea ce-i privește pe Voroșilov și Jdanov), *The 900 Da*
(Cele 900 de zile) în 1969, a fost atacat nu numai de *Pravd*
într-un articol semnat de Jukov, ci și de stânga din Occiden
În limba rusă a fost publicată abia în 1994, la șase luni du
moartea lui Salisbury. Istoria orală cutremurătoare *A Book*
the Blockade (Cartea blocadei), compilată de istoricul Al
Adamovich și romancierul Daniil Granin, a fost de asemen
atacată atunci când a fost publicată pentru prima dată în 19
în pofida celor peste 60 de mărturii eliminate de cenzu
Căluşul a fost aplicat nu numai asediului, ci în general ce
care doreau să scrie o istorie a „Petersburgului". Secretarul
Șostakovici, Solomon Volkov, care a încercat să obțină o ca
despre compozitorii din Leningrad publicată la începutul ani
1970, s-a confruntat cu acest lucru „în repetate rânduri. Îns
conceptul de cultură a Petersburgului ori Leningradului a
înăbușit. «Ce anume este atât de special în legătură cu ace
cultură? Avem o singură cultură – cea sovietică!»[3"].

Porțile s-au deschis la sfârșitul anilor 1980, odată cu Go
ciov și politica de *glasnost* („deschidere"), precursoare a pră
șirii comunismului și a Uniunii Sovietice. Brusc, a dev

posibil ca asediul să fie subiectul unei analize adevărate. Teroarea din timpul războiului a putut fi criticată în mod deschis pentru prima dată; la fel, pierderile inutile și lipsite de sens ale acțiunii „Poporul înrolat" și tragicele imperfecțiuni ale programelor de evacuare și raționalizare. Relatări personale necenzurate au apărut în număr mare în ziare și reviste, prezentarea simplă a faptelor și tonul adesea amar acționând ca un fel de dizolvant asupra mitului creat de Brejnev – cel al devotamentului și al sacrificiului de sine universal. Adamovich și Granin au reușit să completeze *Cartea Blocadei* cu extracte mai vii din jurnale (de exemplu, cel al lui Iuri Riabinkin, adolescentul abandonat de mama lui) și cu materiale despre canibalism și „Afacerea Leningrad". Au apărut câteva colecții de documente relevante, cele mai multe, în mod surprinzător, din arhivele Serviciului Federal de Securitate, succesorul NKVD. Reputația lui Jdanov – până atunci aceea de comandant înțelept și iubit în timpul războiului – s-a prăbușit, iar școlile, fabricile, nava de război și portul Mariupol din Marea Neagră, care îi purtau numele, au fost redenumite. Cea mai importantă schimbare de nume a fost cea a Leningradului însuși, care, la 1 octombrie 1991, după un referendum cu rezultat strâns, a devenit din nou Sankt Petersburg[4].

Încă importanți păstrători ai poveștii asediului sunt chiar *blokadniki*, din ce în ce mai puțini. Pentru ei, asediul nu este istorie, ci experiență acută, trăită, iar memoriile lor, așa cum a spus Olga Grecina, sunt „un câmp minat al minții. Dacă pășești pe mine, explodezi. Totul se transformă în iad – liniște, confort, fericirea de azi"[5]. Declanșatorii memoriei stau la pândă, așteptând, peste tot în jur – o anumită bătaie în ușă ori hidrantul de incendiu, zumzetul unui avion sau zgomotul făcut de copii la săniuș, mirosul de clei de oase ori pur și simplu vederea zăpezii proaspete, imaculate, pe trotuar. Un bărbat nu împodobește

niciodată bradul de Anul Nou, pentru că asta îi amintește c pomul sub care zăcea tatăl său, care murea de foame; alț ocolesc anumite străzi sau poduri. Pentru Grecina, într-o zi di 1978, a fost mirosul unui foc aprins sub fereastra ei. Timp c mai mulți ani le prezentase studenților versiunea convenționa a asediului; s-a așezat la birou, a plâns și a scris două zile și doi nopți, eliberând un torent de durere și mânie multă vrem reținut. Și comportamentul din timpul blocadei a rămas ac lași– *blokadniki* spun că nu pot lăsa mâncare în farfurie, n aruncă niciodată pâinea, nici cea mai uscată, nu trec pe lân o bucată de lemn fără să vrea să o ia acasă pentru a o pune p foc, într-o inexistentă *burjuika*. Vina supraviețuitorilor, deși n i se spune niciodată pe nume, este comună, exprimată în mul cazuri de suferința că nu au reușit să ofere unei rude o înmo mântare potrivită. O femeie, care nu știe unde este înmormân tat tatăl ei, se duce la Piskarevskoe în fiecare an de ziua lui pune flori pe toate mormintele individuale pe care vede acela nume de botez ori dată de naștere ca ale părintelui să Niciodată, remarcă ea, nu are suficiente flori[6].

Mulți supraviețuitori au „blocat" cu totul amintirile desp asediu; nu vorbesc niciodată despre acesta, nici măcar cu pri tenii apropiați sau familia. Alții – așa cum a făcut și Grecina au acceptat că este posibil să trăiești cu versiunea lui Brejn subsumând memoriile propriii, teribil de dureroase, un povești mai mari și mai sigure. Însă chiar și pentru cei c voiau să vorbească deschis, era dificil să se facă auziți. , interior", scria Marina Ieruhmanova,

> a existat întotdeauna această întrebare – oare nu pot să vorbesc pur și simplu despre cum a fost? Uneori, mă întreb de ce am tăcut. Probabil pentru că era ceva despre care nu se putea vorbi... De fiecare dată când conversația ajungea la

> blocadă, se părea că toată lumea știa deja totul – citiseră despre asta, auziseră, văzuseră filmele –, repetarea detaliilor nu dădea nicio satisfacție celui care vorbea, iar ascultătorul nu înțelegea nimic. Și noi am văzut filmele, am citit ce s-a scris despre vremurile acelea. Dar, deși stomacul ni se întorcea pe dos, cumva nimic din toate acestea nu putea explica sentimentele din acele zile.

Blokadniki se plâng adesea că nimeni nu mai este interesat de asediu. „Fiecare generație are propriile războaie – Afghanistan, Cecenia", spune unul. O femeie povestește că a vorbit despre asediu în fața unor tineri deținuți; nimeni nu a reacționat, cu excepția momentului în care le-a arătat că era aproape știrbă, fiindcă mai avea șase dinți[7]. Grecina subliniază tensiunea dintre veteranii asediului și cei veniți după război la Leningrad, care, susține ea, au încercat să ocupe, lipsiți de politețe, locurile rezervate pentru *blokadniki* în mijloacele publice de transport, afirmând, ca justificare, că și în satele lor „toată lumea a suferit de foame"[8].

Faptul că asediul a început să ocupe un loc periferic a fost adevărat în anii 1990, când subiectele la modă erau Teroarea și Gulagul, dar acum lucrurile s-au schimbat. În ultimul deceniu s-au publicat zeci de memorii și jurnale, cu toate că de obicei în tiraje mici sau în reviste universitare. „Potopul" continuă: chiar în timp ce făceam cercetările pentru această carte au apărut câteva noi relatări importante, iar altele vor ieși la lumină, fără îndoială, din dosarele prăfuite și din valizele puse sus, pe dulapuri.

A existat și un efort de ultim moment de a colecta mărturii orale de la supraviețuitorii asediului încă în viață. Deși interviurile cu *blokadniki* spun adesea mai mult despre strategiile folosite de mintea umană pentru a face suportabile lucrurile de

nesuportat decât despre asediul însuşi, nu este un exerciţiu m
puţin convingător. Stând la o masă de bucătărie plină c
zakuski, într-o cameră cu lambriuri de acaju de la Bibliotec
Publică sau într-o cafenea nou-nouţă, aceste femei – major
tatea sunt femei – se aflau de fapt acolo. Erau siluetele înfofolit
negre pe fond alb, care se târau pe o stradă acoperită cu zăpad
stăteau la coadă afară, lângă magazinele de pâine, ridicau găle
cu apă pe scările acoperite cu gheaţă, vedeau cum carnea li
fleşcăieşte şi se decolorează, cum părinţii şi fraţii slăbeau
mureau. Evenimentele din timpul asediului sunt îndepărtate
ciudate, dar nu s-au petrecut în urmă cu prea mult timp, î
cazul acelei femei care stă chiar în faţa mea, insistând să m
iau o felie de pâine cu unt şi o altă ceaşcă de ceai.

Blokadniki intervievaţi sunt, prin definiţie, supravieţuito
din punct de vedere psihologic, oameni care s-au adaptat o
s-au împăcat cu gândul că au trăit o tragedie până în puncti
de a putea să o relateze la cerere unui străin cu un carneţel
notiţe. Cu toate acestea, este foarte impresionant cum au ter
dinţa de a pune accentul pe aspectele pozitive – norocul ca
le-a ieşit în cale uneori, spiritul de sacrificiu al mamelor, buni
tatea străinilor. Le displace să fie etichetaţi drept eroi – au fo
doar copii, subliniază ei; eroi au fost adulţii care i-au salva
Irina Bogdanova, scoasă din apartamentul plin de cadavre
urmă cu 70 de ani, repetă mereu „am avut noroc" şi „am fo
binecuvântată" – binecuvântată pentru că a fost găsită şi lua
de acolo de nişte fete conştiincioase din Comsomol, binec
vântată pentru că a fost adoptată de surorile fete bătrâne care
devenit noua ei familie. Ochii i s-au umplut de lacrimi num
când a vorbit despre un moment de cruzime meschină – cea
noilor ocupanţi ai apartamentului familiei ei, care, atunci câ
a sunat la uşa lor la sfârşitul războiului, au refuzat să o lase
intre. Singurul lucru pe care îl are din copilărie este un cruci

de alamă care fusese al mamei ei, pe care i l-au înmânat, împachetat în hârtie de ziar, prin ușa abia întredeschisă.

Această reținere de a judeca, această magnifică determinare de a se concentra asupra bunătății umane, puțină, nu asupra răutății omenești, mai degrabă preponderentă, este diferită de atitudinea din epoca sovietică. În mod ironic, nu supraviețuitorii asediului, ci fiii și fiicele lor – generația care acum are 60 și 70 de ani, mai degrabă decât 80 și 90 – sunt cei care apără povestea convențională sovietică. *Blokadniki* actuali vor neapărat să sublinieze calitatea experienței asediului – închisă, glacială; lipsa totală de valoare mântuitoare și profunzimea daunelor aduse. Am intervievat-o pe Angelina Kupaigorodskaia, istoric, care a trăit în prima iarnă a asediului complet singură, cu excepția vizitelor ocazionale ale tatălui ei, dedicat muncii, și care stătea cu un aer mai degrabă jenat pe o sofa pe un coridor de la Academia de Științe. „Toate poveștile acestea", mi-a spus ea, „despre fete prea slabe, aflate la capătul puterilor, strângându-și în brațe păpușile – nu sunt decât sentimentalisme de după război."

În realitate, asediul a fost tern, greu și oribil. Nicio ființă umană nu ar trebui să trăiască în asemenea vremuri. La despărțire, ea s-a ridicat în picioare și m-a apucat de braț. Acum că întrebările mele se terminaseră mai era un lucru important, punctul dincolo de care era hotărâtă să treacă.

Atitudinea rușilor în al Doilea Război Mondial în general nu este deloc complicată: mândria aprigă de a câștiga un război just; ura înverșunată față de un dușman care a vrut să-i distrugă. Alte considerații – epurările de dinainte de război ale ofițerilor din armată, pactul germano-sovietic, gafele militare, masacrarea prizonierilor de război polonezi la Katyn, arestările și deportările din timpul războiului – sunt (uneori în silă) recunoscute, dar în afara subiectului.

Rămâne faptul că Marele Război pentru Apărarea Patriei cum încă este numit de mulţi – a fost câştigat cu un preţ uria nu neapărat necesar. Blocada Leningradului este probabil c mai bun exemplu. Germania nazistă a iniţiat asediul, în mc deliberat inuman, dar regimul sovietic a fost cel care nu a reu să evacueze la timp populaţia civilă, să facă provizii de alimen să oprească furtul de alimente ori să organizeze cum trebu Drumul pe Gheaţă. Tot regimul sovietic a irosit mii de vieţi a tinerilor în acţiunea „Poporul înarmat" şi a continuat să arunce în închisoare şi să-i execute pe cei mai umili şi patric cetăţeni chiar dacă mureau de foame. Dacă Rusia ar fi avut a conducători, s-ar putea să fi fost mai bine pregătită pent asediu, ar fi reuşit să-i împiedice pe germani să încercuias oraşul sau chiar să invadeze ţara.

Istoria contrafactuală vorbeşte despre toate acestea. Ca tea de faţă are menirea în parte de a corecta miturile sovieti şi astfel să insiste pe aspectele negative. Nu pune însă st semnul întrebării faptul că Leningradul trebuia să se predea. naziştii ar fi lăsat populaţia civilă să moară de foame, aşa cu au făcut în alte oraşe ruseşti pe care le-au ocupat. Toţi evr rămaşi în oraş ar fi fost adunaţi şi ucişi. Cei 300 000 de sold ai Axei postaţi în jurul Leningradului (15-20% din totalul pe Frontul de Est) ar fi fost trimişi mai departe spre est, ceea ar fi însemnat un război mai lung, un teritoriu şi mai mare URSS ocupat şi o povară mai grea pe umerii celorlalţi Ali: În cele din urmă, Leningradul ar fi fost aproape cu siguran distrus fizic, mai întâi de către sovietici pe când îl aban nau, apoi de către germani în timp ce se retrăgeau până la ur spre vest. Unul dintre cele mai frumoase oraşe ale Europei a putut fi astăzi fie un megalopolis stalinist, precum Harko Kaliningrad, fie un oraş neuniform, artificial reconstr precum Varşovia şi Dresda.

Niciuna dintre persoanele care au ținut jurnale citate extensiv aici nu mai este în viață. Dmitri Lihaciov, tânărul medievist care a auzit de invazie în timp ce făcea plajă pe malul unui râu, a avut o distinsă carieră academică, devenind directorul Secției de literatură rusă veche de la Universitate și un activist prodemocrație de frunte în era *glasnost*. A murit în 1999, la vârsta de 92 de ani.

Elena Skriabina, tânăra mamă care inițial se bucurase la auzul veștilor despre invazie, a emigrat cu fiii ei în America după război, devenind profesoară de limba rusă la Universitatea din Iowa. Soțul ei, care a rămas la Leningrad, a presupus că ea a murit în timpul evacuării și s-a însurat cu prietena ei cea mai bună, văduvă.

Anna Ostroumova-Lebedeva a continuat să picteze și să se bucure de favorurile oficialităților, publicând trei volume de jurnale cenzurate înainte de moartea ei, în 1957.

Maria Maşkova a fost dată afară de la Biblioteca Publică în timpul campaniei „anticosmopolitism", dar a fost reangajată peste trei ani și a lucrat acolo până la pensie.

Olga Fridenberg și-a pierdut postul de director al Secției de studii clasice de la Universitate în timpul campaniei „anticosmopolitism" și odată cu acesta pofta de viață, însă a trăit să vadă moartea lui Stalin și pe vărul ei Boris Pasternak primind Premiul Nobel pentru literatură.

Anna Zelenova și-a văzut dragul ei Palat Pavlovsk complet restaurat și a murit în 1980, în timp ce vorbea la o ședință de partid.

Aleksandr Boldîrev a divorțat și s-a recăsătorit la puțin timp după război. Deși s-a înstrăinat de fiica lui, a rămas atașat de Ermitaj, de unde a ieșit la pensie după ce a publicat peste 100 de studii de literatură persană antică. A murit în 1993.

Olga Grecina a devenit profesor asistent la Institutul Pe gogic din Herzen, specialitatea ei fiind folclorul în opera Puşkin. S-a măritat şi a avut două fete; a murit în 2000, la vâr de 78 de ani.

Vera Inber a intrat în partid şi s-a întors împreună cu so ei la Moscova. În pofida legăturii cu Troţki, nu a fost afect de epurările de după război şi a rămas o membră loială comunităţii literare până la moartea ei, în 1972.

Olga Berggolţ nu a rezistat presiunii, a început să bea să simtă o nostalgie paradoxală după intensitatea şi sentime tul de a avea un scop din viaţa în timpul asediului. L-a întâl din întâmplare la teatru pe omul care o interogase la NK („Mă recunoaşteţi, Olga Feodorovna? Vă pot fi de folos? acesta a ajutat-o să-l elibereze pe tatăl ei, doctorul exilat, care întors la Leningrad în 1948, dar a murit la mai puţin de un după aceea[9]. Deşi moartea ei, în 1975, a trecut neobservată oficialităţi, vestea acesteia s-a răspândit din gură în gură, funeraliile ei din cimitirul Volkovo s-au transformat într- eveniment public spontan, la care au participat mii de leni grădeni obişnuiţi.

Vasili Cekrizov a continuat să lucreze la şantierul naval ş trăit până la vârsta de 97 de ani, blestemându-l pe „afurisi de Boris [Elţin]" pentru prăbuşirea comunismului într- post-scriptum la jurnalul din timpul războiului.

Oberleutnant Fritz Hockenjos a părăsit unitatea de bi clete şi s-a alăturat unei divizii SS infanterie pe Rin, un a fost capturat de americani. După ce a petrecut doi într-un lagăr de prizonieri de război, s-a întors la cariera lui silvicultor şi a scris o populară serie de ghiduri des Schwarzwald.

Leningrad – Sankt Petersburg – este încă un oraş mela colic. La 20 de ani de la prăbuşirea comunismului, reintegra

lui în Occident încă pare parțială și provizorie, o patină nou-nouță cu firme luminoase și ferestre din termopan nereușind să acopere burlanele care picură și semințele platanilor care zboară din loc în loc în curțile reci și umede din spate. Ca alte foste capitale, are și el o latură *Marie Celeste**, palatele și clădirile guvernamentale, altădată pline de viață, sunt acum institute academice adormite ori muzee tăcute. Melancolia, totuși, este cea a frumoasei frunze de toamnă, de genul stucului care se cojește; mai mult nostalgic decât tragic, vizitatorul este bântuit de personajele vii ale literaturii – prințesa Hélène cu umerii albi, Raskolnikov cu toporul lui – mai degrabă decât de multele elemente neclare ale asediului. În contrast cu impertinenta Moscovă, noii îmbogățiți nu sunt dominanți. Sunt mai multe librării decât buticuri Versace; doamne în vârstă, în cardigane uzate, cu fețe splendide, umplu stalurile Filarmonicii, iar studentele care ies de la cursuri pe Moika flirtează cu colegii lor, nu cu bărbații alunecoși, cu pulovere italienești frumoase, care își sorb cafeaua espresso de opt dolari la barul Hotelului Evropa.

Schimbătoare, dar neschimbată este ceea ce Ahmatova numea vremea de operă: cerul neobosit își împrumută culoarea apelor mișcătoare ale fluviului; zăpada cade fără sfârșit, cu fulgi mari, învolburați, care derutează; vântul mării îți zgârie ochii și mătură străzile înverșunat de curate.

Ultimele cuvinte îi aparțin Lidiei Ghinzburg, mai analitică și poate cea mai dispusă să accepte dintre toți cei care au scris despre blocadă. După cele mai mari tragedii, ne amintește ea indirect, viața merge mai departe. Noul înlocuiește vechiul; golurile reprezentate de absențe sunt umplute; trecutul este

* Goeletă găsită în Oceanul Atlantic, la 5 decembrie 1872, navigând cu pânzele în vânt, fără nimeni la bord; navă-fantomă (n.tr.).

acoperit şi uitat. Este luna iunie, luna Nopţilor Albe, iar anonimul „Om al blocadei" a lucrat până la ore târzii. Ieşind din biroul lui cu obloanele trase pe Nevski, el simte „obişnuită uimire" descoperind că soarele încă mai străluceşte, iar lumina luceşte pe caldarâmul ud. „Acesta este inepuizabilul", gândeşte el, „pe care leningrădenii îl iubesc atât de mult. Sentimentul rezervelor neatinse ale vieţii, care aşteaptă să fie eliberate în fiecare zi."

Anexa I

Cât de mulţi au fost?*

Au existat două abordări folosite pentru a estima numărul total al civililor morţi în timpul asediului Leningradului.

Prima se bazează pe înregistrările oficiale ale deceselor. Utilizând datele agenţiei centrale a forţelor de muncă din oraş, ale celor 15 raioane municipale şi ale autorităţilor din localităţile periferice Kronstadt şi Kolpino, „Comisia de investigare a atrocităţilor comise de ocupanţii fasciști", înfiinţată în 1943, a ajuns la un total de 649 000 de civili decedaţi în timpul asediului, din care 632 253 au murit de foame şi boli asociate, iar restul de 16 747 în urma bombardamentelor. Aceste cifre au fost prezentate de guvernul sovietic la procesul de la Nürnberg unde au fost judecate crimele de război şi au fost citate de atunci peste tot. De asemenea, sunt în acelaşi ordin de magnitudine ca şi cifrele de la Trustul de pompe funebre din Leningrad, întreprinderea de stat care administra cimitirele. Datele Trustului arată că acesta s-a ocupat de aproximativ 460 000 de cadavre în cele 14 luni de la începutul lui noiembrie 1941, la care trebuie adăugate alte 228 263 îngropate de organizaţia de apărare civilă (MPVO), în total 688 263 de înmormântări.

---

* V.M. Kovalchuk şi G.L. Sobelev „Leningradski «Rekviyem»: o zhertvakh naseleniya v Leningrade v gody voiny i blokady" *Voprosy istorii* 12 (1965) p. 191. Nadejda Cherepenina „Assessing the Scale of Famine and Death in the Besieged City", în John Barber şi Andrei Dzeniskevich (ed.) *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941-1944*, Londra 2005, p. 28. Vezi şi Eleanor Martineau „Blokada mezhdu geroizmom i tragediyei (k metodike voprosa)", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt Peterburga* 5 (2000) p. 253.

Această cifră de 650 000–690 000 din rata mortalității reprezin totuși, aproape cu siguranță o subestimare substanțială. Multe dec în timpul asediului nu au fost niciodată înregistrate („o propor neglijabilă a populației se ducea la birourile de înregistrare", confo Direcției servicii comunitare Leningrad) ori erau înregistrate m după ce aveau loc. Comisia a primit înregistrări din timpul războiu până în 1959. Cifrele Trustului de pompe funebre sunt la fel de d bioase, așa cum o evidențiază scenele haotice din cimitire și morg faptul că Trustul nu a putut oferi zilnic cifre pentru livrări și înm mântări atunci când Sovietul orășenesc i-a ordonat să o facă la sfârși lunii decembrie 1941.

Istoricii au încercat, de asemenea, să calculeze rata mortalității de s până jos, urmărind scăderea populației Leningradului de la începu până la sfârșitul blocadei, și să presupună că toate disparițiile desp care nu au date s-au datorat foametei sau bombardamentelor. Atu când s-a închis inelul blocadei, la începutul lunii septembrie 19 populația civilă a orașului era de aproximativ 2,5 milioane de locuitc inclusiv, în mare, cei 100 000 de refugiați nou-sosiți. La sfârșitul anu 1943, în ajunul eliberării, aceasta scăzuse la cel puțin 1,9 milioane locuitori, cu nu mai mult de 600 000. Pe atunci, un milion de leni grădeni fuseseră evacuați pe Lacul Ladoga și alți 100 000 fusese trimiși pe front, ceea ce înseamnă că persoanele decedate din cau foametei nu sunt mai puține de 800 000.

Demograful Nadejda Cerepenina a refăcut recent acest calcul, l zându-se pe numărul de permise de rezidență în Leningrad existe de-a lungul timpului. Rata mortalității estimată de ea – de 700 00 este mai mică în parte datorită faptului că exclude locuitorii ileg neînregistrați, ca și refugiații țărani neînregistrați. În final, niciu dintre calculele de mai sus nu include persoanele decedate în zor rurale din interiorul inelului asediului, nici zecile de mii care au pi pe Drumul pe Gheață și în afara acestuia. Este bine, totuși, că se pc afirma că rata mortalității civililor nu a fost mai mică de 650 000 ș mai mare de 800 000. Dacă trebuie dată o cifră, probabil că aceast fi în jur de 750 000 sau între unul din trei și unul din patru men ai populației Leningradului din perioada de dinaintea blocadei.

Anexa II

Civili decedaţi, iulie 1941 - decembrie 1942

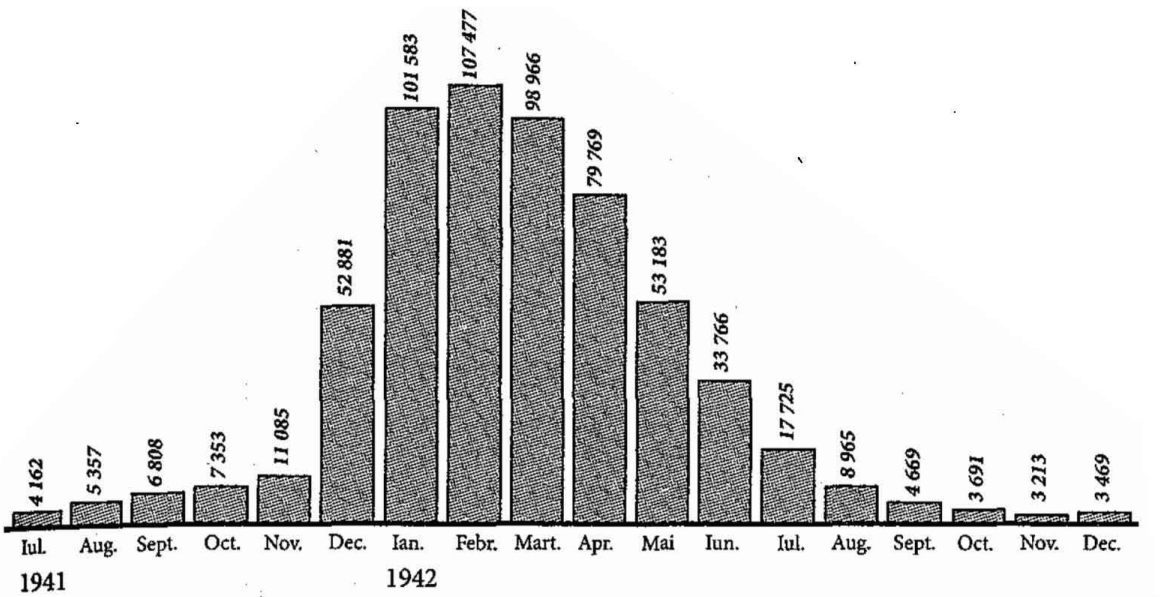

Sursa: Biroul de statistică al oraşului, rapoartele din 31 octombrie 1942 şi 15 februarie 1943. Date în Dzeniskevich *Leningrad v Osade* doc. 149 şi 151, pp. 314 şi 316. Cifrele se bazează pe cele înregistrate în cele 15 raioane ale Leningradului. Acestea nu includ decesele din Kronstadt, Kolpino sau alte oraşe şi sate din interiorul inelului asediului.

Raţia zilnică de pâine, în grame

	1941						1942		
De la:	18 iul.	2 sept.	12 sept.	1 oct.	13 nov.	20 nov.	25 dec.	24 ian.	11 febr.
Muncitori manuali	800	600	500	400	300	250	350	400	500
Funcţionari	600	400	300	200	150	125	200	300	400
Dependenţi (în întreţinere)	400	300	250	200	150	125	200	250	300
Copii sub 12 ani	400	300	300	200	150	125	200	250	300

Sursa: Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 79

Note*

1. Olga Berggolț, „Tragediya moego pokoleniya", *Literaturnaya gazeta*, 18 iulie 1990, p. 5.
2. Evan Mawdsley, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1945*, p. 238. Se admite că rata mortalității în rândul soldaților sovietici luați prizonieri de naziști este și mai mare, de 55%.
3. Profesorul Ulrich Herbert, intervievat de autoare, Freiburg, aprilie 2008.
4. *The Times*, 19 ianuarie 1943.
5. Comandorul Geoffrey Palmer; intervievat de autoare, Sherborne, iulie 2007. Comandorul Palmer, care din păcate a decedat înainte de publicarea acestei cărți, a fost, probabil, ultimul englez care l-a întâlnit pe Stalin. El îl descrie astfel: semăna cu un „negustor cumsecade; un om care ar fi putut fi un bunic bun pentru orice nepot. Te privea drept în ochi, dar la un moment dat îți dădeai seama că se uita pur și simplu prin tine. Era mai degrabă straniu".
6. Vera Inber descrie în jurnalul ei vizita la muzeu în Ziua Z: *vezi* cartea ei *Leningrad Diary*, p. 204. Pentru interviul luat curatorului de la muzeul redeschis, *vezi* Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, p. 170. *Vezi și* Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of*

* Ediția în limba română reproduce, în această secțiune, titlurile lucrărilor în limba rusă în varianta propusă de autoare. Întrucât notele se referă la textul cărții, numele de persoane au fost transcrise conform cu acesta.

the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monume p. 144. Cartea este o analiză fascinantă a memoriilor şi mo mentelor dedicate asediului până în prezent – „povestea pove asediului", cum o numeşte Kirschenbaum.

7. Anne Applebaum, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, p. 14.
8. *Vezi* Serghei Iarov, „Rasskazy o blokade: struktura, ritorika i s *Nestor*, 6, 2003, p. 422.

Partea întâi. Invazia: iunie–septembrie 1941

Capitolul 1: 22 iunie 1941

1. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 2
2. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningra* p. 3.
3. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 2
4. Edward Crankshaw, ed., *Khrushchev Remembers*, Londra, 19 p. 135.
5. Harold Shukman, ed., *Stalin's Generals*, pp. 2, 319–320.
6. Solomon Volkov, *St. Petersburg: A Cultural History*, p. 425.
7. G. Kulagin, *Dnevnik i pamyat: o perezhitom v gody bloka* Leningrad, 1978, p. 17.
8. Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak Olga Freidenberg, 1910–1954*, p. 203.
9. Evan Mawdsley, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1* p. 8.
10. John Erickson, *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germ* vol. 1, p. 105.
11. Dmitri Volkogonov, *Stalin: Triumph and Tragedy*, pp. 401- Mawdsley, *Thunder in the East*, p. 37.
12. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's Table Talk 1941–1944*, p. 2
13. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., *The Halder Diary, 1939–1942*, p. 313.

14. Mawdsley, *Thunder in the East*, p. 11; Antony Beevor, *Stalingrad*, pp. 14–15; Mark Mazower, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, pp. 142, 147.
15. Feldmareşalul von Kleist, în Basil Liddell Hart, *The Other Side of the Hill: Germany's Generals, Their Rise and Fall*, p. 182.

Capitolul 2: Barbarossa

1. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, p. 4.
2. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 197, p. 466.
3. Richard Bidlack, „The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", *The Russian Review*, 59, ianuarie 2000, p. 99.
4. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 197, p. 466.
5. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, 2007.
6. Andrei Dzeniskevich, „The Social and Political Situation in Leningrad in the First Months of the German Invasion: The Social Psychology of the Workers", în Robert Thurston and Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*, p. 78.
7. Lidia Ghinzburg, *Chelovek za pismennym stolom*, p. 579.
8. Ibid., p. 91.
9. Katherine Hodgson, *Voicing the Soviet Experience: The Poetry of Olga Berggolts*, p. 67; Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, pp. 121–122.
10. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 59.
11. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, p. 151.
12. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 10–11 (1 iulie 1941).
13. O.I. Molkina, „Nemtsy v koltse blokady", *Istoriya Peterburga*, 3, 2006, pp. 62–64.
14. Aceste cifre provin din două documente NKVD. Primul, în colecţia de documente ed. Dzeniskevich *Leningrad v osade*, p. 442,

din 1 octombrie 1942, dă un total de 58 210 de finlandezi şi ge mani deportaţi la acea dată. Al doilea, în colecţia de documer ed. Nikita Lomaghin *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 37, d 4 aprilie 1942, dă un total de 35 162 de finlandezi şi germa deportaţi în a doua jumătate a lunii precedente. Deportările d martie 1942 s-au făcut mai ales din oraşele şi satele din jur Leningradului.

15. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningr Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 37–39.
16. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, pp. 441–442; John Bart and M. Harrison, ed., *The Soviet Home Front 1941–1945*, Lond 1991, p. 66; Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stali Russia*, pp. 385–386.
17. Consiliul Comisarilor Poporului a ordonat mobilizarea gener la 2 iulie (Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 38).
18. Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 22; Salisbury, *The 900 Da* p. 168.
19. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 237–238.
20. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 2
21. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 229.
22. În perioada lui Stalin, deplasarea temporară în altă parte era mod surprinzător de eficient de a scăpa de serviciile locale securităţii, care erau adesea mai interesate de divulgarea cote decât de cei pe care îi trimiteau dincolo de gratii. Lidia Ciukovsk prietena şi secretara Annei Ahmatova, a scăpat de epurările 1937 pur şi simplu plecând la Kiev, unde a locuit cu socrii ei. „I ca un pahar care s-a rostogolit sub o bancă în timpul unei expl într-un magazin de porţelanuri", spunea Ahmatova.
23. Alexander Werth, *Russia at War, 1941–1945*, pp. 162–167.
24. Ibid., p. 184.
25. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Le grad v blokade*, p. 250.
26. David Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, pp. 30–3

27. Eino Luukkanen, *Fighter over Finland*, p. 116; Salisbury, *The 900 Days*, p. 106.
28. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 81, p. 28.
29. Glantz, *The Battle for Leningrad*, pp. 35, 37.
30. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 35–36, 3 şi 9 iulie 1941; Lidia Ghinzburg, *Chelovek na pismennym stolom*, p. 4.
31. Antony Beevor şi Liuba Vinogradova, ed., *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army 1941–1945*, p. 9; Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 68.
32. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 13–15.
33. Intervievat de autoare, St. Petersburg, septembrie 2008.
34. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 79, pp. 58, 86.
35. Beevor şi Vinogradova, ed., *A Writer at War*, p. 41.
36. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, pp. 11–20.
37. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary, 1939–1942*, pp. 445–6, 3 iulie1941.
38. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, p. 328; Richard Overy, *Russia's War*, p. 81; Salisbury, *The 900 Days*, p. 105.
39. TsAMO: Fond 96a, op. 1711, delo 24, pp. 24–25. Citat şi de Glantz, *The Battle for Leningrad*, pp. 42–43.
40. *Vezi*, de exemplu, întrunirea conducerii Detaşamentului 9 grăniceri NKVD Pskov pe 3 iulie 1941. RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 79, p. 88.
41. Sebag Montefiore, *Stalin*, p. 338; Geoffrey Jukes, în Harold Shukman, ed., *Stalin's Generals*, p. 129.
42. Shukman, ed., *Stalin's Generals*, pp. 313, 320. Generalul Alan Brooke, şeful Statului Major general al Imperiului Britanic, a stat lângă Voroşilov la un dineu în timpul Conferinţei de la Moscova din august 1942. El îl considera „un bătrân inimos, care vorbea despre orice cu mare vivacitate", dar cu expertiza militară a unui „copil".
43. Salisbury, *The 900 Days*, pp. 112, 282, 322, 404. *Vezi şi* Evan Mawdsley, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1945*, p. 450.
44. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary*, pp. 458–459, 446–447.

1. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 30, p. Alexander Werth, *Russia at War, 1941–1945*, pp. 179, 241, Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 68–70.
2. Lidia Osipova, 15 iulie şi 13 august 1941, în Lomaghin, *Nei tnaya blokada*, vol. 2, pp. 442–443.
3. Georghi Kniazev, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Bo the Blockade*, p. 261; Andrei Dzeniskevich, „The Social and tical Situation in Leningrad in the First Months of the Ger Invasion: The Psychology of the Workers", în Robert Thurst Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World II in the Soviet Union*, p. 73; Igor Kruglyakov, intervievat d Liuba Vinogradova, Moscova, ianuarie 2007.
4. Irina Reznikova (Flige), „Repressii v period blokady Leningr *Vestnik „Memoriala"* 4/5 (10/11), p. 96; Gouré, *The Sie Leningrad*, p. 71.
5. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningr* p. 21. *Vezi şi* Dmitri Lazarev, în *Trudy Gosudarstvennogo Mu Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 195.
6. Elena Kocina, *Blockade Diary*, p. 33 (iunie 1941).
7. Gheorghi Kniazev, 20 iulie 1941, în Adamovici şi Granin, *A of the Blockade*, p. 256.
8. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: L grad v blokade*, pp. 250–251.
9. Gatcina a fost redenumit oficial (1929–1944) Krasnogvardeis „Oraşul Gărzii Roşii", dar vechiul nume era folosit în mod obi
10. David Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 38.
11. Olga Grecina, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, *Writi Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Docume Prose*, p. 107.
12. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, pp. 220–221.

13. Kocina, *Blockade Diary*, p. 34.
14. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 12–13, 21 (8 iulie şi 12 august 1941).
15. Rimma Neratova, „Zhizn v Leningradskoi blokade", *Zvezda* (1996), pp. 18–28.
16. Charles von Luttichau, citat în Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 41; generalul Blumentritt, citat în Basil Liddell Hart, *The Other Side of the Hill: Germany's Generals, Their Rise and Fall*, p. 187.
17. Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, pp. 44–47; Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, pp. 189–190.
18. Evgenia Baikova, www.hermitagemuseum.org
19. Militsa Matye, www.hermitagemuseum.org
20. Kniazev, 7 şi 15 iulie, în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 244–245.
21. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 8–9 (28 iunie 1941).
22. Ibid., p. 15 (18 iulie 1941).
23. Kocina, *Blockade Diary*, p. 36 (10 iulie 1941).
24. Vasili Ciurkin, în *Voyennaya literatura: dnevniki i pisma* http://militera.lib.ru/db/churkin part 1, p. 2 (15 august 1941).
25. Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 58; TsAMO: Fond 217, op. 1217, delo 32, 33; Nikita Lomaghin, *Soldiers at War: German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad, 1941–1944*, Carl Beck Papers, 1306, p. 11.
26. 17 august 1941; RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 1.
27. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 13.
28. Ibid., p. 20.
29. Salisbury, *The 900 Days*, p. 228.
30. Cifrele referitoare la persoane şi obiecte sunt date de Panteleiev, citat în Salisbury, *The 900 Days*, p. 232.
31. Estimarea numărului morţilor este aproximativă. În acea vreme, se zvonea de 17 000 de morţi; versiunea sovietică era de 5 000. Un istoric naval din Rusia postsovietică vorbeşte de „peste 12 000". *Vezi* Salisbury, *The 900 Days*, p. 238, şi Evan Mawdsley, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1945*, p. 83.

32. Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 46.
33. La 29 septembrie 1941, şeful Direcţiei politice a Flotei Mă Baltice şi-a instruit oamenii să informeze tot personalul naval membrii familiilor marinarilor care se predau germanilor urm să fie executaţi pe loc ca „trădători de patrie". În ianuarie 19 directiva a fost abrogată şi considerată ilegală; nu există d referitoare la faptul că a fost impusă cu forţa (*vezi* Lomagh *Soldiers at War*, p. 15).

Capitolul 4: „Poporul înrolat"

1. Ilia Frenklah, www.iremember.ru, pp. 2–3.
2. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 22.
3. Intervievat de autoare, St. Petersburg, martie 2008.
4. Raportul lui Nikita Karpov, Partorg la Uzina Kirov şi membru Diviziei 1 LANO, 30 septembrie 1943. TsGAIPD SPb: Fond 40 op. 10, delo 1320, p. 14.
5. TsGAIPD SPb: Fond 25, op. 12, svyazkha 3, 1118, ed. kr. Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, p. 2
6. David Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, pp. 126–1 Richard Bidlack, *Workers at War: Factory Workers and La Policy in the Siege of Leningrad*, Carl Beck Papers, 902, p. 8.
7. TsGAIPD SPb: Fond 25, op. 12, svyazkha 13.
8. Nikita Karpov. TsGAIPD SPb: Fond 4000, op. 10, delo 1320, p
9. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 9.
10. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 2, p. 35.
11. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 31; Dmitri Liha *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 226.
12. TsGAIPD SPb: Fond 2201, op. 1, delo 23.
13. Ibid., raport politic din 10 iulie 1941.
14. Ibid., raport politic, divizia LANO din raionul Moskovski, 9 1941.
15. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 79.
16. *Vezi*, de exemplu, TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 28,

17. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 12.
18. TsGAIPD SPb: Fond 2201, op. 1, delo 23.
19. Andrei Dzeniskevich, *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 49, p. 131.
20. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 29, pp. 2–4.
21. Iosif Altman, şef de atelier la Uzina „Chimistul Roşu" şi membru al primei divizii. TsGAIPD SPb: Fond 4000, op. 10, delo 1305.
22. Subbotin către Consiliul Apărării de pe Frontul de Nord, iulie 1941. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 11; Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 33–34.
23. Miting al Secţiei politice din 8 iulie 1941. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 15, pp. 7–8.
24. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 15, p. 13.
25. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary, 1939–1942*, p. 452 (6 iulie 1941).
26. Miting din 29 iulie 1941. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 46.
27. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 26, p. 2.
28. Dobrjinski, Divizia 1, TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 15, pp. 10–11.
29. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 22, pp. 132–134.
30. Ibid., p. 137.
31. Raport al Secţiei politice din 29 august 1941. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 202. Salisbury, *The 900 Days*, p. 191.
32. Raport către Jdanov trimis de Kononciuk, şeful Secţiei politice LANO, mijlocul lui august 1941. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 18.
33. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 18.
34. Dzeniskevich, *Leningrad v osade*, doc. 49, pp. 132–133.
35. Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 35.
36. Alexander Werth, *Leningrad*, pp. 110–111.
37. TsAMO: Fond 96a, op. 2011, delo 5, pp. 133–137.
38. Frenklah, www.iremember.ru, p. 6.
39. Citat în Dmitri Volkogonov, „Voroşilov", în Harold Shukman, ed., *Stalin's Generals*, p. 318.

Capitolul 5: „Prinşi ca într-o cursă de şoareci"

1. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 10.
2. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 9. Acesta este adesea numit, în mod eronat, anunţul „Duşmanul la porţi". De fapt, articolul din *Leningradskaya Pravda* intitulat „Duşmanul la porţi" nu a apărut decât la 16 septembrie.
3. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 11, 13, 15 (24 şi 26 august, 1 şi 8 septembrie 1941).
4. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 271–272.
5. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leningrad v blokade*, pp. 252–253 (4 şi 16 august).
6. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 47–48; Ivan Andreienko, vicepreşedinte al Sovietului orăşenesc Leningrad în timpul războiului. Citat în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 122.
7. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 51–52.
8. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, p. 7 (26 iunie 1941).
9. Elena Kocina, *Blockade Diary*, p. 35 (2 iulie 1941).
10. Klara Rahman, manuscris nepublicat, scris de familia celei care a ţinut jurnalul.
11. Gheorghi Kniazev, 17 iulie 1941, în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 246.
12. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 250–252.
13. Ordinul către secretarii de partid ai raioanelor, 11 august 1941. RGASPI: Fond 17, op. 22, delo 1644, p. 41.
14. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 17–18 (2 august 1941).
15. Nina Malakova, în Michael Jones, *Leningrad: State of Siege*, p. 98. Jones i-a intervievat pe supravieţuitorii bombardamentului de la Licikovo în 2007.
16. Maria Motovskaia, în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 247.

17. Ibid., pp. 248–249. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 218.
18. William Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II*, p. 34.
19. Intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.
20. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 10.
21. Ibid., p. 24; Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 227.
22. Sidney Monas şi Jennifer Greene Krupala, ed., *The Diaries of Nikolay Punin, 1904–1953*, pp. 182–183.
23. Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 107–108.
24. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 47.
25. Aleksandr Barbovski, 30 august 1941. RGALI: Fond 2733, op. 1, yed. khr. 872, pp. 15–16.
26. Vizita comisiei este greu de datat cu exactitate. Salisbury deduce din memoriile amiralului Kuznețov că a plecat pe 27 august şi a ajuns pe 28. Cu toate acestea, Stalin a ordonat misiunea pe 21; Molotov se număra printre destinatarii unui comunicat din 27 august şi a ordonat întoarcerea pe 29 august, sugerând că a ajuns câteva zile mai devreme.
27. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 27.
28. Ibid., p. 35.
29. Ibid., p. 39.
30. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, p. 627.
31. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 4, p. 29.
32. Liubov Şaporina, 4 septembrie 1941, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, p. 22.
33. Olga Berggolț, 2 septembrie 1941; *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 128.
34. TsAMO: Fond 148a, op. 3763, delo 97, p. 29.
35. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 23 (23 August 1941).
36. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 269.

PARTEA A DOUA. ÎNCEPUTUL ASEDIULUI: SEPTEMBRIE-DECEMBRIE 194

CAPITOLUL 6: „FĂRĂ SENTIMENTALISME"

1. Sonia Orwell şi Ian Angus, ed., *The Collected Essays, Journalis and Letters of George Orwell*, vol. 2, *My Country Right or Le* Londra, 1970, p. 460.
2. Winston Churchill, *The Second World War*, pp. 467–468.
3. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 49.
4. Data exactă a sosirii lui Jukov la Leningrad nu a fost decât rece stabilită. Deşi în practică a preluat comanda imediat după sosir ordinul Stavka nu a fost dat formal decât după 11 septembrie.
5. *The Memoirs of Marshal Zhukov*, Londra, 1971, pp. 300, 314–31
6. Viktor Anfilov, *Zhukov*, în Harold Shukman, ed., *Stalin's General* p. 350; David Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 78
7. V.F. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", în *Trudy Gos darstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8.
8. Anna Zelenova, *Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvoret istoriya i sudba*, pp. 83–90. *Vezi şi* Susan Massie, *Pavlovsk: The L of a Russian Palace*, pp. 195–202.
9. Lidia Osipova, „Iz dnevnika o zhizni v prigorodakh Leningrad în Lomaghin, ed, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 441. Jurnal complet este deţinut de Hoover Institution.
10. Valerian Bogdanov-Berezovski, *Iz dnevnikov blokanikh let* (man scris), pp. 9–10; RGALI: Fond 1817, op. 2, yed. khr. 185.
11. Konstantin Plotkin, *Kholokost u sten Leningrada*, pp. 33–56.
12. Glantz, *The Battle for Leningrad*, pp. 81–82.
13. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 21.
14. G.F. Krivoşeev, ed., *Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: pot vooruzhyonnykh sil*, p. 271; Evan Mawdsley, *Thunder in the Ea The Nazi-Soviet War 1941–1945*, pp. 86–87.
15. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *T Halder War Diary, 1939–1942*, pp. 487, 498–500 (26 iulie 6, 7 august 1941).

16. Ibid., pp. 511, 514–15 (18 şi 22 august 1941).
17. *Vezi* Directiva Führerului nr. 35, 6 septembrie 1941.
18. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary*, 18 septembrie 1941, p. 536.
19. Bundesarchiv/Militärarchiv: RM7/1014. Citat în *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944*, p. 310.
20. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, pp. 39–40.
21. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary*, p. 458.
22. Bundesarchiv/Militärarchiv: RW4/v. 578, bl. 144–146. Citat în *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 312–314.
23. Bundesarchiv/Militärarchiv: RM7/1014, bl. 39–41. Citat în *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 315–317.
24. Trevor-Roper, ed., *Table Talk*, p. 44.
25. „Hotărârea Führerului referitoare la Leningrad", transmisă prin comandă navală Grupului de Armate Nord, 29 septembrie 1941. *Tagebuch der Seekriegsleitung*, Citat în Max Domarus, *Hitler Reden und Proklamationen 1932–1945*, vol. 4, Mundelein, 2000, p. 1755.
26. Wilhelm Ritter von Leeb, *Tagebuchaufzeichnungen und Lagebeurteilungen aus zwei Weltkriegen*, Stuttgart, 1976, p. 373 (12 octombrie 1941), în *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 318.
27. Jurnal de război Grupul de Armate Nord, 27 octombrie 1941, *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 12.
28. Directiva Führerului nr. 35, 6 septembrie 1941. În Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's War Directives, 1938–1945*.
29. Michael Jones, *Leningrad: State of Siege*, p. 33.
30. Pentru mai multe informaţii despre cariera de după război a lui Halder, *vezi* Ronald Smelser şi Edward Davies, *The Myth of the Eastern Front: The Nazi-Soviet War in American Popular Culture*.

Capitolul 7: „Până la ultima suflare"

1. Liubov Şaporina, 8 septembrie 1941, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, p. 23.

2. Raport MPVO din 9 septembrie 1941, în Andrei Dzenisk ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, p. 364.
3. Primele obuze au lovit suburbiile pe 4 septembrie, şi prima b pe 6 septembrie, neobservate de majoritatea leningrădenilor primului raid pe scară mare a fost 8 septembrie.
4. Nikolai Sokolov, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad v voiny", *Rodina*, 1, 2003, p. 153.
5. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik", *Zvezda*, 4, aprilie 1991, (8–9 septembrie 1941).
6. Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 101–102.
7. Manuscris nepublicat, în posesia familiei celei care l-a scris
8. Vladimir Garşin, „Tam, gde smert pomogayet zhizni", *A Patologii*, vol. 46, nr. 5, 1984, p. 84.
9. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik", *Zvezda*, 4, aprilie 1991, (12 septembrie 1941).
10. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 24.
11. Vera Inber, *The Siege of Leningrad*, pp. 23–24, 27 (20 şi 2(tembrie 1941).
12. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1; pogibelnaya (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, pp. 227–231.
13. Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, p 336.
14. TsGAIPD SPb: Fond 2281, op. 1, delo 27, pp. 2–4.
15. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, 1
16. Stanislav Bernev şi Nikita Lomaghin, ed., *Arkhiv Bolshogo I Plan „D"*. Cartea conţine facsimile ale unor documente rel din arhiva FSB.
17. Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 99.
18. Pentru destituirea lui A.P. Rovinski de la Uzina „Chimistul *vezi* RGASPI: Fond 17, op. 22, delo 1643, p. 97. Pentru ce A.I. Volkov, director al Uzinei „Tot înainte", *vezi* ibid., p. 1(
19. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1137, p. 68.
20. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 26, delo 5760.
21. Inber, *The Siege of Leningrad*, p. 19 (16 septembrie 1941).

22. Nikita Lomaghin, *Soldiers at War: German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad 1941–1944*, Carl Beck Papers, 1306, p. 14.
23. Irina Reznikova (Flige), „Repressii v period blokady Leningrada", *Vestnik "Memoriala"* 4/5 (10/11), 1995, p. 102.
24. Richard Bidlack, „The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", *The Russian Review*, 59 (ianuarie 2000), pp. 102–103.
25. Pentru o descriere vie a „marii fugi" din Moscova, *vezi* Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: A City and its People at War*, pp. 244–255.
26. Salisbury, *900 Days*, p. 352, și Michael Jones, *Leningrad: State of Siege*, p. 135.
27. Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 183; RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 55.
28. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 60.
29. N. Voronov, „V trudnye vremena", *Voyenno-istoricheskiy zhurnal* nr. 9, 1961, pp. 71–72.
30. RGASPI: Fond 558, op. 11, yed. khr. 492, p. 64.
31. RGASPI: Fond 77, op. 3, delo 126, p. 9. Și TsAMO: Fond 96a, op. 2011, delo 5, pp. 138–140.
32. TsAMO: Fond 96a, op. 2011, delo 5, pp. 138–140.
33. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, p. 51.
34. *Vezi*, de exemplu, scrisoarea lui Kuznețov către Stalin din 8 noiembrie 1941. RGASPI: Fond 77, op. 4, delo 48, pp. 51, 54.
35. RGASPI: Fond 77, op. 3, delo 126, p. 24. Și TsAMO: Fond 113a, op. 3272, delo 3, pp. 166–171.

Capitolul 8: 125 de grame

1. Marina Starodubțeva (născută Ieruhmanova), *Krugovorot vremeni i sudby: vospominaniya*. Manuscrisul a fost redactat la sfârșitul anilor 1970 și este în posesia familiei Starodubțev. Capitolul 7, pp. 506–517, se referă la experiențele autoarei din timpul asediului.

2. *Vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 7, p
şi Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 48.
3. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 191.
4. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 49.
5. Ibid., p. 31.
6. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 3
7. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 51–3.
8. Starodubţeva, *Krugovorot vremena i sudby: vospominaniya*, p. 5
9. Ordinul *oblast ispolkom* Leningrad din 3 noiembrie 1941. RGA
Fond 17, op. 43, delo 1137, p. 8.
10. Andrei *Dzeniskevich*, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumen*
doc. 20, pp. 188–190.
11. Ibid., pp. 111–112.
12. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 64.
13. Citat în ibid., p. 66.
14. *Vezi* fascinantele capitole despre lagărele din Insulele Solovel
cartea lui Anne Applebaum *Gulag: A History of the Soviet Ca*
pp. 40–72.
15. Vasili Grossman, *Life and Fate*, p. 465.
16. Alexander Werth, *Russia at War, 1941–1945*, p. 188.
17. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 55.
18. Pär Sparén et al., „Long Term Mortality after Severe Starva
during the Siege of Leningrad: Prospective Cohort Study", *Br*
Medical Journal 328 (3 ianuarie 2004), pp. 11–14.
19. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 120.
20. Ibid., pp. 79–80.
21. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, p
(29 martie 1942).
22. Valentina Gorohova, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina,
Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs
Documentary Prose, p. 88.
23. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 123. *Vezi şi* ordinul din 26 decem
1941, semnat de Andreienko, prin care academicienii prime
mod special unt, conserve de carne sau peşte, ouă, zahăr, p

ciocolată, făină şi vin. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 98, p. 209.

24. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leningrad v blokade* p. 274 (20 ianuarie 1942).
25. Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad*, p. 32.
26. Pavlov, *Leningrad 1941*, pp. 69, 80–81.
27. Protocolul 50 al Comitetului de partid al oraşului Leningrad, 9 ianuarie 1942. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1149, p. 9.
28. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 151–152. Pentru mai multe asemenea exemple, *vezi* Protocolul 53 al Comitetului de partid al oraşului Leningrad, 25 februarie 1942. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1149, p. 121.
29. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 73.
30. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 81–82.
31. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5–6, 1996, p. 24 (4 ianuarie 1942).
32. Ibid., p. 3 (30 ianuarie 1942). Aceeaşi stratagemă era răspândită la nivel instituţional. Uzinele Metalurgice Stalin, au descoperit inspectorii, aveau 729 de muncitori înregistraţi, dar dintre aceştia 107 fuseseră de fapt evacuaţi, 70 erau în armată, 21 fuseseră arestaţi şi 124 muriseră.

Capitolul 9: Coborârea în infern

1. Jurnalul lui Nikolai Gorşkov din timpul asediului înregistrează zilnic temperatura (foarte util). Este inclus în Bernev şi Cemov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniye dnevniki i dokumenty.*
2. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 326.
3. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 59–60.
4. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, pp. 28–29, 50 (15 şi 20 septembrie 1941, 1 ianuarie 1942).
5. Ibid., pp. 31–32, 35, 37 (8 octombrie, 6 şi 7 noiembrie 1941).
6. Ibid., pp. 41, 47 (24 noiembrie şi 16 decembrie 1941).

7. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, pp. 231–239.
8. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 27.
9. Alexandr Dimov, în Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade* p. 384.
10. Ivan Korotkov, în ibid., p. 45.
11. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 52; Marina Tkaceva, intervievata nr. 14, Universitatea Europeană St. Petersburg Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev
12. Citat în raportul NKVD către Jdanov din 13 decembrie 1941 Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56, p. 252.
13. K.V. Polzikova-Rubyets, 20 ianuarie 1942. Citat în Andrei Dzeniskevich, „Banditizm (osobaya kategoriya) v blokirovannom Leningrade", *Istoriya Peterburga*, 1, 2001, p. 48.
14. Sofia Pavlova, în *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 182.
15. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.
16. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 31–55 (16 iunie, 27 septembrie 9 octombrie, 26 noiembrie, 4 şi 13 decembrie 1941).
17. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 174, p. 411 Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 123.
18. Arhiva Naţională a SUA. Rapoarte asupra situaţiei din URSS al SIPO şi SD, nr. 136. Microfilm T-175/233, ss. 10–20. Date în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 169.
19. Ibid., p. 152 (4 decembrie 1941).
20. Sidney Monas şi Jennifer Greene Kupala, ed., *The Diaries of Nikolay Punin, 1904–1953*, pp. 186, 190–191.

Partea a treia. Moartea în masă: iarna 1941–1942

Capitolul 10: Drumul pe Gheaţă

1. Jurnalul de război, nepublicat, al lui Hockenjos, din care sunt luate toate extractele următoare, se află în Bundesarchiv

Militärarchiv din Freiburg, numere de referinţă MSG 2/4034, 4035, 4036, 4037, 4038.

2. David Glantz, *The Battle for Leningrad, 1941–1944*, p. 100.
3. A.V. Karasev, *Leningradtsy v gody blokady*, Moscova, 1959, pp. 132–133.
4. Vasili Ciurkin, 8 decembrie 1941. *Voyennaya literatura: dnevniki i pisma*, www.militera.lib.ru
5. Paul Carell, *Hitler Moves East 1941–1943*, Boston, 1963, pp. 269–270. Citat în Glantz, *The Battle for Leningrad*, p. 106. Pavlov apreciază numărul la 7 000.
6. Pentru o relatare detaliată a felului în care a funcţionat Drumul pe Gheaţă, *vezi* Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, pp. 205–211.
7. TsAMO: Fond 96a, op. 2011, delo 5, pp. 191–194.
8. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 10, pp. 38–39.
9. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War Diary, 1939–1942*, pp. 561, 569 (22 şi 29 noiembrie 1941).
10. Ibid., p. 598.
11. Adjunctul lui Halder, Günther Blumentritt, se plângea istoricului britanic Basil Liddell Hart după război: „Numai amiralii au dus-o bine în acest război. Hitler nu ştia nimic despre mare, în timp ce avea senzaţia că ştia totul despre războiul terestru".
12. Andrew Roberts, *Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke won the War in the West*, p. 64.

CAPITOLUL 11: SĂNII ŞI COCONI

1. Vera Inber, *Leningrad Diary*, pp. 38–39 (1 ianuarie 1942).
2. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 38 (31 decembrie 1941).
3. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 65–67, 69 (29 decembrie 1941 şi 6 ianuarie 1942).
4. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 123.
5. Irina Zelenskaia, „Dnevik", în Kovalciuk, ed, *"Ya ne sdamsya do poslednego..."*, p. 10.

6. Vera Kostrovitskaia, aprilie 1942. În Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed., *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 50–51.
7. William Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II*, p. 196.
8. „Dnevnik I.M. Chaiko", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 115.
9. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, p. 188.
10. Raport NKVD către Jdanov, 2 iunie 1942. Citat în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, pp. 320–323. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, p. 412.
11. Pentru exemple de orfani exploatați de vecini, *vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, pp. 234, 241; și Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", în *V pamyat ushedshikh i vo slavu zhivushchikh: dnevniki, vospominaniya, pisma*, p. 48 (5 martie 1942).
12. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 210 (ianuarie 1942).
13. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 9–10.
14. Inber, *Leningrad Diary*, p. 40 (2 ianuarie 1942).
15. Raport către Popkov de la procurorul militar, Leningrad, 12 februarie 1942. Citat în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 136, pp. 290–292.
16. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 37–38 (26 decembrie 1941).
17. Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 207 (februarie 1942).
18. Nadejda Cerepenina, „Assessing the Scale of Famine and Death in the Besieged City", în John Barber și Andrei Dzeniskevich, ed. *Life and Death in Besieged Leningrad 1941–1944*, pp. 47–48.
19. Lazarev, „Vospominaniya o blokadye", *Trudy Gosudarstvennog Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 207 (11 februarie 1942
20. Richard Bidlack, „Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", în Robert Thurston

Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*, p. 93.

21. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 50 (5 februarie 1942).
22. Raport către Jdanov şi Kuzneţov întocmit de Antiufeiev, 5 februarie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v.
23. Vladimir Garşin, „Tam gde smert pomogayet zhizni", *Arkhiv Patologii*, vol. 46, nr. 5, 1984, p. 84.
24. Inber, *Leningrad Diary*, p. 33 (25 noiembrie 1941).
25. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 424, 440.
26. Geraldine Norman, *The Hermitage: The Biography of a Great Museum*, p. 252.
27. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, pp. 25–28 (9 şi 10 decembrie 1941).
28. Ibid., p. 56 (12 februarie 1942).
29. „Dnevnik I.M. Chaiko", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 117 (25 martie 1943).
30. Nikolai Ribkovski, în Natalia Kozlova, ed., *Sovetskiye lyudi: stseny iz istorii*, pp. 263–264 (15 martie 1942).
31. Vera Kostroviţkaia, aprilie 1942, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, pp. 47–52.
32. Nikolai Sokolov, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad v gody voiny", *Rodina* 1, 2003. I. M. Gergilevich, *Podvig tvoi bessmerten (1942–1945)*, lucrare nepublicată.
33. Raport al Secţiei „Probleme înmormântări" a Direcţiei servicii comunitare ale oraşului, 5 aprilie 1943. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 153, pp. 319–343.
34. Sofia Buriakova, în Simmons şi Perlina, ed., *Writing the Siege*, pp. 100–101.
35. Lazarev, „Vospominaniya o blokadye", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, pp. 202–204 (24 ianuarie 1942).

36. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 250.
37. Barber şi Dzeniskevich, ed., *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–1944*, pp. 1, 63. Raportul Trustului de pompe funebre din aprilie 1943 dă ceea ce admite a fi un număr „departe de a fi corect" de 1 093 659 de cadavre înmormântate în cele douăsprezece luni, până la 1 iulie 1942. Acesta este în general acceptat a fi o supraestimare substanţială, datorată faptului că atât cimitirul, cât şi personalul care se ocupa de adunarea cadavrelor erau plătiţi în funcţie de productivitate.

Capitolul 12: „Eram ca de piatră"

1. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", în *V pamyat ushedshikh i vo slavu zhivushchikh: dnevniki, vospominaniya, pisma*, pp. 37–39 (17 februarie 1942).
2. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 11. Pavel Gubcevski de la Ermitaj îşi aminteşte că se minuna de extravaganta energie şi organizare care se observă în producţiile de dinainte de război de la Filarmonică şi Teatrul Mariinski – de ce nu s-a dus mai des la concerte şi la spectacole de balet?
3. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, pp. 41–42 (11–13 ianuarie 1942).
4. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5–7, 1996 partea a treia, p. 3 (30 ianuarie 1942).
5. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 62–63.
6. Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevik*, p. 83 (4 aprilie 1942)
7. Klara Rahman, 20 decembrie 1941. Manuscris nepublicat, în posesia familiei celei care a scris jurnalul.
8. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.
9. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 86–88 (1, 5 şi 7 februarie 1942)
10. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir* pp. 249–250.
11. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, pp. 242–243.

12. Solomon Volkov, *St. Petersburg: A Cultural History*, p. 437; Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 201.
13. Kocina, *Blockade Diary*, p. 86 (30 ianuarie 1942).
14. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 266.
15. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 238.
16. Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", p. 41 (18 februarie 1942).
17. Ibid., p. 76 (23 aprilie 1942).
18. Interviu cu dr. Liuba Vinogradova, Moscova, iulie 2007.
19. Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, p. 58 (13 februarie 1942).
20. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 3.
21. Gheorghi Kniazev, 3 februarie 1942, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 440.
22. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 50 (14 ianuarie 1942).
23. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 474.
24. Mihail Steblin-Kamenski, „The Siege of Leningrad", *Granta* 30: *New Europe!*, aprilie 1990, pp. 183–189. Publicat pentru prima oară în *Neva*, 1, 1989.
25. Geraldine Norman, *The Hermitage: The Biography of a Great Museum*, p. 255.
26. Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Olga Freidenberg and Boris Pasternak, 1910–1954*, p. 225.
27. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 78.
28. Klara Rahman, manuscris nepublicat, aflat în posesia nepotului autoarei, p. 5 (7 decembrie 1941).
29. Lev Uspenski, „Gordost i lyubov moya", în G.S. Melnik şi G.V. Zhirkov, ed., *Radio, blokada, Leningrad*, St. Petersburg, 2002, pp. 203–204.
30. Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*, pp. 54, 72.
31. Ibid., p. 66. Există o confuzie în legătură cu data la care a fost transmisă pentru prima oară emisiunea în care era citit *Jurnalul din februarie*. În autobiografia ei din 1952, Berggolţ povesteşte că

în ultimul moment i-a telefonat cenzura pentru a împiedica transmiterea emisiunii chiar de ziua Armatei Roşii şi că jurnalul nu a fost făcut public în întregime până în luna mai. Cu toate acestea, alte relatări susţin că emisiunea a avut loc aşa cum fusese planificată. Extracte au fost cu siguranţă publicate în „gazetele de perete" şi au circulat înainte de venirea primăverii.

32. Aleksandr Rubaşkin, *Golos Leningrada: Leningradskoye Radio v dni blokady*, p. 136.
33. *Vezi* Mihail Şkarovski, „Iskrenniy privet ot Stalina: religioznaya zhizn blokadnogo Leningrada", *Rodina*, 1, 2003, pp. 146–150.
34. Raport despre „Lichidarea Grupului arhimandritului Klavdi", 1 octombrie 1942. În Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 192, p. 446.
35. Nota de subsol a editorului la Olga Berggolţ, *Zvezda*, 4, aprilie 1991, pp. 128–141 (8 februarie 1942).
36. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 4, aprilie 1991, pp. 128–141 (4 septembrie 1941).
37. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 261, 442.
38. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 244.
39. Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev", intervievata nr. 42.
40. Svetlana Magayeva şi Albert Pleysier, *Surviving the Blockade of Leningrad*, p. 99.

Capitolul 13: *Sviazi*

1. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leningrad v blokade*, pp. 271, 275 (1 ianuarie şi 13 februarie 1942).
2. Aelita Vostrova, intervievata nr. 17, Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, "Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev".
3. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, pp. 249–250.

4. Richard Bidlack, „Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*, pp. 93–95.
5. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, p. 54 (15 ianuarie 1941).
6. Gheorghi Makogonenko, în Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 378.
7. Olga Berggolţ, „Blokadniy dnevnik", *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 143 (25 februarie 1942).
8. Olga Berggolţ, 23 şi 25 martie 1942, în „Ob etikh tetradyakh", *Zvezda*, 5, 1990, pp. 190–191.
9. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", în *V pamyat ushedshikh i vo slavu zhivushchikh: dnevniki, vospominania, pisma*, p. 77 (23 aprilie 1942).
10. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 210, p. 517.
11. William Moskoff, *The Bread of Afliction: The Food Supply in the USSR during World War Two*, p. 181.
12. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 72 (27 martie 1942).
13. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 66–67.
14. Pentru un alt exemplu, *vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 228.
15. Valerian Bogdanov-Berezovski, *Iz dnevnikov blokadnykh let*, manuscris, RGALI: Fond 1817, op. 2, yed. khr. 185, pp. 26–27 (25 ianuarie 1942).
16. *Vezi* Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, document nr. 216, p. 528.
17. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, pp. 235–236.
18. Ibid., pp. 238–240, 264. Pentru mai multe exemple de corupţie, *vezi* Skriabina despre personalul superior din spitale şi familiile acestora, *Siege and Survival*, pp. 68, 71 (11 februarie 1942).
19. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 441.
20. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 62 (4 februarie 1942).

21. *Vezi* James Clapperton, *The Siege of Leningrad and the Ambiva lence of the Sacred: Conversations with Survivors*, teză de doctora Universitatea din Edinburgh, 2006, p. 294.
22. Skriabina, *Siege and Survival*, p. 41 (26 noiembrie 1941).
23. Tamara Nekliudova, în Cynthia Simmons şi Nina Perlina, ed *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentar Prose*, p. 62.
24. Inber, *Leningrad Diary*, p. 65; Bidlack, „Survival Strategies", p. 91
25. Bidlack, „Survival Strategies", p. 94.
26. Ostroumova-Lebedeva, 22 mai 1942, în Simmons şi Perlina, ed *Writing the Siege*, p. 32.
27. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 38, 42–43, 60 (12 şi 29 noiembri 1941, 27 ianuarie 1942).
28. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, p. 8 (3 aprilie 1942); Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, pp. 230–23 *Vezi şi* Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5, 199 22 decembrie 1941, p. 9, despre leningrădenii care făceau troc c rochii şi pălării cu muncitorii de la ferma de porci din spate cimitirului Serafimmovskoe.
29. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 187, p. 436.
30. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", în *Trudy Gosudars vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 234.
31. Raport către Jdanov al şefului Secţiei „instructori" a Comitetul orăşenesc de partid, Antiufeiev, 27 ianuarie 1942. TsGAIPD SP Fond 24, op. 2v, delo 5760.
32. Bidlack, „Survival Strategies", pp. 96, 106; Leon Gouré, *The Sie of Leningrad*, p. 192. *Vezi şi* Proiectul Harvard asupra sistemul social sovietic, Program B, vol. 2, case 260, pp. 6, 14 (disponi online de la Widener Library).
33. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 253; Vasili Ierş manuscris fără titlu, Program de cercetare asupra URSS, Arh Bakhmeteff, Universitatea Columbia, p. 72.
34. Nikolai Ribkovski, în Natalia Kozlova, ed., *Sovyetskiye lyudi: stsé i istorii*, pp. 264, 267–269, 276.

35. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 151–152.
36. *Vezi* Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 126, p. 273.
37. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 223.
38. Raport către Kuznețov, 28 noiembrie 1941. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 127, pp. 274–276.
39. Raport din 28–29 ianuarie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 64, pp. 281, 284.

CAPITOLUL 14: „ROBINSON CRUSOE A FOST UN OM NOROCOS"

1. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, p. 63 (21 februarie 1942).
2. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 75 (31 martie 1942).
3. Gheorghi Kniazev, 22 februarie 1942, în Ales Adamovici și Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 450.
4. În a doua jumătate a lunii martie, conform unui raport către Beria din 4 aprilie 1942, 7 540 case, 1 020 vaci, 134 cai și 92 alte animale au fost confiscate. *Vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 9, p. 37.
5. *Vezi* raportul sovietului raionului Oranienbaum din 1 aprilie 1942, în Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 184, pp. 430–433. *Vezi și* Irina Reznikova (Flige), „Repressii v period blokady Leningrada", *Vestnik „Memoriala"*, nr. 4/5 (10/11), p. 99.
6. Raport NKVD din 1 octombrie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 190, p. 442.
7. Raport către Jdanov și Kuznețov întocmit de Antiufeiev, 21 martie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760.
8. Dzeniskevich ed., *Leningrad v osade*, doc. 146, p. 308.
9. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, pp. 245–246.
10. Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, pp. 60–61 (29 și 30 ianuarie 1942).
11. Adamovici și Granin, *A Book of the Blockade*, p. 312.

12. Ibid., p. 344.
13. Ibid., p. 388.
14. Ibid., p. 416.
15. Ibid., pp. 483–493.
16. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, p. 164. Corespondentul de război Alexander Werth descrie eronat Drumul pe Gheață ca funcționînd „ca pe roate" (*Russia at War, 1941–1945*, p. 332).
17. Adamovici și Granin, *A Book of the Blockade*, p. 185.
18. Ibid., pp. 435–438.
19. Vladimir Kuliabko, „Blokadniy dnevnik", *Neva*, 3, 2004, pp. 262–267.
20. Pentru o relatare despre evacuarea de la sfârșitul lui martie 1942, *vezi* Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 101–109.
21. Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 164.
22. Kocina, *Blockade Diary*, p. 108 (11 și 15 aprilie 1942).
23. Raport către Comitetul de partid al oblastului Leningrad, 5 martie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 137, pp. 292–294.
24. Skriabina, *Siege and Survival*, pp. 78, 101–102 (25 februarie și 11 aprilie1942).

Capitolul 15: Canibalismul

1. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941: The Blockade*, pp. 127–128.
2. Elena Kocina, *Blockade Diary*, pp. 55–56, 59 (15 și 19 decembrie 1941).
3. *Vezi*, de exemplu, Ales Adamovici și Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 82–84.
4. Scrisori adresate de Kosîghin lui Jdanov, 10 și 17 februarie 1942, Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 106 și 134, pp. 228, 288; Richard Bidlack, „Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", in Robert Thurston și Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*, p. 90. *Vezi* și Adamovici și Granin, *A Book of the Blockade*, p. 92.

5. Raport către Jdanov întocmit de Secţia organizatorică a Comitetului de partid Leningrad, 4 ianuarie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 176, p. 414.
6. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 204.
7. Raport către Popkov al şefului organizaţiei care se ocupa de aprovizionarea cu alimente a oraşului, 15 ianuarie 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 178, pp. 418–420. *Vezi şi* raportul NKVD către Beria din 23 februarie 1942, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 67, p. 296.
8. Raport către Jdanov şi Kuzneţov întocmit de Antiufeiev, 9 ianuarie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760.
9. Despre măsurile sporite de securitate, *vezi* raportul miliţiei oraşului către Popkov din 30 ianuarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 179, p. 420. Despre rezultate, *vezi* raportul NKVD către Jdanov, martie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 68, p. 301.
10. Kocina, *Blockade Diary*, pp. 60–64 (20, 21, 22 şi 26 decembrie 1941); pp. 80–83 (17, 18 şi 23 ianuarie 1942).
11. Boris Belozerov, „Crime during the Siege", în John Barber şi Andrei Dzeniskevich, ed., *Life and Death in Besieged Leningrad 1941–1944*, Londra, 2005, p. 223.
12. Rapoarte NKVD către Jdanov din 13 decembrie 1941, 28–29 ianuarie, 23 februarie şi martie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56, 64 şi 68, pp. 255–256, 283, 295, 300. Raport către Jdanov şi Kuzneţov întocmit de Antiufeiev la 9 ianuarie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760.
13. Raport din 10 februarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 23, p. 83.
14. *Vezi şi* procesul-verbal al adunării de partid „despre vigilenţa mărită" din 9 ianuarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 177, p. 418. Unul dintre participanţi se plângea că „din cauza proastei aprovizionări cu alimente nu avem paznici în oraş". Făcând un tur în raionul lui la ora 1 a.m., el nu a văzut „absolut pe nimeni".

15. Proiect Harvard asupra sistemului social sovietic, Program I vol. 2, caz 260. (disponibil online de la Widener Library.)
16. Intervievat de autoare, septembrie 2008.
17. Kocina, *Blockade Diary*, p. 62 (23 decembrie 1941).
18. Olga Berggolț, „Iz dnevnikov", 20 mai 1942. *Zvezda*, 6, 199 p. 161.
19. *Vezi* Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningra* pp. 479–481. Romanul în chestiune, *Blokada* lui Anatoli Darov, fost publicat de Nikolaiev în 1943. O versiune în limba engle a fost publicată la New York în 1964.
20. Aleksei Vinokurov, în Stanislav Bernev și Serghei Cerno ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniye dnevniki i dokument* p. 253 (14 martie 1942).
21. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoi* pp. 234–235.
22. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zim (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, p. 240.
23. Raport NKVD către Jdanov, 13 decembrie 1941, în Lomaghi *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 56, pp. 256–257.
24. Raport NKVD Leningrad către Beria, 24 decembrie 1941, în ibi doc. 60, p. 264.
25. Raport NKVD către Jdanov, 12 ianuarie 1942, în Lomaghi *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, doc. 63, pp. 275–276.
26. Raport al lui Kubatkin către Jdanov din 2 iunie 1942, în ibi doc. 75, p. 322.
27. Acest număr derivă dintr-o serie de rapoarte adresate lui Jdan și Beria de șeful NKVD Leningrad, Kubatkin. Un raport biroului procurorului (Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osa* doc. 195) dă cifra de 1 979.
28. Raport al lui Kubatkin către Beria, 3 mai 1942. Lomaghin, *Ne vestnaya blokada*, vol. 2, doc. 74, p. 319. *Vezi și* raportul proc rorului militar A.I. Panfilenko adresat lui Kuznețov, 21 februa 1942. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 180, p. 421.

29. Raport NKVD către Jdanov, 2 mai 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 73, p. 316.
30. *Vezi* Andrei Dzeniskevich, „Banditizm (osobaya kategoriya) v blokirovannom Leningrade", *Istoriya Peterburga*, 1, 2001, p. 50.
31. Raport al lui Kubatkin către Beria, 24 decembrie 1941, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 60, p. 264.
32. Rapoarte ale lui Kubatkin către Beria, 13 martie, aprilie și 2 iulie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 69, 70 și 76, pp. 306, 310, 325–326.
33. Raport NKVD către Beria și Jdanov, 28–29 ianuarie 1942. Ibid., doc. 64, p. 282.
34. Raport al lui Kubatkin către Beria, 23 februarie 1942. Ibid., doc. 67, p. 297.
35. Rapoarte NKVD către Jdanov, martie 1942, ibid., doc. 68, p. 302.
36. Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, pp. 205–206. Dzeniskevich, „Banditizm", p. 50. Raport al procurorului militar A.I. Panfilenko către Kuznețov, 21 februarie 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 180, p. 422.
37. Dzeniskevich, „Banditizm", pp. 50–51.
38. Rapoarte ale lui Kubatkin către Beria și Merkulov, 10 și 23 februarie 1942. Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 65 și 67, pp. 286, 292.
39. Raport al lui Kubatkin către Jdanov, 2 iunie 1942, ibid., doc. 75, p. 323. Acesta diferă de raportul procurorului din 1 iulie 1943, conform căruia 1 700 de persoane au fost condamnate, fiind incluse în „categoria banditism special", dintre care 364 au fost executate și 1 336 au fost condamnate la închisoare (Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 195, tabel p. 461).

Capitolul 16: Anton Ivanovici este furios

1. Ales Adamovici și Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, p. 65. *Vezi și* Leon Gouré, *The Siege of Leningrad*, p. 190.

2. Rapoarte ale Armatei a 18-a către OKW, 7 și 19 octombrie 1941, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 13 și 19, pp. 127, 139.
3. Se spunea că muncitorii de la apărarea antiaeriană formaseră „grupuri de opoziție". Rapoartele SD, 24 octombrie și 7 noiembrie 1941, ibid., doc. 30 și 31, pp. 161, 164. Despre prizonierii de război sovietici, *vezi* Evan Mawdsley, *Thunder in the East: The Nazi-Soviet War 1941–1945*, pp. 103–105.
4. Raport SD din 18 februarie 1941, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 39, pp. 196–197.
5. Rapoarte NKVD către Jdanov, 28–29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 280.
6. *Vezi*, de exemplu, un tabel din 1939, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, doc. 7, p. 14.
7. Gheorghi Kniazev, 9 noiembrie 1941, în Adamovici și Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 323–324.
8. Irina Zelenskaia, 1 septembrie 1941, în *„Ya nye sdamsya do poslednego...": zapiski iz blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2010, p. 20.
9. Anna Ostroumova-Lebedeva, 6 iulie 1941, în Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed., *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 27–28.
10. Citat într-un raport NKVD către Jdanov din decembrie 1941, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 62, p. 271.
11. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 37 (25 decembrie 1941).
12. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5–7, partea 1 p. 21 (2 ianuarie 1942).
13. Rapoarte către Jdanov ale Secțiilor „organizatori" și „instructori" ale Comitetului orășenesc de partid, 9 și 27 ianuarie 1942 TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760.
14. Richard Bidlack, „The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", *The Russian Review*, 59 (ianuarie 2000), pp. 110–111.

15. Rapoarte NKVD către Beria şi Jdanov, 28–29 ianuarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 64, p. 278.
16. Rapoarte către Jdanov ale Secţiei „organizatori" a Comitetului orăşenesc de partid, 14 şi 27 ianuarie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 199, p. 472.
17. Raport către Kubatkin, şeful NKVD Leningrad, 12 februarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 66, p. 290.
18. Rapoarte NKVD către Beria şi Jdanov, 28–29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 278.
19. Raport către şeful SD al Einssatzgruppe A, staţionată în Krasnogvardeisk, 10 decembrie 1941, ibid., doc. 35, p. 179.
20. Vasili Ierşov, manuscris fără titlu, Program de cercetare asupra URSS, Arhiva Bakhmeteff, Universitatea Columbia, p. 77.
21. Raport NKVD către Jdanov, 12 ianuarie 1942, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 63, p. 274.
22. Rapoarte NKVD către Beria şi Jdanov, 28–29 ianuarie 1942, ibid., doc. 64, p. 285.
23. Raport al lui Kubatkin, şeful NKVD Leningrad, către Aleksandr Kuzneţov, 12 decembrie 1943, ibid., doc. 15, pp. 57–60. *Vezi şi* Michael Jones, *Leningrad: State of Siege*, pp. 286–288. Un raport din noiembrie 1941 menţionează că au fost trimise scrisori către conducere în legătură cu ameninţarea cu greve şi demonstraţii dacă nu sunt mărite raţiile. *Vezi* Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 53, pp. 243–244.

Capitolul 17: Casa Mare

1. În Cuvântul-înainte al unuia dintre cele mai bune studii postbelice, *The Siege of Leningrad*, autor Leon Gouré. Gouré, ca şi jurnalistul BBC Alexander Werth, s-a născut în Rusia. Familia lui, menşevică, a fugit în timpul Revoluţiei la Berlin, apoi în perioada celui de-al Treilea Reich la Paris şi mai târziu la New Jersey, unde Leon s-a înrolat în armata SUA şi a primit cetăţenia pentru prima oară în

viaţa lui. A luptat în bătălia din Ardeni (anglo-americanii o num Battle of the Bulge) şi după război a lucrat ca interpret per forţele de ocupaţie din Germania, înainte de a face carieră în ca Rand Corporation. A murit în 2007, la vârsta de 85 de ani.

2. Rimma Neratova, citată in Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monume* p. 34.
3. Raportul NKVD din 1 iulie 1943 susţine că 80% din condamnă pentru crime ale contrarevoluţionarilor au fost pronunţat primul an al războiului. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya bloka* vol. 2, doc. 195, p. 453.
4. *Vezi* Irina Reznikova (Flige), „Repressii v period blokady Ler grada", *Vestnik „Memoriala"* 4/5 (10/11), 1995, pp. 95–97; rapo tele NKVD din 6 noiembrie şi mijlocul lui decembrie 1941 Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 51 şi 58, pp. 232, 2
5. Raportul NKVD din 1 octombrie 1942. Andrei Dzeniskevich, *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 190, p. 441.
6. Raport al procurorului militar, 1 iulie 1943, ibid., doc. 1 pp. 257–259.
7. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Mem* pp. 235, 295.
8. Orlando Figes, *The Whisperers: Private Life in Stalin's Ru* pp. 445–446.
9. „Blokadniy dnevnik uchitelya Vinokurova A.I.", în Stani Bernev şi Serghei Cernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokad dnevniki i dokumenty*, pp. 236–290.
10. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, I (31 decembrie 1941). Anna Ahmatova numea Casa Mare „C regală a miracolelor".
11. Reznikova (Flige), „Repressii", p. 103. Mai există o dovad canibalism în Krestî: într-o broşură comemorativă publicată tru a marca a 100-a aniversare a fondării închisorii, un supr ţuitor al blocadei susţine că a văzut un grup de 15 sau 2 deţinuţi stând în curte şi mâncând cadavre fără să se asc

(Richard Bidlack, „Survival Strategies in Leningrad", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Union*, p. 107).

12. Raport al Serviciului Statistică Leningrad, 5 mai 1944, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 156, p. 349. Numărul morţilor din închisori a scăzut uşor în restul anului 1942, înainte de a creşte din nou, la 815, în ianuarie 1943.
13. Cerere a conducerii NKVD a lagărelor de muncă şi coloniilor către emisarul Comitetului de Stat al Apărării D.V. Pavlov, 31 decembrie 1941, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 175, p. 413.
14. Ivan Jilinski, „Blokadniy dnevnik (osen 1941 – vesna 1942 g.)", *Voprosy istorii*, 5–6, 1996, pp. 3–7 (16 ianuarie 1942).

Partea a patra. În aşteptarea eliberării: ianuarie 1942–ianuarie 1944

Capitolul 18: „Valea Morţii" sau „Pădurea de cadavre"

1. Winston Churchill, *The Second World War*, pp. 465, 467.
2. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, pp. 200, 220 (12–13 şi 17–18 ianuarie 1941).
3. Fritz Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: MSG 2/4034-4038 (5, 14, 16 ianuarie şi 1 februarie 1942).
4. Antony Beevor şi Liuba Vinogradova, ed., *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army 1941–1945* (septembrie 1941); Catherine Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–1945*, p. 167.
5. Dmitri Pavlov, *Leningrad 1941*, p. 88.
6. Despre dezertare, *vezi* Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 11, p. 40. Despre furtul de mâncare şi deturnarea de fonduri în rândul trupelor NKVD, *vezi* ordinele din 1 februarie, 22 aprilie şi 16 iulie 1942. RGVA: Fond 32912, op. 1, delo 78,

pp. 10, 39, 85. Un raport din 21 februarie se plânge că şoferii s se ocupă cu livrarea se opresc pe drum în sate, unde se „po nepotrivit, se îmbată şi oferă alimente cunoştinţelor fen (RGVA: Fond 32904, op. 1, delo 80, p. 8.)

7. „Dnevnik krasnoarmeitsa Putyakova S.F", în Stanislav Berne Serghei Cernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniye dnev i dokumenty*, p. 382 (29 decembrie 1941).
8. Raport NKVD către Jdanov, 22 decembrie 1941, în Lomagl *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 59, p. 261.
9. Vasili Ciurkin, http://militera.lib.ru (20 noiembrie 1941).
10. *Vezi*, de exemplu, Elena Skriabina, *Siege and Survival: The Ody of a Leningrader*, p. 55 (18 ianuarie 1942).
11. Vasili Ierşov, manuscris fără titlu, Program de cercetare asu URSS, Arhiva Bakhmeteff, Universitatea Columbia, pp. 40–4
12. Ibid., pp. 66–67.
13. Directivă Stavka, 10 ianuarie 1942; David Glantz, *The Battle Leningrad 1941–1944*, pp. 149–150.
14. *Vezi* Harrison Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, 544–545 pentru lunga istorie a lui Mehlis referitoare la recom darea arestării colegilor. Un asociat spunea că era „un bărba marcabil de energic şi viguros, tot atât de hotărât pe cât er incompetent, avea cunoştinţe variate, dar superficiale, şi era în zător în sine până la încăpăţânare". Donald Rayfield îl num „cel mai puţin cunoscut şi mai rău scorpion al lui Stalin".
15. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, ed., Franz Halder, *Halder War Diary, 1939–1942*, p. 599 (5 ianuarie 1942).
16. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, pp. 6 (23 februarie 1942).
17. Burdick şi Jacobsen, ed., Franz Halder, *The Halder War L* p. 608 (2 martie 1942).
18. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: p. 84 16 aprilie 1942).
19. Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, pp. 202–203.

20. I.I. Kalabin, în I.A. Ivanova, ed., *Tragediya Myasnogo Bora: sbornik vospominanii uchastnikov i ochevidtsev Liubanskoi operatsii*, pp. 139–140. Pentru relatări similare, *vezi* Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, p. 204.
21. Într-o scrisoare către Jdanov din 3 iunie 1942, Hozin se apără împotriva acuzaţiilor de beţie şi comportament imoral faţă de două fete de la telegraf. Operatoarele de la telegraf, protesta el, i s-au alăturat numai ca să se uite la filme şi, deşi el bea „100 g de votcă înainte de cină, uneori chiar două sau trei pahare mici", nu fusese niciodată în viaţă beat. (RGASPI: Fond 77, op.3, delo 133.)
22. I.I. Kalabin, în Ivanovna, ed., *Tragediya Myasnogo Bora*, p. 142.
23. I.D. Nikonov, în ibid., p. 157.
24. Pentru o relatare completă despre cariera lui Vlasov, *vezi* Catherine Andreyev, „Andrei Andreievici Vlasov", în Harold Shukman, ed., *Stalin's Generals*, pp. 301–311.
25. RGASPI: Fond 83, op. 1, yed. khr. 18, pp. 91–104.
26. Glantz, *The Battle for Leningrad 1941–1944*, pp. 207–208.
27. Ilia Frenklah, www.iremember.ru

Capitolul 19: Bucuria de a trăi şi a respira

1. Alexander Werth, *Russia at War*, p. 399
2. Andrew Roberts, *Masters and Commanders: How Roosevelt, Churchill, Marshall and Alanbrooke Won the War in the West*, pp. 271, 287.
3. Ales Adamovici şi Daniil Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 63–64; Geraldine Norman, *The Hermitage: The Biography of a Great Museum*, pp. 257–258.
4. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 89; Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 200 (25 mai 1944). 53 de oameni au murit pentru că au mâncat plante otrăvitoare (Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, doc. 147, p. 312).
5. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, p. 255.

6. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Go darstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 79 (19 r 1942).
7. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, p. 75.
8. Olga Berggolţ, „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 6, p. 154 (3 aprilie 194
9. Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningr 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*, p. 52. *Vezi* William Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in USSR during World War II*, pp. 203–204.
10. La 7 ianuarie 1942, Vera Inber a ţinut o conferinţă intitul „Boala distrofiei".
11. Lev Markhasev, „Dva Leningradskikh radio", în G.S. Melnik G.V. Jirkov, ed., *Radio, blokada, Leningrad*, St. Petersburg, 20 p. 96; Catherine Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939–19* p. 165.
12. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 6, p. 163 (31 mai 1942).
13. Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 1, pp. 227–2 Markhasev, „Dva Leningradskikh Radio", p. 97.
14. Aileen Rambov, „The Siege of Leningrad: Wartime Literature a Ideological Change", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, *The People's War: Responses to World War II in the Soviet Uni* pp. 163–164.
15. Olga Berggolţ, *Zvezda*, 6, pp. 160, 164 (13 mai şi 3 iunie 1942
16. Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak Olga Freidenberg, 1910–1954*, pp. 216–221.
17. Anna Zelenova, *Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvo istoriya i sudba*, p. 115.
18. Roberta Reeder, *Anna Akhmatova: Poet and Prophet*, p. 269.
19. Vera Inber, *Leningrad Diary*, pp. 60–61, 70–71 (19 şi 20 febru 10 şi 12 martie 1942).
20. Vasili Ciurkin, *Voyennaya literatura: dnevniki i pi* http://militera.lib.ru/db/churkin part 2, pp. 9–10 (27 mai iunie 1942).
21. Reeder, *Anna Akhmatova*, p. 277.

22. Vladimir Garşin, „Tam gde smert pomogayet zhizni", *Arkhiv Patologii*, vol. 46, nr. 5, 1984, pp. 83–88. (Aceste scurte memorii au fost scrise în 1944.)
23. Rapoartele OSBP şi ale Trustului de pompe funebre din 14 aprilie 1942 şi 5 aprilie 1943, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 141 şi 153, pp. 299, 337–338.
24. Rapoarte către Jdanov întocmite de Antiufeiev, şeful Secţiei „instructori" a Comitetului orăşenesc de partid, din 17 ianuarie, 28 martie şi 1 aprilie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v, delo 5760.
25. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 73–4 (28 martie 1942).
26. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, p. 269.
27. Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, pp. 76–79, 84 (26–31 martie şi 4 aprilie 1942).
28. Norman, *The Hermitage*, p. 256.
29. Scrisoare către Jdanov de la gen. lt. Kabanov, 11 mai 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 144, p. 307. *Vezi şi* raportul Direcţiei de sănătate a oraşului către Kosîghin şi Popkov, din 31 martie 1942, ibid., doc. 139, p. 296.
30. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1150; protocol 57, p. 54; Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, pp. 211–212.
31. William Moskoff, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II*, p. 202; Richard Bidlack, *Workers at War: Factory Workers and Labor Policy in the Siege of Leningrad*, Carl Beck Papers, 902, p. 28.
32. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1138; protocol 45, pp. 13, 44; protocol 47, p. 162. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1139; protocol 48, p. 32. RGASPI: Fond 17, op. 43, delo 1140; protocol 50, pp. 1, 3, 90.
33. Raport NKVD către Comitetul de partid al oblastului Leningrad, Borovici, 19 decembrie 1942. TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 20, delo 52.

34. Rapoarte NKVD din 5 august, 5 septembrie şi 6 octombrie 194 Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 78, 79, 8 pp. 328–339.
35. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosuda stvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, pp. 87, 97–9 102 (29 iunie, 26 august şi 21 septembrie 1942).
36. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 110–111 (16 septembrie 1942).
37. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovo dereve (1942–1944 gg.)", *Neva*, 2, 1994, p. 212. *Vezi şi* Lazare „Vospominaniya o blokade", pp. 213–214, 216, şi Adamovici Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 111–112.
38. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leni grad v blokade*, pp. 280, 295 (17 aprilie şi 24 septembrie 1942).
39. Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, pp. 256–257.
40. Serviciul statistică al oraşului, 5 octombrie 1942, în Dzeniskevici ed., *Leningrad v osade*, doc. 148, p. 313; Bidlack, *Workers at Wa* p. 27.
41. Inber, *Leningrad Diary*, p. 101 (7 august 1942).
42. Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Ol Freidenberg, 1910–1954*, pp. 222, 225.
43. Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 67, pp. 160–161.
44. Pavel Gubcevski, în Norman, *The Hermitage*, p. 257.
45. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", pp. 94–95 (10 augu 1942).
46. Lidia Ghinzburg, *Blockade Diary*, pp. 37, 105. Raport NKVD că Beria şi Jdanov, în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. şi 86, pp. 336, 353.
47. Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski*, p. 286 (2 30 mai 1942).
48. Olga Berggolţ, „Dnevnye zvezdy", *Ogonyok*, 19, 5 mai 1990, p.
49. *Vezi*, de exemplu, Aleksandr Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokad dnevnik*, p. 191, 28 octombrie 1942. *Vezi şi* Aleksei Vinokuro *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniye dnevniki i dokumenty*, p. (17 iunie 1942).

50. Olga Berggolț, „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 6, 1990, p. 166 (2 iulie 1942).
51. Lazarev, „Vospominaniya o blokade", p. 218 (decembrie 1942); Vasilisa Malișeva, 23 iulie–7 august 1942; RGALI: Fond 2733, op. 1, yed. khr. 872, p. 160.
52. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", pp. 215–216. Rime similare din acea vreme sunt date în O.E. Molkina, „Nemtsy v koltsye blokady", *Istoriya Peterburga*, 3, pp. 62–64.
53. Boldîrev, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, pp. 148, 164–165 (28 august și 22 septembrie 1942). NKVD a exprimat aceasta în alt fel. Directorii de fabrică ar trebui să înceteze să-i mai trimită pe cei mai slabi și mai puțin pregătiți angajați să taie bușteni, se afirma într-un raport către Jdanov din 9 ianuarie 1942, deoarece nu reușiseră să-și îndeplinească normele și „au fost leneși" (TsGAIPD SPb: Fond 24, op. 2v). Pentru altă descriere a conscripției în minele de turbă, *vezi* Valentina Bușueva, în Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed., *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, pp. 136–137.

Capitolul 20: Simfonia Leningradului

1. BBC Written Archives Centre: E1/1270 Countries: Russia – Material for Use in Programmes, file 1, 1941–1943.
2. Aleksandr Rubașkin, *Golos Leningrada: Leningradskoye Radio v dni blokady*, p. 173.
3. BBC Written Archives Centre: E1/1281 Countries: Russia; Russian Service (Policy), file 1, 1939–1944.
4. Dmitri Șostakovici, *Story of a Friendship: The Letters of Dmitri Shostakovich to Isaak Glikman, 1941–1975*, p. xxxiv.
5. Solomon Volkov, *St. Petersburg: A Cultural History*, p. 429.
6. Ibid., p. 433.
7. Olga Berggolț, „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 6, 1990, p. 153 (29 martie 1942).
8. Alexander Werth, *Russia at War, 1941–1945*, p. 272.

9. BBC Written Archives Centre: R46/297: Leningrad Symphon 1942–1944.
10. Solomon Volkov, ed., *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shosta kovich*, pp. 17, 104–106.
11. Olga Berggolț, „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 4, aprilie 1991, p. 14 (7 februarie 1942).
12. Xenia Matus, în Simmons și Perlina, ed., *Writing the Siege c Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Pros* p. 149. *Vezi și* Rubașkin, *Golos Leningrada*, pp. 163–173.
13. Harlow Robinson, „Composing for Victory", în Richard Stites, ed *Culture and Entertainment in Wartime Russia*, p. 71; Volko *St. Petersburg*, p. 442.
14. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 102 (9 august 1942).
15. Volkov, ed., *Testimony*, p. 118.
16. Nadejda Cerepenina, „Assessing the Scale of Famine and Deat in the Besieged City", în John Barber și Andrei Dzeniskevich, ed *Life and Death in Besieged Leningrad 1941–1944*, p. 36.
17. Stanislav Kotov, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, p. 20.
18. Galina Vișnevskaia, *Galina: A Russian Story*, New York, 1984, pj 30–35. Vișnevskaia a devenit una dintre cele mai mari sopran lirice din Rusia. Ea și soțul ei, violoncelistul Mstislav Rostropovic au fugit în Occident la sfârșitul anilor 1960, după ce au căzut î dizgrație fiindcă erau prietenii lui Soljenițîn. Colecția lor de ar rusească, cumpărată de un magnat rus al oțelului în 2007, es astăzi expusă la Sankt Petersburg.
19. Kotov, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, p. 86.
20. Raport al Comitetului orășenesc de partid către Kosîghin, 28 iul 1942, în Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade*, doc. 154, p. 34 *Vezi și* Kotov, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, p. 149.
21. Kotov, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, pp. 78–84.
22. Intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.
23. James Clapperton, *The Siege of Leningrad and the Ambivalence the Sacred: Conversations with Survivors*, teză de doctor

Universitatea din Edinburgh, 2006, p. 393; Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, pp. 179–180.

24. Clapperton, *Siege of Leningrad*, p. 120.
25. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 148–149 (28 mai 1943).
26. Moskoff, *The Bread of Affliction*, p. 201, citând un articol din *The Times*, 5 ianuarie 1944.
27. Adamovici şi Granin, *A Book of the Blockade*, p. 183.
28. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994, p. 281.
29. Grecina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom dereve (1942–1944 gg.)", *Neva*, 2, 1994, p. 219 (11 mai 1943).

Capitolul 21: Ultimul an

1. Directiva Führerului nr. 41, 5 aprilie 1942, Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's War Directives 1939–1945*, pp. 116–117.
2. Directiva Führerului nr. 44, 21 iulie 1942, ibid., p. 127. „Schwerer Gustav" („Marele Gustav"), tunul care putea să arunce un obuz de 7 tone la 45 km avea nevoie de propriile macarale şi de două şine de cale ferată paralele; o echipă de 1 420 de oameni lucrau până la şase săptămâni la asamblarea şi dezasamblarea lui. Deşi a fost transportat la 30 km de Leningrad înainte de anularea Operaţiei *Nordlicht* („Aurora boreală"), a fost folosit numai la Sevastopol, unde a tras 48 de proiectile în total. Un obuz al acestui tun este expus la Imperial War Museum din Londra.
3. Hugh Trevor-Roper, ed., *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, p. 617 (6 august 1942).
4. Gitta Sereny, *Albert Speer: His Battle with Truth*, p. 363.
5. Fritz Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv: MSG 2/4034–4038 (28 februarie 1943 şi 31 martie 1944). Pentru mai multe informaţii despre femeile din Armata Roşie, *vezi* Catherine Merridale, *Ivan's War: The Red Army 1939-45*, pp.143–144.
6. Antony Beevor, *Stalingrad*, p. 392.
7. Vera Inber, *Leningrad Diary*, pp. 126–127 (16 ianuarie 1943).

8. Anna Ostroumova-Lebedeva, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leningr v blockade* (28 ianuarie 1943).
9. Dmitri Lazarev, „Vospominaniya o blokade", *Trudy Gosudar vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 5, p. 219 (18 i nuarie 1943).
10. G.F. Krivoşeiev, ed., *Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: poti vooruzhyonnykh sil*, p. 283; Harrison Salisbury, *The 900 Days: T Siege of Leningrad*, p. 549.
11. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, p. 10 (11 a gust 1942).
12. Maria Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", în *V pamyat ushedshi i vo slavu zhivushchikh: dnevniki, vospominaniye, pisma*, pp. 82–1 (februarie–mai 1943).
13. Raport al comandamentului apărare antiaeriană, în Andrei Dzen kevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov*, ataşat la dc 169, p. 398.
14. Pentru mai multe detalii, *vezi* David Glantz, *The Battle for I ningrad, 1941–1944*, p. 130.
15. Maşkova, „Iz blokadnykh zapisei", p. 132 (8 august 1943).
16. Vasili Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudar vennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, vol. 8, p. 141 (18 apri 1943). 186 de fabrici lucrau din nou acum, în comparaţie cu 3 înainte de război. Aproximativ 80% dintre muncitorii din fabi erau femei semicalificate, sub 24 de ani. (Richard Bidlack, *Work at War: Factory Workers and Labor Policy in the Siege of Leningr* Carl Beck Papers, 902, pp. 32–33.)
17. Cekrizov, „Dnevnik blokadnogo vremeni", p. 145 (18 iulie 194
18. Aleksandr Rubaşkin, *Golos Leningrada: Leningradskoye Radi dni blokady*, p. 195.
19. Marina Starodubţeva (născută Ieruhmanova), *Krugovorot (vrem i sudby)*, manuscris în posesia familiei memorialistei, p. 550.
20. Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, p. 45 (16 nuarie 1943).

21. Raport al şefului organizaţiei de partizani din oblastul Leningrad, M. Nikitin, către Stalin, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, anexa 5, doc. 2, p. 430; Hockenjos, manuscris, Bundesarchiv/Militärarchiv, p. 130 (25 noiembrie 1943).
22. RGASPI: Fond 269, op. 1, yed. khr. 30.
23. Walther Kulik (4 decembrie 1943). RGASPI: Fond 269, op. 1, yed. khr. 29.
24. Gerhard Buss, luat prizonier la 14 ianuarie 1944. RGASPI: Fond 269, op. 1, yed. khr. 29.
25. RGASPI: Fond 269, op. 1, yed. khr. 30.
26. Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910–1954*, p. 234.
27. Inber, *Leningrad Diary*, pp. 179–182 (15, 22, 27 şi 28 ianuarie 1944). *Vezi şi* Alexander Werth, *Leningrad*, p. 187.

Partea a Cincea. Urmările

Capitolul 22: Întoarcerea acasă

1. Vasili Ciurkin, *Voyennaya literatura: dnevniki i pisma*, http://militera.lib.ru/db/churkin, pp. 8–9 (4 aprilie 1944).
2. David Glantz, *The Battle for Leningrad, 1941–1944*, p. 413.
3. Fritz Hockenjos, Bundesarchiv/Militärarchiv: MGS2/4037, pp. 1–2, 37 (16 ianuarie şi 12 martie 1944).
4. Ibid., p. 24 (14 februarie 1944).
5. Irina Ivanova, născută Bogdanova, intervievată de autoare, Vsevolojsk, noiembrie 2006.
6. Olga Grecina, „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom derive (1942–1944 gg.)", *Neva*, 2, 1994, p. 246.
7. Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910–1954*, pp. 237–238.
8. Elena Kojina, *Through the Burning Steppe: A Wartime Memoir*, p. 145; Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 178 (12 ianuarie 1944).

9. Lev Kopelev, *No Jail for Thought*, pp. 6, 93, 99, 101–104, 134.
10. Vasili Ciurkin, scrisoare din 2 iunie 1944. În *Voyennaya literatura dnevniki i pisma*, http://militera.lib.ru/db/Churkin_part4, p. 13
11. Andrei Dzeniskevich, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov* doc. 226, p. 562.
12. *Vezi* Dmitri Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul: A Memoir* p. 256; Ales Adamovici și Daniil Granin, *A Book of the Blockade* p. 464; și Elizaveta Muravieva, intervievata nr. 10, Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev".
13. Anna Zelenova, *Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvorets istoriya i sudba*, p. 115.
14. *Vezi* Catherine Scott-Clark și Adrian Levy, *The Amber Room: The Fate of the World's Greatest Lost Treasure*, New York, 2004.
15. Alexander Werth, *Leningrad*, pp. 188–189; Harrison Salisbury *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, p. 567.
16. Vera Inber, *Leningrad Diary*, p. 203 (29 mai 1944).
17. A. Z. Vakser, „Nastroyeniya leningradtsev poslevoyennogo vremeni 1945–1953 gody", *Nestor*, nr. 1 (5), p. 311.
18. Werth, *Leningrad*, pp. 125, 167. El a făcut două vizite la Leningrad în septembrie 1943 și februarie 1944. Pentru mai multe despre zvonul că Leningradul ar putea deveni din nou capitală, *vezi* Harrison Salisbury, *Disturber of the Peace: Memoirs of a Foreign Correspondent*, p. 96.
19. Raport NKGB din 14 martie 1945, în Nikita Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, doc. 17, p. 62.
20. „They Felt the Pangs of Hunger but Survived the Cruel Siege", *St. Petersburg Times*, 27 ianuarie 2004.
21. Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*, p. 141.
22. Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed, *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose* pp. 71–74, 76.
23. Roberta Reeder, *Anna Akhmatova: Poet and Prophet*, pp. 289–29

24. Solomon Volkov, *St. Petersburg: A Cultural History*, p. 450.
25. Reeder, *Anna Akhmatova*, p. 293.
26. Richard Bidlack, „Ideological or Political Origins of the Leningrad Affair? A Response to David Brandenberger", *The Russian Review*, 64/1 (ianuarie 2005), p. 94.
27. Yoram Gorlizki şi Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945–1953*, Oxford, 2004, p. 86.
28. În memoriile sale, Hruşciov admite că „probabil că el a semnat ordinul. În acele zile, când un caz era închis – şi dacă Stalin considera că este necesar –, el semna ordinul cu sentinţa la o adunare a Politbiuro şi apoi îl dădea celorlalţi pentru a-l semna. Ne puneam semnătura fără măcar să ne uităm la el".
29. Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, p. 540.
30. Pentru o descriere plină de viaţă a vizitei în Iugoslavia şi declinul lui Stalin, *vezi* Milovan Djilas, *Conversations with Stalin*, pp. 136–153.
31. Volkov, *St. Petersburg*, p. 454.
32. B. Kostircenko, *Tainaya politika Stalina*, Moscova, 2001, p. 234. Citat în Donald Rayfield, *Stalin and His Hangmen*, p. 245.
33. Reeder, *Anna Akhmatova*, p. 304; Elliott Mossman, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910–1954*, pp. 303–304.
34. Sidney Monas şi Jennifer Greene Krupala, ed, *The Diaries of Nikolay Punin, 1904–1953*, pp. 212–213, 219.
35. Lihaciov, *Reflections on the Russian Soul*, p. 255.

Capitolul 23: Pivniţa memoriei

1. Pentru o analiză a cultului Marelui Război pentru Apărarea Patriei în relaţie cu Leningradul, *vezi* capitolul 6 din Lisa Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*.

2. *Vezi*, de exemplu, A.J.P. Taylor, în *New York Review of Books*, 10 aprilie 1969.
3. Solomon Volkov, *St. Petersburg: A Cultural History*, p. xvi.
4. Pentru o descriere detaliată a dezbaterii, *vezi* ibid., pp. 542–545.
5. Cynthia Simmons și Nina Perlina, ed., *Writing the Siege: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, p. 109.
6. Ibid., p. 206.
7. Valentina Stolbova și Aelita Vostrova, intervievatele nr. 12 și 17, Universitatea Europeană St. Petersburg, Proiect istorie orală, „Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev".
8. Simmons și Perlina, ed., *Writing the Siege*, p. 109. Pentru mai multe despre tensiunile dintre vechii și noii rezidenți, *vezi* Siobhan Peeling, „Dirt, disease and disorder: population re-placement in postwar Leningrad and the «danger» of social contamination", în Nick Baron și Peter Gatrell, ed., *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in Soviet Eastern Europe, 1945–1950.*
9. Maria Berggolț, commentariu la Olga Berggolț, „Blokadniy dnevnik", *Zvezda*, 3, aprilie 1991, p. 144.

Bibliografie*

Adamovici, Ales, și Granin, Daniil, *Blokadnaya Kniga*, Leningrad, 1989. Publicat în limba engleză cu titlul *A Book of the Blockade*, trad. Hilda Perham, Moscova, 1983.

— „Blokadnaya kniga: Glavy, kotorykh v knige ne bylo", *Zvezda*, 5–6, 1992, p. 8.

Akhmatova, Anna, *Selected Poems*, trad. Richard McKane, Londra, 1989.

— *Selected Poems*, trad. Stanley Kunitz și Max Hayward, Londra, 1989.

Alshits, Daniil, „Istorizm i antiistorizm – ikh rol i znacheniye v sovremennoi nauke, politike i kulture", în *Istoriya Rossii: issledovaniya i razmyshleniya – sbornik statei k 90-letiyu so dnya rozhdeniya doktora istoricheskikh nauk Valentina Mihailovicha Kovalchuka*, St. Petersburg, 2006.

Antonov, A.N., „Children born during the Siege of Leningrad in 1942", *Journal of Paediatrics*, 1947, pp. 250–259.

Applebaum, Anne, *Gulag: A History of the Soviet Camps*, Londra, 2003.

Ardov, Revd Michael, ed., *Memories of Shostakovich: Interviews with the Composer's Children*, trad. Rosanna Kelly și Michael Meylac, Londra, 2004.

Arutyunyan, Brezh, și Arkadi Burlakov, „Nekotorye voprosy istoriografii boyevykh deistviy v bitve za Leningrad", în

* În această secțiune, numele autorilor și titlurile lucrărilor sunt reproduse conform ediției în limba engleză.

E.V. Ilyin, ed., *Bitva za Leningrad: problemy sovremennykl issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Bagiyan, G.A., *Gatchina: goryachaya osen sorok pervogo*, Gatchina 2005.

Bakhareva, Yu.Yu., şi T.V. Kovaleva, ed., *Arkhitektory blokadnog Leningrada* (catalog al expoziţiei, Gosudarstvenniy Muze Istorii Sankt-Peterburga), St. Petersburg, 2005.

Barber, John, şi Andrei Dzeniskevich, ed., *Zhizn i smert v blokiro vannom Leningrade: istoriko-meditsinskiy aspekt*, St. Petersburg 2001. Publicat în limba engleză cu titlul *Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–1944*, New York,

Barber, John şi Mark Harrison, ed., *The Soviet Home Front 1941–1945 A Social and Economic History of the USSR in World War II* Londra, 1991.

Beaumont, Joan, *Comrades in Arms: British Aid to Russia 1941–1945* Londra, 1980.

Beevor, Antony, *Stalingrad*, Londra, 1998.

— *Berlin: The Downfall 1945*, Londra, 2002.

Berggolts, Olga, *Govorit Leningrad*, Leningrad, 1945.

— „Iz dnevnikov Olgi Berggolts", *Vremya i my*, 6, 57 (1980), p. 27((pentru perioada septembrie 1941–octombrie 1949).

— „Dnevnye zvezdy", *Ogonyok*, 19 (5 mai 1990), p. 16.

— „Iz dnevnikov", *Zvezda*, 6 (1990), p. 153 (pentru perioad martie–august 1942).

— „Ob etikh tetradyakh", *Zvezda*, 5 (1990), p. 180 (pentru perioad iulie 1939–martie 1942).

— „Blokadniy dnevnik", *Aprel*, 4 (1991), p. 128 (pentru perioac septembrie 1941–februarie 1942).

— *Olga: Zapretniy dnevnik*, St. Petersburg, 2010.

— *Pamyat: stikhotvoreniya, poemy, proza*, St.Petersburg, 2010 (i clude „Fevralskiy dnevnik" şi „Dnevnye zvezdy").

Bernev, Stanislav, şi Sergei Chernov, ed., *Arkhiv Bolsho Doma: blokadniye dnevniki i dokumenty*, St. Petersbu 2004.

Bidlack, Richard, *Workers at War: Factory Workers and Labor Policy in the Siege of Leningrad*, The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, 902, Pittsburgh, 1991.

— „The Political Mood in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", *The Russian Review*, 59 (ianuarie 2000), p. 96.

— „Survival Strategies in Leningrad during the First Year of the Soviet-German War", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*, Urbana, 2000.

Bitva za zhizn: materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii, posvyashchennoi 65-letiyu nachala blokady Leningrada, St. Petersburg, 2007.

„Blokada glazami ochevidtsev. Intervyu s zhitelyami Leningrada 1940-kh gg.", *Nestor*, 6, 2001, pp. 37–267.

Bogdanov-Berezovsky, Valerian, *V gody Velikoi Otechestvennoi Voiny*, Leningrad, 1959.

Boldyrev, Aleksandr, *Osadnaya zapis: blokadniy dnevnik*, St. Petersburg, 1998.

Bonner, Elena, *Mothers and Daughters*, trad. Antonina Bonis, Londra, 1992.

Boterbloem, C.N., „The Death of Andrei Jdanov", *Slavonic and East European Review*, 80, 2 (aprilie 2002), p. 267.

Bowlt, John, *Filonov: Khudozhnik, issledovatel, uchitel*, 2 vol., Moscova, 2006.

Braithwaite, Rodric, *Moscow 1941: A City and its People at War*, Londra, 2006.

Brandenberger, David, „Stalin, the Leningrad AF air, and the Limits of Postwar Russocentrism", *The Russian Review*, 63 (aprilie 2004), p. 241.

Brodsky, Josef, *Less Than One*, New York, 1986.

Bullard, Julian şi Margaret, ed., *Inside Stalin's Russia: The Diaries of Reader Bullard 1930–1934*, Charlbury, 2000.

Bullock, Alan, *Hitler and Stalin: Parallel Lives*, Londra, 1991.

Burov, A.V., *Blokada den za dnem: 22 iyunya 1941–27 yanvarya 1944 goda*, Leningrad, 1979.

Chekrizov, Vasili, „Dnevnik blokadnogo vremeni", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, 8 (2004).

Chernov, Sergei, Stanislav Bernev şi Nikita Lomaghin, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: Plan „D" – plan spetsialnykh meropriyatiy, provodimykh vo vremya Otechestvennoi voiny po obshchegorodskim obyektam gor. Leningrada*, St. Petersburg, 2005.

Chernov, Sergei, şi Stanislav Bernev, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadnye dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Chistikov, Aleksandr, ed., *Chelovek v blockade: novye svidetelstva*, St. Petersburg, 2008.

Chukovskaya, Lydia, *The Akhmatova Journals*, vol. 1, *1938–1941*, Londra, 1994.

Churchill, Winston, *The Second World War*, Londra, 1959.

Clapperton, James, *The Siege of Leningrad and the Ambivalence of the Sacred: Conversations with Survivors*, teză de doctorat, Edinburgh University, 2006.

Dale, Robert, „Rats and Resentment: The Demobilization of the Red Army in Postwar Leningrad, 1945–1950", *Journal of Contemporary History*, 45 (ianuarie 2010), p. 113.

— *Re-adjusting to Life after War: The Demobilization of Red Army Veterans in Leningrad and the Leningrad Region 1944–1950*, teză de doctorat, Queen Mary College, University of London 2010.

Dallin, Alexander, *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies*, Londra, 1957.

Darov, Anatoly, *Blokada*, New York, 1964, publicat pentru prima oară de Nikolayev, 1943.

David, V.M., ed., *Budni podviga: blokadnaya zhizn leningradtse v dnevnikakh, risunkakh, dokumentakh*, St. Petersburg 2007.

Dayev, Vladimir, *S distantsii poluveka: ocherki blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 1998.

Dickinson, Jennifer, „Building the Blockade: New Truths in Survival Narratives from Leningrad", *Anthropology of East Europe Review*, 13, 1995, p. 21.

Djilas, Milovan, *Conversations with Stalin*, trad. Michael Petrovich, Londra, 1962.

Dudin, Mikhail, *Izbrannoye*, 2 vol., Moscova, 1966.

Dunham, Vera, în *Stalin's Time: Middleclass Values in Soviet Fiction*, Cambridge, 1976.

Dyson, Tim, şi Corman O'Grada, *Famine Demography: Endemics from the Past and Present*, Oxford, 2002.

Dzeniskevich, Andrei, ed., *Leningrad v osade: sbornik dokumentov o geroicheskoi oborone Leningrada v gody Velikoi Otechestvennoi voiny, 1941–1945*, St. Petersburg, 1995.

— *Blokada i politika. Oborona Leningrada v politicheskoi konyunkture*, St. Petersburg, 1998.

— *Front u zavodskikh sten: Maloizuchennye problemy oborony Leningrada (1941– 1944)*, St. Petersburg, 1998.

— „Banditizm (osobaya kategoriya) v blokirovannom Leningrade", *Istoriya Peterburga*, 1, 2001.

— „Meditsinskiy aspect blokady Leningrada", *Nestor*, 2 (8), 2005, p. 57.

— ed., *O blokade Leningrada v Rossii i za rubezhom: istochniki, issledovaniya, istoriogra 2 ya*, *Nestor*, 8, St. Petersburg, 2005.

— ed., *Iz raionov oblasti soobshchayut... Svobodnye ot okkupatsii raiony Leningradskoi oblasti v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945: sbornik dokumentov*, St. Petersburg, 2006.

— „The Social and Political Situation in Leningrad in the First Months of the German Invasion: The Social Psychology of the Workers", în Robert Thurston şi Bernd Bonwetsch, ed., *The People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*, Urbana, 2000.

Ehrenburg, Ilya, *Men – Years – Life*, vol. 5, *The War Years 1941–1945*, trad. Tatiana Shebunina, Londra, 1964.

Erickson, John, *The Road to Stalingrad: Stalin's War with Germany*, vol. 1, Londra, 1975.
— *The Road to Berlin: Stalin's War with Germany*, vol. 2, Londra 1983.
— *The Soviet High Command: A Military-Political History*, Londra 2001.
„Ermitadz v gody Velikoi Otechestvennoi Voiny: dokumenty arkhiva Gosudarstvennogo Ermitadza", *Istoriya Peterburga*, 2 2005, p. 71.
Fadeyev, Aleksandr, *Leningrad in the Days of the Blockade* Westport, 1971.
— *Aleksandr Fadeyev – pisma i dokumenty: iz fondov Rossiiskogo gosudarstvennogo arkhiva literatury i iskusstva*, Moscova 2001.
— *In the Name of Kirov*, www.sovlit.com Feinstein, Elaine, *Anna of All the Russias: The Life of Anna Akhmatova*, Londra, 2005
Figes, Orlando, *Natasha's Dance: A Cultural History of Russia* Londra, 2002.
— *The Whisperers: Private Life in Stalin's Russia*, Londra, 2007.
Filonov, Pavel, *Dnevnik: Pavel Filonov*, St. Petersburg, 2000.
Fitzpatrick, Sheila, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times – Soviet Russia in the 1930s*, New York 1999.
Fridenberg, Olga, „Osada cheloveka", *Minuvsheye*, 3, Paris, 198 pp. 20–21.
— *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg 1910–145*, ed Elliott Mossman, Londra, 1982.
Ganzenmüller, Jörg, *Das belagerte Leningrad 1941–1944: Die Stad in den Strategien von Angreifern und Verteidigern*, Paderbor 2005.
Garshin, Vladimir, „Tam, gde smert pomogayet zhizni", în *Iz istor meditsiny*, Riga, 1960, şi *Arkhiv Patologii*, 46, 5 (1984).
Gavrilov, V. I., *Dolina smerti: tragediya i podvig 2-y Udarnoi Arm* Moscova, 2006.

Ginzburg, Lidiya, *Chelovek za pismennym stolom*, Leningrad, 1989.
— *Blockade Diary*, trad. Alan Myers, Londra, 1995.
— *Zapisnye knizhki, vospominaniya, esse*, St. Petersburg, 2002.
Gladkikh, Pavel, *Zdravookhraneniye blokadnogo Leningrada, 1941–1944 gg.*, Leningrad, 1985.
Gladkikh, Pavel, şi A.E. Loktev, *Ocherki istorii otechestvennoi voyennoi meditsiny. Sluzhba zdorovya v Velikoi Otechestvennoi Voine 1941–1945 gg.*, St. Petersburg, 2005.
Glantz, David, *Barbarossa: Hitler's Invasion of Russia 1941*, Stroud, 2001.
— *The Battle for Leningrad, 1941–1944*, Lawrence, 2002.
— *Colossus Reborn: The Red Army at War 1941–1943*, Lawrence, 2005.
Glinka, M.S., ed., *V. M. Glinka: vospominaniya, arkhivy, pisma*, 2 vol., St. Petersburg, 2006.
Gloster, V.I., „Towards the History of Daniil Kharms's Last Arrest and Death", *Russkaya Literatura*, 1, 1991.
Golovina, T.I., şi N.N. Zozulina, ed., *Vspominaya vnov... sbornik*, St. Petersburg, 2004 (publicat de Akademiya Russkogo Baleta imeni A.Ya. Vaganovoi).
Golubeva, T.M., şi N.B. Vetoshnikova, ed., *Mediki i blokada: vzglyad skvoz gody – vospominaniya, fragmenty dnevnikov, svidetelstva ochevidtsev, dokumentalnye materialy*, St. Petersburg, 1997.
Gorlizki, Yoram, şi Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle 1945–1953*, Oxford, 2004.
Gorshkov, Nikolai, „Blokadniy dnevnik", în Stanislav Bernev şi Sergei Chernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniye dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2004.
Gotkhart, Sofia, „Leningrad, blokada", în V.L. Vikhnovina, ed., *Dve sudby v Velikoi Otechestvennoi voine*, St. Petersburg, 2006.
Gouré, Leon, *The Siege of Leningrad*, Stanford, 1962.
Grechina, Olga, „Spasayus spasaya chast 1: pogibelnaya zima (1941–1942 gg.)", *Neva*, 1, 1994.

— „Spasayus spasaya chast 2: skazka o gorokhovom dereve (1942–1944 gg.)", *Neva*, 2, 1994.

Grigoryev, V.G., *Leningrad blokada 1941–1942: vospominaniya byvshego shkolnika blokirovannogo Leningrada*, St. Petersburg, 2003.

Grossman, Vasily, *Life and Fate*, trad. Robert Chandler, Londra 1995.

— *Everything Flows*, trad. Robert şi Elizabeth Chandler, Londra, 2009.

— *A Writer at War: Vasily Grossman with the Red Army 1941–1945*, ed. Antony Beevor şi Liuba Vinogradova, Londra, 2005.

Halder, Franz, *The Halder War Diary, 1939–1942*, ed. Charles Burdick şi Hans-Adolf Jacobsen, Londra, 1988.

Hodgson, Katharine, *Voicing the Soviet Experience: The Poetry of Olga Berggolts*, Oxford, 2003.

Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin: A Life*, Londra, 1998.

Ilyin, E.V., ed., *Bitva za Leningrad: problemy sovremennykh issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Inber, Vera, *Izbrannaya proza*, Moscova, 1952.

— *Leningrad Diary*, trad. Serge Wolff şi Rachel Grieve, Londra, 1971, prima ediţie cu titlul *Pochti tri goda*, Moscova, 1946.

— *Dusha Leningrada: stikhi*, Leningrad, 1979.

Ivanov, V.A., „Reaktsiya Leningradtsev na chrezvychainye usloviya osady...", *Nestor*, 2005, 2 (8), 2006, p. 102.

Ivanova, I.A., ed., *Tragediya Myasnogo Bora: sbornik vospominanii uchastnikov i ochevidtsev Liubanskoi operatsii*, St. Petersburg, 2005.

— *Za blokadnym koltsom: sbornik vospominanii zhitelei Leningradskoi oblasti vremen germanskoi okkupatsii 1941–1944 gg.*, St. Petersburg, 2007.

Jahn, Peter, ed., *Blockades Leningrads: Dossiers 1941–1944* (catalog expoziţie, Museul Berlin-Karlshorst), Berlin, 2004.

Jones, Michael, *Leningrad: State of Siege*, Londra, 2008.

Ketlinskaya, Vera, „Nastya", în *Den prozhitiy dvazhdy*, Moscova, 1964.

Kharms, Daniil, „The Old Woman", în *Russian Short Stories from Pushkin to Buida*, trad. Robert Chandler, Londra, 2005.

— *Incidences*, trad. Neil Cornwell, Londra, 2006.

Khordikainen, Lyusi, *Zhizn v okkupatsii. Pushkin, Gatchina, Estoniya: dnevnik Lyusi Khordikainen*, St. Petersburg, 1999.

Kirby, David, *A Concise History of Finland*, Cambridge, 2006.

Kirschenbaum, Lisa A., „Gender, Memory and National Myths: Olga Berggolts and the Siege of Leningrad", *Nationalities Papers*, vol. 28, 3 (septembrie 2000), p. 551.

— *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*, Cambridge, 2006.

Kleinfeld, Gerald, şi Lewis Tambs, *Hitler's Spanish Legion: The Blue Division in Russia*, Carbondale, 1979.

Kochina, Yelena, *Blockade Diary*, trad. Samuel Ramer, Ann Arbor, 1990.

Kopelev, Lev, *No Jail for Thought*, trad. Anthony Austin, Londra, 1977.

Korkonosenko, Nataliya, „Blokadnitsy", *Leningradskaya panorama*, 8 (1991), p. 28.

Kosogor, O.N., A.A. Melua şi S.K. Yegorov, ed., *Zhenshchina i voina: o rolizhenshchin v oborone Leningrada 1941–1945 – sbornik statei*, St. Petersburg, 2006.

Kotov, A.V., „Legendarniy «Nevsky Pyatachok»", *Znaniye i obshchestvo*, 718 (2004), p. 66.

Kotov, Stanislav, *Detskiye doma blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2002.

Kovalchuk, V.M., A.I. Rupasov şi A.N. Chistikov, ed., *Dozhivyom li my do tishiny? zapiski iz blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2009.

— *„Ya ne sdamsya do poslednego..." zapiski iz blokadnogo Leningrada*, St. Petersburg, 2010.

Kovalenko, S.A., ed., *Anna Akhmatova: sobraniye sochineniy v shesti tomakh*, Moscova, 1998–2005.

Kozhina, Yelena, *Through the Burning Steppe: A Wartime Memoir* trad. Vadim Mahmoudov, Londra, 2000.

Kozlova, Nataliya, ed., *Sovetskiye lyudi: stseny iz istorii*, Moscova 2005.

Krammer, Arnold, „Spanish Volunteers against Bolshevism: The Blue Division", *The Russian Review*, 32, 4 (octombrie 1973), p. 388.

Krivosheyev, G.F., ed., *Rossiya i SSSR v voinakh XX veka: poteri vooruzhyonnykh sil – statisticheskoye issledovaniye*, Moscova, 2001.

Kryukovskikh, A. P., *Leningradskoye opolcheniye*, St. Petersburg, 2006.

— „Podvig opolcheniya", în *Istoriya Rossii: issledovaniya i razmyshleniya – sbornik statei k 90-letiyu so dnya rozhdeniya doktora istoricheskikh nauk Valentina Mihailovicha Kovalchuka*, St. Petersburg, 2006.

Kuchumov, A. M., *Pavlovsky dvorets: istoriya i sudby*, St. Petersburg, 2004.

Kulyabko, Vladimir, „Blokadniy dnevnik", *Neva*, 1, 2004, p. 210 (pentru perioada 9–20 septembrie 1941).

— *Neva*, 2, 2004, p. 235 (pentru perioada 30 septembrie 1941–14 ianuarie 1942).

— *Neva*, 3, 2004, p. 262 (pentru perioada 31 ianuarie–12 martie 1942).

Kuznetsov, amiral Nikolai, *Na kanune*, Moscova, 1989.

Lazarev, Dmitri, „Vospominaniya o blokade D.N. Lazareva, N. Lazarevoi şi E.D. Yakubovich", *Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga*, 5 (2000).

Liddell Hart, Basil, *The Other Side of the Hill: Germany's Generals, Their Rise and Fall*, Londra, 1948.

Likhachev, Dmitri, „Kak my ostalis zhivy", *Neva*, 1, 1991, p. 15

— *Reflections on the Russian Soul: A Memoir*, trad. Bernard Adams, Budapesta, 2000.

Likhonov, M.I., Pozina, L.T., şi Finogenov, E.I., *Partiinoye rukovodstvo evakuatsiei v perviy period Velikoi Otechestvennoi Voiny 1941–1942*, Leningrad, 1985.

Lomagyn, Nikita, *Soldiers at War: German Propaganda and Soviet Army Morale during the Battle of Leningrad, 1941–1944*, The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies, 1306, Pittsburgh, 1998.

— *V tiskakh goloda: blokada Leningrada v dokumentakh germanskikh spetssluzhb, NKVD*, St. Petersburg, 2000.

— *Neizvestnaya blokada*, 2 vol., St. Petersburg, 2004 (colecţie de documente şi comentarii).

— „Nastroyeniya leningradtsev v zerkale politicheskogo kontrolya v preddverii napadeniya Germanii na SSSR", în E.V. Ilyin, ed., *Bitva za Leningrad: problemy sovremennykh issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Loskutova, M.V., ed., *Pamyat o blokade: svidetelstva ochevidtsev i istoricheskoye soznaniye obshchestva – materialy i issledovaniya*, St. Petersburg, 2005.

Lovyagina, V.E., ed., *Blokadniy dnevnik: zhivopis i gra2 ka blokadnogo vremeni* (catalogul expoziţiei, Gosudarstvenniy Muzei Istorii Sankt-Peterburga), St. Petersburg, 2005.

Lukacs, John, *Iunie 1941: Hitler and Stalin*, New Haven, 2006.

Luukkanen, Eino, *Fighter over Finland*, trad. Mauno A. Salo, Londra, 1963.

Malaparte, Curzio, *The Volga Rises in Europe*, trad. David Moore, Londra, 1957.

Mashkova, Maryia, „Iz blokadnykh zapisei", în *V pamyat ushedshikh i vo slavu zhivushchikh: pisma chitatelei s fronta; dnevniki i vospominaniya sotrudnikov Publichnoi Biblioteki 1941–1945*, St. Petersburg, 1995.

Maslova, A.N., ed., *Publichnaya Biblioteka v gody voiny, 1941–1945*, St. Petersburg, 2005.

Massie, Suzanne, *Pavlovsk: The Life of a Russian Palace*, Boston, 1990.

Mawdsley, Evan, *Thunder in the East: the Nazi-Soviet War 1941–1945*, Londra, 2007.

Mazower, Mark, *Hitler's Empire: Nazi Rule in Occupied Europe*, Londra, 2008.

Melnik, G.S., şi G.V. Zhirkov, ed.. *Radio, blokada, Leningrad*, St. Petersburg, 2005.

Meretskov, mareşal Kiril, *Serving the People*, Moscova, 1971.

— *Nekolebimo, kak Rossiya*, Moscova, 1965.

Merridale, Catherine, *Night of Stone: Death and Memory in Russia*, Londra, 2000.

— *Ivan's War: The Red Army 1939–1945*, Londra, 2005.

Molkina, O.I., „Nemtsy v koltse blokady", *Istoriya Peterburga*, 3, 2006.

Moreno Juliá, Xavier, *La División Azul: Sangre Española en Rusia, 1941–1945*, Barcelona, 2006.

Moskoff, William, *The Bread of Affliction: The Food Supply in the USSR during World War II*, Cambridge, 1990.

Mossman, Elliott, ed., *The Correspondence of Boris Pasternak and Olga Freidenberg, 1910–1954*, trad. Elliott Mossman şi Margaret Wetlin, Londra, 1982.

Munting, Roger, „Soviet Food Supply and Allied Aid in the War 1941–1945", *Soviet Studies*, 36, 4 (Octombrie 1984), p. 582.

Neratova, Rimma, „Zhizn v leningradskoi blokade", *Zvezda* (1996)

Nicholas, Lynn, *The Rape of Europe: The Fate of Europe's Treasure in the Third Reich and the Second World War*, Londra, 1994.

Nikitin, Vladimir, ed., *Neizvestnaya blokada/Unknown Blockade Leningrad 1941–1944*, St. Petersburg, 2009.

Nikulin, N.N., *Vospominaniya o voine*, St. Petersburg, 2008.

Nikulin, Yuri, „Zapiski soldata", *Zvezda*, 6, 2001, p. 108.

Norman, Geraldine, *The Hermitage: The Biography of a Great Museum*, Londra, 1997.

Osipova, Lidiya, „Dnevnik o zhizni v prigorodakh Leningrada", în Lomaghin, *Neizvestnaya blokada*, vol. 2, St. Petersburg, 2004, p. 441.

Ostroumova-Lebedeva, Anna, *Avtobiograficheskiye zapiski: Leningrad v blockade*, Moscova, 2003.

Overy, Richard, *Russia's War*, Londra, 1998.

Pavlov, Dmitri, *Leningrad 1941: The Blockade*, trad. John Adams, Chicago, 1965.

Peeling, Siobhan, „Dirt, disease and disorder: population re-placement in postwar Leningrad and the «danger» of social contamination", în Nick Brown and Peter Gatrell, ed., *Warlands: Population Resettlement and State Reconstruction in Soviet Eastern Europe, 1945–1950*, Londra, 2009.

— *„Out of Place" in the Postwar City: Practices, Experiences and Representations of Displacement during the Resettlement of Leningrad at the end of the Blockade*, teză de doctorat, University of Nottingham, în curs de apariţie.

Perlina, Nina, *Olga Freidenberg's Works and Days*, Bloomington, 2002.

Peterson, Viktor, „Skorei by bylo teplo!", *Neva*, 1, 2001, p. 167.

— „Iz blokady – na Bolshuyu Zemlyu", *Neva*, 9, 2002, p. 152.

Pleysier, Albert, şi Svetlana Magayeva, *Surviving the Blockade of Leningrad*, Lanham, 2006.

Plotkin, Konstantin, *Kholokost u sten Leningrada*, St. Petersburg, 2005.

Pohlman, Hartwig, *Wolchow: 900 Tage Kampf um Leningrad*, Bad Nauheim, 1962.

Polzikova-Rubets, K.V., *Oni uchilis v Leningrade: dnevnik uchitelnitsy*, Moscova, 1948.

— *Dnevnik uchitelya blokadnoy shkoly: 1941–1946*, St. Petersburg, 2000.

Punin, Nikolai, „Dnevnik", *Zvezda*, 1, 1994 (ed. Irina Punina).

— *The Diaries of Nikolay Punin, 1904–1953*, ed. Sidney Monas şi Jennifer Green Krupala, Austin, 1999.

Putiakov, Semen, „Dnevnik krasnoarmeitsa", în Stanislav Berne
și Sergei Chernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniy
dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Rambow, Aileen, *Ü berleben mit Worten: Literatur und Ideologi
wä hrend der Blockade von Leningrad, 1941–1944*, Berlin, 1994

— „The Siege of Leningrad: Wartime Literature and Ideologica
Change", în Robert Thurston și Bernd Bonwetsch, ed., *Th
People's War: Responses to World War Two in the Soviet Union*
Urbana, 2000.

Ratner, Lazar, „Dva blokadnykh epizoda", *Neva*, 1, 2001, p. 151.

Rayfield, Donald, *Stalin and his Hangmen*, Londra, 2005.

Reeder, Roberta, ed., *The Complete Poems of Anna Akhmatova*
trad. Judith Hemschemeyer, Edinburgh, 1992.

— *Anna Akhmatova: Poet and Prophet*, Londra, 1995.

Reznikova, Irina, (Flige), „Repressii v period blokady Leningrada"
Vestnik „Memoriala" 4/5 (10/11), 1995.

Roberts, Andrew, *Masters and Commanders: How Roosevelt,
Churchill, Marshall and Alanbrooke Won the War in the West*
Londra, 2008.

Rubashkin, Aleksandr, *Golos Leningrada: Leningradskoye Radio
dni blokady*, St. Petersburg, 2005.

Salisbury, Harrison, *The 900 Days: The Siege of Leningrad*, Londra
1969.

— *Disturber of the Peace: Memoirs of a Foreign Correspondent*
Londra, 1989.

Sebag Montefiore, Simon, *Stalin: The Court of the Red Tsar*
Londra, 2003.

Selivanov, V.N., *Stoyali kak soldaty: blokada, deti, Leningrad*, S
Petersburg, 2002.

Selivanova, Inessa, ed., *Ryadovoi blokadnoi epopei: khudozhni
Vasili Selivanov*, St. Petersburg, 2005.

Sereny, Gitta, *Albert Speer: His Battle with Truth*, Londra, 1995.

Shishkin, A.A., ed., *Zabveniyu ne podlezhit: statyi, vospominaniy
dokumenty*, nr. 5 și 6, St. Petersburg, 2005 și 2006.

Shkarovsky, M.V., „Iskrenniy privet ot Stalina: religioznaya zhizn blokadnogo Leningrada", *Rodina*, 1, 2003.

— „Religioznaya zhizn blokadnogo Leningrada po novym dokumentalnym istochnikam", în E.V. Ilyin, *Bitva za Leningrad: problemy sovremennykh issledovaniy*, St. Petersburg, 2007.

Shostakovich, Dmitri, *Story of a Friendship: The Letters of Dmitri Shostakovich to Isaak Glikman, 1941–1975, with a commentary by Isaak Glikman*, trad. Anthony Phillips, Londra, 2001.

Shukman, Harold, ed., *Stalin's Generals*, Londra, 1993.

— *Stalin and the Soviet-Finnish War 1939–1940*, Londra, 2002.

Shulgina, Elena, „V dvadtsat let oni posedeli", *Smena*, 7 mai 1995.

Shvarts, Evgheni, *Zhivu bespokoino... iz dnevnikov*, Leningrad, 1990.

Simmons, Cynthia, şi Nina Perlina, ed., *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*, Pittsburgh, 2002.

Simonenko, V.B., Magaieva, S.V., Simonenko, M.G., şi Pakhomova, Yu.V., *Leningradskaya blokada: meditsinskiye problemy – retrospektiva i sovremennost*, Moscova, 2003.

Skrjabina, Yelena, *Siege and Survival: The Odyssey of a Leningrader*, trad. Norman Luxenburg, Carbondale, 1971.

Smelser, Ronald, şi Edward Davies, *The Myth of the Eastern Front: The Nazi-Soviet War in American Popular Culture*, Cambridge, 2008.

Sokolov, Boris, *B plenu i na rodine*, St. Petersburg, 2004.

Sokolov, Nikolai, „Tyoplaya vanna dlya begemota: zoosad v gody voiny", *Rodina*, 1, 2003.

Sotnikov, Nikolai, „V blokadniy gorod yekhal... tsirk!", *Neva*, 6, 2002, p. 222.

Sparén, Pät, et al., „Long term mortality after severe starvation during the siege of Leningrad: prospective cohort study", *British Medical Journal*, 328 (ianuarie 2004), p. 11.

Speer, Albert, *Inside the Third Reich: Memoirs*, Londra, 1970.

— *The Slave State: Heinrich Himmler's Masterplan for SS Supremacy*, trad. Joachim Neugroschel, Londra, 1981.

Steblin-Kamenski, Mikhail, „The Siege of Leningrad", în *Granta*, 30: *New Europe!* (aprilie 1990).

Stites, Richard, ed., *Culture and Entertainment in Wartime Russia*, Bloomington, 1995.

Telyashkov, Rakhim, *Tatary v Velikoi Otechestvennoi Voine i blokade Leningrada*, St. Petersburg, 2005.

Trevor-Roper, Hugh, ed., *Hitler's Table Talk, 1941–1944*, trad. Norman Cameron şi R.H. Stevens, Londra, 1953.

— *Hitler's War Directives, 1938–1945*, Londra, 1964.

Trudy Gosudarstvennogo Muzeya Istorii Sankt-Peterburga, vol. 5, *Materialy k istorii blokady Leningrada*, St. Petersburg, 2000.

— vol. 8, Vasili Chekrizov, *Dnevnik blokadnogo vremeni*, St. Petersburg, 2004.

Tumarkin, N., *The Living and the Dead: The Rise and Fall of the Cult of World War II in Russia*, New York, 1994.

Tuyll, Hubert van, *Feeding the Bear: American Aid to the Soviet Union, 1941–1945*, New York, 1989.

Vakser, A. Z., „Nastroyeniya leningradtsev poslevoyennogo vremeni 1945–1953 gody", *Nestor*, 1, 5, 2001.

— *Leningrad poslevoyenniy, 1945–1982 gody*, St. Petersburg, 2005.

Varshavsky, Sergei, şi Boris Rest, *Ordeal of the Hermitage*, trad. Arthur Shkarovsky, New York, 1986.

— *Podvig Ermitadza*, 4 vol., Leningrad, 1987.

Velichenko, M.N., et al., ed., *Leningradsky tramvai 1941–1945* St. Petersburg, 1995.

Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskriege 1941–1944, (Austellungskatalog, Hamburger Institut fü Sozialforschung), Hamburg, 2002.

Vinokurov, Aleksei, „Blokadniy dnevnik", în Stanislav Bernev ş Sergei Chernov, ed., *Arkhiv Bolshogo Doma: blokadniy dnevniki i dokumenty*, St. Petersburg, 2007.

Vishnevskaya, Galina, *Galina: A Russian Story*, San Diego, 1984.

Volkogonov, Dmitri, *Stalin: Triumph and Tragedy*, trad. Harold Shukman, Londra, 1991.

Volkov, Solomon, *St. Petersburg: A Cultural History*, New York, 1995.

— *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich*, Londra, 1979.

Volkovski, N. L., *Blokada Leningrada v dokumentakh rassekrechennykh arkhivov*, Moscova și St. Petersburg, 2005.

Voronina, Tatyana, I.E. Gusintseva și V.V. Kalendarova, „Blokada glazami ochevidtsev. Intervyu s zhitelyami Leningrada 1940-kh gg.", *Nestor*, 6, 2003, p. 37.

Voronina, Tatyana, și Ilya Utekhin, „Rekonstruktsiya smysla v analize intervyu: tematicheskiye dominanty i skrytaya polemika", în M.V. Loskutova, ed., *Pamyat o blokade: svidetelstva ochevidtsev i istoricheskoye soznaniye obshchestva*, St. Petersburg, 2005.

Voyevodskaya, A., *Chetyre goda zhizni, chetyre goda molodosti*, St. Petersburg, 2005.

Werth, Alexander, *Moscow '41*, Londra, 1942.

— *Leningrad*, Londra, 1944.

— *Russia at War, 1941–1945*, Londra, 1964.

Wilson, Elizabeth, *Shostakovich: A Life Remembered*, Londra, 1994.

Yarov, Sergei, „Rasskazy o blokade: struktura, ritorika i stil", *Nestor*, 6, 2003, p. 422.

Zelenova, Anna, *Stati, vospominaniya, pisma: Pavlovsky dvorets, istoriya i sudba*, St. Petersburg, 2006.

Zhenshchiny Leningrada v gody blokady (Tezisy nauchnoi konferentsii 10–11 marta 2005 g.), St. Petersburg, 2005.

Zhilinsky, Ivan, „Blokadniy dnevnik", *Voprosy istorii*, 5, 1996, p. 5 (pentru perioada 21 decembrie 1941–15 ianuarie 1942).

— *Voprosy istorii*, 5–6, 1996, p. 3 (pentru perioada 16–30 ianuarie 1942).

— *Voprosy istorii*, 5–7, 1996, p. 3 (pentru perioada 31 ianuarie–31 martie 1942).

Zhukov, Georgi, *Marshal of the Soviet Union G. Zhukov: Rem niscences and Reflections*, 2 vol., trad. Vic Schneierson, Moscov 1985.

Zhuravlev, D.A., „Frontovik v tylu: kontrol za nastroyeniyami voyer nosluzhashchikh v leningradskikh gospitalyakh vo vremy sovetsko-T nlyandskoi voiny 1939–1940 gg.", *Nestor*, 6, 2003, p. 40

ARHIVE

Sankt Petersburg:

Centrul de Istorie Orală, Universitatea Europeană din St. Peter burg (Blokada v sudbakh i pamyati leningradtsev).

Tsentralniy Gosudarstvenniy Arkhiv Istoriko-Politicheskikh Dok mentov Sankt-Peterburga (TsGAIPD SPb).

Tsentralniy Gosudarstvenniy Arkhiv Kinofotofonodokumento Sankt-Peterburga (TsGAKFFD SPb).

Moscova:

Gosudarstvenniy Arkhiv Rossiiskoi Federatsii (GARF).

Rossiisky Gosudarstvenniy Arkhiv Literatury i Isskustva (RGALI

Rossiisky Gosudarstvenniy Arkhiv Sotsialnoi i Politicheskoi Istor (RGASPI).

Rossiisky Gosudarstvenniy Voyenniy Arkhiv (RGVA).

Tsentralniy Arkhiv Ministerstva Oborony (TsAMO).

Altele:

Bakhmeteff Archive of Russian and East European Cultur Universitatea Columbia.

BBC Written Archives Centre, Caversham.

Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg.

Hoover Institution Archives, Universitatea Stanford.

Widener Library, Universitatea Harvard (Proiectul Harva asupra sistemului social sovietic).

Index

A

Academia de Artă, 180, 223
Academia de Silvicultură, 199, 258
Academia de Ştiinţe, 88, 130, 180, 260, 457, 467
Academia Medicală Militară, 100
Adamovici, Ales, 316
„Afacerea Leningrad", 456, 457, 463
Afanasiev, general-maior, 373
Ahmatova, Anna, 39, 41, 52, 53, 263, 386-388, 406, 445, 453-455, 458, 471
Aleksandr Nevski, mănăstirea, 268, 396
Aleksandrinka, teatrul, 121, 410
Aleksandrinskaia, piaţa, 271, 428
Aleksandrovsk, 154
Alekseieva, Liusa, 264
Alexandru, columna, 121
Alexandru, palatul, 150
Alexandru al III-lea, ţarul, 302
Alişer Navai, simpozionul, 262
Alşiţ, Daniil, 100, 105
Andreiev, P.Z., 131
Anicikov, palatul, *vezi* Palatul Pionierilor
Anicikov, podul, 37, 121
animale de companie, 219
Anton Ivanovici este furios, 338
Antonovna, Valentina, 334, 335
Apollinaire, Guillaume, 248
Applebaum, Anne, 30
Arhanghelsk, 26, 43, 233, 357
armament
Armata a 23-a, 144
Armata a 34-a, 91
Armata a 37-a, 369
Armata a 4-a, 239
Armata a 42-a, 144
Armata a 48-a, 93
Armata a 52-a, 375
Armata a 54-a, 74, 186, 188, 189
Armata a 55-a, 363
Armata a 8-a, 68, 154
Armata a 16-a, 125, 137, 231
Armata a 18-a, 91, 94, 227, 365, 425
Armata a 2-a de Şoc, 359, 367-369, 371, 373, 375, 377
Armata a 6-a, 422
Armata Roşie, *passim*

Ateistul, ziarul, 290
Avtovo, raion industrial, 346
Azadovski, profesorul de folclor, 458

B

Babaievo, 322
Babuşkin, Iakov, 431
Backe, Herbert, 45
Badaiev, depozitele, 170, 196
Bakst, Léon, 64
Baku, câmpurile petrolifere, 420
Baltika, brutăria, 305
Barmaleev, strada, 413
Batalionul de pedeapsă 16, 255
Batmanova, E.P., 49
Bătălia de la Stalingrad, 423, 425
Bătălia de pe Marna, 242
Bătălia pentru Anglia, 66, 209
Bătălia pentru Moscova, 237, 241, 357, 365
BBC, 28, 405
Beevor, Antony, 115
bejenţi (refugiaţi) 130
Berggolţ, Olga, 24, 53, 136, 171, 174, 272, 287, 289, 291, 298, 299, 330, 380, 382-384, 410, 407, 445, 452, 455, 460, 470
Beria, Lavrenti, 73, 74, 102, 132, 135, 142, 312, 381, 455, 457
Berlin, 40, 143, 226, 289, 433, 441, 448, 458
Berlin, podul aerian, 456
Biblioteca Publică, 88, 271, 272, 280, 350, 403, 426, 445, 466, 469
Biserica Ortodoxă, 290
blat, sistemul, 213
Blitzkrieg, 36, 45, 84
Blok, Aleksandr, 280, 302
Blumentritt, Günther, general, 161
Bock, Fedor von, feldmareşal, 158, 241, 242
Bogdanova, Irina, 127, 413, 443, 446
Bogdanov-Berezovski, Valerian, 128, 152, 300, 301, 386
Bogoslovskoe, cimitirul, 268, 270
Boldîrev, Aleksandr, 258, 261, 262, 274, 275, 282, 283, 285, 286, 304, 305, 311, 351, 391, 393, 397, 400, 403, 469
Bolşeohtinskoe, cimitirul, 268, 278
Bolşevik, Uzina, 245, 347
Bolşoi Prospekt, 326
Borisov, căpitan, 364
Borovici, 55, 97, 81, 124, 394
Brauchitsch, Walther von, feldmareşal, 44, 158, 159, 167
Brejnev, Leonid, 29-31, 311, 354, 461, 463, 464
Brodski, Iosif, 290
Budiomîi, Semen, mareşal, 189
Bug, râul, 41
burjuiki (sobe), 217, 218, 252, 423
Busch, Ernst, general, 65, 125, 23

C

Camera de chihlimbar, 449
Cameron, Charles, 147, 148
Câmpul lui Marte, 437
canibalism, 324, 330-333, 336, 363, 463
Casa de Copii nr. 82, 414
Casa de Cultură, 227
Casa Poporului, 389
Casa Puşkin, 49, 60, 103, 129, 218, 301, 302, 349, 379
Casa Radio, 171, 287, 289, 297-299, 380, 383, 406, 426, 428, 431, 452
Casa Universitarilor, 256, 274, 282, 305
Catedrala Învierii lui Hristos („Biserica de pe sângele vărsat"), 61, 289
Caucaz, 141, 311, 323, 420
Caulaincourt, Armand de, general, 161
Ceaadaev, Piotr, 302
Cehov, Anton Pavlovici, 292
„Chimistul Roşu", uzina 181
Cekrizov, Vasili, 304, 379, 395-397, 399, 430, 431, 436, 470
Cepko, Valia, 221
Cepurnîi, căpitan, 363, 364
Cerepoveţ, 132, 319, 321-323
Certa osedlosti, 154
Certomlik, vasul, 87
Churchill, Winston, 40, 63, 141, 142, 243, 358, 378, 404, 451
Cistiakov, tovarăşul, 248
Cistopol, 385, 387
Ciudovo, 92, 93, 344
Ciurkin, Vasili, 90, 239, 363, 387, 432, 441, 442, 446
Clădirea Academicienilor, 61, 79, 180, 303
Clădirea Amiralităţii, 23, 59, 61
Clădirea Senatului, 62, 138, 209
Clubul Ofiţerilor, clădirea, 456
Coloana de tancuri „Colectivistul", 394
Comintern, 354
Comitetul de Stat al Apărării, 132, 195, 311, 319
Comitetul Radio, 298, 409
Complotul din iulie, 168
Comsomol, 102, 233, 309
Conferinţa scriitorilor baltici, 259
Conrad, Joseph, 284
Consiliul de Apărare a Leningradului, 134
Crimeea, 243, 273, 365, 377, 420
Crucea Roşie, 101, 111, 163, 437
Curlanda, peninsula, 442

D

Daşina, Evdokia, 265
Denisov, tovarăşul, 104
Derjavin, Gavriil, 359
Detaşamentul 12 grăniceri, 68
„Divizia Albastră" spaniolă, 358, 425
Divizia 1, 105, 107
Divizia 56 infanterie, 363
Divizia 80 puşcaşi, 240
Divizia 12 Panzere, 137

Divizia 20 motorizată, 137
Divizia 215 infanterie, 231
Divizia 36 motorizată, 159
Divizia 7, 242
Divizia 8 Panzere, 84, 85, 90
Doneț, bazinul, 158
Donskoi, Dmitri, 290
Dostoievski, Feodor, 285, 313
drujinniți, 191
Drumul pe Gheață, 231, 240, 299, 311, 317-319, 322, 325, 344, 352
Dubrovka, 376
Dünaburg (Daugavpils), 232
Dunkerque, 63, 93, 95
duranda, 218, 226, 265, 275, 295
Dvina, râul, 66, 75
Dzeniskevich, Andrei, 51

E

Ecaterina cea Mare, împărăteasa, 56,
Eden, Anthony, 405
Elaghin, insula, 397
Elektrosila, centrala electrică, 102, 176
Eliasberg, Karl, 409, 410
Elisabeta, împărăteasa, 119
Elțin, Boris, 470
Erisman, spitalul, 117, 170, 172, 175, 176, 246, 253, 254, 259, 260, 387, 389, 437
Ermitaj, muzeul, 61, 86-88, 138, 156, 173, 180, 257, 259, 261, 262, 282, 286, 311, 378, 389, 391-393, 398, 399, 417, 447, 469
Estonia, 68, 93-95, 441
Evgheni Oneghin, opera, 279
Evropa Hotel (Hôtel de l'Europe), 192, 254, 280, 431, 449, 471

F

Fabergé (ouăle), 86
Fabrica 1 Mai, 334
Fadeev, Aleksandr, 284
Fainsod, Merle, 348
Falconet, Étienne, 61, 121
Fediuninski, Ivan, general, 115, 143, 144, 186, 189
Filarmonica, 248, 263, 264, 411
Finlanda, 24, 38, 49, 165, 404
Finlanda, Gara, 64, 170, 249, 311, 313, 314, 317-319, 348, 351, 389, 425, 428
Flota Mării Negre, 377
Flota Mării Baltice, 93, 129, 134, 143, 156
Fortăreața Petru și Pavel, 24, 170, 265
Franco, Francisco, 358
Franța, 25, 39, 65, 141
Frații Karamazov, 426
Frederic Wilhelm al Prusiei, 449
Freiburg, 27
Frenklah, Ilia, 99, 105, 109, 114, 375

Fridenberg, Olga, 40, 220, 285, 286, 288, 385, 397, 399, 436, 443, 453, 457, 469
Frolov, Ivan, colonel, 241
Frontul Central, 185, 189
Frontul de Est, 26, 27, 137, 141, 145, 159, 241, 358, 468
Fuchs, Ernst şi Fritz, 289

G

Garşin, Vladimir, profesor, 172, 259, 387, 389, 445
Gatcina, 81, 82, 113, 123, 133, 166, 442
Gdov, 110
Ghinzburg, Lidia, 105, 174, 2017, 210, 216, 251, 273, 274, 284, 300, 379, 400, 471
Gibbons, John, 201
Gippius, V.V., 60
Glad, 235, 243
glasnost, 74, 462, 469
Glikman, Isaak, 406
Gluhaia Zelenina, strada, 267
Glușina, 385
Goebbels, Joseph, 40, 45, 167
Gogol, Nikolai, 69, 81
Gorbaciov, Mihail, 462
Göring, Hermann, 44, 45
Gorki (Nijni Novgorod), 40, 323
Gorki, Maxim, 176, 299
Gorneşno, 236
Gorodeţki, B.P., 60
Gostini Dvor, 175
Govorov, Leonid, general, 371, 411, 435, 442
Granin, Daniil, 316, 462
Grădina Botanică şi Institutul, 80, 104, 117, 119, 450
Grecia, 44, 45
Grecin, Leonid, 213, 214
Grecin, Volodea, 212, 261
Grecina, Olga, 81, 83, 129, 130, 177, 178, 191, 212, 256, 258, 286, 295, 312, 331, 349, 279, 390, 397, 398, 415, 443, 449, 463-465, 470
Grossman, Vasili, 69, 184, 185, 200
Grupul 3 Panzere, 158
Grupul 4 Panzere, 65, 159
Grupul de Armate Centru, 141, 158, 160, 189, 242
Grupul de Armate Nord, 64, 66, 75, 141, 156-160, 162-165, 167, 168, 358, 365, 368, 434, 435, 442
Grupul de Armate Nord-Vest, 65, 72, 73, 84, 85, 91, 92, 101, 116, 144
Grupul de Armate Sud, 141, 157
Gruşkin, A.I., 49
Gruzino, 197, 233, 244
Gukovski, profesorul, 81, 129, 349, 350
Gulag, 29, 30, 53, 70, 81, 200, 201, 220, 317, 352, 402, 424, 445, 452, 458, 465
Gumilev, Lev, 458
Gumilev, Nikolai, 52

H

Halder, Franz, general, 44, 72, 75, 109, 157-161, 167, 168, 241, 242, 366, 368, 421
Hamburg, 171
Hanko, 49
Haritonov, secretar, 206
Harkov, 377, 432, 446
Harms, Daniil (Daniil Iuvaciov), 58
Harriman, Averell, 378
Herzen, Alexander, 285
Herzen, Institutul Pedagogic, 470
Hess, Rudolf, 44
Himmler, Heinrich, 167
Hitler, Adolf, *passim*
Hockenjos, Fritz, locotenent, 358-360, 363, 366, 421, 425, 433, 434, 442, 470
Hoepner, Erich, general, 65, 159, 167, 168
Holocaust, 27, 168
Hong Kong, 357
Hotel Astoria, 300, 410, 411, 451
Hoth, Hermann, general, 158
Hozin, Mihail, general, 134, 143, 144, 186, 369, 371
Hruşciov, Nikita, 29, 38, 132, 204, 455, 456, 458, 461

I

Iaroslavl, 123, 414, 416, 443, 446
Iarov, Serghei, 209
Ierşov, Vasili, 346, 363, 364
Ieruhmanova, Marina, 191, 196, 254, 280, 431, 449, 464
Ijorski, uzina, 150, 363
Inber, Vera, 117-119, 136, 169, 170, 175, 176, 182, 226, 245, 252, 253, 259, 284, 285, 299, 304, 311, 318, 342, 387, 390, 399, 405, 412, 424, 428, 437, 438, 452, 470
„Internaţionala", 405
Institutul Agronomic, 100
Institutul de Căi Ferate, 102
Institutul de Construcţii Navale, 102
Institutul de Fizică, 200
Institutul de Fiziologie, 219
Institutul de Geologie, 104, 127
Institutul de Literatură Rusă, 62
Institutul de Mine, 102
Institutul de Optică, 256
Institutul Electrotehnic, 102
Insula Decembriştilor, 268
Iohnov, 185
Italia, 45, 430, 432
Italianskaia, strada, 287
Iugoslavia, 40, 457
Iusupov, palatul, 399
Ivanov, Konstantin, comisar, 241

Î

Îngerul din Mons, 303

J

Jdanov, Andrei, *passim*
Jiharevo, 239, 318

Jilinski, Ivan, 207, 209, 289, 295, 342, 343, 352-354
Jirmunski, profesor, 457
Jitomir, 37
Jmakin, colonel, 240
Jodl, general Alfred, 158, 165, 167
Jukov, Gheorghi, general, *passim*
Juminda, peninsula, 96
Jurnalul din februarie 53, 288, 298, 383

K

„Kalinka", 433
Kalinin, 104, 123
Kaliningrad, *vezi* Königsberg
Kaliteiev, Viaceslav, 98
Kaplan, Şahmatova, 260
Karelia, 131, 309
Kariakin, V.F., 272
Karl Marx, spitalul, 254
Karpiţkaia, Marksena, 350
Karpovka, râul, 119, 391
Katyn, 467
Kazan, 265, 397
Kennedy, John F., 168
Kerci, peninsula, 377
Ketlinskaia, Vera, 299, 300
KGB, 348
Kiev, 37, 42, 58, 141, 160, 184, 369, 433, 435
Kinghisepp, 90, 110, 213
Kirişi, 366
Kirov, Serghei, 41
Kirov, uzina, 49, 50, 87, 101-103, 115, 144, 176, 187, 284, 296, 346, 432
Kirovţi (Divizia 1), 102
Kislovodsk, 311
Klavdi, arhimandritul, 290
Klodt, Peter, 121
Kluge, Günther von, feldmareşal, 161
Kniazev, Gheorghi, 61, 79, 88, 124, 137, 138, 180, 209, 217, 256, 260, 261, 284, 285, 292, 303, 312, 341
Kobona, 238, 239
Kocin, Dima, 222, 223, 225, 247, 324, 325, 327, 328
Kocina, Elena, 69, 78, 83, 88, 90, 123, 222, 247, 276, 279, 318, 322, 324, 327, 330
Kolîma, minele de aur, 275
Kolpino, 81, 150, 363, 473
Komarovici, Vasili, 313, 314
Komi, peninsula, 458
Konev, Ivan, mareşal, 189
Königsberg (Kaliningrad), 449, 468
Kopelev, Lev, 445
Kopeţ, Ivan, general, 72
Kosîghin, Aleksei, 132, 311, 325
Kostroviţkaia, Vera, 248, 264
Kovno, 164
Krasaviţa (hipopotamul), 265
Krasikova, Anecika, 153
Krasno Gvardeiski, raionul, 333
Krasnoe Selo, 74, 436
Krasnoiarsk, 136
Krestî, închisoarea, 58, 351, 416

Krestovski, insula, 334
Kriegsmarine, 164
Kronstadt, 95, 97, 98, 131, 157, 473
Krugliakov, Igor, 50, 59, 172, 221, 276, 282
Krupskaia, fabrica de dulciuri, 305
Kubatkin, P.N., 329, 456
Küchler, Georg von, general, 65, 91, 167, 227, 242, 368, 434, 435, 437, 441
Kuibîşev (Samara), 186, 407
Kuibîşev, spitalul, 389
Kuliabko, Vladimir, 319-321
Kulik, Grigori, mareşal, 74, 142, 186
Kupaigorodskaia, Angelina, 70, 329, 467
Kurakin, familia, 211
Kurakina, Liubov, 48, 63, 70
Kurocikin, comisar, 113
Kursk, 432
Kuzmino, 152
Kuznețov, Aleksei, 98, 115, 134, 155, 180, 299, 347, 455
Kuznețov, amiral, 95, 96

L

Lacul Ilmen, 84, 91
Lacul Ladoga, 91, 131, 137, 138, 143, 166, 182, 187-189, 194, 237, 240, 297, 302, 311, 363, 365, 397, 399, 420, 425, 426, 461, 474; *vezi şi* Drumul pe Gheaţă
Lacul Peipus, 434
Lacul Pskov, 434
Lacul Van, 286
Lady Macbeth din Mţensk, 406
lansatoare de rachete Katiuşa, 383
Lapşenkov, I. A., 409
Lazarev, Dmitri, 169, 250, 254, 257, 267, 280, 304, 326, 327, 334, 356, 392, 425
Lebedev, Nikolai, 262
Leeb, Wilhelm von, feldmareşal, 65, 66, 85, 94, 115, 141, 156-159, 165, 167, 242, 368
Lenenergo, centrala electrică, 248, 332, 341
Lenin, fabrica, 334
Lenin, spitalul, 291
Leningrad, Consiliul Militar, 55, 73, 143, 155, 237, 309
Leningrad, Grădina Zoologică, 170, 219, 261, 265, 286
Leningrad, *passim*
Leningrad, Universitatea, 49, 100, 102, 457
Leningrad, uzina metalurgică, 40
Leningradskaia Pravda, 179, 227, 406, 413
Lermontov, Mihail, 51, 62
Letonia, 66, 442
Lev Tolstoi, piaţa, 390
Libau (Liepaja), 93
Libia, 45
Licikovo, 125, 126
Liebig, extractul, 219

Lihaciov, Dmitri, 35, 49, 60, 78, 218, 230, 277, 301, 313, 331, 379, 398, 469
Liteinîi Prospekt, 53, 290, 348-349
Liteinîi, podul, 313, 428
Lituania, 66
Liuban, 92-93, 365, 368
Lodeinoe Pole, 181
Lomaghin, Nikita, 206
Lomonosov, mozaicul, 87
Londra, 66, 122, 209, 243, 407-408, 446
Luftwaffe, 65-66, 95
Luga, 81, 107, 123, 445
Luga, linia, 80-81, 84, 90, 94, 108, 115, 122-123
Luga, râul, 81, 85, 90, 108
Lvov, 182

M

Maiakovski, strada, 58, 212, 278
Maiski, Ivan, 141, 405
Makogonenko, Iuri, 171, 297, 380, 383-384, 409
Malenkov, Gheorghi, 28, 132-135, 142, 189, 455-457
Mannerheim, Carl, general, 131, 442
Manstein, Erich von, general, 65-66, 84, 90, 377, 420, 423
Marea Britanie (Anglia), *passim*
Marele Război pentru Apărarea Patriei, 8, 37, 468
Maria Feodorovna, împărăteasa, 148
Mariinski, şcoala de balet, 248, 264
Mariinski, teatrul, 21, 131, 227
Mariupol, 463
Maroc, 378
Marti, şantierul naval, 258
Martinov, şeful poliţiei, 181
Maşkov, Vsevolod, 272
Maşkova, Maria, 271-272, 280, 285, 298-299, 426-427, 469
Matie, Militsa, 87
Mehlis, Lev, 366, 377
Menşikov, Alexandr, 191
Menşikov, palatul, 61
Mereţkov, Kiril, general, 73-74, 239, 365, 369, 371, 442
Merkulov, Vsevolod, 155
Messer, familia, 220
Meyerhold, Vsevolod, 62
Mga, 118, 126, 131-132, 134, 136-137, 187, 365, 437
Miasnoi Bor, 193, 367-369, 371-372, 374-375, 377
Mihailov, dr., 213
Mikoian, Anastas, 195
Milionaia, strada, 389
Minka (pisica), 433
Minsk, 42, 446
Minusinsk, 381
Moh, Mihail, 262
Moika, râul, 24
Molohoveţ, Madame, 221
Molotov, Viaceslav, 35-37, 41, 131-135, 142, 192, 425
Molotova, Polina, 458
Mongolia, 143
Morskaia, strada, 283

Moscova *passim*
Moscova, gara, 81, 347
Moseienko, comisarul, 110
Moskovskaia, strada, 342
Murmansk, 26
Muzeul Apărării Leningradului, 28, 221

N

Nabatov, comisar, 113
Napoleon Bonaparte, 42, 63, 161
narodnoe opolcenie („Poporul înrolat"), 101
Narva, 81, 94, 434
Narva, râul, 85, 434
NATO, 456
Navai, Alişer, 262
Navast, râul, 68
Nevski Piataciok, 240
Neva, fluviul, *passim*
Nevski Prospekt, 50, 56, 88, 192, 212, 271, 277, 348, 351, 428
Nevski, Aleksandr, 290, 396
Nicolae al II-lea, ţarul, 87, 293
Nicolae I, ţarul, 61, 121
Nicolae, podul, 209
Nikolski, N.P., 272
Nikonorov, 181
Nipru, râul, 75, 435
NKVD, *passim*
Novaia Derevnia, 175, 208, 268, 333, 396
Novaia Ladoga, 237, 239
Novgorod, 91, 107, 157, 193, 285, 365, 394, 434-435
Novosibirsk, 385
Nürnberg, procesul de la, 28, 168, 473

O

Obvodnîi, canalul, 24
Odessa, 175
Ogorodnikov, profesor, 405
Oistrah, David, 263
Okhapkina, Lidia, 124-125
Ohtenski, uzina chimică, 184
„Omul blocadei", 210, 273-274, 379-380, 472
Omsk, 127
Operaţia „Steaua Polară", 425
Operaţia „Taifun", 184, 241-242
Operaţia „Torţa", 378
Operaţia Barbarossa, 25, 64, 75, 122, 157, 404, 408
Operaţia *Blau* („Albastru"), 420
Operaţia *Blitz* („Fulgerul"), 173
Operaţia *Iskra* („Scânteia"), 423
Operaţia *Nordlicht* („Aurora boreală"), 420
Operaţia Predator, 368
Operaţia specială a lui Govorov, 411
opolcenie vezi narodnoe opolcenie („Poporul înrolat"), 102-106, 108, 112, 114, 116, 120, 182
Oranienbaum, „punga" de la, 131, 154, 240, 312, 435
Orbeli, Iosif, 86-87, 261
Oredej, râul, 35, 101
Orel, 184-185

Organizația de apărare civilă (MPVO), 473
Orlov, Saşa, 374
Orwell, George, 141
Osinoveț, 194, 198, 237-237, 318, 320, 398
Osipova, Lidia, 76, 150-151
Ostroumova-Lebedeva, Anna, 79, 121, 248, 284, 342, 397, 429, 436, 469
Ostrov, 68, 71

P

Pactul germano-sovietic, 38, 467
Palatul de Iarnă, 61, 87, 138
Palatul Ecaterinei, 63, 152-154, 212, 449
Palatul Pavlovsk, 82, 147
Palatul Peterhof, 36, 180, 448-449
Palatul Pionierilor (Anicikov), 15, 36
Panteleiev, Iuri, amiral, 94, 97-98
Panther, linia, 434, 441
Pares, Bernard, 405
Paris, 21, 39, 175, 183, 451
Pasternak, Boris, 40, 385, 387, 399, 469
Paulus, Friedrich, feldmareşal, 157, 422-423
Pavel, ţarul, 147, 448
Pavlov, Dmitri, 130, 194-196, 198-199, 200-204, 317, 324, 352, 461
Pavlov, Dmitri, general, 72, 85
„pământul lui Badaiev", 276
Pearl Harbor, 237, 242
Peisin, 300
Perepeci, A.I., 103
Pesocinaia, strada, 119
Pestelia, strada, 213-214
Peterhof, 81, 131, 154, 435-437
Petru cel Mare, 23, 61, 87,121, 405, 449
Petru şi Pavel, catedrala, 438
Piadişev, Konstantin, general, 85
Piaţa Palatului, 61, 121, 181, 347
Piotrovski, Boris, 286
Pirita, 94
Piskarevskoe, cimitirul, 29, 268-270, 460-461, 464
pistolul-mitralieră PPSh-41, 421
Plaksina, comandant, 332
Pleskau, 166
Plotkin, L.A., 103-104
Podul Palatului, 61, 88
„Poporul înrolat" *vezi narodnoe opolcenie*
Pokrovskaia, piaţa, 331
Poliana, 71
politruki, 106, 113, 116
Polonia, 39, 84, 347, 353
Poltava, bătălia de la, 87
Popkov, Piotr, 54, 118, 253, 300, 449, 451, 455-456
Popov, general-locotenent, 54, 85, 92-93, 1133-134
Portov, L.A., 300
Praga, revolta din, 373
Pravda, 54, 393, 406-407, 462
Preobrajenskaia, S.P., 131
Primorski, raionul, 205, 333
Primul Război Mondial, 24, 161

Profsoiuz, 307
Programul Lend-Lease, 357, 421
Pskov, 69, 75, 421, 425, 434
Pulkovo, 144, 154-155, 435-436
Punin, Nikolai, 53, 129, 227, 259, 445, 458
Puşkin (Ţarskoe Selo), 52, 62, 76, 90, 144, 150-154, 179, 435, 448
Puşkin, Aleksandr, 51, 62, 88, 154, 262, 285, 287, 470
Putiakov, Semion, 361-362
Putin, Vladimir, 31

Q

Quarenghi, Giacomo, 147

R

Rabinovici, A., 300
Radfahrzug (Fritz Hockenjos) 231-235, 243
Radio Moscova, 201
Rahman, Klara, 124, 172, 275, 287, 345
Rahmişa, 233-234, 243
raketniki („racheţi"), 77-78
Rastenburg, 75
Rastrelli, Francesco, 173, 437
Rauhfus, spitalul de copii, 253
Război şi pace, 284, 405
Războiul Civil, 24, 39, 74, 85, 136, 193, 217- 218, 220
Războiul de iarnă, 24, 38-39, 74, 131, 443
Războiul Rece, 168, 348, 412, 452, 456
Regimentul 320 infanterie, 68
Regimentul 5 motorizat infanterie, 68, 97
Reichenau, Walther von, feldmareşal, 242
Reinhardt, general Hans, 65, 68-69, 90, 154
remeslennîe ucilişia (şcoli profesionale), 325, 332
Repin, Ilya, 64
Revoluţia din Februarie, 339
Revoluţia din Octombrie, 144, 253
Riabinkin, Iuri, 37, 59, 120, 314, 463
Riabinkina, Ira, 315-316
Rîbatskoe, 81
Ribbentrop, Joachim von, 44
Ribkovski, Nikolai, 307-308, 450
Riga, 67-68, 75, 93, 231-232
Rimski-Korsakov, Nikolai, 405, 409
Rinaldi, Antonio, 150
Roentgen, Wilhelm, 405
Rommel, Erwin, general, 378
Roosevelt, Franklin D., 142, 163, 378
Ropşa, 436
Rosenberg, Alfred, 77
Rossi, Carlo, 147, 448
Rostov pe Don, 420, 432
Rubţov, 300
Rumianţev, piaţa, 61, 79, 209
Runstedt, Gerd von, feldmareşal, 242
Rusia, *passim*

S

Sadovaia, strada, 37, 120, 169, 280, 315, 420
Salisbury, Harrison, 26, 58, 74, 331, 462
sanki (săniile copiilor), 117
Saratov, 90, 222
Saviceva, Tania, 412-413
Serafimovskoe, cimitirul, 266, 268,
Serogodski, Mihail, 110
Serviciul Federal de Securitate, 206, 348, 463
Sevastopol, 37, 42, 377, 420
Sf. Andrei, crucea, 60
Sf. Isaac, catedrala, 61, 121, 138, 150, 385
Sf. Vladimir, catedrala, 277, 291
Sfânta Treime, catedrala 268
Şakalik, 386
Siberia, 43, 56, 291, 350, 420
Simfonia a şaptea („Leningrad"), 407
Simonov, Konstantin, 453-454
Singapore, 357
Siniavino, colinele, 137, 420, 423, 426
Sitnî, piaţa, 305
Siverskaia, 76
skloka, 458
Skorohodovţî (Divizia 2), 102
Skorohod, fabrica de încălţăminte, 102
Skriabin, Dima, 36, 78, 83, 89, 211-213, 222-223
Skriabin, Iura, 36, 89, 123, 211
Skriabina, Elena, 36, 48-49, 55-56, 62, 70, 78, 83, 88-90, 125, 128, 136, 210-212, 297, 303-305, 314, 323, 469
Smirnov, sergent-major, 112
Smolensk, 58, 141, 160, 365, 433, 435
Smolnîi, 55, 59, 115, 133, 143, 170, 187, 245, 264, 268, 278, 306-308, 333,346, 416, 437
Soci, 41
Sokolov, Nikolai, 286
Soljeniţîn, Aleksandr, 29
Soloveţki, insulele, 200, 349
Soliţî, 84, 90
Sovetski Prospekt, 389
Sovinform (Biroul de Informaţii Sovietic), 69, 76, 91, 288,351, 377
Spania, 44
Spaso-Preobrajenski, catedrala, 191, 290
Speer, Albert, 43, 421
Spitalul de Copii nr. 2 din raionul Octombrie, 254
SS, 43, 154, 168, 226, 339, 470
Stacek Prospekt, 249, 346
Stalin, Iosif Vissarionovici, *passim*
Stalin, uzina metalurgică, 296
Stalingrad, 26, 143, 422-423, 425, 432, 446
Staraia Russa, 81, 90, 123-124, 351
Statele Unite ale Americii, 164, 243, 395, 409
staţionarî (clinici de recuperare), 296
Stauffenberg, Claus von, 168
Stavka (Statul-Major), 74, 92, 98, 106, 134, 136

Steaua Polară (fostul iaht al ţarului Nicolae), 261
Steaua Roşie, 377
Steblin-Kamenski, Mihail, 285
Stokowski, Leopold, 408
Strelna, 154
Subbotin, Aleksei, general-maior, 108
Sudomeh, şantierul naval 144, 246, 258, 395, 399, 430
Suvorov, Alexander, 457
Suvorov, muzeul, 59, 172
Suvorovski Prospekt, 278
Sverdlovsk, 87
sviazi („relaţii" sau „pile"), 294, 296, 323
Svir, râul, 131

Ş

Şalamov, Varlam, 275
Şcerbakov, general-maior, 131
Şcoala cu internat nr. 417, 419, 443
şcoli profesionale *vezi remeslennîe ucilişia*
Şeremetiev, palatul, 53, 227, 263, 445
Şişova, Zinaida, 383
Şlisselburg (Shlisselburg), 138, 142, 213, 237, 240, 243, 420, 424
Şostakovici, Dmitri, 41, 263, 405, 407-412, 431
Şpalernaia, bulevard, 245
ştrafniki (soldaţi din batalionul de pedeapsă), 255
Şuljenko, Klavdia, 286

T

Tallinn, 93, 96, 98, 129, 292
tunuri antiaeriene, 66, 81, 87, 96, 107-108, 144, 158, 421
tancuri KV, 133-134, 142
tancuri T-34, 421
Taşkent, 191, 342, 386
Taurida, palatul, 36
Tavriceski, grădinile, 59, 77
Teatrul de revistă (*Muzkomedia*), 139, 224, 299
Templul Coral (Sinagoga), 290
Teroarea (din 1936-1937), 53, 129-130, 413, 465
Tihvin, 188, 237, 239, 241, 243, 319, 322
Timiriazev, Kliment, 284
Timoşenko, Semen, general, 429
Tito, Iosip Broz, mareşal, 457
Tobruk, 378
Tolstoi, Lev, 284, 287, 292
Tomaşevski, profesor, 457
Toscanini, Arturo, 408
Toskovo, 310
Tosno, 133-134, 365
Tratatul de prietenie sovieto-iugoslav, 40
Triberg, familia, 56
Tribuţ, Vladimir, amiral, 93-95
Trott, Adam von, 168
Troţki, Lev, 117, 470

Trustul de pompe funebre, 269, 473
Tsushima, bătălia de la, 97
Tula, 122
tunul „Marele Gustav" („Schwerer Gustav"), 423
tunuri navale, 144
Turgheniev, Ivan, 293, 302

Ţ

Ţările baltice, 39, 56, 68, 122, 131, 157

U

Ucraina, 331, 372, 434
Uniunea Compozitorilor, 128, 300, 386
Uniunea Scriitorilor, 53, 245, 260, 299, 437, 451-452, 454-455
Uniunea Sovietică *passim*
upravdomî (administratori de bloc) 59
Ural, Munţii, 41, 43, 75, 87, 112, 122, 353, 385, 415
Urartu, 286
Uriţk, 435
usilennoe dopolnitelnoe pitanie (UDP), 249
Uspenski, Lev, 287

V

Valaam, mănăstirea 238, 461
Varşovia, 468
Varşovia, gara, 24, 170
Vasilievski, insula, 24, 49, 61, 77, 88, 103, 180, 209, 260, 347
Vasilievski, mareşal, 188-189
Verdun, 242
Verhoglaz, A.I., 103, 108-110
Vernichtungskrieg („război de exterminare") 47
Viaceslav, părintele, 291
Viipuri (Vîborg), 38, 333, 443
Vilnius, 42, 67
Vinniţa, 372
Vinokurov, Aleksei, 331, 350-351
Vişnevskaia, Galina, 413
Vitebsk, gara, 107
Vîborg, *vezi* Viipuri
Vîşnevski, Vsevolod, 95
Vladivostok, 421
Vlasov, Andrei, general, 369, 372-373, 375
Vogt, locotenent de artilerie, 366
Voibokalo, 239
Volga, fluviul, 41, 186, 407, 422
Volga, stepa, 193, 367
Volhov, 237, 243, 322, 435
Volhov, frontul, 304, 365, 368-369, 371, 375, 424, 432
Volhov, râul, 133, 162, 233, 237, 244, 358, 365-366, 376, 436
Volkogonov, Dmitri, 74
Volkov, Solomon, 462
Volkovo, cimitirul, 345, 470
Vologda, 125, 189, 196, 317, 319, 322-323
Volosovo, 90, 239
Voronihin, Andrei , 147

Voronino, 101
Voronov, Nikolai, mareşal, 186-187
Voroşilov, Kliment, mareşal, 55, 74, 84-85, 91-93, 98, 116, 118, 133-134, 142, 419
Voznesenski, Nikolai, 455-456
Vsevolojsk, 310
Vsevolovski, Aleksandr, 62
Vîhma, 68

W

Walter, Bruno, 406
Wehrmacht, *passim*
Werth, Alexander, 78, 93, 115, 408, 449-451
Wood, Sir Henry, 408

Z

Zaborie, 237, 239
Zelenova, Anna, 147-149, 329, 385, 447-448, 469
Zelenskaia, Irina, 341
Zinoviev, Grigori, 132, 135
Ziua Armatei Roşii, 288
Zoşcenko, Mihail, 453-454
Zvanka, 358, 363, 366, 368
Zveinek, familia, 271

Pentru comenzi și informații, adresați-vă la:
Editura CORINT – Difuzare și Clubul Cărții
Calea Plevnei nr. 145, sector 6, București, Cod poștal 060012
Tel.: 021.319.88.22, 021.319.88.33, 0748.808.083, 0758.225.443
Fax: 021.319.88.66, 021.310.15.30
E-mail: vanzari@edituracorint.ro
Magazin virtual: www.grupulcorint.ro

Format: 16/54x84
Coli tipo: 35

Tiparul executat la

B-dul Tudor Vladimirescu, nr. 31,
sector 5, Bucureşti, ROMÂNIA

fedprint
tipografie
Tel.: 411.00.55; 411.47.76 office@fedprint.ro